

SZTE ANTIKVITÁS ÉS RENESZÁNSZ: FORRÁSOK ÉS RECEPCIÓ KUTATÓKÖZPONT

ANTIKVITÁS & RENESZÁNSZ XV.

SZTE ANTIKVITÁS ÉS RENESZÁNSZ: FORRÁSOK ÉS RECEPCIÓ KUTATÓKÖZPONT

ANTIKVITÁS & RENESZÁNSZ XV.

Ünnepi szám
Szörényi László 80. születésnapjára

Főszerkesztő

Vígh Éva

Szerkesztők

Kasza Péter

Lázár István

Molnár Annamária

Gellérfi Gergő

Szerkesztőbizottság

Balázs Mihály • Bencze Ágnes • Darab Ágnes • Kecskeméti Gábor

Armando Nuzzo • Pataki Elvira • Simon Lajos Zoltán

Szörényi László • Takács László • Tüskés Gábor

SZEGED

2025

Antikvitás & Reneszánsz XV.
(2025/1)

Az SZTE Antikvitás és Reneszánsz:
Források és Recepció Kutatóközpont kiadványa

A kiadásért felel:
Víggh Éva, a kutatóközpont vezetője

Postacím:
SZTE BTK, Olasz Tanszék 6722 Szeged, Petőfi Sándor sgt. 30–34.

E-mail cím:
antikvitasreneszansz@gmail.com

Borító:
Ocsovai Dorka

Nyomdai kivitelezés:
JATEPress
Felelős vezető: Szauter Dóra

ISSN 2560-2659

TARTALOMJEGYZÉK

Tabula Gratulatoria	8
Köszöntő	9

TANULMÁNYOK:

GELLÉRFI Gergő: Afrika négy sarka és a „másik” elefántok (Juv. 10, 148–150)	13
KOVÁCS Zsuzsa: Lovagregény Attiláról, trubadúrversek és szerelemtan Szepesi János zágrábi püspök (1361 k.–1410) kódexében	21
DÁVID Kinga: <i>Candida rosa</i> , avagy költészet a tér-idő és az emberi szellem határain túl	33
DRASKÓCZY Eszter: A Zsigmond királynak ajánlott latin Dante- fordítás és kommentár (1417). Giovanni da Serravalle kommentárszerzői stratégiái	59
ERTL Péter: Apokalipszis most: Bernhard von Kraiburg levele Konstantinápoly elestéről (1453)	71
JANKOVITS László: <i>Piso, Lepta és a pusio</i>	87
SZILÁGYI Emőke Rita: Szerelem az emigráció idején	95
NAGY Gábor: <i>Principio quidem calamo certatum...</i> , avagy Magnus, a gonosz	103
KÓSZEGHY Péter: Balassi firkál	117
BARTÓK István: <i>Carmina de polysemis et vocabulorum differentiis</i> . Guarino da Verona elméleti művének 16. századi kolozsvári kiadása	125
KISS Farkas Gábor: Neolatin irodalom, szerecsenek és a Tátra- hegymászás története	135
KASZA Péter: Barbiano medvéi	147
SZENTMÁRTONI Szabó Géza: Rimay János Anjou-kori magyar imádságoskönyve	157
IMRE Mihály: A polémia himnológiai nyelve – A <i>Juste Judex, Jesu Christe</i> című himnusz Szenci Molnár Albert átértelmezésében	171
TAKÁCS László: Apró adalék Szent Patrik Purgatóriuma magyarországi befogadástörténetéhez	189

MONOK István: Az iskolai és az iskolán kívüli élet a 16–18. században.....	199
CZEROVSZKI Mariann – NAGYILLÉS János: Prózából vers – egy prózai forrás megverselésének tanulságai (Pray György: <i>Poema de institutione ac venatu falconum libris quattuor comprehensum</i>)	209
BALÁZS Mihály: Észrevételek Maróthy Mátyásról, Szeged filozofikus főmérnökéről.....	221
CSÖRSZ Rumen István: Szeredai. Egy rejtőzködő főhős a <i>Toldi</i> <i>szerelmében</i>	243
PETNEHÁZI Gábor: Szemérmetes bozgorok (<i>Bassa Manelka!</i>).....	257
MÁTÉ Ágnes: Semmi új a Nap alatt: Kiss Aladár, <i>Euriál</i> <i>és Lukrécia</i> (1929)	275
SZÁSZ Keve: A Sárkány, a nyúlfarok, meg valami vacak – Pillanatképek egy kézirat megtalálásának és kiadásának folyamatáról	287
VÍGH Éva: Medvevilág áthallásokkal Dino Buzzati tanmeséjében.....	295

FORRÁSKÖZLÉSEK ÉS FORDÍTÁSOK

FRAZER-IMREGH Monika: Francesco Petrarca: <i>A vallásos élet nyugalma</i> fordítása (részlet).....	313
LÁZÁR István Dávid: Hétköznapi Valchiusában (Francesco Petrarca: <i>Rerum familiarium libri</i> 13, 8).....	325
LENGYEL Réka: Dino Buzzati: <i>Betiltották</i> c. novellájának fordítása	337
A kötet szerzői.....	344

Az Antikvitás & Reneszánsz eddigi számainak online elérhetősége:
<https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/antikrene>

A közlésre szánt kéziratokat az alábbi e-mail címre kérjük küldeni
a szerkesztési elvek figyelembevételével:
antikvitasreneszansz@gmail.com

Tabula Gratulatoria

Békés Enikő
Bene Sándor
Bíró Csilla
Dalloul Zaynab
Farkas Gábor Farkas
Fehér Bence
Fogarasi György
Font Zsuzsa
Gyenge Zoltán
Hargittay Emil
Hoffmann Gizella
Hubert Ildikó
Kecskeméti Gábor
Knapp Éva
Mayer Péter
Molnár Andrea
Molnár Annamária
Móré Tünde
Ötvös Péter
Sárközy Péter
Szabó Ádám Ágoston
Szatmári Áron
Szelestei Nagy László
Szendrényi Marietta
Szilágyi Márton
Szilasi László
Szőnyi Etelka
Tar Ibolya
Tóth Zsombor
Tüskés Gábor

Köszöntő

Folyóiratunk aktuális számával Szörényi László irodalomtörténészt, író, tanár és generációk mentorát, az Antikvitás & Reneszánsz: Források és Recepció Kutatócsoport (majd Kutatóközpont) alapító tagját köszöntjük 80. születésnapja alkalmából. Kivételes tudóst és mesterkéletlenül színes előadót ünnepelünk, akinek az ókortól a kortárs irodalomig idősíkokat összekötő, újraértelmező és párhuzamba állító tudása mit sem kopott az évtizedek során. Szépirodalmi művei, kutatási eredményeket összefoglaló, tucatnyi idegen nyelven is megjelent tanulmánya és kötetei mellett számtalan esszéje, könyvrészlete, interjúja és cikke mindmáig vonzzák az olvasókat. Szörényi tanár úr 1973 óta, több mint fél évszázada tanít a szegedi egyetemen, az oktatói pozíció minden fokát bejárva, és tudományos elismerések, díjak, tagságok birtokában, pár éves diplomáciai karrier után is maradt tanár, tudós, kozmopolita literátus, aki lehengerlő tudásával és memóriájával közvetít évezredes tudást, és lelkesíti a szakma művelésére alkalmas hallgatóságát.

Az írott szó és az előadások révén nemcsak műveltségünket gyarapítjuk, és szembesülünk az irodalom, valamint a művelődés több évezredes történetét összefogó és párhuzamba állító, új kapcsolatokat felfedő professzori tudással, de az (olykor keserű) humorral, lehengerlő mesélőkédvvel átszőtt órák és beszélgetések résztvevőiként is állíthatjuk: a horatiusi *utile dulci* tanárookra vonatkoztatható vezérelvét is Szörényi László testesíti meg. Egykori diákként, majd kollégaként, barátként jelen kötet szerzői is örömmel és hálával emlékeznek arra a kivételes tanári és emberi attitűdre, amely generációk számára példa: tanítani és a tudás átadásával gyönyörködtetni a hallgatóságot, olyan etikai kódex jegyében, amely politikai korszakok felett álló módon közvetíti az egyetemes tudást. S ha már tanítás, akkor tanulás is. A kettő egybefonódását senki sem testesíti meg jobban, mint Szörényi tanár úr, akit ritkán lehet úgy látni (talán csak akkor, ha éppen jól megérdemelt álmát alussza), hogy ne egy könyv lenne a kezében. Hogy ebből mennyit olvasott el eddigi élete során, azt valószínűleg ő maga sem tudná megmondani, annyit biztos nem, hogy a kielégíthetetlen tudásszomját oltani tudta volna.

Kedves Laci! Köszöntenek most az A&R köréhez tartozó, részben szegedi kollégáid, tanítványaid, barátaid, akik mesterüket tisztelik benned. Bölcs adomáid, mindenkor és minden értelemben humanista hozzáállásod, humorod, ironikusan bölcs mentalitásod példa lett számunkra, és hálásak vagyunk, hogy tanárunkat, kollégánkat tisztelhetjük benned. És ha könyvtáradat macik sokasága népesíti be, születésnap folyóiratunkból sem hiányozhattak a medvék, de természetesen azok a témák sem, amelyek kutatásaidhoz is kapcsolhatók, vagy amelyek kutatására generációkat indítottál el. Minden szerző veled kapcsolatos anekdoták, tudósan komoly és humoros történetek sokaságát tudja emlékeiben felidézni, ezekre is történik utalás. Reményeink szerint az Antikvitás & Reneszánsz kutatói köréhez tartozó baráti és kollegiális köszöntőt, tiszteletünk és szeretetünk jeléül örömmel fogadod. Isten éltesen és további munkás éveket kívánunk!

Szeged, 2025. április 4-én.

A Szerzők nevében is a szerkesztők:

Molnár Annamária, Vígh Éva,
Gellérfi Gergő, Kasza Péter, Lázár István

TANULMÁNYOK

GELLÉRFI GERGŐ

Afrika négy sarka és a „másik” elefántok (Juv. 10, 148–150)

Hannibálnak egész Afrika sem volt elég, olvashatjuk Iuvenalis 10. satírájában. A satíráköltő ezt követő szavaival leírja Afrika határait, mely a maurus óceántól a Nilusig nyúlik, valamint az aethiopsok népeiig és a másik... elefántokig. Hogy kerülnek ide az elefántok? – tehetjük fel joggal a kérdést. Vagy esetleg romlott a szöveg? Az alábbi írásban e kérdésekre igyekszem választ adni.

Kulcsszavak: Iuvenalis, Afrika, elefánt

Bár az ünnepelt személyéhez minden kétséget kizáróan jobban illene egy medvével foglalkozó írás, bízom benne, hogy egy másik, hasonlóan remek négy lábú állatról, jelesül az elefántról is szívesen olvas majd. Iuvenalis satíráiban többször említ elefántokat, s e helyek egyike sok problémát okozott mind szövegkritikai, mind értelmezési szempontból, a következőkben ehhez a diskurzushoz szeretnék röviden hozzászólni.¹

A hiábavaló emberi vágyakról és imádságokról szóló 10. satírában a satirikus narrátor Hannibál és Nagy Sándor példájával illusztrálja, hogy bármilyen nagy tettekre, bármennyi hódításra törekedhet az ember, a halálban mindenki ugyanakkora, s kénytelen beérni egyetlen sírhellyel.

expende Hannibalem: quot libras in duce summo
invenies? hic est quem non capit Africa Mauro
percussa oceano Niloque admota tepenti
rursum et ad Aethiopum populos aliosque elephantos.
(Juv. 10, 147–150)

¹ A témáról valamelyest rövidebben a iuvenalisi satírák epikus párhuzamai kapcsán írtam: GELLÉRFI (2018: 169–172).

150 *versum damnavit* Nisbet | *aliosque* Φ Prisc. GLK 2, 217: *altosque*
PA: *albosque* Plathner, Jacobs: *atrosque* Ronnick: *taetrosque* Kershaw
| *rursus* MSS: *russum et* Astbury.

A szövegkritikai kérdések tárgyalását Nisbettől kell kezdenünk, aki Clausen 1959-es kiadásáról írott recenziójában a 150. sor törlését javasolja: a fő problémát okozó *aliosque* mellett a sor első szavaként a kiadásokban szereplő *rursus*t illetően is kifogással él, mivel hiányzik a kapcsolóelem a Nílus és az aethiopsok említése között – szerinte helyette csak a metrikailag nem megfelelő *rursusque* illeszkedne a szövegbe.² A *rursus* helyett Astbury a *russum et* konjektúrát javasolja, mellyel nem csupán a Nisbet által felvetett problémára kínál gördülékeny megoldást, de egyúttal azt is meggyőzően bemutatja, hogyan kerülhetett a szövegbe a *rursus* változat.³ Nisbet továbbá kiemeli az általánosságban gyengébbnek tartott kéziratokban – s a szövegkiadások túlnyomó többségében – szereplő *aliosque* által támasztott értelmezési nehézségeket, de egyúttal ő is hangsúlyozza, hogy a P-ágban hagyományozott, meglehetően banális *altosque* variáns egyértelműen romlott.⁴

Mérjétek meg Hannibált: mennyit nyom most e páratlan hadvezér?
Pedig ő az, akinek nem volt elég Africa, melyet a maurus óceán ver és
a meleg Nílusig nyúlik, amarra pedig az aethiopsok népeiig és a
másik elefántokig.

A „másik elefántok” problémájára több értelmező konjektúrával kínál megoldást, köztük Ronnick, aki az *atrosque* javítással a „másik” elefántokat feketére cseréli (s emellett az *Afrosque* jelzőt sem tartja elképzelhetetlennek), mivel az *aliosque* korábban felvetett értelmezési lehetőségeit nem tartja kielégítőnek – jöllehet, érdemi cáfolat nélkül hagyja többek között Astbury és Nadeau lentebb citált magyarázatait.⁵ Az *atrosque* javí-

² NISBET (1962: 236). A problémát több korábbi kiadó is felveti.

³ ASTBURY (1975: 44–46). COURTNEY (1980: 469) más megoldást javasol: a *rursus* szót archaizmusnak tekinti *retroversus* jelentéssel.

⁴ A P eredeti *aliosque* olvasatát igazolja a *praeter Indicos* („az indiaiak mellett”) scholion és Priscianus idézete is, vö. pl. FINKELPEARL (1980: 98, 1. jz).

⁵ RONNICK (1992: 385). Mások, így PLATHNER és JACOBS szintén az elefántok színére vonatkoztatnák a helyet az *albosque* konjektúrával, ld. WILLIS (1997: *ad loc.*) kiadását.

tást szintén elfogadhatónak tartó Kershaw a szakasz háttérében Enniust fedezi fel, s az elefántokat „ocsmánnyá” tevő *taetrosque* konjektúrát javasolja, melyből szerinte előbb egy másolási hiba nyomán *ceterosque*, majd azt *metri causa* módosítva *aliosque* lett.⁶

A kézirati hagyománnyal nem rendelkező konjektúrák egyike sem annyira meggyőző, hogy a szövegkritikailag alátámasztott *aliosque* változatot felülírjuk abban az esetben, ha a szakasz értelmezhető ezzel a variánssal is. A szó magyarázatára tett kísérletek egy része ellen határozott érvek szólnak. Friedländer kommentárjában ahhoz a már a humanista Calderininél is megjelenő értelmezéshez nyúl, miszerint Iuvenalis leírásában Afrika az „egyik” elefántoktól (Mauretania) a „másik” elefántokig (Aethiopia) terjed ki, az *alius* szót *alter* értelemben olvasva.⁷ Többen, köztük Courtney és Richards a „másik” elefántokat kézenfekvő módon az afrikai és az indiai elefántok megkülönböztetésére vonatkoztatják, utóbbi szerint az *aliosque* variáns eredetiségét igazolja az az elképzelés is, hogy Afrika és India délen összekapcsolódik, amire az elefántok jelentik a bizonyítékot.⁸ Amellett, hogy ez utóbbi utalás túlságosan homályosnak tűnik ahhoz, hogy Iuvenalis valóban erre célozzon a kifejezéssel,⁹ a fő problémát mindannyiuk esetében az „egyik” elefántok említésének hiánya jelenti.¹⁰ Ugyanez gyengíti Laughton egyébként szellemes felvetését, miszerint a kifejezés a „még több elefántnak” otthont adó Elephantine városára utalna.¹¹ Barr ezzel szemben nem a „másik” elefántok azonosításával, hanem az *alius* megfelelő jelentésének kiválasztásával oldaná meg a problémát: a szót a görög ἄλλος esetében

⁶ KERSHAW (1993: 563).

⁷ FRIEDLÄNDER (1895: *ad loc*).

⁸ COURTNEY (1980: 469), RICHARDS (1899: 20). Utóbbi Afrika és India összekapcsolódásához Arist. *Cael.* 2, 14, 19-et idézi.

⁹ Ahogy azt az őt megelőző, itt felsorolt magyarázatok többségét cáfoló ASTBURY (1975: 41), valamint BARR (1973: 856) is kiemeli.

¹⁰ Érdekes adalékot jelent továbbá TOYNBEE (1973: 36) tanulmánya, melyben rámutat, hogy a különböző fajtájú elefántok megkülönböztetése korántsem volt magától értetődő a rómaiak számára.

¹¹ LAUGHTON (1956: 201). Érdemes még megemlíteni TRIANTOPHYLLOPOULOS (1958: 159) kissé szűkszavú és homályos magyarázatát, mely szerint az *Aethiopum* és az *aliosque* a népekre és az elefántokra is vonatkozik.

gyakran megfigyelhető, éppen ezért Munro nyomán grécizmusnak tekinthető,¹² de a latinban sem példátlan¹³ „is” jelentéssel olvassa, mely a fordításban akár el is hagyható.¹⁴

A felsorolt magyarázatok közül utóbbi a legmeggyőzőbb, s ha így értelmezzük a szöveget, Iuvenalis Afrika három határát jelöli meg: Mauretania nyugati partját, a Nílust, valamint Aethiopiát – azaz egy nyugati, egy keleti és egy délkeleti határt. Courtney kommentárjában arra mutat rá, hogy az északi határ említése nem szükséges annak egyértelmű mi volta miatt, a délnyugati pedig ismeretlen.¹⁵ Érdeemes azonban azt a lehetőséget is megvizsgálni, hogy Iuvenalis e helyen négyoldali körülírást alkalmaz, hasonlóan ahhoz, ahogy Vergilius a *Georgicá*ban megadja Egyiptom határait:

nam qua Pellaei gens fortunata Canopi
 accolit effuso stagnantem flumine Nilum
 et circum pictis vehitur sua rura phaselis,
 quaque pharetratae vicinia Persidis urget
 et viridem Aegyptum nigra fecundat harena
 et diversa ruens septem discurrit in ora
 usque coloratis amnis devexus ab Indis...
 (Verg. G. 4, 287–293)¹⁶

A Vergilius-helyet Nadeau idézi a vizsgált Iuvenalis-szakasz kapcsán, s a helyes értelmezéshez megítélésem szerint az ő, valamint a fentebb citált Astbury részben egymást kiegészítő, részben egymásnak ellent-

¹² Ld. BARR (1973: 857).

¹³ Ld. OLD *alius*¹ 5.

¹⁴ Vö. ASTBURY (1975: 42). Ugyanezt az értelmezést hozza FINKELPEARL (1980: 97–98) írásában, ám nem hivatkozik sem BARR-ra, sem az általa is citált ROLFE-ra (1928: 60).

¹⁵ COURTNEY (1980: 469).

¹⁶ „Ugyanis ahol a pella Canopus szerencsés népe a Nílus vizétől elöntött ártereket lakja, s tarka csónakokon járja földjeit, és ahol a tegzes perzsa szomszédság fenyeget, és a zöldellő Egyiptomot fekete iszappal termékenyíti meg a hét torkolatra szakadva áradó folyó, mely egészen a festett indusoktól érkezik [...]” A szövegkritikai problémáktól nem mentes szakaszt NADEAU (1970: 344–345) nyomán idézem, aki az *Indi* szót e helyen az aethiopsokra vonatkoztatja.

mondó magyarázatain keresztül juthatunk el.¹⁷ E magyarázatokban kulcsszerepe van az *Odysseia* legelején található soroknak, ahol Homéros a kettéosztottan, keleten és nyugaton élő aithiops népről szól:

[...] Αἰθίοπας, τοὶ διχθὰ δεδαΐαται, ἔσχατοι ἀνδρῶν,
οἱ μὲν δυσσομένου Ὑπερίονος, οἱ δ' ἀνιόντος.¹⁸
(Hom. *Od.* 1, 23–24)

Bár az *Aethiops* népnév Iuvenalisnál nincs egyeztetve az *alios* szóval, a leírás mégis óhatatlanul felidézi e helyet, s az ebben tükröződő „keleti és nyugati Aethiopia” képzetet, aminek a római irodalomban is van előzménye. Itt érdemes megemlíteni, hogy Ronnick fentebb citált érvelésében a iuvenalisi nyelv epikus tendenciáira hivatkozva kívánja cáfolni az *alios* jelző eredetiségét,¹⁹ csak hogy a „másik aethiopsok” kifejezés római előzményét épp egy epikus szövegben, Statius *Thebais*ában fedezhetjük fel.²⁰

stat super occiduae nebulosa cubilia Noctis
Aethiopasque alios, nulli penetrabilis astro,
lucus iners [...] ²¹
(Stat. *Th.* 10, 84–86)

Persze továbbra is fennáll a probléma, hogy a szatirikus narrátor nem másik aethiopsokról, hanem másik elefántokról beszél. Itt annak a Iuvenalis által előszeretettel alkalmazott technikának egy újabb előfordulásával állunk szemben, amikor egy fentebb stílusban, akár mímelt epikus stílusban megfogalmazott szakaszban egyetlen szóval megsemmisíti az addig felépített hatást – teszi ezt hol egy alacsonyabb stílusrétegbe tar-

¹⁷ ASTBURY (1975: 40–46), NADEAU (1970: 339–349) és NADEAU (1977: 75–78).

¹⁸ „[...] az aithiopsokat, akik kettéosztva élnek, a legtávolibb népek, egyik felük ott, ahol Hyperión lenyugszik, a másik meg ott, ahol felkel.”

¹⁹ RONNICK (1992: 385): “[...] Juvenal, the satirist with epic tendencies, must have used a different adjective.”

²⁰ A nyugati aethiopsokat például Vergilius is említi az *Aeneis*ben (Verg. *Aen.* 4, 480–482).

²¹ „A nyugati éj ködös hálótermein és a másik aethiopsokon túl, áll egy mozdulatlan liget, ahová egy csillag fénye sem hatol be [...]” A Statius-helyet ULLMAN (1966: 282–283) kapcsolja össze a Iuvenalis-szakasszal.

tozó szóval, hol egy meglepő kifejezéssel, hol egy (jobban vagy rosszabul sikerült) poénnal.²² Erre a jelenségre kiváló példa a 12. szatíra egy szakasza, ahol „Iulus otthona” és Lavinum említése nyomán a narrátor kereskedő barátja egyfajta modern Aeneasként tér haza veszedelmes tengeri útvjáról, s hajója elhalad azon hely mellett is, ahol a trójai menekültek egykoron megpillantották a városalapítás helyét kijelölő fehér kocát:

[...] tum gratus Iulo
 atque novercali sedes praelata Lavino
 conspicitur sublimis apex, cui candida nomen
 scrofa dedit, laetis Phrygibus mirabile sumen
 et numquam visis triginta clara mamillis.²³
 (Juv. 12, 70–74)

Az epikus manírban megfogalmazott szakaszt egyetlen szó, a koca epikus stílusba, sőt egyáltalán a költői nyelvbe nem illő *scrofa* („göbe”) megnevezése egy másik stílusrétegbe helyezi át,²⁴ majd e „bámulatos híres disznó” korábban sosem látott harminc csecsenek említése a római nemzeti eposz e kulcsfontosságú motívumát a kocsmai matróztörténetek közé rángatja le.²⁵

A 10. szatíra 150. sorának utolsó szava hasonlóképpen váratlan, ezzel együtt kissé komikus hatást kelt: Iuvenalis a többek között Homéros és Statius alapján várható „másik Aethiopia” helyett „másik elefántokat” említ, amit a nép és az állat közötti asszociációs kapcsolat miatt tehet meg.²⁶ Ezzel tehát megvan a negyedik sarok, Afrika határai a követ-

²² Ld. részletesen: GELLÉRFI (2018: 154–161).

²³ „Ekkor feltűnt a Iulusnak oly kedves magas csúcs, mely inkább volt otthona, mint szeretett mostohája Lavinuma, a hely, melynek nevét egy hófehér göbe adta – ámultak a boldog frígek e híres disznón: példátlan, harminc csecse volt!

²⁴ A ránk maradt római szövegekben a mezőgazdasági szakmunkák és a magával a szóval foglalkozó helyek mellett a *scrofa* főnév egyszer-egyszer fordul elő Plautusnál, valamint Laberiusnál (*Capt.* 809. és *Sedigitus* 1), továbbá a meseirodalom (pl. Phaed. *App.* 19, 1), valamint Petronius (40) használja.

²⁵ Vö. SMITH (1989: 294).

²⁶ Ld. ehhez NADEAU (1977: 75–76). ASTBURYvel (1975: 42–43) egyetértve szükségtelennek tűnik India (és az indiai elefántok) bevonása az értelmezésbe.

kezők: Mauretania, Egyiptom, az aethiopsok földje és a „másik aethiops vidék”, tehát a keleti és a nyugati Aethiopia – azaz Iuvenalis az észak–dél–kelet–nyugat felosztás helyett egy északnyugati, egy északkeleti, egy délkeleti és egy délnyugati határt ad meg.

Források

WILLIS 1997 J. WILLIS (ed.), *D. Iunii Iuvenalis Saturae*, Leipzig, 1997.

Felhasznált irodalom

- ASTBURY 1975 R. ASTBURY, *Juvenal 10, 148–50*, *Mnemosyne*, 28 (1975), 40–46.
- BARR 1973 W. BARR, *Juvenal's other Elephants*, *Latomus*, 32 (1973), 856–858.
- COURTNEY 1980 E. COURTNEY, *A Commentary on the Satires of Juvenal*, London, 1980.
- FINKELPEARL 1980 E. FINKELPEARL, *Juvenal 10.150*, *Harvard Studies in Classical Philology*, 84 (1980), 97–98.
- FRIEDLÄNDER 1895 L. FRIEDLÄNDER (ed.), *D. Junii Iuvenalis Saturarum libri 5 mit erklärenden Anmerkungen*, Leipzig, 1895.
- GELLÉRFI 2018 GELLÉRFI G., *Allúziós technika és műfaji hatások Iuvenalis szatíráiban*, Budapest, 2018.
- KERSHAW 1993 A. KERSHAW, *Juvenal 10.150 and Ennius*, *Mnemosyne*, 46 (1993), 532–533.
- NADEAU 1970 J. Y. NADEAU, *Ethiopians*, *Classical Quarterly*, 20 (1970), 339–349.
- NADEAU 1977 J. Y. NADEAU, *Ethiopians Again, and Again*, *Mnemosyne*, 30 (1977), 75–78.
- NISBET 1962 R. G. M. NISBET, *Review* (W. V. Clausen [ed.]: *A. Persi Flacci et D. Iuni Iuvenalis Saturae*. Oxford 1959), *The Journal of Roman Studies*, 52 (1962), 233–238.
- RICHARDS 1899 H. RICHARDS, *Propertiana and Other Notes*, *Classical Review*, 13 (1899), 15–20.
- ROLFE 1928 J. C. ROLFE, *On the Use of Alius in Jul. Capit. Vit. Ant. Pii V. 4*, *Classical Philology*, 23 (1928), 60–62.
- RONNICK 1992 M. V. RONNICK, *Juvenal, Sat. 10.150: atrosque non aliosque (Rursus ad Aethiopum populos aliosque elephantos)*, *Mnemosyne*, 45 (1992), 383–386.
- SMITH 1989 W. S. SMITH, *Greed and Sacrifice in Juvenal's Twelfth Satire*, *Transactions of the American Philological Association*, 119 (1989), 287–289.
- TOYNBEE 1973 J. M. C. TOYNBEE, *Animals in Roman Life and Art*, Ithaca NY, 1973.
- TRIANAPHYLLOPOULOS 1958 J. TRIANAPHYLLOPOULOS, *Juvenal's other elephants once again*, *Mnemosyne*, 11 (1958), 159.

- ULLMAN 1966 B. L. ULLMAN, *Miscellaneous Comments on Juvenal*, in: L. Wallach (ed.), *The Classical Tradition: Literary and Historical Studies in Honor of Harry Caplan*, Ithaca NY, 1966, 274–284.

The four corners of Africa and the “other” elephants (Juv. 10, 148–150)

Even all of Africa was not enough for Hannibal, says Juvenal in his Satire 10. The satirist then describes the borders of Africa, stretching from the Moorish Ocean to the Nile, the Aethiops people, and the other... elephants. How did the elephants get here? The question is a fair one. Or is the text corrupt? I aim to answer these questions in the following article.

Keywords: Juvenal, Africa, elephant

KOVÁCS ZSUZSA

Lovagregény Attiláról, trubadúrversek és szerelem- tan Szepesi János zágrábi püspök (1361 k.–1410) kódexében

Egy 13. században, Padovában, francia-venetói keveréknyelven lejegyzett lovagregény elbeszélése szerint Attila magyar király, aki egy királylány és egy kutya nászából született, a kereszténység elpusztítására jött Itáliába, de több város felégetése után Riminiben egy sakkjátszma végén megölték. A történet számtalan variánsban hagyományozódott, s évszázadokra meghatározta az Attiláról alkotott képet Észak-Itáliában.

Az itt franciául vagy a francia és a venetói nyelvjárás elemeit keverő nyelven lejegyzett műveket korábban a francia irodalom romlott változatának tartották, ma viszont már az észak-itáliai lovagi irodalom önálló korpuszaként tekintenek rájuk, és megkezdtek a tanulmányozásukat.

Az a kódex, amely az Attila-lovagregény legrégebbi szövegét megőrizte, a francia-venetói nyelvű lovagi irodalom más alkotásait is tartalmazza, köztük egy trubadúrvers-gyűjteményt és egy szerelemtant. A kódex egykor Szepesi János zágrábi püspök, majd nápolyi érsek tulajdona volt. Ahogy Szepesi, úgy feltehetően a többi, a századok során Veneto területén tanult magyar értelmiségi is megismerhette az észak-itáliai Attila-hagyományt és az itteni, francia mintákat követő irodalmat. A francia lovagi kultúra magyarországi ismerete szempontjából érdemes volna megvizsgálni az észak-itáliai lovagi kultúra közvetítő szerepét.

Kulcsszavak: Attila, Metropolitanska knjižnica u Zagrebu MR 92, francia-venetói irodalom, észak-itáliai lovagi kultúra, Szepesi János

Az észak-itáliai Attila-képet évszázadokra meghatározó lovagregény

Attila emlékét számos legenda őrzi Itáliában, különösen a hunok (más barbár népek és a magyarok) támadásaitól legtöbbet szenvedett Friuli és Veneto területén, amelyek Attila állítólagos váráról, palotájáról, tornyáról, kapujáról, barlangjáról, kincseiről, székéről, sisakjáról, sírjáról stb.

mesélnek,¹ vagy Attila hadjáratának egy-egy epizódjáról, és többnyire szűk körben hagyományozódtak. Ezek mellett évszázadokon át egész Észak-Itáliában általánosan ismert volt egy olyan történet, amely Attila életét mesélte el a születésétől a haláláig, középpontjában itáliai hadjárata eseményeinek és Itáliában bekövetkezett halálának elbeszélésével.

A történet legkorábbi fennmaradt változata egy Padovában, a 13. század második felében lejegyzett, szerző és cím nélkül francia-venetói (*franco-veneto*) kevert nyelvű prózai lovagregény.²

Rövid bevezetője a kereszténység kialakulásáról, a Szent Grálról és Szent Márk venetói hittérítéséről szól. Ezután következik Attila születésének története: Ostrubalz magyar király, aki lányát a görög császár fiához szándékozta feleségül adni, és hogy a szüzességén csorba ne essék, egy toronyba záratta, egy agárkölyköt adva mellé a szórakoztatására. A lány és a kutya násza következtében azonban a királylány teherbe esett, s a király, hogy a szégyent elkerülje, gyorsan feleségül adta az egyik bárójához. Ezután született meg – kutyafülekkel – Attila, aki a király, majd a báró halála után Magyarország trónjára került. Jó király volt, kiváló lovag, az alattvalói és a szomszédai szerették, tisztelték. Amikor azonban látta, hogy a kereszténység az országához egyre közelebb terjed, haragra gerjedt, és nagy sereggel a keresztények ellen indult. Elpusztított mindent Magyarország és Aquileia között, majd ostrom alá vette Aquileiát, a trójaiak leszármazottai által lakott gazdag várost. Jöttének hírére Menapus, Aquileia királya Gradóba és a tengerparthoz közeli szigetekre menekítette a nőket, a gyermekeket és a kincseiket, és csapatával Attila ellen vonult. A város falai előtt zajló küzdelemben Menapus a kereszténység védőjeként hősiiesen harcolt a pogányok ellen. De miután reménytelennek látta a város védelmét, az éj leple alatt embereivel és a pátriárkával együtt maga is a szigetekre menekült. Attila betört a városba, kifosztotta és felégette, aztán továbbvonult seregével Concordia, Al-

¹ Jó néhányat felsorol ezek közül BOZÓKY (2014: 113–114). Az Attilához kapcsolódó itáliai tárgyi emlékek leírását ld. bővebben a *Magyar emlékek külföldön* adatbázisban. Elérhető a *Magyar Régiség Művelődéstörténetének Adatbázisa* honlapjáról: <http://mamul.btk.mta.hu>, 2024. 12. 15.

² Első kiadása 14. századi velencei kézírata alapján: BERTOLINI (1976). Kritikai kiadása a később felfedezett, 13. századi zágrábi kézirat alapján: PESCE-WHALEN (2022).

tino, majd Padova elpusztítására. Minden egyes város elleni támadás leírása hasonló narratív sémát követ: a várost a trójaiak alapították; Attila közeledtének hírére a nőket, a gyermekeket és a kincseiket a lagúna szigeteire menekítik; királyaik nemcsak városuk, hanem az egész kereszténység védelmében harcolnak a pogányok ellen; a város előtt zajló csatában csapataik élén, lovagi küzdelemben sok pogányt megölnek; visszavonulnak a városba, majd reménytelennek látván a védelmét, az éj leple alatt elhagyják azt; majd Attila kifosztja és felégeti. Több város elfoglalása után Attila megálmodta, hogy a padovai király, Gilius³ kezétől fog meghalni. Padova falai alatt párviadalt vívott vele, amelyben Gilius kerekedett felül, egy kardcsapással átvágva Attila sisakját a fülével együtt. A magyarok, urukat veszélyben látván rárontottak Giliusra és foglyul ejtették, Attila azonban a lovagi becsület szabályait betartva szabadon bocsátotta ellenfelét. Évekig tartó ostrom után Gilius is elhagyni kényszerült a városát, és lovagjaival Reginibe menekült. A város védelmére immár egész Itáliából összesereglettek a keresztény lovagok, akik Gilius vezetése alatt többször megütköztek a pogány sereggel, a csaták után rendre visszavonulva Reginibe. Attila egy újabb álom után, amely emlékeztette megjövendőlt halálára, elhatározta, hogy ha kell, becsutelen módon, de végez Giliusszal. Zarándokruhába öltözve, amely alatt mérgezett tört rejtegetett, bement a városba, hogy megölje. Gilius épp Regini urával sakkozott annak palotája előtt. Attila elkezdte a játszmát figyelni, és nem állta meg, hogy fennhangon, magyarul ne kommentálja a lépéseket. Gilius, aki értette, mit mond, Attila megjegyzésének köszönhetően megnyerte a játszmát, azonban gyanút fogott a sakkhöz értő zarándok kilétét illetően. Faggatni kezdte, s miután csuklyáját lerántva felismerte Attilát, egy kardcsapással levágta a fejét, és a pogányok táborába küldte azt. A magyarok királyukat gyászolva visszavonultak Pannóniába. Eközben a lagúna szigeteire menekült nők és papok kápolnákat, templomokat, kolostorokat emeltek, a majdani Velence első kultushelyeit. A történet utolsó egysége arról szól, hogyan verték szét a bizánci csapatok a magyarok visszavonuló seregét a Dunánál.

³ A mű latin változataiban a padovai király neve Janus, az olasz variánsokban Giano, Giglio vagy Egidio.

Attila e számunkra furcsa története, amely különféle irodalmi és történeti hagyományok, hagiográfiai művek, valamint főleg francia lovagregények és *chanson de geste*-k elemeinek ötvözetéből született, évszázadokon át rendkívül népszerű volt, számtalan változatban hagyományozódott tovább. Észak-Itáliában egészen a 15. század második feléig ez a történet volt a hun vezérre vonatkozó ismeretek forrása,⁴ a közkultúrában pedig még tovább tartott a hatása, évszázadokra meghatározta az Attiláról alkotott képet (a képzőművészeti alkotások kutyafülű Attila ábrázolásai is ebből a hagyományból táplálkoznak).

A lovagregényt még a 14. század első felében latinra fordították, és ez alapján született 1421-ben a regény első venetói vulgáris nyelvű változata,⁵ amely 1472-ben Velencében nyomtatásban is megjelent, és amelyet még a 15. század folyamán öt,⁶ a 16. században pedig nyolc újabb kiadás követett.⁷

Terjedéséhez nagymértékben hozzájárult, hogy Velence alapításának történetét összefüggésbe hozták a lovagregényben elbeszéltekkel. Martin de Canal az 1375 előtt franciául írt *Estoire de Venis* c. művének elején még csak utal Attila történetére,⁸ majd 1430-ban egy anonim krónikaíró Velence születésének elbeszélése során már az Attiláról szóló lovagregény egész történetét beillesztette művébe, annak 1421-ben készült vulgáris nyelvű fordítása alapján. Ez a krónikakompozíció forrás-

⁴ Pl. Jacopo Alighieri, Dante fia 1322-ben az *Isteni Színjáték*hoz írt kommentárjában, a Pokolban bűnhődő zsarnokok között szereplő Attila nevéhez e történet jegyében fűzött magyarázatot: „valamely magyar, akit Attilának neveztek [...] nagy sereggel Itáliába jött, s a kezére került városokat kirabolta és felégette [...] végül Romagna egy Rimini-nek nevezett városát ostromolván, hogy annak állapotáról híreket szerezzen, ismeretlenül oda bement, és valaki, aki ott sakkozott, felismerte, a sakktáblával fejbe verte, s azon nyomban meghalt.” Ld. *Pok* 12, 34; ALIGHIERI (1915: 84).

⁵ Mind a latin, mind a venetói változat több kéziratban maradt fenn. Vö. CARILE (1973: 369–370), CARILE (1976: 153–157). NECCHI (2016) mindkét változatot publikálta.

⁶ Leírásukat ld. <http://lica.unipv.it/index.php?page=elenco#header>, 2024. 12. 15.

⁷ *Atila flagellum Dei vulgare*: In Venetia, per Matthio Pagan (1550 körül); Venetiis, per Melchior Sessa (1502, 1507); Mediolani, per Ioannem de Castelliono (1508); Venetiis per Joannem Baptistam Sessa (1521); Venetia, per Marchio Sessa & Piero de Rauani (1521); Venetia, per Ioanne Tacuino (1524); In Vinetia, appresso Dominico de' Franceschi (1565).

⁸ Ld. <https://www.rialfri.eu/opere/estories-de-venise>, 2024. 12. 15.

ként szolgált több 15–16. századi velencei krónika számára, aminek eredményeképpen Attila története hosszabb-rövidebb formában bekeverült számtalan későbbi velencei krónikába⁹ (az Országos Széchényi Könyvtárban is őriznek egy ilyen, Attila életével kezdődő, 15. század végi, anonim velencei krónikát).¹⁰

Számos, Rimini, Padova és Ravenna történetéről szóló mű szintén teljes egészében, vagy rövidített formában felhasználta a lovagregény latin vagy olasz fordítását,¹¹ sőt a padovai hagiográfiai irodalomban is utalnak erre az Attila-narratívára.¹²

A ferrarai udvarban a történet sajátos, az Este-hercegek reprezentációját szolgáló hagyománya jött létre. A 14. század második felében Niccolò da Casola elkészítette a prózai regény monumentális, 37.535 soros, *franco-veneto* nyelvű verses feldolgozását. A történetet több epizóddal bővítette: az Attila elleni harcban, aki Este városát is elpusztította, az Este-ház őseként bemutatott Foresto játssza a főszerepet, és mellékszereplőként megjelennek különböző venetói és friuli családok őseiként feltüntetett lovagok is.¹³ A lovagregény a ferrarai latin nyelvű tudós hagyományban is helyet kapott, Girolamo d’Este beillesztette a család történetét tárgyaló, 1505-ben nyomtatásban megjelent művébe.¹⁴ Giovanni Maria Barbieri 1565-ben a ferrarai herceg megbízásából elkészítette Niccolò da Casola művének prózai népnyelvű fordítását, amelyet Ferrarában, majd Velencében is kinyomtattak.¹⁵ Ennek nyomán Foresto alakja a ferrarai epikus hagyomány állandó szereplőjévé vált, Tasso *Megszabadí-*

⁹ Az Attila-sztori több tucatnyi Velence-krónika elején szerepel. A velencei historiográfia történetében fontos szerepet játszott, noha nincs valóságalapja annak, hogy Velencét az Attila elől menekülő aquileiaiak alapították volna. E történetírói hagyomány annak a törekvésnek a jegyében született, amely igazolni kívánta az aquileiai pátriárka jogainak elsőbbségét Velence fölött, ld. CARILE (1973), CARILE (1976), PESCE-WHALEN (2022: 14–18).

¹⁰ Vö. ZAMBRA (1911a). ZAMBRA (1911b) Attila történetének szövegét is közli.

¹¹ Pl. BATTAGLI (1913) a 14. század végén, SAVONAROLA (1902) a 15. század közepén.

¹² Ld. NECCHI (2007).

¹³ Szövegét és a róla szóló irodalmat ld. <http://www.rialfri.eu/rialfriWP/opere/la-guerra-dattila>, 2024.12.15; különösen a prózai regénnyel való összehasonlító vizsgálatahoz ld. PERON (2011).

¹⁴ D’ESTE (1505), 12–14. fejezet.

¹⁵ BARBIERI (1568), BARBIERI (1569).

tott Jeruzsálemében Hektórként védi Aquileiát a kutyaarcú, ugató, vi-csorgó Attilával szemben.¹⁶ A 17. századi Gabriele Chiabrera *Foresto* cí-mű hőskölteményében immár az Este-ős a történet főszereplője, ő lesz az, aki megöli Attilát a sátrában.¹⁷

Rocco degli Ariminesi padovai költő a 16. században a prózai ve-netói változat alapján verses formában, *ottava rimá*ben dolgozta fel Attila történetét, amelyet évszázadokon át újra és újra kinyomtattak Velencé-ben és Veneto más városaiban *Attila flagellum Dei, tradotto dalla vera cro-nica per Rocco de gli Arminesi padoano* címmel. Ennek köszönhetően a tör-ténet folklorizálódott. A 19. században Alessandro D’Ancona nagy be-vezető tanulmánnyal közölte a szövegét egy 17. századi ponyvanyom-tatványból. Magyarországon először ennek nyomán ismertette a törté-netet Ballagi Aladár »Attila« a kutya-fajzat címmel.¹⁸

Az észak-itáliai lovagi kultúra reprezentatív kódexe Szepesi János birtokában

Attila regényének legrégebbi szövegemléke a zágrábi Metropolitanska knjižnicában őrzött, MR 92 jelzetű, vegyes tartalmú, a 13. század utolsó negyedében Padovában készült kódexben maradt fenn.¹⁹ Különböző latin szövegeket és a lovagregény mellett más, franciául és francia-venetói keveréknnyelven írt szövegeket is tartalmaz: Aldobrandino da Siena *Regime du corps* c. művét; a *Livre d’Enanchet*-t, ami a különböző foglalkozásúak és társadalmi státuszúak kötelességeiről szól, és egy *Ars amandival* zárul;²⁰ valamint egy francia trubadúrvers-gyűjteményt.²¹

A kódexet az Észak-Itáliában született francia-venetói nyelvű iroda-lom egyik reprezentatív emlékeként tartják számon. Annak a sajátos lovagi kultúrának a terméke, amely a 13. és a 15. század között francia és francia-olasz keveréknnyelven virágzott Észak-Itáliában, Lombardia és

¹⁶ 17, 68–69: [...] ha faccia di cane, ed a vedello // Dirai che ringhi, e udir credi i latrati.

¹⁷ CHIABRERA (1653).

¹⁸ D’ANCONA (1864), BALLAGI (1892–1893).

¹⁹ Elsőként PUTANEC (1955) hívta fel a kódexre a figyelmet. SPETIA (1993a), SPETIA (1993b), SPETIA (1997), SPETIA (1999) írásai nyomán figyelt fel rá az olasz és a francia szakirodalom.

²⁰ Kiadta MORLINO (2017). Ld. még <https://www.rialfri.eu/opere/enanchet>, 2024. 12. 15.

²¹ Kiadta SPETIA (1997).

főleg Veneto területén. Legjelentősebb központjai a padovai és a ferrarai udvar, valamint Velence voltak. Az észak-olasz nyelvjárások meglehetősen közel álltak a franciához, részben ez a magyarázata annak, hogy a francia és provanszál udvari irodalom termékei könnyen találtak itt befogadásra. Számos francia eredetű művet másoltak, illetve alakítottak át több-kevesebb olasz elemmel keverve ezen a területen, így hozva létre egy olyan udvari nyelvet, amelyen francia művek átdolgozásai, és eredeti, önálló művek is születtek.²² Ezeket sokáig a francia irodalom romlott nyelvű termékeinek tartották, s csak az utóbbi évtizedekben kezdtek el úgy tekinteni rájuk, mint egy sajátos, önálló kulturális egységet alkotó szövegkorpuszra. A kétezres évek elején kezdődött meg a szövegek módszeres összegyűjtése és tanulmányozása.²³

Lucilla Spetia – aki a zágrábi kódexről először készített részletes leírást – megállapította, hogy az a nonai püspökség adminisztrátoraként elhunyt Joannes Gara – korábban zágrábi püspök, nápolyi érsek – birtokában volt, akitől egy latin nyelvű hexameteres, Velencét dicsérő vers bejegyzése is származik, s tőle került 1410 körül a zágrábi székesegyház könyvtárába (1440-ben egy zágrábi kanonok is tett bele egy bejegyzést).²⁴

Joannes de Gara, avagy Johannes de Scepus, Szepesi János (1361 k.–1410), Szepesi Jakab országbíró fia 1379-től Padovában,²⁵ majd Bolognában tanult, ahol az ultramontán diákok rektori tisztét is betöltötte – ekkor már dobokai főesperes –, és 1385-ben kánonjogi doktorátust szerzett.²⁶ 1386-ban tért haza, 1388-tól a királyi kápolna ispánja, királyi titkos kancellár, 1390-től gyulafehérvári prépost, 1395-től zágrábi püspök. 1396-tól dalmáciai királyi vikárius és főbíró, ebben a minőségében Nonán dalmát-horvát országgyűlést tartott. Eközben távollétében a zágrábi káptalan és a városi polgárság közti feszültségek pereskedésekhez, sőt

²² HOLTUS (1986) fogalmazta meg először nyelvészeti szempontból ennek az irodalomnak a kategóriáit.

²³ A korpusz nagy része ma már kategóriák szerinti csoportosításban hozzáférhető egy adatbázisban, amely a padovai egyetem kezdeményezésére jött létre:

<https://www.rialfri.eu/rialfriPHP/public/index/index>, 2024. 12. 15.

²⁴ SPETIA (1993a: 246–249), SPETIA (1997: 105–107).

²⁵ VERESS (1915: 4).

²⁶ VERESS (1941: 30; 32–33).

fegyveres összetűzésekhez vezettek. János püspök kiközösítette a polgárokat, Zsigmond király viszont pártfogásába vette őket, miután Szepesi János levonta a konzekvenciákat, és 1397-ben lemondott püspöki hivataláról. Visszatért Itáliába, Padovában feltehetően a tanulmányokban keresett vigasztalást. 1400 januárjában jelen volt egy doktori avatáson,²⁷ májusban pedig a Zabarellát hallgató diákok között említik.²⁸

1401 márciusában IX. Bonifác a megürült kalocsai érseki székre nevezte ki. Magyarországra visszatérve János érsek a pápa által támogatott Nápolyi László ellenkirály egyik legenergikusabb híveként tevékenykedett. 1403-ban a pápa minden, Zsigmondhoz hű főpapot – címüktől megfosztva – László híveivel kívánt helyettesíteni, így Eberhard zágrábi püspök helyébe Szepesi Jánost nevezte ki, aki júliusban immár újra mint zágrábi püspök fogadta hódolattal a Zarába érkező Nápolyi Lászlót, és részt vett a koronázásán. Amikor azonban a trónkövetelő pártja vereséget szenvedett, s Nápolyi Lászlónak még ugyanebben az évben távoznia kellett az országból, Szepesi János is vele együtt ment Itáliába. Nápolyi László támogatásával, feltehetően már 1405 második, vagy 1406 első felétől betöltötte a nápolyi érsek tisztét. Erre utal, hogy 1406. augusztus 24-én Nápolyi László arra kérte VII. Ince pápát, kevéssel annak halála előtt, hogy trónigényének támogatására Szepesi János nápolyi érseket nevezze ki egyúttal zágrábi érseknek is (ami nem történt meg).²⁹ A frissen megválasztott XII. Gergely pápa 1407. január 3-án nevezte ki Nápolyi érsekévé VII. János néven. Az 1408-ban összehívott pisai zsinaton, amely mind XIII. Benedek avignoni, mind XII. Gergely római pápa lemondását szerette volna elérni, V. Sándort választották pápává, János érsek pedig az ő hívévé szegődött. A pisai pápát azonban sem Nápolyi László, sem más világi hatalom nem támogatta, harmadik ellenpápaként halt meg nem sokkal később. A római pápa 1409-ben elmozdította a hozzá hűtlen Szepesi Jánost érseki tisztéből, aki visszavonulni kényszerült Dalmáciába (helyébe a pápa Nápolyi László egy emberét tette meg az érsekség adminisztrátorának). 1409. november 7-én Szepesi Jánost a

²⁷ VERESS (1915: 4).

²⁸ BANFI (1939: 26, 18. jz).

²⁹ BATELJA et al. (1995: 160). UTASI Csillának köszönöm, hogy felhívta erre az életrajzra a figyelmemet.

nonai püspökség adminisztrátoraként említik. Feltehetően 1410-ben meghalt, utóda ez év augusztus 11-től töltötte be ezt a tiszte³⁰. Kódexe Nonából kerülhetett a zágrábi székesegyház könyvtárába.

*

A magyarországi értelmiség nagy része a 13–16. század között tanulmányait Veneto területén, Padovában, Ferrarában folytatta, és megfordult Velencében is. Szepesi Jánoshoz hasonlóan minden bizonnyal ismerték a magyar kutyafülű Attilára vonatkozó hagyományt, és a Veneto területén virágzó, francia mintákat követő lovagi irodalom műveit.

A lovagi kultúra magyarországi ismeretének és elterjedésének kutatásában a francia kapcsolatok mellett érdemes volna figyelmet szentelni annak, milyen közvetítő szerepet játszhatott a földrajzilag és a kulturális kapcsolatok tekintetében hozzánk közelebb álló Veneto francia mintákat követő lovagi kultúrája.

Források

ALIGHIERI 1915	G. PICCINI (a cura di), <i>J. Alighieri: Chiose alla cantica dell'Inferno di Dante Alighieri</i> , Firenze, 1915.
BARBIERI 1568	G. M. BARBIERI, <i>La guerra d'Atila flagello di Dio tratta dall'archivio de' prencipi d'Este</i> , Ferrara, 1568.
BARBIERI 1569	G. M. BARBIERI, <i>La guerra d'Atila flagello di Dio tratta dall'archivio de' prencipi d'Este</i> , Vinegia, 1569.
BATTAGLI 1913	A. F. MASSÈRA (a cura di), <i>Marcha di Marco Battagli di Rimini (1212–1354), Città di Castello, 1912–1913.</i>
CHIABRERA 1653	<i>Poemi eroici postumi di Gabriello Chiabrera al serenissimo Francesco d'Este duca di Modena</i> , Genova, 1653.
SAVONAROLA 1902	A. SEGARIZZI (a cura di), <i>Libellus de magnificis ornamentis Regie Civitatis Padue Michaelis Savonarole</i> , Città di Castello, 1902.

Felhasznált irodalom

BALLAGI 1892	BALLAGI A., »Attila« a kutya-fajzat. XVI. századi olasz költemény, Irodalomtörténeti Közlemények, 2 (1892/2), 204–223; (1892/3), 379–387; (1892/4), 487–498.
BANFI 1939	F. BANFI, <i>Pier Paolo Vergerio il Vecchio in Ungheria</i> , Archivio di Scienze, Lettere ed Arti della Società Italo-Ungherese Mattia

³⁰ A *Magyar Katolikus Lexikon* szerint Nápolyban halt meg 1409-ben: <https://lexikon.katolikus.hu/S/Szepesi.html>, 2024. 12. 15.

- Corvino, Supplemento a Corvina, Rassegna Italo-Ungherese, 1 (1939), 1–3.
- BATELJA et al. 1995 J. BATELJA et al., *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, Zagreb, 1995.
- BERTOLINI 1976 V. BERTOLINI (a cura di), *Estoire d'Atile en Ytaire. Testo in lingua francese del XIV secolo*, Povegliano, 1976.
- BOZÓKY 2014 BOZÓKY E., *Attila. A hun király és legendái*, Budapest, 2015.
- CARILE 1973 A. CARILE, *Una vita di Attila a Venezia nel XV secolo*, in: V. Branca, Venezia e Ungheria nel Rinascimento, Firenze, 1973, 369–396.
- CARILE 1976 A. CARILE, *Le origini di Venezia nella tradizione storiografica*, in: Storia della cultura Veneta 1. Dalle origini al Trecento, Vicenza, 1976, 135–166.
- D'ANCONA 1864 A. D'ANCONA (a cura di), *Attila flagellum Dei. Poemetto in ottava rima riprodotto sulle antiche stampe*, Pisa, 1864. Újraközlése: *Poemetti popolari italiani, raccolti e illustrati da Alessandro D'Ancona*, Bologna, 1889, 67–309; 310–389.
- HOLTUS 1986 G. HOLTUS, *L'influsso del francese sull'italiano settentrionale antico*, in: AA.VV., Elementi stranieri nei dialetti italiani 1, Atti del XIV° convegno del C.S.D.I. (Ivrea 17–19 ottobre 1984), Ospedaletto, 1986, 1–19.
- MORLINO 2017 L. MORLINO (ed., trad.), *Enanchet. Dottrinale franco-italiano del XIII secolo sugli stati del mondo, le loro origini e l'amore*, Padova, 2017.
- NECCHI 2007 E. NECCHI, *La »Guerra di Attila« nell'agiografia padovana*, Hagiographica, 14 (2007), 77–99.
- NECCHI 2016 E. NECCHI (ed.), *Hystoria Atile dictum flagellum Dei. Il libro della nascita di Venezia dal manoscritto 1308 della Biblioteca Civica di Verona con a fronte del testo dell'incunabulo G. 230 della Biblioteca del Museo Correr di Venezia*, Firenze, 2016.
- PERON 2011 G. PERON, *»Filz au livrier.« Attila nell'epica franco-italiana*, in: M. Piccat – L. Ramello, Epica e cavalleria nel Medioevo. Atti del Seminario internazionale, Torino, 18–20 novembre 2009, Alessandria, 2011, 27–52.
- PESCE-WHALEN 2022 R. PESCE – L. E. WHALEN (ed., transl.), *The Story of Attila in Prose. Critical Edition and Translation of the »Estoire d'Atile en prose«*, Routledge Medieval Translations, London – New York, 2022.
- PUTANEC 1955 V. PUTANEC, *Rukopisni zbornik MR 92 Zagrebačke Metropolitane*, Rad JAZU, 304 (1955), 63–79.
- SPETIA 1993a L. SPETIA, *Il ms. MR 92 della Biblioteca Metropolitana di Zagabria visto da vicino*, in: S. Guida – F. Latella – I. Sicania (a cura di), La filologia romanza e i codici, Messina, 1993, 235–272.
- SPETIA 1993b L. SPETIA, *Le recueil MR 92 de Zagreb et son histoire*, Cultura Neolatina, 53 (1993), 151–195.

- SPETIA 1997 L. SPETIA (ed.), »Intavulare« *tables de chansonniers romans II, Chansonniers français*, 2, H (Modena, Biblioteca Estense) Z^a (Bibliothèque Métropolitaine de Zagreb), Documenta ed instrumenta 2, Liège, 1997.
- SPETIA 1999 L. SPETIA, *Codice miscellaneo di testi francesi e mediolatini*. Zagreb, Metropolitanbibliothek. MR 92, in: G. Mariani Canova – G. Baldissin Molli – F. Toniolo (a cura di), *La miniatura a Padova dal Medioevo al Settecento*, Modena, 1999, 564–565.
- VERESS 1915 VERESS E., *Matricula et acta Hungarorum in universitatis Italiae studentium I, Padova: 1264–1864, A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264–1864)*, Fontes rerum Hungaricarum 1, Kolozsvár – Budapest, 2015.
- VERESS 1941 VERESS E., *Matricula et acta Hungarorum in universitatis Italiae studentium, 1221–1864*, Monumenta Hungariae Italica 3, Budapest, 1941.
- ZAMBRA 1911a ZAMBRA A., *A Széchényi Orsz. Könyvtár quart. ital. 58 jelzetű kódexe, tekintettel az olaszországi Attila mondakörre*, Magyar Könyvszemle, 19 (1911/4), 332–342.
- ZAMBRA 1911b L. ZAMBRA, *Contributi alla leggenda di Attila in Italia*, Bibliofilia, 12 (1911), 261–274.

A chivalric romance about Attila, troubadour poems and *ars amandi* in the codex of Joannes de Scepus, Bishop of Zagreb (c. 1361–1410)

According to a 13th-century chivalric romance written in Padua in a mixed French-Venetian language, Attila, King of Hungary – said to be born from the union of a princess and a dog – invaded Italy with the intent to destroy Christianity. However, after burning several towns, he was killed at the end of a chess game in Rimini. This story, transmitted in numerous variants, shaped the image of Attila in northern Italy for centuries.

The works written in French or in a language that mixes elements of French and Veneto dialects were once dismissed as corrupt imitations of French literature. Today, however, they are recognized as a distinct corpus of northern Italian chivalric literature and have become an important subject of study.

*The codex preserving the earliest version of this Attila romance also includes other examples of French-Venetian chivalric literature, such as a collection of troubadour poems and an *ars amandi*.*

This codex was once owned by Joannes de Scepus (Joannes de Gara, János Szepesi), Bishop of Zagreb and later Archbishop of Naples. It is believed that other Hungarian intellectuals who studied in the Veneto region over the centuries were also familiar with this Attila tradition and the local literature, which was strongly influenced by

French models. It would be worth examining the potential role of northern Italian chivalric culture as a mediator in spreading French chivalric traditions to Hungary.

Keywords: Attila, Metropolitanska knjižnica u Zagrebu MR 92, French-Venetian literature, chivalric culture of northern Italy, Joannes de Scepis

DÁVID KINGA

***Candida rosa*, avagy költészet a tér-idő és az emberi szellem határain túl**

Dolgozatom kísérlet arra, hogy a Paradicsom 30. énekét a költészet, a költői tapasztalás egyfajta „dimenzióváltásaként” értelmezze. Alapvetései a következő megállapításokban foglalhatók össze: az ének Dante misztikus élményének, egy látomás-sorozatnak az elbeszélése; a Költő misztikus tapasztalásának fokai kapcsolatba hozhatók Szent Bernát – a következő énekből mintegy „megelőlegezett” – misztikus elméletével; és végül az addigi költészetének búcsút intó Dante meghirdeti újfajta költői „programját”, amely erőteljes képiségével a misztikus elragadtatások nyelvezetére épülve alkalmas az elmondhatatlan elbeszélésére.¹

Kulcsszavak: Dante, *Paradicsom*, Empireum, misztika, Szent Bernát, Ágoston, *candida rosa*, allegória, költői nyelv

Valamennyi *Paradicsom*-kommentár szinte az elsők között igyekszik kiemelni a 30. ének különleges helyét mind tartalmi, mind formai szempontból a *Komédia* utolsó *canticáját* alkotó előző huszonkilenc énekhez képest. Elég csak a *Paradicsom* topográfiájára pillantást vetnünk, hogy lássuk, az utolsó négy ének a ptolemaioszi világrend uralta kozmoszon kívülre vezet. A 30. énekkel ugyanis, hátrahagyva a Kristály-égboltot,

¹ Sokat gondolkodtam, milyen témával tudnám Szörényi tanár urat méltón köszönteni a 80. születésnapján. Mindenképpen valami személyeset szerettem volna, ami kifejezi azt a sokszálú, szeretetteljes kötődésemet a személye iránt, amely mára ugyan évtizedekben mérhető, de lényegéből mit sem veszített. Tőlem karnyújtásnyira itt kacsingat egy teljes polnyi Petrarca, amely tőle származik, élükön az irányomban kiváltott jobbitó készítés tárgya, avagy a kezdet: a *De ignorantia*. Mintegy orvosolni az orvosolhatatlant... Lassan harminc éve ennek, s bár maradtam *ignorante*, azért igyekszem az élet apró dolgait kellő odafigyeléssel olvasni. Így amikor megkaptam az üzenetet, hogy a dolgozat tárgyában tartott előadásom írott anyagát szeretné elolvasni a tanár úr, az oksági láncolat hirtelen összeállt. Amikor pontosan annyi idő volt, mint most én, s

belépünk a valódi Mennysországba, az Empireumba. Nem egyszerűen az égi birodalom és egyben az utazó Dante felemelkedésének egyik újabb állomásáról van tehát szó. Az Empireum határán átlépve az idő és a fizikai anyag világából egy anyagtalan, tiszta intellektuális fény alkotta, örök szellemi valóságba lépünk be. Dante újszerű tapasztalásában alapvető szerepet kap az az új költői program, amelynek lényege a *Poema Sacro* megalkotása.² Ebben a kísérletben a zsinórmértéket a Szentírás sugalmazott nyelvezte jelenti számára, amelynek mintájára létrehozza a saját, misztikus élményben megismert isteni valóság képi-fogalmi megragadására alkalmas költői nyelvét, miközben újból és újból beleütközik a ki-mondhatatlanság kérdésebe. Nem az utazó, hanem az elbeszélő Dante elragadtatása ez, aki Isten színéről színre látásakor végleg elnémul, ami a költő művének és – nem sokkal később – életének a lezárulását is jelenti.

Par 30, 1–15.

Dante számára a *Paradicsom* 30. énekében az emberi dimenzió határán való átlépés teszi teljessé a *trasumanar* (az „emberből kilépés”; *Par 1, 69*) meg-tapasztalását.³ Az ének már ebben a tekintetben is újat ígér, a *cantica* megelőző énekeitől elválasztó cezúrát pedig az első tartalmi egységet alkotó bevezető jelzi. Beatrice hosszú angyaltani szónoklata a 29. ének végén a létezők

egészen véletlenül megtudtam a születésnapjának dátumát, pár héttel a nagy nap előtt, a Petőfi-épület előtt beszélgetve neki szegeztem a kérdésemet: „Ugye a Tanár úr Kos?”. Meg sem próbálom leírni a hirtelen felvillant döbbenettel vegyes csodálkozást, amely a szemében gyúlt, nem is annyira a téma abszolút idegensége miatt az adott kontextusban, mint inkább a „Honnan tudja ezt?”-titok keltette belső bizsergés hatására. És akkor azt találtam mondani: „Onnan, hogy a Kosoknak a homlokcsontján két oldalt van egy-egy dudor, ahol a szarvak lennének. És a tanár úrnak ott a dudor a koponyáján.” „Tényleg?” „Tényleg.” És ennyiben maradtunk. Nem tudom, valaha is rájött-e a huncutságra, de azt még kitudakolta, mikor van az én születésnapom, amelyre – mintegy a fenti *arcanum*-ért cserébe – annyi szál rózsát kaptam tőle, amennyi az éveim száma volt. Szóval, kedves Tanár úr, fogadja most tőlem az én „Ragyogó rózsámat” akkora szeretettel, amekkorával a szívemben én küldöm. Isten éltesse még nagyon sokáig!

² A *Komédia* ilyen irányú koncepcionális „átalakulását” mutatja a *canzone* és *canto* helyébe lépő *cantica* terminus a *Purgatórium* utolsó énekében, amely kizárólag egyházi kontextusban, a liturgikus dicsőítő énekek vonatkozásában volt használatos. Vö. CASADEI (2020: 116).

³ Vö. KLEINHENZ (1995: 458).

végtelen számában tükröződő, mégis Egy Isten igazságának diadalmas összegzésével zárul: „Látod tehát fenségét, méretét / az Örök Erőnek [...]” (Par 29, 142–143).⁴ A *vedi* („látod” / „lásd”) igealak a következő ének perspektívájában már-már imperativusként hat a Költő irányába, hiszen a *Paradicsom* énekeinek az érzéki vízió és a teológiai diskurzus egymást váltó kibomlásában⁵ természetes módon következik az a – korábbi látomások alkotta *climax* csúcspontját jelentő – vízió-együttes, amely felkészíti Dantét a záróének istenlátására. Anélkül, hogy azt állítanánk, a *vedi* valóban imperativusi értelemben áll az idézett tercina elején, mégis mintha ennek a *vedi! vedi!* („lásd! lásd!”) interiorizált parancsnak engedelmeskedne a Költő, ahogyan az egymásba hajló látomások érzéki benyomásait rögzíti.

Ezen olvasói elvárásokkal ellentétben azonban a 30. ének *forse* („talán”) felütése szinte váratlan és zavarba ejtő kontrasztot alkot. Még csak nem is a megszokott kozmikus kép fogad bennünket, sőt, egy pillanatra mintha elveszítenénk magát az Utazót is, akinek pozícióját a *questo mondo* („ez a világ”), *questo fondo* („e mélységig”) közelre mutató névmásai, valamint a *l mezzo del cielo, a noi profondo* („a fölénk magasodó ég”; v. 4) kifejezés látszólag a földi világban rögzítenék, holott a rákövetkező sorok, ahogyan visszavezetik Beatricére a Költő tekintetét, megerősítenek bennünket abban, hogy Dante és kísérője folytatják égi útjukat. Beatrice utolsó szavai az előző ének végén, és Dante újból rávetülő tekintete egyetlen kozmikus pillanatban sűrűsödnek, amikor is megtörténik a Kristály-égboltból az Empireumba való felemelkedés (ld. 38–39. sorok: „Kiléptünk / a legnagyobb testből abba az égbe, amely tiszta fény”). A földi dimenzióból, a földközponthú fizikai világegyetemből egy tér és idő nélküli új dimenzióba, az istenközpontú szellemi valóságba léptünk át, ahogyan az utazó Dante, úgy az olvasó számára is észrevétlenül. A felemelkedés továbbra is a tekintet révén történik, és a látás által megragadott képekbe tömörül a költői elbeszélésben érzéki formát nyert valóság. Az angyal körtánc látványának fokozatos elhalványulása azonban nem hajlik azonnal új képbe. Dante ugyanis első-

⁴ A *Paradicsom* 30. énekéből vett idézeteket a saját fordításomban közlöm, amely – amennyire lehetséges – a lehető leghívebben kívánja követni az eredeti szöveget a tartalom lehető legpontosabb átadása érdekében. A többi énekéből vett idézeteknél NÁDASDY Ádám fordítását használom.

⁵ Vö. CHIAVACCI LEONARDI (2020: xvii–xviii).

ként épp a *semmi* látását tapasztalja meg, amely mintegy előszobája a *novella vista*, az *új látás* kegyelmi adományának. Ennek a *semminek* kiterjedés nélküli, ha úgy tetszik, pontszerű pillanatában szakadunk el a világtól, és zuhanunk az öröklétbe. A költői nemzés eredményeképpen megszülető, és az ének nyitányát alkotó grandiózus égi hasonlat (az „első küszöb”) pedig sorban az utolsó, amely a földi és az égi világ közötti analógiára épül.⁶

Dante az ének első soraiban a hajnal előtti órát a szokásos csillagászati vonatkoztatási rendszerek egyikével jelzi: először a (többé-kevésbé) hajnali öt óra jelzésére azt mondja, hogy tőlünk hatezer mér-földre dél van; majd azt, hogy a Föld által vetített árnyékkúp majdnem a horizont síkján helyezkedik el azon az oldalon, amelyik szemben van azzal, ahonnan most a Nap éppen felkelni készül.⁷ A párhuzam első eleme, amely látszólag szinte topográfiai műgonddal rögzíti a Költő helyét a földi koordináták között, épp a távolodó mozgást jelzi, méghozzá – némileg ellentmondásos módon – egy tér-idő függvényébe nem konvertálható, mégis erősen geometrizált dimenzió küszöbén.⁸ A fizikai és metafizikai valóság közötti feszültség a távolság szédületét adja: az egek magaslatából a Földre, majd innen vissza, a Kozmosz csúcsára lendítenek a sorok.⁹ A hajnalodó ég alatt az ember felfelé szökő tekintete a sorban kihunyó csillagoknak, míg az ég felett a Költő a fényes angyalok egyre halványuló nyomának int búcsút, kettejük képe pedig – Noferi szavait idézve – mind szintaktikailag, mind figuratív értelemben szétfe-
szíti a hasonlatot.¹⁰ Az analógia mindkét eleme a fokozatosság nyomatékosítására épül: *di vista in vista* („látványról látványra”; *Par* 30, 9) az egyik, *a poco a poco* („lassan-lassan”; *Par* 30, 13) a másik oldalon, ahogyan a csillagok sorra tűnnek el, úgy érezzük halványulni a tér és idő

⁶ Vö. CHIAVACCI LEONARDI (2020: 818).

⁷ Vö. SAPEGNO (1970: 376).

⁸ Valami hasonlóra utal Adelia NOFERI is: „A két szakaszra tagolt összehasonlítás szintaktikai és figuratív kiterjesztése egyfajta verbális és mentális lenyomatát képezi az angyalok fényes vonulatának, amely elnyúlik és eltűnik, ugyanakkor és mindenekelőtt egy különös paradoxont hoz létre: az időtlen és tér nélküli hely küszöbén pontos és tudományos tér- és időbeli koordinátákat vezet be, egyfajta csillagászati geometrizálását ennek a nem-időnek és nem-térnek.” NOFERI (1998: 116).

⁹ Vö. ARIANI (2015: 897).

¹⁰ Ld. 8. lábjegyzet.

mérhetőségét (amire a párhuzam első eleme épül), és vele együtt a világtól való fokozatos elszakadást (ami a párhuzam második eleme).

A *forse* funkciója tehát nem a bizonytalanság kifejezése, sokkal inkább a *suspense* eszköze,¹¹ sőt – meglátásom szerint – benne van a földi valóságot hátrahagyó ember átmenetileg némi nosztalgiával vegyes visszagondolása a földi lét keretezhető valóságára, az egyén pozíciójának meghatározhatóságára térben és időben. A földi látvány, a fény fokozatos szétáradása az ismerősség ízét adja. A hatalmas asztronómiai perifrázis annak a pillanatnak a kivételességét akarja megragadni, amelyben kozmikus léptékűvé válik a kontraszt az időben rekedt földi valóság és az időn kívüli valóságba belépő Költő között.

Dante a kinyilatkoztatás kegyelmének köszönhetően kapja az adományt, hogy az Empireumban megérthesse a létezés végső értelmét, azaz valamennyi teremtmény természetes törekvését vissza a teremtőhöz.¹² A halványuló angyali körtánc képében, a pont és a kör geometriai fogalmain keresztül Isten misztériuma tűnik át („Nem másként a diadalmenet, mely ünneptáncot jár / szakadatlan ama pont körül, amely legyőzött engemet”; *Par* 30, 10–11).¹³ Az angyalok halványuló körtánca mintha lassan belefolyna a kör közepén elhelyezkedő pontba, sokadjára is képi kivetüléseként a hitigazságnak („olybá tűnve, mint amit magába foglal az, amit ő foglal magába”; *Par* 30, 12). A kiterjedéssel rendelkező kör eltűnik a benne foglalt, kiterjedés nélküli (azaz határokkal nem rendelkező), következőképpen láthatatlan pontban, amely, mint ilyen – azaz kiterjedés nélkülségéből adódóan végtelen – magába foglalja azt, ami kiterjedt, azaz lehatárolt, tehát az őt bennfoglaló kört. Így szenzibilizálja a Költő által teremtett kép az egész univerzumot magába foglaló, szeretetének kiáradásából adódóan mindenütt jelenlévő, egyetlen pontba zuhanó, mégis végtelen kiterjedésű Isten paradoxonát (vö. még *Par* 14, 30).

¹¹ Vö. ennek kapcsán PIROVANO (2023: 108). Pirovano a *forse* kapcsán idézi Walter BINNI értelmezését is, aki a költői vibráció hatáskeltésének eszközét látta benne, szemben a határozatlanság, a bizonytalanság (*indeterminatezza*) jelentésével.

¹² Vö. *Az új élet* 2, 199–201: „[...] az emberi lélek leghőbb óhajtaása szintén a létezés; minthogy léte az Istentől függ, s általa marad fenn, természetesen az Istennel kíván és törekszik egyesülni, hogy létét megerősítse.”

¹³ A pont és a kör kapcsolatát a Geometriával ld. *Vendégség* 2, 13, 1066–1076.

Gazdag előfordulási helyei vannak a *pont*nak a *Komédia* egészében: jelöli a Beatricével való első találkozás pillanatát (*Az új élet* 2, 3–5), a könyvbéli helyet, amely Paolo és Francesca vesztét okozta (*Pok* 5, 132), vagy – jelen esetben – magát Istent (*Par* 30, 10–12). E látszólagos szemantikai változatosság ellenére azonban van valami, ami közösséget teremt e vonatkozások között: a minden egyes pillanathoz kapcsolható *szeretet / szerelem*.¹⁴ Ez lendíti tovább most is a sorokat, hiszen Dantét „a szerelem kényszeríti rá” (*Par* 30, 15), hogy tekintetét ismét visszafordítsa Beatricére. Fontos, hogy *vissza*: ez mutatja a jelenet egyedülállóságát, hiszen ez az első eset, hogy a Költő figyelmét valami elvonja szerelme tárgyától. Dante figyelme tehát előbb a pontra, majd Beatricére szegeződik, ezzel a két elem mintegy a Teremtő-teremtett reláció kivetülésévé válik hermeneutikai szempontból, és szinte megadja Beatrice pár sorral későbbi „fényességes” átalakulásának értelmezési kereteit („A szépség, amit láttam, túlmegy / nem csak az emberin túlra, hanem bizony úgy hiszem, / csakis a teremtője leli örömét benne teljes egészében.”; *Par* 30, 19–21). Az angyali körtánc semmibe olvadásával a geometrizált rend és a Költőt körülölelő *semmi* tapasztalatában feltörő pillanatnyi magányban, ahogy a terek bezárulnak és átadják helyüket az abszolút csendnek,¹⁵ Dante – mintegy a vallásos várakozás szeretetteljes odaadásában – Beatricére emeli tekintetét. De már nem a megszokott hölgyét látja, hanem olyasvalakit, aki maga is szinte látomás, Isten önközlésének egyik formája. Szépsége oly mértékű, hogy leírása túlhaladja a Költő képességeit, sőt már a befogadás lehetősége és az általa kiváltott tetszés, öröm és élvezet is kizárólag Isten kiváltsága lehet.¹⁶

***Par* 30, 16–33.**

Időzzünk el egy kicsit ezeknél az átalakulást leíró soroknál. Beatrice elbeszélhetetlen szépsége mögött a szó erőtlenné válik, és Dante sokadjára

¹⁴ Vö. PIROVANO (2023: 110–111).

¹⁵ A magány és a csend kapcsán ld. MOMIGLIANO (1945–1947: 812).

¹⁶ A Beatrice szépsége felett érzett örömben a Teremtő tetszése fejeződik ki a teremtett dolog iránt, amely az ő művét dicséri, és magán hordozza a kézjegyét. Isten felfedezése a teremtett dolgokban magának az istenlátásnak az első szintje, amikor is Isten önközlésének csatornája a teremtett világ.

is a kifejezhetetlen/elmondhatatlan problémájába ütközik.¹⁷ Ezért maga a költészet is szükségszerűen minőséget vált. Beatricével együtt Dante búcsút vesz egész addigi költészetétől is, amelynek kizárólagos tárgya hölgye szépségének dicsérete volt, és amelynek határaihoz érve a lemondás valódi búcsúvá válik. Az *új élet* című művének végén meghirdetett költői „programja” („[...] oly csodálatos látomásom támadt, hogy a benne látott dolgok arra az elhatározásra bírtak, hogy erről az áldottról mindaddig, amíg méltóbban nem szólhatok róla, többet ne beszéljek”; Az *új élet* 42, 2046–2049) ezekben a sorokban teljesedik ki, ami bizonyítja Dante költészetének teológiai irányú kibontakozását.¹⁸

A *Vendégség* 3, 8, 14 magyarázatában a Költő megindokolja, miért nem lehet leírni a hölgyét: az a szépség és tökéletesség, amelyeket kinézete tükröz, legyőzi az intellektust, ahogyan a nap is legyőzi (elvakítja) a gyenge látást, továbbá a látvány hatása alatt megrészegül és eltévelyedik a lélek, s nem tudja tovább gyakorolni addigi képességeit.¹⁹ Csak látszólag kelnek újra életre ugyanezek a gondolatok, amikor a Beatricére

¹⁷ Úgy vélem, különösen fontos ebben az énekben a KELEMEN János által tett megkülönböztetés a kimondhatatlanság toposzának konvencionális és sajátos jelentése között. Itt mindenképpen az utóbbiról beszélhetünk, vagyis a hagyományos retorikai eszköz poétikai célokat szolgál, méghozzá „egy egészen új költői és gondolati dimenzió” feltárása érdekében. Vö. KELEMEN (2015: 136–137).

¹⁸ Bizonyítékát látja ennek PIROVANO Az *új életre* történő sűrű utalásokban, illetve Dante önkomentárjaiban. Vö. PIROVANO (2023: 112). Ld. még továbbá: „De a vágy növekvő intenzitása hamarosan felülírta a gyenge elme szemének korlátait; és Az *új élet* végén említett »csodálatra méltó látomásban«, ahogyan az ma ránk maradt, olyan dolgokat láthatott, amelyek arra az elhatározásra vezették, hogy »nem mond többet erről az áldottról, amíg méltóbban nem tud vele foglalkozni«. És mivel nem gondolt Beatrice dicsőítésére, csak akkor, amikor a *Komédiához* nyúlt, teljesen világosnak tűnik, hogy a később átdolgozott Az *új élet* végén említett »csodálatra méltó látomás« azonosítható a költemény tervével, amelynek lényeges vonalai már akkor rögzültek, amikor a költő a *Monarchia* befejezése után a vallásos irodalom felé fordult. Tette azt abban a meggyőződésben, hogy a világ békéje érdekében szükséges a kardot leválasztani a pástorkodásról, és az egyházat visszavezetni az evangéliumi szegénységhez.” NARDI (1960: 134).

¹⁹ *Vendégség* 3, 8, 14: „Az egyik az, hogy az arcán feltűnő jelenségek meghaladják a mi értelmünket, az emberi értelmet: s elmondom ennek mikéntjét is, oly módon történik ugyanis, ahogyan a Nap erőt vesz a gyenge tekinteten, nem különben az egészségesen és erősen; a másik pedig az, hogy kitartóan beléjük nézni nem lehet, mert megmámorosodik a lélek, s látásuk után rögtön eltéved minden tevékenységében.”

tekintő Költő a látvány szavakba öntésének képtelenségéről vall olvasójának (vö. „E tárgy által legyőzni hagyom magam / jobban, mint ahogy valaha is témájának pontja / felülmúlt komikus vagy tragikus költőt: / mert, ahogyan a nap a remegőbb tekintetet, / úgy édes mosolyának emléke / megfoszt engem felfogóképességemtől [elmémétől].”; *Par* 30, 22–27). Ennek következtében kénytelen lemondani arról az inspirációs forrásról, amely költői pályáját mindaddig irányban tartotta (vö. „Az első naptól kezdve, hogy megláttam tekintetét / e földi életben, egészen a mostani látásig, / nem volt akadálya, hogy éneklésem őt kövesse”; *Par* 30, 28–30), vagyis szakítani kényszerül egész addigi költői pályafutásával („de most muszáj, hogy e követéstől elálljak / a szépsége mögött járni, midőn verselek, / ahogyan bármely mester teszi, aki elérte saját képességének határát”; *Par* 30, 31–33). Ezek nem pusztán a lemondás, egy addigi költői pálya búcsúsorai, valójában – negatív formában – egy új költészet programját is megfogalmazza,²⁰ hiszen innentől kezdve Dante olyan új dolgot lát és mesél, amelyek a „kimondhatatlan” poétikájában egy egészen új fejezetet nyitnak, a költői beszéd fő motívumát folyamatosan a kifejezés képtelensége, az „elmondani képtelenség” tematikájában tartva.²¹ Röviden azt is állíthatjuk: Dante további költészetének minden ihlete a saját költői kudarcából táplálkozik.

Amikor Dante arról beszél, hogy legyőzte őt Beatrice kimondhatatlan szépsége, nem pusztán a *Vendégségben* részletezett költői tehetetlenségnek ad ismételt hangot. Beatrice – épp ennek az isteni jelenléttel erősen kontextualizált ábrázolása következményeként – mintegy vízió formáját ölti a költő hirtelen visszakanyarodó tekintete előtt. Bizonyítja ezt, hogy a szépség felfoghatatlanságának új elemeként a korlátoltság itt

²⁰ Vö. BRUSCAGLI-GIUDIZI (2012: 938).

²¹ Ahogyan KELEMEN János írja (KELEMEN [2015: 138]): „Danténál a tapasztalat *kimondhatatlansága* és a kimondhatatlan *tapasztalata* olyan élményekre utal, melyek túlmennek az emlékezetre, a nyelvre, a képzelőerő és a hihetőség határain.” Beatrice szépsége korábban még nem tapasztalt érzéki benyomásokkal ajándékozta meg Dantét, tulajdonképpen azzal az emberi mértéket meghaladó tapasztalással, amely természetesen a kimondhatatlan dolgok sorába tartozik (vö. KELEMEN [2015: 143]). Ez pedig kihívást jelent az élményt átadni kívánó Költő számára, aki mind a saját szubjektív gátoltságából, mind a közvetítésre rendelkezésre álló nyelvi eszközök alkalmatlanságából adódóan abban a helyzetben találja magát, hogy költőként a költői közölhetetlenségről kell beszélnie.

nem szorítkozik pusztán emberi dimenzióra, a szépség mértéke túlmutat az angyalok és a boldogok befogadóképességén is, azaz ellentétben az eddig emberihez mérhető szépséggel, a jelenlegi szubsztanciálisan isteni minőségűvé válik.²²

Az egész jelenet mindössze két mozzanatra épül: Dante ránéz a hölgyére, az pedig rámosolyog (mire a költő szembesül érzékeinek a látvány hatása által kiváltott diszfunkcionalitásával), tehát a két elem – egyébként a *dolce stil novo* költői hagyományának megfelelően – egy tekintetben és egy mosolyban ragadható meg. Ne feledjük, hogy Dante itt vesz búcsút Beatricétől, de a következő énekben Szent Bernát vezetése alatt lehetősége lesz még egyszer elköszönni tőle, még hozzá a költészet nyelvén, egy Mária-himnusz formájában (vö. *Par* 31, 79–90). Az elengedés csodálatos szimmetriába rendeződik. A mozzulatok megcserélődnek: itt Dante tekintete a pontról (Isten szimbóluma) szökken vissza Beatricére, ott az Isten kontemplációjába merült Beatrice tekint vissza Dantéra, és e kettőt az imádott hölgy mosolya fűzi csokorba. Az elengedés pszichológiájának érzékeny rajza tűnik át, ahogyan a Költő előbb fel- és beismeri, hogy szerelmének és költészetének tárgyához emberi korlátaiból adódóan már nem érhet fel, majd lemondva a saját hangjáról, az ima áhítatát veszi kölcsön a végső búcsúhoz. A mi szempontunkból lényegesebb azonban, hogy Beatrice mindkét jelenetben természetfeletti jegyekkel rendelkezik: szépsége és átszellemültsége Isten jelenlétét, illetve annak két eltérő módját mutatja. A 30. énekben az isteni szeretet fényébe vont hölgy halandó, és angyali mértéket meghaladó szépsége, azaz Isten tulajdonságából való részesedése révén válik hasonlatossá Istenhez, míg a 31. énekben az Istenben való teljes elmerülés, a vele való

²² Beatrice szépségének ilyen jellegű átalakulása – amely Istenhez hasonlatossá teszi a Teremtő tiszta kontemplációjának útjára lépő hölgyet – vezeti be az éneket végigkísérő, Dante misztikus beavatásának egyre magasabb lépcsőfokait képviselő víziók sorát. Beatrice *conformatiója*, amely a Költőtől vett végső búcsút készíti elő, egyben lehetetlenné teszi a szépség befogadásának korábbi formáit, ami nem pusztán a nyelvi gátoltságból eredő kifejezhetetlenség próbája elé állítja Dantét, hanem egyrészt az elme, másrészt az emlékezet hiányosságaiból adódó lehetetlenség kontextusába is helyezi az élményt. Isten valóságának intellektuális befogadására még nem készült fel a Költő, másrészt Isten önközlésének módja is – az előbbiből adódóan – megfosztja őt az elbeszélhetőség alapjául szolgáló emlékezéstől.

egyesülés mint a bernáti *transformatio* legmagasabb szintje valósul meg: „Úgy alakulunk át, hogy hasonlónak válunk” (*transformamur cum conformamur*) – írja Szent Bernát,²³ aki mintha anticipálná magát a 30. énekben, mielőtt Beatricétől átveszi a Vándor kísérőjének szerepét. Ennek az *előrevetített* jelenlétnek a lehetőségét látom kiolvashatónak az ének struktúrájából is, amely egyes elemei révén Bernát tanításait idézheti fel számunkra, főleg az istentapasztalat vonatkozásában.

Azt, hogy Beatrice szépsége isteni természetű, úgy is fogalmazhatjuk: Isten rajta keresztül közli önmagát, az ő szépsége által hagyja magát (vissza)tükröződni Dante számára. Mivel a Költő szeme még nem alkalmas az új látásra, hiszen pillái csak a fényes folyóba való megmosdást követően teszik lehetővé a látott dolgok befogadását („mint ahogyan én tettem, hogy még jobb tükröt csináljak, / szememből, lehajolván a vízhez, / amely azért fakad, hogy benne jobbbá váljék az ember”; *Par* 30, 85–87), Beatricén keresztül lép be Isten jelenlétének bensőségeibbe megtapasztalásába. Élesedő látásának egyik újabb grádusa e szépség látása, viszont annak isteni jellege teszi elmondhatatlanná az élményt.²⁴

²³ Énekek éneke-beszéd 62, 5. Szent Bernát szerint az Istennel való alapvető hasonlóságunk teszi lehetővé a visszatérést hozzá: „Így önismereted az egyik lépés, mely elvezet Isten ismeretéhez. Az ő képmása által, mely megújul benned (Kol 3, 10), ő maga is látni engedi magát, miközben te »bizalommal szemlélve az Úr dicsőséges arcát, mely feltárl előtted, átalakulsz ugyanerre a képmásra világosságról világosságra, mintegy az Úr Lelke által« (2 Kor 3, 18).” (idézi FEJÉRDY [2016: 245]). Vagyis a lélek azért képes közeledni Istenhez, mert megőrizte magában a hozzá való részleges hasonlóságot. A visszatérés lényege pedig, hogy „egyre inkább visszanyerjük hasonlóságunkat Istenhez, mígnem teljesen hasonlónak nem válunk hozzá akkor, amikor majd látni fogjuk őt, amint van.” (FEJÉRDY [2016: 243]). Az Istenhez való visszatérés útján feltétlenül megkülönböztetendő a fenti „hasonlónak válás” és az „átalakulás” folyamata. Az előbbi alapja a természeti hasonlóság (Isten képére teremtettség), míg az átalakulás egy leírhatatlan és megismerhetetlen folyamat, mert csak az örök életben adományozott látás, a *visio beatifica*. Vö. RUH (2006b: 301).

²⁴ Vö. 23. lábjegyzet. Ami pedig a misztikus élmény és a kimondhatatlanság problémáját illeti, túl azon, hogy az előbbi természetéből adódóan könnyen belátható az emberi értelem határainak túllépése. Márpedig ezek a határok keretezik magát a megismerhetőséget, ami aztán a nyelvi formába öntés lehetőségeit korlátozza. Egy magasabb valóságba való átlépés misztikus tapasztalatában sem az érzékek, sem az elme, sem az emlékezet, sem pedig a nyelv – nyilvánvaló egymásra hatásukból következően – nem a megszokott módon, vagy leginkább sehogyan sem funkcionál. A Cangrande della

Beatrice maga is az *umbriferi prefazinak* (vö. *Par* 30, 78) lesz az egyike. A rajta keresztül „közvetített” istenlátás során Dante elméje (*mens*) képtelen felfogni a látványt, és már a hölgy pusztá mosolyának emléke is túlhaladja felfogóképességét.²⁵ Erre a mosolyra rímel a következő ének már említett soraiban (vö. *Par* 31, 92–93) megidézett Beatrice reakciója, aki épp Szent Bernát magyarázatában tűnik fel (utoljára a műben) az Isten szemlélésében elmerült szentek társaságában, és aki a Költő himnuszára csak mosollyal felel, majd tekintetével visszafordul az örök forrás felé. Az Isten kontemplációja és az isteni szeretet kiáradása révén tapasztalt boldogság mosolyát látja Dante Beatrice arcán: ez az oka annak, hogy a költő elméje nem képes felfogni a látványt. Az a szellem, értelem (*mens*), amely itt még csak elszenvedi a valami más által kiváltott fogyatékossgot, a *candida rosa* formájába öntött isteni rend és igazság víziójának elragadtatott pillanatában épp a túláradásával válik majd aktív ágensévé a szemlélésnek. A szépséges Beatrice látványától a ragyogó rózsáig ívelő látomás-sorozat lényege, hogy mintegy a *climax* csúcsaként eljussunk ahhoz az *excessus mentis* tapasztalathoz, amelyben – ahogyan Szent Bernát mondja – az ember elszakad önmagától, és hirtelen meglátja az isteni dicsőség dolgait.²⁶ A jelen ének istenlátásai az ezt előkészítő felemelkedés

Scalához írt levelében – („[...] látott némely dolgokat, melyekről beszélni nem tud az, ki onnét lejött. [...] az értelem annyira elmerül benne, mint kívánságában, és ez az Isten, s hogy az emlékezet követni őt nem képes. Ennek megértésére pedig tudni kell, hogy az emberi értelem ebben az életben ama egytermészetűség és rokonság miatt, amely a testtől elválasztott, tisztán értelmi lényhez fűzi, ha fölemelkedik, oly magasra emelkedhet, hogy az emlékezet visszatérése után gyöngé lesz ahhoz, hogy fölérje azt, ami az emberi mértéket túlhaladta”; *Tizenharmadik levél*, 423–434) – Dante pontos leírást ad az *excessus mentis* állapotáról, majd összegezve, a következő gátakat állapítja meg: nem tudja elmondani a látottakat, mert nem emlékszik rá (szubjektív gátoltság), és nem képes elmondani, mert a rendelkezésére álló nyelvi eszközök erre nem alkalmasak (objektív gátoltság). E kettő eredményezi a *nescit et nequit* tételt. Az újfajta költészet programja szempontjából azonban talán az a megállapítás a legfontosabb, hogy amennyiben a pszichológiai (szubjektív) gátoltságot sikerülne is feloldani, a nyelvi korlát fennmaradna. Vagyis – KELEMEN szavait idézve, és a *sermo deficit* tétel értelmében – „a kimondhatatlan immanensen a nyelv sajátja”. Vö. KELEMEN (2015: 148–151).

²⁵ Vö. 21. lábjegyzet.

²⁶ Bernát az istenlátás legmagasabb fokának tartott *excessus mentis*t csak kevés kiválasztott számára, és néhány pillanatig megvalósuló tapasztalásként értelmezi („Boldognak

(*ascensus mentis*) során szerzett tapasztalatokkal ajándékozzák meg a Költőt, amelyek lényege, hogy a tapasztalás *crescendója* – igazodva az emberi gyengeséghez – a szemlélés alsóbb, de mindinkább erősödő fokozatait mutatja.²⁷ Bernát *excessus mentis*ként beszél Pál tapasztalatáról is, amely mintául és forrásul szolgált Dante számára is: misztikus élményének csúcspontján tehát maga is az Istenlátás eme legfelsőbb fokát fogja megélni. Részesé lehet annak, hogy az isteni kegyelem adományaként „előre” megpillanthatja azt az isteni igazságot és rendet, amelyre majd Végítéletkor, az utolsó harsonaszókor fog sor kerülni.²⁸

A 30. ének első két egysége tehát (*Par.* 30, 1–15 és 16–33) az elszakadás jegyében fogant. Az előbbi az emberi valóságtól, az utóbbi a költészettől való elszakadás drámai pillanatait sűríti magába. Az elsővel eléri csúcspontját az egész *Paradicsomban* jelen lévő dilemma, hogy ti. olyan dolgokat mesél el Dante, amelyek kívül esnek a történelmi emlékezeten, hiszen – ahogyan Chiavacci Leonardi mondja – az elbeszélte dolgok pusztán hitben remélt dolgokként léteznek, látható, földi relációkba állítható dolgokként nem.²⁹ Ezért is kell lemondani az érzéki ábrázolás azon eszközeiről, amelyek az előző két *canticában* a Költő rendelkezésére álltak.³⁰ Az *elbeszélő* Dante egy olyan *szereplő* Dantét mesél el az 1–29. énekekben, akinek a táj és

és szentnek nevezném azt, akinek időközben, ebben a halandó életben – hacsak ritkán, még ha csak egyszer is, és akkor is csak hirtelen és alig egy pillanatra – megadatott, hogy valami effélét tapasztaljon”; BERNÁT [2002: 189]). Ilyenben részesült Szent Pál, és ennek megélésére vágyik maga is: „[...] azt szeretném, ha szellemem elragadtatásában (*mentis excessus*) én is így láthatnálak téged, a te fényedben és szépségedben gazdagabb legelőkön és biztosabb nyugalomban!” (RUH [2006b: 302]).

²⁷ Vö. RUH (2006b: 302–303).

²⁸ Erre utal a Költőénél nagyobb *tuba* szó is („Ő – így, amilyenek ráhagyom a hatalmasabb kikiáltóra, / mint amilyen az én tubám[...]”; *Par* 30, 34–36), amely az Utolsó ítélet angyali harsonáit idézi, és majd megmutatja az isteni igazságszolgáltatást és az egész isteni valóságot, amelyre – szerényebb eszközökkel – Dante új költészete is vállalkozik. Egyben a következő rész nyitó sorának kezdő szavai (*Cotal qual io lascio [...]* [vö. a fenti idézet első sorát]) megerősítik a Beatrice átlényegült alakjáról írt fenti fejtegetést: Dante nem egyszerűen Beatricétől köszön el, hanem attól az isteni szépséget sugárzó Beatricétől, aki előhírnöke – a látványa okozta képességvesztéssel együtt – a Költő későbbi Istenlátásának.

²⁹ Vö. CHIAVACCI LEONARDI (2020: xi).

³⁰ Erre vonatkozóan ld. HOLLANDER (2009: 571).

személyek nélküli utazási körülményei eltérnek az előző két *cantica* történetileg konnotált tapasztalatától (a szereplők önelbeszéléseit hosszú teológiai értekezések váltják fel, maga a térváltás is az egyre erősödő látáson keresztül mutatkozik meg). Következésképpen a történeti emlékezet talaján szárba szökő elbeszélés átadta helyét a misztikus emlékezetnek.³¹ Mégis a ptolemaioszi világrend fizikai entitásai és rendje alkalmasak voltak arra, hogy a hitigazságok teológiai fejtegetéseinek valamiféle emberi ész által átfogható dimenziót adjanak. A szférákon való áthaladás fikatív ugyan, de megfelleltethető a földi testiségnek. A *Paradicsom* eddigi énekei tehát egyfajta átmenetet alkottak a fizikai és a metafizikai valóság között, amelyet a költő didaktikus funkcióba helyezve jelenített meg, mindez pedig lehetővé tette, hogy az emlékező elbeszélő és a vándor alakja közötti elkülönülés tétele fenntartható legyen. Az Empireumba belépve azonban, a *Paradicsom* ábrázolása átadja helyét a közvetlen látásnak. Dante úgy látja – és úgy kell elmesélnie – a *Paradicsom*ot, ahogyan az egymást követő látomások sorozatában megmutatkozik számára misztikus elragadtatás formájában. Az új látomások fokozatosan egyre közelebb és közelebb visznek a végső, színről színre látáshoz, Isten kontemplációjához, az igazi *excessus mentis* állapotához. A 30. énekben ennek a misztikus átlényegülésnek a költészetbe fordulása csakis szubjektív módon, a Költő és utazó Dante szinte egybeolvadásával mutatkozik meg: a semmi által átölelt költő Dante mintha (átmenetileg?) a hősétől is elköszönne, aki nem táplálja tovább emlékezetét. A helyébe ő maga lép, és Beatrice ragyogásán keresztül, a saját elragadtatásából születő víziók közvetítésével meséli el azt, amit ott látott.

Par 30, 34–45.

A váltást jelzi, hogy Beatrice – utoljára ragadva magához a szót – elmagyarázza a Költőnek, hogy beléptek a testetlen, tiszta, intellektuális fény alkotta égbe, amelyet az isteni szeretet hat át, az igaz jó szeretete, átítatva örömmel, amelyet a földi gyönyör nem ismer. A hármas láncolat közpon-

³¹ Ez az állítás csakis akkor szerezhethet érvényt, ha – a 24. lábjegyzetben leírtak értelmében – a *sermo deficit* orvoslására valamilyen megoldást sikerül találnia a Költőnek, ti. ebben az esetben a misztikus emlékezetnek lehetősége van valamilyen nyelvi vagy nem nyelvi formába átfordulni. KELEMEN szerint Dante poétikájának kísérletező jellege épp ezt a szándékot szolgálja. Vö. KELEMEN (2015: 151).

ti eleme a *szeretet*, ahogyan az ontológiai értelemben *caritasként* azonosítható Isten is ugyanezt a központi helyet foglalja el a világegyetemben, amelyet besugároz a fényével. A szeretet tölti meg tartalommal a másik két fogalmat: a fényt és a boldogságot.³² A fény nem pusztá absztrakció, hanem teremtő, életadó fény, pontosan annak megfelelően, ahogyan Szent Bernát is az isteni szeretetben nyert boldogság teljességeként határozza meg az örök életet. Nem mehetünk el annak ténye mellett, hogy Dante abban a kiváltságban részesül, hogy a végítélet napján feltámadott testek dicsőségében tudja szemlélni az angyalokat és az üdvözülteket („Itt meglátod majd az egyik s másik seregét / a Paradicsomnak, és az egyiket abban a megjelenésében, / ahogyan az utolsó ítéletkor fogod látni majd”; *Par* 30, 43–45): amit átél, az a *visio beatifica*.³³ Dante tehát előre betekintést kap a test föltámadásába, azaz a majdani, a dicsőséges test idők végezetekor bekövetkező birtokbavételét jelentő, igazi Paradicsomba. Az Empireum tehát mint a megvilágosodás helye jelenik meg: „az isteni Elme ragyogásával és azzal a fénysugárral azonosítható, amely a Teremtőt láthatóvá tette a teremtmény számára, vagyis a teológusok *lumen gloriae*-jával.”³⁴ Dante költeményében ez az Empireum egy olyan teremtett világ, amely egy nem térbeli, hanem végtelen térségekre tárgult tapasztalat metaforájává válik, aminek köszönhetően sikerült feloldani az érzékelhető és intelligibilis világ közötti kapcsolat problémáját.³⁵

***Par* 30, 46–60.**

A neoplatonikusok és Ágoston értelmezésében a látás és a vele járó megismerés alapja „az a magasabb rendű fény, amely által az ember

³² Vö. PIROVANO (2023: 115).

³³ Ez a látás nem leírható és nem megismerhető, és csak az örök életben lesz osztályrésünk, mondja Bernát. Ekkor úgy szemléljük Istent, ahogyan van, a látás pedig marandó, „mert az alak, amelyre irányul, maradandó”, következésképpen a földön megvalósuló istenlátás keretében a szemlélés soha nem juthat el erre a fokra. Egyetlen kivételt azok a kiválasztottak képviselnek, akik – mint Pál – részesülnek a „színről színre látás” kegyelmében a már említett *excessus*, avagy *raptus* alkalmával. Ágoston egyébként ugyanerről úgy beszél, hogy az intelligibilis világ csakis az isteni eredetű fény révén megismerhető, és az elragadtatás során ebbe a fénybe lépünk ki – mint Pál apostol –, a *visio* pedig e fény által betöltött végtelen térségekre tárgul. Vö. RUH (2006a: 119–120).

³⁴ NARDI (1967: 208).

³⁵ Vö. CHIAVACCI LEONARDI (2020: 820).

szellemi lelke megvilágosodik”, ez a fény pedig „maga Isten”.³⁶ Az ember szelleme (*mens*) tehát Isten intelligibilis fényében részesedve, a megvilágosodás által juthat közelebb a megismeréshez. Ehhez Dante a *novella vista*, az új látás kegyelmét kapja. A hirtelen villámként felvillanó fény által körbeölelve, azaz Isten szeretetében burkolva átalakul a tekintete, így képessé válik befogadni az érzékszervek természetes felfogóképeségeit meghaladó fényt³⁷ („A szeretet, mely nyugalmat ad ennek az égnek, / mindig ilyféle üdvözléssel fogad, / hogy felkészítse lángjára a gyertyát”. / Épp csak elért bensőmíg / e pár szó, s megértettem, / hogy fölébe emelkedtem képességeimnek; / és új látás lobbantott lángra engem / olybá téve, hogy semmilyen fény sincs annyira ragyogó, / hogy szemeim ne lennének védve tőle”; *Par* 30, 52–60): a soroknak a látás szemantikai mezejébe tartozó szavak általi terheltsége jelzi Dante látási potenciájának fokozódását. A villám hasonlata a Költő szellemi elragadtatásának második fokát nyitja meg, amely – ismételten a bernáti tanítás jegyében – Isten saját jelenlétének megtapasztalása abban a formában,

³⁶ Vö. RUH (2006a: 119). Bernát mellett – úgy vélem – az ágostoni misztika is hatással lehetett Dantéra, és sok tanulsággal szolgálhat a jelen értelmezés szempontjából. Ágoston a saját ostiai *visio*-tapasztalatát felemelkedő mozgásként írja le, amely áthaladva a látható kozmoszon, eljut a szellemünkben tükröződő intelligibilis világhoz, majd a Paradicsomba, az időtlen és örök valóságba, az abszolút létbe. Vö. AUGUSTINUS (1987: 265–267). Kurt RUH e felemelkedés célját a bölcsességben látja, azaz Isten megtapasztalásában, amely nem a vele való egyesülést, hanem a „mennyei boldogság előzetes megízlelését” jelenti az elragadtatásban. Szerinte lényegét tekintve az ágostoni *visio* nyelvi folyamat, beszéd, de nem a szájjal artikulált beszéd formájában, hanem abban a csöndben, amelyben Istent magát hallanánk. A belső beszéd tehát teljes elnémulás, egyfajta misztikus hallgatás, „amely a transzcendenciában elhangzó beszéd kategóriális korrelátuma”, és amely összhangban van Isten teremő igéjének időn kívüliségével, vagyis azzal, hogy ez az ige egyszerre és szüntelenül születik meg. A beszéd jelölésére Ágoston a ’szó’ (*verbum*) kifejezést használja, amelynek megképződése egybeesik a megismeréssel. A belső szó így a megvilágosításban részesül a fénynek köszönhetően, „ez a fény pedig [...] egyben »nyelv«, »beszéd«, »szó« is.” Vö. részletesen RUH (2006a: 122–125). Vajon a felemelkedés során a Beatricével beszélgető, és ennek révén Isten létének megismerésébe a *novella vista* birtokbavételével behatoló Dante nem ezt a belső beszédet tapasztalja-e meg a *candida rosa* szemlélésekor, amikor elmarad mellőle kísérlőjének magyarázata, s csak a *visio* és ő maga van ott, egygyé olvadva – ahogyan „középén” áll – a látomása tárgyát alkotó rózsával?

³⁷ Vö. BINNI (1983: 74).

amelyben meg akarta mutatni magát. Három mozzanatát különíthetjük el: 1. a szem vaksága, amelyet a villám fénye okoz; 2. Beatrice magyarázata; 3. a Költő látásának visszanyerése és Isten szeretetének fényében megerősödött képességeinek birtokba vétele. Az első és a harmadik pillanat a Szent Pál damaszkuszi útján átélteket idézi: Pál átmeneti megvakulásának, majd látása megjavulásának sorai elevenednek meg a Bibliából (ApCsel 9, 3–8, illetve ApCsel 22, 6–11). A visszacsatolás ismét nyomatékosítja, hogy Dante túlvilági utazása szempontjából meghatározó modellt jelentett a páli minta. Az egyetlen másik földi halandó, aki hasonló tapasztalatban részesült, mint Dante, Szent Pál volt, aki ugyanúgy élő testben emelkedett fel az egekbe, ám ő az ott látottakból semmit nem tudott elmesélni, sőt még arra sem emlékezett, hogy testben vagy test nélkül ragadtatott-e el a harmadik égig (Kor2, 12, 2–4),³⁸ így a látomásával vont párhuzamnak költői öndefiníciós és poétikai jelentősége is van.³⁹ Dante poétikájának lényege, hogy olyan nyelvezetet dolgozzon ki bizonyos tapasztalatok kifejezésére, amely képes túllépni a *sermo deficit* jelentette akadályon. Azzal, hogy – a megújult tekintetnek köszönhetően, tehát a kifejezhetetlenség szubjektív, pszichológiai okait részben kiküszöbölve – az Empireumban látott dolgokról „leírást” ad, kísérletet tesz arra, hogy a testi valóság ábrázolásán keresztül megmutassa a dolgok azon áttűnő, testen túli lényegét. Ennek érdekében figurális vagy tipológiai összefüggésekre, valamint az allegória kínálta lehetőségek kiaknázására épít.⁴⁰ Ismételten Beatrice magyarázatára van szükség ahhoz, hogy az érzékek által befogadott dolgok értelmét megvilágítsa: a

³⁸ Ld. az elragadtatás élményének elbeszélhetetlenségével kapcsolatos 32. lábjegyzetet. De érdemes Pál és – általában az istenlátással kapcsolatban – Ágoston írásait ismét megnéznünk, aki a *De genesi ad litteram* 12. könyvét teljes egészében Pál raptusának, és azon keresztül a *visio Dei* kérdésének szenteli. Ennek tömör bemutatását ld. RUH (2006a: 115–125). Pállal kapcsolatban hosszas fejtegetés keretében elmondja, hogy feltételezhetően valóban nem tudhatta, testben vagy lélekben ragadtatott-e el a harmadik égig, mindenesetre Pálnak megadatott a látás Mózes-sel ellentétben, aki szájától szájig (*os ad os*), nem lényege szerint (*per speciem*), hanem lényegi formája által (*in specie*) látta Istent. Minekutána „abba az életbe nyert betekintést, »amelyet ez után a [földi] élet után örökké élni fogunk«, azaz a *visio beatificá*ban részesült.” RUH (2006a: 118).

³⁹ Vö. CHIAVACCI LEONARDI (2020: xxv).

⁴⁰ Vö. KELEMEN (2015: 152–153).

felvillanó villámfény az isteni kegyelem megnyilatkozása, amellyel a Teremtő az arra érdemes lelket („gyertyát”) köszönti, felkészítve, hogy befogadja őt („lángot”). Vagyis a *caritas* tüzeinek köszönhetően válik lehetővé, hogy a gyertya lángra kapjon.

Talán érdemes ismét segítségül hívnunk a bernáti misztikát. Az istenlátás sajátosan bernáti formáját alkotja az ún. *divina inspectio*, amelynek során Isten látogatásának kegyében részesíti a kereső lelket, ha az teljes vágyával és szeretetével feléje fordul. E szent vágyakozásnak kell lángra lobbantania az Istenhez törekvő lelket. Vagyis az, hogy a gyertya lángra kap, Isten közeledésének jele, ugyanakkor az átalakulás metaforája is. Az istenlátás egy olyan izzó állapot, amelyben az isteni kegyelemnek és a vele találkozni készülő lélek minden vágyának és szeretetének egy akaratban kell egyesülnie. Számomra ezt erősíti meg a – megint csak a *dolce stil novóban* gyökerező – *üdvözlés/üdvözülés* (*salute*) jelentés-áthallás, amelynek apropóján érdemes idéznünk Az új élet 11, 3–4 passzusát: „[...] sőt az irgalomnak oly lángja futott el, hogy attól minden megbántómnak kész voltam megbocsátani”. A *salute* reménye, vágya, és az ezt megerősítő szeretet lángja együttes erejéből született az evangéliumi megbocsátás a Költőben.

Par 30, 61–81.

Az újonnan kapott kegyelmi állapotban Dante megtapasztalhatja Isten végtelen szeretetét. Az Empireumot átható tiszta intellektuális fényben a víziók sora⁴¹ egymásba hajlik át, amelyek mindegyike a Költő erősödő látásának pillanatnyi fokához igazodik, egyben a szép és az igaz egymást váltó látomásainak struktúraszervező funkcióját is megtartja: minden újabb víziót Beatrice magyarázó beszéde követ. A 30, 61–81 és a 30, 82–108 kettős látomása egy gigantikus képet bontakoztat ki, amelynek egyes részei Isten önközlését egyre erőteljesebb vizuális képekbe rendezik, amit a *vidi* ige,⁴² valamint a látással kapcsolatos szavak fokozódó gyakorisága kíséri.

Elsőként egy szőke-pirosas ragyogású fényfolyó képe bontakozik ki, két partja tavaszi színekben pompázik, a vízből ragyogó szikrák lépnek

⁴¹ Vö. BELLOMO (1996: 47); idézi PIROVANO (2023: 118–119, 24. jz).

⁴² Vö. ezzel kapcsolatban, ami a 29. ének végén Beatrice szájából hallható *vidi* igével kapcsolatban korábban elhangzott.

ki-be, és mint aranyba foglalt gyöngyök telepednek a partmenti virágkelyhekbe. A paradicsomi kert⁴³ minden vizuális és olfaktív hatása mozgósítva van, a szikrák folyamatos mozgása tökéletes ellenpontot képez a Paradicsom csendjével és nyugalmaival (vö. „A szeretet, mely nyugalmat ad ennek az égnek”; *Par* 30, 52). Mindez azonban csak *umbri-feri prefazi*, a dolgok valós, igazi mibenlétének árnyékai („mind csak árny-előhírnökei igazi valójuknak”; *Par* 30, 78), de nem azért, mert azok saját természetüknél fogva tökéletlenek lennének, hanem azért, mert Dante szeme még nem képes a maga teljességében felfogni mindazt, ami körülötte történik („De nem azért, mert önmaguk okán lennének tökéletlenek; / hanem a hiba a te részedről fakad, / mert eddig nem láttál még ily magasztos dolgokat”; *Par* 30, 79–81). Egyelőre tehát nem tud az Empireum valóságával vizuális egyesülésre lépni, vagyis képtelen látni azt, amit Beatrice az Empireumban rá váró látvány vonatkozásában korábban mondott neki (ti. az üdvözültek seregeit abban a formában, ahogyan Végítéletkor lesznek). Ehhez teljes egészében részesülnie kell az isteni megvilágosító kegyelemben.

Par 30, 82–90.

A liturgiában *prefazió*nak nevezett eukarisztikus imádság harmadik, záró részével a mennyei liturgiához kapcsolódunk a szentmise által, mintegy a feltámadás dicsőségének előképeként. Ahhoz, hogy ettől az *előképtől* Dante eljusson a teljes látásig, vagyis abba a kegyelmi állapotba lépjen, hogy szemei tökéletesen vissza tudják tükrözni az isteni valóság igazi arcát, innia kell pilláival a fényfolyó vízből („de ebből a vízből, szükséges, hogy igyál, / mielőtt a hatalmas szomjúság benned enyhülésre lel”; *Par* 30, 73–74). Az ezt követő új látomás bevezetéseképpen Dante előbb a csecsemő mohóságához hasonlítja a saját vágyát, hogy részesüljön a kegyelemből (vö. *Par* 30, 82–87), majd a nyomában bekövetkező kitisztult látás érzékeltetésére az álarc felfedésével megmutatkozó új, és egyben valóságos arc képét hívja segítségül. Ebben a két párhuzamban egyrészt az Isten felé törekvő ember teljes odaadása és vágya fogalmazódik meg, hiszen az első hasonlat fókuszába az „azonnaliség”-ot, a „hirtelen mohóság”-ot helyezi a Költő, mintegy az isteni kegyelem befogadására való lelki fogékonyság

⁴³ A paradicsomi kert és lehetséges előképei, mintái kapcsán ld. PIROVANO (2023: 120–121).

megrajzolásaként; míg a második a vágy kielégülését mutatja meg.⁴⁴ A kettőt egyazon pillanatban – hiszen Isten nem ismer időt, amely kifejlést adna a tettnek – egyesíti az isteni kegyelem kiáradása. Ebben a mozzanatban nyer értelmet az ének nyitó képe, amely valójában két érzéki csatlódásra épül: az első esetben az emberi szem érzékeli úgy, mintha eltűnnének a csillagok, holott azok ugyanott vannak, csak a tekintet elől elzárja őket a fény; a második esetben mintha az angyalok kiterjedt táncára forogna egyetlen pont körül, holott magának a pontnak van végtelen kiterjedése, így az zárja magába a tánckart. Mindkét esetben az emberi szemet és az emberi elmét, az érzékelést és a megismerést téveszti meg a látvány. Most a fényfolyóba mártott pilla, amely ereszt módjára szegélyezi a szemhéjat, hogy megvédje a szemet a túlzott fénytől, felkészíti azt a vízióban megmutatkozó igazságra.

Par 30, 91–108.

A tiszta látás szinte extatikus élményként tárul fel Dante előtt a folyó helyébe lépő új látvány hatására, amit a *vidi* ige háromszori megismétlése fejez ki sorvégi pozícióban, egyben a transzcendens megtapasztalásának misztikus jellegét is jelzi az olvasónak. Az érzelmi megindulás szinte már előbb öleli át a vízió teljességét, a mennyei seregek két csoportjának látványát, mintsem érzékeli a szem az átalakulás fokozatos kibomlását. Az érzékszervek által közvetített látvány hirtelen felragyogása újból a kimondhatatlan próbája elé állítja a költőt, hiszen az isteni valóságnak az elragadtatásban való megtapasztalása emberi szóval kifejezhetetlen. Az a költői program, amelyet a Beatrice szépségében áttetsző isteni jelenlét kifejezhetetlenségekor hirdetett meg a költő, ezen a ponton nyer megvilágítást: az isteni szeretet fényétől átjárt elme erőfeszítése ez, hogy szóba fordítsa azt, ami az istenlátás természetéből adódóan nem elmondható. Ez a szó csakis teremtmény módon ragadhatja meg az intelligibilis világot, azt az isteni valóságot, amely önmagában hordozza saját maga igazságát. Ennek ábrázolására születik a *candida rosa*, a testet öltés napján Mária ölében fellobbant szerelem virága, amelynek jelentését a következő énekben Szent Bernát szavai világítják meg. Dante költői teljesítményének csúcsa, ahogyan Isten Igéjének analógiájára megalkotja

⁴⁴ Vö. PIROVANO (2023: 125).

ezt a virágot, a teremtéssel az emberiségbe vetett dicsőség beteljesülésének képét, amelyet a megtestesült Ige szeretete csíráztatott ki.⁴⁵

Láthattuk, hogy nem először találkozunk a Költő kimondhatatlannal, elbeszélhetetlennel szembeni dilemmájával, de először hiányoznak mellőle a Múzsák, akik átsegítik az akadályon. Dante invokációja ezért irányul most közvetlenül Isten felé,⁴⁶ hogy részesítse megvilágosító kegyelmében vállalkozása sikeréhez („Ó, Isten ragyogása, aminek köszönhetően láttam / hatalmas diadalát az igaz királyságnak, / add meg számomra a képességet elmondani úgy, ahogyan láttam!”; *Par* 30, 97–99).⁴⁷ Ahogyan Chiavacci Leonardi írja, az isteni rend és szépség szemlélésének misztikus elragadtatásában Dante mint költő az emberi szellem azon feszültségével azonosul, hogy próbálja utolérni az isteni kifejezhetetlenséget. Ahogyan már mondtuk, a szó gyenge, hogy elmondja azt, amit a szem lát, és ez szüli a látvány és a kifejezhetetlenség tapasztalatának váltakozását.⁴⁸

A *verace-face-pace* rímhármasba (vö. *Par* 30, 98; 100; 102) rejtve jelenik meg az Empireumot átható béke, amely felé a hívő lélek vágya tö-

⁴⁵ Vö. a *visio* és *verbum* közötti kapcsolatot Ágostonnál, illetve az állítások lehetséges vonatkoztatásait Dantéra: 36. lábjegyzet.

⁴⁶ Tulajdonképpen ez az aktus összehangban áll Dante újfajta költészetének programjával, amely – korábban említettük – erősen épít a nyelvi kísérletezés lehetőségeire, középpontjában az allegóriával. Dante kétféle allegóriát különböztet meg: a költőt és a teológiát. Az előbbi az *allegoria in verbis*, az utóbbi az *allegoria in factis* jelenti annak megfelelően, hogy a szavak vagy a dolgok hordozzák-e a szó szerintin túli jelentést. Az utóbbi működésmódjának átvételével, sok kommentár szerint, a Szentírás mintáját kívánja követni (tkp. a Szentírás rangjára emeli a *Komédiát*). Ezzel kapcsolatban vö. KELEMEN (2015: 154). Ha pedig ez így van, akkor Isten megszólításával ugyanazt a sugalmazottságot kéri művére a Költő, mint amilyenben a Szentírás szerzői részesültek. Úgy hiszem, nekünk, olvasóknak, legkésőbb itt, a *Paradicsom* 30. énekének *visió*inál paktumra kell lépniünk ezzel a szerzői „szándékkal”, és a szöveget mint isteni kinyilatkoztatást kell olvasnunk. Két okból is: egyrészt a szöveg képi allegóriákra épülő nyelvezete ugyanúgy, ugyanazzal a technikával „alkalmazkodik” a megértésbeli korlátainkhoz, mint a sugalmazott szövegek. Másrészt Dante kiadja kezéből a ’költői’ szó feletti irányítást, s egy pillanatra hagyja a szöveget ebbéli funkciójában működni: kilép mögüle, elhagyja a *didascaliát*, és csak a vizuális élmény rögzítésére korlátozza magát, mintegy Isten csatornájává válva.

⁴⁷ Vö. KLEINHENZ (1995: 461–462).

⁴⁸ Vö. CHIAVACCI LEONARDI (2020: xxviii).

rekszik, és amelyben a következő ének szemlélődő serege merül el. Isten ragyogása az Empireumot betöltő fényességgel azonos, amelyben a Teremtő láthatóvá teszi magát a teremtet számára. A látvány fokozatos kibomlása mintha a szóba foglalásra tett erőfeszítés lassú formálódását követné. Elsőként az, ami a szem számára lineáris kiterjedésű fényfolyó volt, kör alakú tóvá változik („[...] úgy tűnt fel előttem, / hogy hosszantiból körré változott”; *Par* 30, 90), és vele a fény is körkörös kiterjedésűvé válik a pont körül. A Teremtő-teremtett kapcsolatának modellálására használt fizikai jelenség metafizikai tartalmat kap, és a teremtet világ Isten lenyomataként az ő valóságának szubsztanciális jegyeit hordozza magán, úgy, mint a dolgoknak struktúrát adó rend és a szeretet vonzástörvényéből származó mozgás. A szeretetet és a boldogságot adó intellektuális fény formájában megnyilatkozó Isten mozgásba hozza sugarával az Első Mozgatót, majd ezt követően azon keresztül szétárasztja magát – vagyis a szépet és a jót – a teremtményekben: „Fénysugárból formálódik az egész látvány, / ahogy visszatükröződik az Első Mozgató csúcán, / amely onnan meríti életét és hatalmát” (*Par* 30, 106–108).⁴⁹

***Par* 30, 109–132.**

A magyarázat Dante vizuális teremtését folytatja, és teljes pompájában megmutatja a boldogok dicsőséges közösségét, ahogyan helyet foglalnak fehér stólájukban a tóban tükröződő rózsá-amfiteátrumban. A középkori ikonográfiai hagyomány szerint a rózsá szimbolikusan a Szent Bernát számára – aki a következő énekben el is magyarázza a *candida*

⁴⁹ A látvány magyarázatakor, azaz a Teremtő és teremtet között létrejövő kontaktus leírásában Dante szinte szó szerint Arisztotelész metafizikájára épít: „Hogy a cél a mozdulatlan dolgok közé tartozik, azt az elemzés világosan megmutatja. Kétféle cél van ugyanis: az egyik, ami meglétében jó, s a másik, ami a feléje való törekvést teszi jóvá. Az utóbbi tehát úgy mozgat, mint a szeretett lény, míg a mozgatott való másnak adja tovább a mozgást. // Ha tehát valami a mozgását kívülről nyeri, akkor lehetséges, hogy meg is változzék. Így, ha az első tevékenysége térbeli mozgás, akkor erről feltehető, hogy ha nem is lényegére, de térbeli helyzetére megváltozik. De mivel van valami létező, mely úgy mozgat, hogy maga mozdulatlan és valóságos tevékeny létező, róla fel sem tehető, hogy megváltozik. A változások közül ugyanis első a térbeli mozgás, mégpedig a körmozgás, és ezt az elmozdulatlan mozgató hozza létre. Ennek létezése tehát szükségszerű, s mivel szükségszerű, értékes is, és mint értékes cél – elv.” (12, 1072b; ARISZTOTELÉSZ [2002: 303]).

rosa jelentését – igen kedves Madonna képéhez kapcsolható, sőt a 4–5. századtól kezdve elterjedt ábrázolásokban egyszerre utalt Krisztusra, Máriára és a kettejük közös tartózkodási helyére, a Paradicsomra. Ez egy lehetséges előkép, amiért Dante teremítő fantáziájában az Isten városa-kép helyét foglalja el, bár a város strukturált rendjét maga a virág is átveszi, sőt Beatrice városként utal rá a 130. sorban: „Nézd városunkat, mekkorára terjed”. (Esetleg sejthető ebben a költői fantázia és szó házasságában fogant szenzibilis kép szándékos megkülönböztetése az intelligibilitás „hagyományos” beszédközpontú rendszeréhez képest mintegy nyomatékositva Dante „új” költészetének sajátos jegyét?) A vízió János Jelenések könyvéből a győztesek seregét idézi fel (Jel 7, 9). Az időt és a valahonnan valahová tartás ideáját kifejező folyó vonalának helyébe az isteni valóságot uraló örökkévalóság önmagába visszatérő köre lép, kifejezve ezzel, hogy a teremtett dolgok nemcsak Istentől erednek, de hozzá is térnek meg. Dante a virág közepéből nézi a fehér stólás lelkeket, és – a halandó ember testiségének paradoxonaként – bár kiemeli a tekintet térbeli artikulációjának megszűnését („Látásom sem szélteben, sem magasságban / nem kószált szerteszét, hanem egészében átfogta”; *Par* 30, 118; „Közel és távol semmit nem ad hozzá és nem vesz el belőle: / mert ott, ahol Isten közvetlenül kormányoz, / a természet törvénye nem érvényesül”; *Par* 30, 121), az elme az egész részekre osztását nyelvileg csak téri koordinátákban képes lekövetni. A rózsa felépítésének szigorú geometriai alapja van: horizontális és vertikális osztás, egyforma lépcsőfok, aritmetikai szabályszerűség. Mindebben az isteni rend és értelem megnyilvánulását láthatjuk, és ennek esik áldozatul tulajdonképpen a valódi rózsához való hasonlatossága.⁵⁰ A geometriai koncepció átadása érdekében Dante rózsája épp fordítottja a földi rózsának: az amfiteátrum „lelátója” a virág külseje, nem a belseje felé néz.⁵¹ Ezzel szemben a rózsát benépesítő boldogok nem lelkek, hanem testtel rendelkező személyek, akik a kivételes isteni kegyelemnek köszönhetően feltárulkoznak Dante előtt, átmenetileg magukra véve halott testüket, amelyet majd a Végíté-

⁵⁰ Vö. PIROVANO (2023: 132), ahol a rózsa-téma részletes kifejtése kapcsán Manfredi PORENÁT idézi a szerző: PORENA (1963: 317–319).

⁵¹ Vö. PIROVANO (2023: 131–132).

letkor öltenek magukra.⁵² Dante ezzel a megoldással egyrészt az isteni valóság rendjét és harmóniáját, másrészt a testet öltés keresztény misztériumát emeli be víziójába leírható és elmesélhető módon.

Par 30, 133–148.

Beatrice szavaival zárul az ének, amelyek egyben az utolsó, általa kimondott szavak is a *Komédiában*. A mennyei város bemutatása után megmutatja Danténak a VII. Henrikre váró üres trónt, és még utoljára elítéli a korrupt pápaságot. A kevés üresen maradt hely a *Vendégség* 2, 14, 13 passzusának megfelelően a millenniumi „idők-vége-várás” jegyében íródott: „[...] mi már a század utolsó szakaszában vagyunk, s valóban várhatjuk az égi mozgás végbemenetelét” (*Vendégség* 2, 14, 1178–1181).⁵³ De megemlítendő az a másik tény is, hogy Dante szerint az üdvözülendők száma öröktől fogva véges (*Vendégség* 5, 2, 12). Beatrice szavai *post eventum* próféciát jelentenek az Egyház és a Császárság közelgő sorsára vonatkozóan.⁵⁴ VII. Henrik idő előtti halála (1313. augusztus 24.) Dante reményeinek szertefoszlását jelentette, hogy még megélhesse a Császárság feltámadását. Henrik lelke – Beatrice szavai értelmében – a purgatóriumi átmenet betöltése nélkül, egyenesen a rózsába száll, még azelőtt,

⁵² Hogy Dante milyen testben láthatta tkp. még a Végítélet előtt az üdvözülteket, erre vonatkozóan lehet, hogy érdemes áttekintenünk a vonatkozó teológiai hagyományt. Mindenekelőtt Bernát álláspontja: „Mindaddig tehát, amíg a halált el nem nyeli a győzelem, és amíg az éjszaka határait át nem járja az örökkévaló fény és el nem foglalja mindenütt, amíg fel nem ragyog a testekben is a mennyei dicsőség, addig a lelkek nem képesek teljesen odahagyni magukat, és átmenni Istenbe, mert nyilvánvalóan akkor is hozzá vannak kötődve testükhöz – bár nem az életükkel vagy érzékükkel, hanem természetes érzelmükkel – annyira, hogy azok nélkül nem is szeretnének, és nem is lennének képesek beteljesedni.” (BERNÁT [2002: 195–196]). Szent Bernát teológiájában tehát az üdvözítő színélátás csak a megdicsőült testben lehetséges. A 12. században emellett egyéb tanítások is léteztek, így az is, amely a 13. században általánosan elfogadottá válik, hogy ti. az üdvözült lélek már halála pillanatában színről színre látja Istent. Dante *visiójában* mindenesetre a testükkel együtt jelennek meg a *candida rosában* helyet foglaló üdvözültek, mivel azonban Isten valóságában az idő, tehát az előtte és utána, múlt és jövő nem létezik, nem kapunk, nem kaphatunk választ a kérdésre. Az egyetlen támpontot Beatrice szavai jelentik, hogy ti. a Paradicsom seregeit „abban a megjelenésében” látja majd, ahogyan az utolsó ítéletkor fogja látni (*Par* 30, 44–45).

⁵³ Vö. KLEINHENZ (1995: 464).

⁵⁴ Vö. PIROVANO (2023: 132–133).

hogy maga Dante is az égi lakoma részese lenne (vö. Jel 19, 9). A kommentárok rendszerint megemlítik, hogy az üres trón ikonográfiája (*Hetomasia*, az Apok 4 mennyei trón leírása alapján) hogyan hathatott Dante vizuális képzeletére a különböző képzőművészeti ábrázolásokon keresztül.⁵⁵ A párhuzam a Henrikre váró koronás *gran seggio* (nagy szék) és a Krisztus második eljövételére előkészített trón között a kereszttel nem kerülheti el a figyelmünket két szempontból sem. Egyrészt a záró szavak ostorozó hangvételével szembeállítható a Henrikre váró megtiszteltetés, szemben Bonifáccal, aki viszont Isten tervének megvalósulását akadályozta, ezért kellett a Pokolban bűnhődnie. De hasonló sors várományosa lesz V. Kelemen is, legalábbis az ének záró sorainak tanúsága szerint. Kijelenthető tehát, hogy Dante megkülönböztette az intézmény szakralitását a képviselőik bűneitől, és ez utóbbiakat – Henrikkel ellentétben – még csak megnevezni sem volt hajlandó. A másik, hogy a fent említett párhuzammal Dante mintegy azt sugallta, hogy Henrik krisztusi tulajdonságokkal rendelkezik, Itália sebeit begyógyítani képes messiási küldetéssel érkezett.⁵⁶ Egyes értelmezők a három *cantica* körkörös, egymásba visszahajló szerkezetének feltételezéséből kiindulva, analógiát állítanak fel Henrik és a *veltro*⁵⁷ között.⁵⁸ Mindenesetre Dante az emberi történelem gondviselészerű víziójának középpontjába Itáliát helyezi.

Az üres trón ábrázolásának ikonográfiája még egy utolsó szempontot kínál a 30. ének és a költészet témája kapcsán. Az ének több víziója vonatkozásában is (ld. a Paradicsom mint kert, a fényfolyó képi mintája a teofánia-ábrázolásokban; a nyolcszögletű rózsablakok a késő román, gótikus építészetben) kitérnek a kommentárok a képzőművészeti ábrázolások lehetséges forrására Dante képi világának alakításában. Ennek kapcsán a versben való „szófestés” kifejezést használják.⁵⁹ Számomra mindez a misztikus látomások alapvetően vizuális megragadásának

⁵⁵ Vö. KLEINHENZ (1995: 465–466).

⁵⁶ Vö. KLEINHENZ (1995: 466).

⁵⁷ A *veltro* pontos jelentését nem tudjuk megmondani, talán egy eljövendő császár szimbóluma, és mint ilyen, a *Komédia* egyik igazi jövődölésének része: arra az uralkodóra utal, aki üdvöt hoz Itáliának és a világnak. Részletes magyarázatát ld. MÁTYUS-NAGY (2019: 26–27).

⁵⁸ Vö. PIROVANO (2023: 135–136).

⁵⁹ Vö. KLEINHENZ (1995: 465–467).

szempontjából elgondolkodtató, hiszen az eljárás természetes módon kínálkozik, hogy az új költői nyelv igényeit kielégítse.

Források

- ALIGHIERI 1965 KARDOS T. (szerk.), *Dante Alighieri: Összes művei*, Budapest, 1965.
 ALIGHIERI 2016 NÁDASDY Á. (ford.), *Dante Alighieri: Isteni színjáték*, Budapest, 2016.
 ARISZTOTELÉSZ 2002 HALASY-NAGY J. (ford.), *Arisztotelész: Metafizika*, Szeged, 2002.
 AUGUSTINUS 1987 VÁROSI I. (ford.), *Aurelius Augustinus: Vallomások*, Budapest, 1987.
 BERNÁT 2002 HERCZEG Zs. (szerk.), *Clairvaux-i Szent Bernát: A kegyelemről és a szabad elhatározásról. Hogyan szeressük Istent?*, Budapest, 2002.

Felhasznált irodalom

- ARIANI 2015 M. ARIANI, *Canto XXX. La 'transformatio viatoris per claritatem'*, in: E. Malato – A. Mazzucchi (a cura di), *Lectura Dantis Romana. Cento canti per cento anni, III. Paradiso, 2. Canti XVIII–XXXIII*, Roma, 2015, 894–916.
 BELLOMO 1996 S. BELLOMO, *Il canto XXX del Paradiso*, *L'Alighieri*, 37 (1996/8), 41–56.
 BINNI 1983 W. BINNI, *Il canto XXX del Paradiso*, in: *Incontri con Dante*, Ravenna, 1983, 73–95.
 BRUSCAGLI–GIUDIZI 2012 R. BRUSCAGLI – G. GIUDIZI (a cura di), *Dante Alighieri: Commedia. Paradiso*, Bologna, 2012.
 CASADEI 2020 A. CASADEI, *Dante. Storia avventurosa della Divina commedia dalla selva oscura alla realtà aumentata*, Milano, 2020.
 CHIAVACCI LEONARDI 2020 A. M. CHIAVACCI LEONARDI, *Introduzione*, in: *Dante Alighieri: La Divina Commedia, Paradiso*, Milano, 2020¹⁶, xi–xxx.
 FEJÉRDY 2016 FEJÉRDY J. M., *Krisztus test szerinti ismeretétől – Krisztus lélek szerinti ismeretéig. Clairvaux-i Szent Bernát krisztológiai tanítása beszédei alapján*, doktori disszertáció, PPKE Hittudományi Kar, 2016, <https://real-phd.mtak.hu/471/1/Fej%C3%A9rdy%20PhD..pdf>, 2024. 12. 12.
 HOLLANDER 2009 R. HOLLANDER, *Dante's Paradiso as Philosophical Poetry*, *Italica*, 86 (2009/4), 571–582.
 KELEMEN 2015 KELEMEN J., *„Komédiámat hívom tanúmul”. Az önreflexió nyelve Danténál*, Budapest, 2015.
 KLEINHENZ 1995 C. KLEINHENZ, *Paradiso XXX*, *Lectura Dantis*, 16–17 (1995), 456–469.

- MÁTYUS–NAGY 2019 MÁTYUS N. – NAGY J. (jegyz.), *Canto I – I. ének*, in: Kelemen J. (szerk.), *Dante Alighieri: Komédia I., Pokol, Kommentár*, Budapest, 2019, 17–36.
- MOMIGLIANO 1945–1947 A. MOMIGLIANO (jegyz.), *Dante Alighieri: La Divina Commedia, Paradiso*, Firenze, 1945–1947.
- NARDI 1960 B. NARDI, *Dal Convivio alla Commedia (sei saggi danteschi)*, Roma, 1960.
- NARDI 1967 B. NARDI, *Saggi di filosofia dantesca*, Firenze, 1967.
- NOFERI 1998 A. NOFERI, *La vista e la parola: le trasmutazioni dei referenti. Lettura del canto XXX del Paradiso*, in: *Riletture dantesche*, Roma, 1998, 115–133.
- PIROVANO 2023 D. PIROVANO, *Paradiso XXX*, in: G. Ledda (a cura di), *Lectura Dantis Bononiensis 13*, Bologna, 2023, 107–136.
- PORENA 1963 M. PORENA, *Commento astronomico alle prime due terzine*, in: *Dante Alighieri: La Divina Commedia, 3, Paradiso*, Bologna, 1963.
- RUH 2006a K. RUH, *Aurelius Augustinus*, in: *A nyugati misztika története, I. A patrisztikus alapok és a 12. század szerzetesi teológiája*, Budapest, 2006, 94–131.
- RUH 2006b K. RUH, *Clairvaux-i Szent Bernát*, in: *A nyugati misztika története, I. A patrisztikus alapok és a 12. század szerzetesi teológiája*, Budapest, 2006, 253–307.
- SAPEGNO 1970 N. SAPEGNO (a cura di), *Dante Alighieri: La Divina Commedia, 3, Paradiso*, Firenze, 1970².

Candida rosa, or poetry beyond the limits of space-time and the human mind (Paradise 30)

The main argument of this thesis is that the 30th canto of Paradise can be seen as a kind of „dimension change” in poetry and poetic experience. The basic ideas behind this argument can be summed up like this: the canto is a story about Dante’s mystical experience, a series of visions; the levels of the poet’s mystical experience can be related to the mystical theory of St. Bernard („anticipated” from the following canto); and finally, having bid farewell to his old poetry, Dante announces a new poetic „program”, which, with its powerful imagery, is able to narrate the ineffable, based on the language of mystical raptures.

Keywords: Dante, Paradise, Empir, mystic, St. Bernard, Augustine, *candida rosa*, allegory, poetic language

DRASKÓCZY ESZTER

A Zsigmond királynak ajánlott latin Dante-fordítás és kommentár (1417). Giovanni da Serravalle kommentárszerzői stratégiái

Jelen írás az egri Főegyházmegyei Könyvtárban található Dante-kódexszel foglalkozik, amely a teljes latin Komédia-fordítást tartalmazza Giovanni da Serravalle (1350k.–1445) fermói püspök tollából, kiegészítve a Pokolhoz általa írt kommentárral; mind a fordítás, mind a kommentár a konstanzi zsinat alatt készült. Tanulmányomban egyrészt megvizsgálom azokat a leegyszerűsítő és negatív véleményeket, amelyekre hivatkozva különböző szempontokból jelentéktelennek minősítették a fordítást, kommentárt, illetve magát a kódexet. Másrészt pedig arra keresek választ, miért nem tudta betölteni a könyv a célját, vagyis, hogy azok számára, akik nem ismerik az olasz népnyelvet, de latin grammatikát tanultak, így a „németek, gallok, angolok, csehek, magyarok, szlávok, lengyelek, hispánok, portugálok, kasztíliaiak stb.” számára érthetővé és felfoghatóvá tegye Dante költői művét, és terjessze a „teológus poeta” erkölcsi és teológiai tanításait.¹

Kulcsszavak: Giovanni Bertoldi da Serravalle, Dante Alighieri, *Komédia*, latin fordítás, kommentár

Magyarországon három Dante-kódex található, és mindhárom különleges. Az ELTE Egyetemi Könyvtárban található az egyik legrégebbi és legértékesebb illusztrált Dante-kódex, amely a *Komédia* szövegének nagy részét tartalmazza észak-olasz, feltehetően venetói nyelvjárásban, amely egy nyelvileg egyedülálló szövegváltozat. Ez az 1345 körülre datált kó-

¹ A kutatást a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj tette lehetővé. Előadásként elhangzott 2023. szeptember 7-én, *A Zsigmond királynak ajánlott latin Dante-fordítás és kommentár (1417)* címmel, a Sárospatakon 2023. szeptember 6–9. között „A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében: kiadás, befogadás, használat” címmel megrendezett Rebakucs-konferencián.

dex az egyik első olyan illusztrált Dante-kézirat, ahol a miniatúrák „képi kommentárt” alkotnak, vagyis nem pusztán díszítések, iniciálék a kódex nyitóoldalain (amilyen a korabeli illusztrált kéziratok többsége). A *Monarchia* Országos Széchényi Könyvtárban őrzött 15. századi, kommentárt is tartalmazó kézirata azért is kivételes, mert a *Komédiával* szemben, amely közel nyolcszáz kéziratban maradt fenn, a *Monarchiát* kevesebb mint két tucat másolat őrizte meg.² Továbbá, mert Cola di Rienzo *Monarchia*-kommentárja mindössze két kéziratban olvasható, és ezek közül az egyik az OSZK-ban őrzött. A harmadik Dante-kódexünk az egri Főegyházmegyei Könyvtárban található teljes latin *Komédia*-fordítás Giovanni da Serravalle (1350k.–1445) fermói püspök tollából, kiegészítve a *Pokolhoz* általa írt kommentárral; mind a fordítás, mind a kommentár a konstanzi zsinat alatt készült. E kézírral foglalkozom jelen írásban, egyrészt megvizsgálva azokat a leegyszerűsítő és negatív véleményeket, amelyekre hivatkozva különböző szempontokból jelentéktelennek minősítették a fordítást, kommentárt, illetve magát a kódexet. Másrészt pedig arra keresem a választ, miért nem tudta betölteni a könyv a célját, vagyis, hogy azok számára, akik nem ismerik az olasz népnyelvet, de latin grammatikát tanultak, így a „németek, gallok, angolok, csehek, magyarok, szlávok, lengyelek, hispánok, portugálok, kasztíliaiak stb.”³ számára *érthetővé és felfoghatóvá* tegye Dante költői művét, és terjessze a „teológus poéta” erkölcsi és teológiai tanításait. Nem lehetünk ugyanis biztosak abban, hogy a lekicsinylő vélemények és a csekély recepció között következményes viszony áll fent.

A szerző, a keletkezés körülményei

Giovanni Bertoldi da Serravalle pályájáról sok adatunk van,⁴ tudjuk, hogy már fiatalon oktatni kezdett Ferrarában, ahol minden valószínűség szerint hallgatta Benvenuto da Imola Dante-előadásait 1375–1376-ban:

² Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Lat. M. E. 212. (D’ALESSANDRO [2015]).

³ A Zsigmondnak szóló ajánlólevél. (*Prologus in qualibet perte libri translati. Serenissime et invictissime atque metuendissime Domine D. Sigismunde dei gratia Romanorum Rex et Cesar semper auguste, necnon et Ungarie Rex [...]*)

⁴ A legfrissebb összefoglalót ld. FERRANTE (2012a: 61skk).

az ő *Komédia*-kommentárja szolgál majd alapul Giovanniéhoz, évtizedekkel később.

Főként morálfilozófiát és teológiát oktatott Paviában, Padovában, Perugiában és 1393–1397 és 1400–1404 között Firenzében, ahol bizonyosan megismert kortárs humanistákat, illetve más Dante-kommentárokat is. Feltételezhető, hogy itt szerezte meg azt a Benvenuto da Imola-kommentárt tartalmazó kódexet, amit magával vitt a konstanzi zsinatra. A Giovanni da Serravalle birtokában lévő Benvenuto-kézirat nem maradt fenn, de tudjuk, hogy ez egy későbbi és teljesebb változat volt, mint a fennmaradt és most Firenzében őrzött Benvenuto-szöveg.⁵

Oktatói tevékenysége mellett prédikátorként is jelentős volt, emellett fontos egyházi szerepeket töltött be: 1405-től a marchei minorita szerzetesek tartományfőnöke; 1410-től XII. Gergely pápa különleges titkára; a konstanzi zsinat idején (ahol ő bizonyosan 1416 januárjától tartózkodott) fermói püspök; 1418-tól fanói püspök. Továbbá diplomáciai megbízásokat is kapott: már a perugiai *signoria* is küldte tárgyalásokra; azután 1410-ben Rimini urával, Carlo Malatestával, később, 1412-ben Nápolyi László nápolyi királlyal és magyar trónkövetelővel tett politikai célú utazásokat.

Részvétele a konstanzi zsinaton vallási és diplomáciai szempontból egyaránt fontos lehetett. Az elismertségét mutatja, hogy az itáliai küldöttek kétszer is vezetőjükke választották, és nemzetközi kapcsolati hálót alakított ki. A zsinat által megvitatott kérdésekben állást foglalt (az eucharisztia témájában nagy sikerű beszédet tartott, a jelen tanulmányban elemzetten kívül kizárólag ez a műve maradt fenn), és az egyház reformját sürgette. Ez a törekvése a *Komédia*-kommentárjában is nyomot hagyott (pl. a *Pokol* 19. énekében a szimónia miatt bűnhődő pápák esetében), és ez is cáfolja azt az elterjedt szakirodalmi vélekedést, miszerint Giovanni da Serravalle csupán kibővítette mestere, Benvenuto da Imola kommentárját.

Ahogyan az ajánlásokban leírja, Serravalle a zsinaton kapott felkérést a dantei *Komédia* latin fordítására és kommentárjára három prelátestól, Amedeo di Saluzzo bíborostól, aki nem mellékesen VII. Kelemen

⁵ Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, Ashburnham 839, 1381 v. utána. PAOLAZZI (1990: 5–37).

avignoni pápa unokaöccse volt, Nicholas Bubwith-tól, aki London, Bath és Wells püspöke, valamint Robert Hallamtól, aki Salisbury püspöke és az Oxfordi Egyetem kancellárja is volt. Nekik szól a vatikáni kódex ajánlása, amely sokkal rövidebb és egyszerűbb, mint az egri kódex Zsigmondnak szóló ajánlása. A megbízók, vagy inkább munkára buzdítók halálozási évszáma (1419, 1424 és 1417) mutatja, hogy személyesen nem sokaig állt módjukban ennek a fordításnak az útját egyengetni.

A fordítás

Igen sebesen készült el a munka, a teljes *Komédia* latin fordítása mindössze 5 hónap alatt: 1416 januárja és májusa között. A kommentár is kevesebb mint egy év alatt: 1416. február 1. és 1417 január 6. (így az egri kódex) vagy (a másik két kódex szerint)⁶ 16. között. Mert, ahogy írja Giovanni, a „rendelkezésére álló idő rövid” volt, amit nem fejt ki, de nyilvánvaló, hogy még a zsinaton szeretne volna a lehető legtöbb kézbe és országba eljuttatni. Giovanni maga mondja, hogy egy méltó fordítás készítéséhez két évre lett volna szüksége, így csak „darabos stílus”-ban tudta elkészíteni azt, emiatt mentegetőzik.

A fordításnak kritikai kiadása nem készült még, aminek egyik oka, hogy ez egy népszerűsítő célú, középkori latinsággal megírt szöveg, amely egyidőben keletkezett a humanisták ékes szövegeivel, vagyis stílusában idejétmúlttá vált már a születése pillanatában. Másrészt ez egy, az eredetit „túlságosan szorosan” követő fordítás, amelyet részben emiatt nem is vizsgált a szakirodalom. A fordítás teljesen szöveghű, azon belül a mű „betű szerinti értelmét” adja vissza; abban az értelemben pedig „túlságosan szoros”, hogy még a szavak hangalakját is maximálisan igyekszik követni. A szintaxis szintjén kénytelen változtatni, és ezzel adott esetben értelmez is, de szinte kivétel nélkül az olasz eredetihez legközelebbi hangalakú latin szót választja fordításában, akkor is, ha egyes esetekben a jelentések már eltérnek egymástól.

⁶ A vatikáni kézirat (Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Capponi 1) a 15. század első feléből származik, a londoni kódex (London, British Library, Egerton 2629) pedig a 15. század közepén keletkezett: ez a kommentárt tartalmazza, a fordítást azonban nem.

Így a *Pokol* 19. énekében, amikor Dante leírja, hogy a földbe vájt lyukakból kilóg a bűnös pápa lába: *infino al grosso*, ami a húsos rész, vagyis a vádli (esetleg a comb), Serravalle a latin *grossusszal* fordítja, aminek a jelentése 'durva', 'nyers', és ezzel a latin *terzina* értelme elcsúszik.

Egy kutató egyenesen „idegesítő”-nek nevezi Serravalle fordítását, „ha Dante szövege mellé tesszük”.⁷ De a fordítás egyrészt nem az olasz eredeti *mellé* készült, hanem *helyette* (minden kódexben így szerepel), másrészt pedig a szó szerinti fordítás a szöveg autoritásának megőrzésére szolgál, hiszen ahogy Serravalle bevezetőiből kiderül, Dante szövegét teológiai tekintélyként akarja felhasználni, ugyanúgy, ahogy a Biblia népnyelvű fordításai is a középkorban szóról szóra történő, szoros fordítások.

Ez a *Komédia* legrégebbi teljes – kiadható minőségű – fordítása, nemcsak latinra, hanem bármilyen nyelvre.⁸ A külföldi szakirodalom alapvetően prózafordításként tartja számon, pedig Szabó Mihály, a *Lakoma* fordítója – aki komoly tanulmányt szentelt a Serravalle-fordításnak – teljesen meggyőzően mutatta be, hogy az eredetit ritmusban is szorosan követve, a latin *Komédia*-fordítás is *hendecasyllabusban* készült, ahol a 10. szótag mindig hangsúlyos, és általában még egy szótag, a 4. vagy a 6. Példaként álljon itt az első három sor:

In medio itineris *vite nostre*
 Repperi me in una *silva obscura*.
 Cuius recta *via* erat *devia*.

Ami valóban kísértetiesen követi az eredetit:

Nel mezzo del cammín di *nostra vita*
 Mi ritrovai per una *selva oscura*
 Che la diritta *via* era smarrita.⁹

Hadd szenteljek itt néhány kiegészítő, kontextusteremtő mondatot a korabeli latin *Komédia*-fordításoknak. Fordításrészletek már készültek

⁷ BELLOMO (2004: 165).

⁸ Csak 1428-ban és 1429-ben fogják kasztíliaira és katalánra fordítani.

⁹ SZABÓ (1966: 433–464).

korábban: a latin nyelvű kommentárok gyakran lefordítják az értelmezendő dantei sorokat, így tesz például Pietro Alighieri, Dante egyik, és kommentárszerzőként bőbeszédűbb fia. Coluccio Salutati pedig a szerencséről szóló *Komédia*-részek (*Pok* 7, 73–96 és *Purg* 16, 66–81) sorait hexameterben fordította le az 1396–1399 között írt *De Fato, fortuna et casu* című traktátusában. Coluccio egyéb munkáiban is erős „a mi Danténknak” (*Dantes nosternek* nevezi), elsősorban a *Monarchiának*, de a *Komédiának* a hatása is.¹⁰ Salutati Dante védelmére kelt Leonardo Bruni negatív véleményével szemben, aki a *Komédia* nyelvét kritizálta dialógusában (*Dialogi ad Petrum Histum*). Fordításának egyik célja, hogy azzal az irodalmi kánonban magasabb szintre emelje Dante költeményét.

Létezett továbbá egy teljes, hexameteres latin *Komédia*-fordítás is, amely bő tíz évvel későbbi, mint Giovanni da Serravallée, de ezt nem adták ki, mert nehézkes, és sok hibát tartalmaz, mindenesetre számon tartják. Ez Matteo Ronto munkája, aki egy velencei kereskedőcsalád sarjaként Krétán született, majd katonai karrierje után olivetánus szerzetes lett, és 1427–1431 között a pistoiái bencés kolostorban fordította Dantét. A fordításhoz illesztett egy elégiát arról, hogy milyen büntetéseket kellett elszenvednie éppen az önszorgalomból végzett fordítói munka miatt: a konyhára küldték a ragacsos edényekhez, és takarítania kellett.¹¹

Szöveghagyományozódás, a kéziratok

Giovanni da Serravalle fordítására és kommentárjára visszatérve, azt a recepció szempontjából nem tarthatjuk sikeresnek, hiszen összesen három kéziratban maradt fenn hiánytalanul valamelyik egysége (vagy a fordítás, vagy a kommentár).

A vatikáni, Capponi 1-es jelzetű kézirat a 15. század első feléből származik: a latin fordítást és a teljes kommentárt tartalmazza, valamint a három felkérő-megbízó prelátusnak szánt ajánlást. Erről a kézitról azt lehet tudni, hogy 1736–1747 között Capponi márkai könyvtárában volt, itt olvasta és másolta is egy dantista, és ennek köszönhetően valamennyire ismert lett.¹² Majd az 1880-as évek végén megtalálták a Vati-

¹⁰ NUZZO (2024: 91–126).

¹¹ WRANA (2015: 174–175).

¹² BELLOMO (2004: 163–168).

kában, és XII. Leó megbízott két ferences szerzetest, Marcellino da Civezzát és Teofilo Domenichellit, hogy adják ki: őket Isidoro del Lungo ismert dantista és kommentárszerző vezette ebben a munkában.

Máig ez az egyetlen kiadása a teljes műnek, és mindössze a *Pokol* 1–13. énekéhez írt kommentárból készített kritikai kiadást 2012-ben Gennaro Ferrante. Némi rendi büszkeségtudattal írták a kiadók az előszóba, hogy ez egy teljes egészében ferences munka, mert ferences a pápa, aki megbízta őket, ferencesek a szövegkiadók, ferences a kommentárszerző és fordító, és ferences maga a szerző is. Arra a semmivel alá nem támasztható feltevésre utalva, miszerint Dante a ferences harmadrend tagja lett volna. Ez az elmélet a pisai Francesco da Buti 1385-ös Dante-kommentárjából származik, aki a *Pokol* 16. énekében szereplő utazó Dante kötélövéből következtetett erre.¹³

Az egri kézirat, a Főegyházmegyei Könyvtár P.V.1. jelzetű kódexe a 15. század első felére datálható, és tartalmazza a teljes *Komédia* latin fordítását, továbbá a kommentárt a *Pokol*hoz. Ez egy fólió méretű papír és hártakódex: a vízjelből tudjuk, hogy Konstanzban (vagy esetleg Sankt Gallenben) másolták. Ez a kézirat tartalmazza egyedül a Zsigmond királynak szóló ajánlást, de azt kétszer is. Továbbá több olyan bevezető részt (*preambulumot*), amely a kommentárszerző hitvallásának tekinthető. Ez a második és egyben utolsó szövegváltozata a fordításnak, kommentárnak. A vatikáni szövegváltozathoz képest vannak benne eltérések, amelyeket részben azért hajtott végre, mert a címzett megváltozott. Serravalle számára ez nemcsak egy másik dedikáció írását jelentette, hanem az egész szöveg átgondolását abból a szempontból, hogy egy nagy hatalmú király fogja olvasni, aki számára egyrészt konkrét üzenetei vannak (alapvetően a dantei *Monarchia* szellemében), másrészt igyekszik megkímélni bizonyos részletektől. Így kihagyja a kommentárból azt a kellemetlen részt, amely egy másik német-római császárral, II. Friggyessel esett meg: az általa igazságtalan vád miatt megvakított titkára és kancellárja, Pier della Vigna előtte követett el öngyilkosságot.

Feltehetőleg mindez az igyekezet hiába volt, hiszen Zsigmond valószínűleg ezt a neki dedikált művet sem olvasta, ahogy más itáliai szer-

¹³ Pok 16, 106–109: *una corda intorno cinta e che poi l'ebbe tutta [...] sciolta.*

zők (köztük Leonardo Bruni, Francesco Barbaro, Pierpaolo Vergerio, Maffeo Vegio) neki szentelt műveiről sem bizonyítható, hogy olvasta volna. Ez talán nem is az anekdotikussá vált tökéletlen latintudásán múlt, hanem hogy egy állandóan tevékeny és mozgásban lévő politikusnak nem volt prioritás elmélyedni egy sűrűn teleírt, ezeroldalas kódexben.

Csapodi Csaba „igénytelen kézirat”-nak nevezte az egri kódexet, amit bizonyosan úgy értett, hogy kevés és szerény, csupán anikonikus díszítéseket tartalmaz. Egyébként egyetlen másoló kéznek a nagyon szépen olvasható írását tartalmazza.¹⁴ Csapodi Csaba ezért feltételezte, hogy nem lehetett fejedelmi ajándék, de az bizonyos, hogy legalábbis ajándékterv volt. Jelenleg fehér Eszterházy-kötést visel, az eredeti kötéséről nem tudunk semmit.

A szakirodalomban megalapozatlannak tekinthető érv, amikor a mindössze három kéziratról beszélve úgy vélik, hogy a műnek gyakorlatilag nem volt hatása. Hiszen tudunk olyan kódexekről, amelyekben fennmaradtak részletek, vagy olyanokról, amelyek léteztek, csak mára eltűntek: egy 15. századi, Rómában, a Casa di Dantében őrzött kódex a fordítás nagyobb részét tartalmazza, több szerzőtől származó glosszákkal. Továbbá tudunk két olyan, a 15., illetve a 16. századi Angliában leírt kódexről, amelyek közül az egyik az oxfordi könyvtárban Serravalle kommentárja volt, ezt John Leland humanista tanulmányozta. A másik pedig a fordítás, amely a 16. században fellelhető volt a délnyugat-angliai Wells könyvtárában, amelynek egyik alapítója az a Nicholas Bubwith volt, aki erre a munkára felkérte Serravallét. Ezenkívül a mű ismertségének még egy nyomát lehet találni: az egyik legfontosabb korai illusztrált nápolyi kódex (az ún. Filippino-kódex) glosszáiban kimutatható Serravalle-kommentárjának hatása.¹⁵

A csekély, mondhatni sporadikus recepció oka véleményem szerint nem pontosan az, amit Mátyus Norbert állít, aki szerint ez a felkérés nem valós igényt közvetített, és valójában a kor nem volt már kíváncsi a *Komédiára*.¹⁶ Hátterében sokkal inkább az a tény áll, hogy a többi itáliai

¹⁴ CSAPODI–CSAPODINÉ (1993: 135–136).

¹⁵ FERRANTE (2012a: 48).

¹⁶ MÁTYUS (2002: 23–42).

humanista, aki jelen volt Konstanzban, Dante külföldi megismertetését egyáltalán nem gondolta fontosnak. Ők Sankt Gallenben éppen az antik szerzők kézíratait fedezték fel, és számukra Dante ugyan az olasz irodalmi nyelv megteremtője volt, de nem állt az irodalmi kánon élén, nem volt stílusideál, így kulturális exportcikk sem.

Serravalle kommentárszerzői stratégiáiról

Fontosnak tartom árnyalni azt a szakirodalmi állítást, miszerint Giovanni Bertoldi egyszerűen csak kibővítette volna a Ferrarában hallgatott Dante-*lecturák* anyagát, és érdemben nem tett hozzá Benvenuto Da Imola kommentárjához, azt csak strukturálta, illetve más forrásokkal bővítette. Serravalle mesterének tekinti Benvenuto-t, *magister meus*nak nevezi a kommentárban, és tudatosan imitálja ezzel a mester-tanítvány viszonyba helyezkedéssel a Dante-Vergilius kapcsolatot, ami a *Komédia* több szintjén megmutatkozik. Biztosra vehetjük, hogy a Konstanzban Dante-kommentárt író Serravalle előtt ott volt kinyitva egy Benvenuto da Imola-kommentár, és nemcsak átvesz belőle, hanem reflektál is erre a szövegre, és olykor a legnagyobb tisztelettel ellentmond neki.

Van egy alapvető különbség azonban a két kommentár szemléletében, mégpedig, hogy Benvenuto da Imoláé egy laikus Dante-kommentár, Serravalléé pedig egy teológiai és morálfilozófiai célú fordítás és kommentár. Másrészt az újonnan bekerülő adatok, történetek többnyire Serravalle saját személyes élményeihez, ismereteihez köthetők: például elment Cumae-ba, és megállapította, hogy nincs is ott az Alvilág lejárata.¹⁷ Másrészt kimutatható benne nemcsak a vállalt és hirdetett erkölcsi célzat, amely az egyháziak kritikáját is magában foglalta, hanem az ehhez képest rejtettebb politikai érdeklődés is, annak ellenére, hogy a szakirodalom ezt apolitikus kommentárként tartja számon. Nyilvánvalóan a figyelem, amellyel Serravalle a kortárs politikusok működését követte, vezette őt arra, hogy Luxemburgi Zsigmondnak, a konstanzi zsinat előmozdítójának ajánlja a művet.

Zárásgondolatként: Serravalle kommentárja és *Komédia*-fordítása a 15. századi Dante-recepció egyik legfontosabb mérföldköve, mert ettől kezdve vált a *Komédia* Itálián kívül, és a polgári-kereskedő réteghez ké-

¹⁷ Ld. FERRANTE (2012b: 219–250).

pest magasabb társadalmi-kulturális kontextusban is valamelyest ismertté.¹⁸ Értékét növeli a fordító bőséges kommentárja,¹⁹ amely a betű szerinti értelemre kíváncsi olvasót tökéletesen kiszolgálja, pontosabban kiszolgálhatta volna, ha szélesebb közönséghez eljut.

Források

BERTOLDI DA SERRAVALLE 1891

M. DA CIVEZZA – T. DOMINICHELLI (a cura di), *Giovanni Bertoldi da Serravalle: Translatio et comentum totius libri Dantis Aldigherii, cum textu italico Fratris Bartholomaei a Colle eiusdem Ordinis, nunc primum edita*, Prato, 1891.

Felhasznált irodalom

- BELLOMO 2004 S. BELLOMO, *Dizionario dei commentatori danteschi. L'esegesi della «Commedia» da Iacopo Alighieri a Nidobeato*, Biblioteca di Lettere italiane. Studi e testi 62, 2004.
- CSAPODI–CSAPODINÉ 1993 CSAPODI Cs. – CSAPODINÉ GÁRDONYI K., *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, Budapest, 1993.
- D'ALESSANDRO 2015 P. D'ALESSANDRO (a cura di), *Cola di Rienzo: In Monarchiam Dantis commentarium. Commento alla Monarchia di Dante*, Littera antiqua 20, Città del Vaticano, 2015.
- FERRANTE 2009 G. FERRANTE, *Il commento dantesco di Giovanni da Serravalle e l'ascendente benvenutiano: tra compilatio "d'autore" e riproduzione inerziale*, in: S. Brambilla – M. Fiorilla (a cura di), *La filologia dei testi d'autore. Atti del Seminario di Studi (Università degli Studi di Roma Tre, 3–4 ottobre 2007)*, Firenze, 2009, 153–177.
- FERRANTE 2012a G. FERRANTE, *Il "Comentum" dantesco di Giovanni Bertoldi da Serravalle nella redazione "imperiale" (1417). Recensio ed edizione critica (Inf. I–XIII)*, Napoli, 2012.
- FERRANTE 2012b G. FERRANTE, *L'"Inferno" e Napoli. Spazi personaggi e miti della catarsi negli antichi commenti danteschi*, in: G. Alfano – T. D'Urso (a cura di), *Boccaccio angioino. Materiali per la storia culturale di Napoli nel Trecento*, Bruxelles, 2012, 219–250.
- MÁTYUS 2002 N. MÁTYUS, *Sul commento di Giovanni da Serravalle alla Commedia*, *Verbum*, 4 (2002/1), 23–42.

¹⁸ FERRANTE (2009: 48).

¹⁹ SZABÓ (1966: 433).

- NUZZO 2024 A. NUZZO, *Coluccio Salutati „De tyranno” című művének magyar kiadásához. Dante Coluccio Salutati scriptoriumában*, *Antikvitás & Reneszánsz*, 14 (2024/2), 91–126.
- PAOLAZZI 1990 C. PAOLAZZI, *Giovanni da Serravalle espositore della commedia e Benvenuto da Imola (con nuovi accertamenti sul Laurenziano Ashb.839)*, in: AA.VV., *Signorie dei Malatesti. Atti della Giornata di Studi Malatestiani a San Marino (17 ottobre 1987)*, Rimini, 1990, 5–37.
- SZABÓ 1966 SZABÓ M., *Giovanni Serravalle latin Divina Commedia-fordítása és kommentárja az egri Serravalle-kódexben*, in: Kardos Tibor (szerk.), *Dante a középkor és a renaissance között*, Budapest, 1966, 433–464.
- WRANA 2015 M. WRANA, *Dante latinizzato: traduzione latina come una forma particolare di commento alla Commedia*, in: J. Kelemen – J. Nagy (a cura di), *Atti del Convegno Internazionale Commentare Dante oggi*, Budapest, 2015, 167–181.

The Latin translation of Dante and a commentary dedicated to King Sigismund (1417).

Giovanni da Serravalle's commenting strategies

The present article deals with the Dante Codex in the Archdiocesan Library of Eger, which contains the complete Latin translation of the Commedia by Giovanni da Serravalle (c. 1350–1445), Bishop of Fermo, with his commentary on the Inferno, both of which were written during the Council of Constance.

First, I will examine the simplistic and negative opinions that have been invoked to dismiss the translation, the commentary, and the codex itself as insignificant from various points of view. I will also investigate why the book failed to achieve its intended purpose, i.e., to provide a useful tool for those who did not know the Italian vernacular but had studied Latin grammar, such as 'Germans, Gauls, English, Czechs, Hungarians, Slavs, Poles, Hispanics, Portuguese, Castilians, etc.' —in making Dante's poetry accessible and promoting the moral and theological teachings of the 'theologian poet'.

Keywords: Giovanni Bertoldi da Serravalle, Dante Alighieri, *Commedia*, Latin translation, commentary

ERTL PÉTER

Apokalipszis most: Bernhard von Kraiburg levele Konstantinápoly elestéről (1453)

Bernhard von Kraiburg, salzburgi érseki kancellár és chiemseei püspök kortársai által elismert literátus volt. Legismertebb és legsikeresebb műve 1453. július 23-án kelt, Silvester Pflieger chiemseei püspökhöz címzett levele Konstantinápoly elestéről és kora egyéb viszontagságairól. Jelen tanulmány Bernhard rövid életrajzi vázlatát nyújtja, dióhéjban bemutatja levelének szöveghagyományát és szerkezetét, és azonosítja főbb forrásait, amelyek az exegézishez is nélkülözhetetlenek: Lactantius Divinae institutionesét és Petrarca Liber sine nominéjét.¹

Kulcsszavak: Bernhard von Kraiburg, Konstantinápoly eleste, Lactantius, Petrarca

Korai életrajzírói szerint Petrarca csodálatra méltó, szinte emberfeletti emlékezőtehetséggel bírt: úgy tartotta észben a világtörténelem minden lényeges eseményét, mintha a szeme előtt zajlana, és több mint húszezer verssort is képes lett volna fejből elszavalni, ha úgy hozta volna kedve.² Nyilvánvaló túlzásaik ellenére e beszámolóknak van valóságalapjuk. Ha fellepözzük a Petrarca könyvtárából ránk maradt kódexeket, a költő szélgjegyzeteiben egy valóban rendkívüli memóriával megáldott ember keze nyomát ismerhetjük fel, aki egy-egy kéziratot olvasva egyebek mellett arra is képes volt, hogy a legkülönbélebb szerzők művei között észlelje a tartalmi és megfogalmazásbeli egyezéseket, és különösebb erőfeszítés nélkül azonosítsa a jelöletlen idézeteket és allúziókat. Mnemotechnikai módszerét – Augustinus szájába adott tanácsként – így ismerteti a *Sec-*

¹ A tanulmány az NKFI FK 146414 számú pályázat támogatásával készült.

² Ld. például Giovanni Boccaccio, *De vita et moribus domini Francisci Petracchi de Florentia* 24, VILLANI ed. (2004: 84–86), és Giannozzo Manetti, *Vita Francisci Petrarchae* 17, BALDASSARRI ed. (2003: 158).

retum 2. könyvében: „amikor figyelmes olvasás közben hasznos mondásokra találsz [...], tégy oda jelzést. Ezek segítségével, mint egy horoggal, visszatarthatod azokat, ha el akarnának távozni emlékezetedből.”³

A Petrarcaéhoz hasonló memória ma is ritkaságszámba megy, ezért óriási szerencse, hogy az emlékezést segítő „horgok” mellett mi már rengeteg olyan eszközre támaszkodhatunk, amilyenekről ő nem is álmodhatt: többek között digitális szövegkiadások, adatbázisok, internetes keresőmotorok segítik munkánkat. Jelen tanulmány nem is születhetett volna meg ezek nélkül. Néhány évvel ezelőtt ugyanis, miközben éppen Petrarca Avignon-ellenes satirikus levélgyűjteménye, a *Liber sine nomine* fordításán dolgoztam, a keresőmezőbe írtam egy kifejezést, amelyről azt feltételeztem, hogy valamelyik klasszikus műre vagy egy bibliai passzusra vezethető vissza. Petrarca egyik forrása helyett azonban váratlanul egy dokumentumgyűjteményre bukkantam, amely két bencés szerzetes, Bernard Pez és Philibert Hueber gondozásában jelent meg 1729-ben, s többek között egy 1453. július 23-án kelt levelet tartalmazott Konstantinápoly elestéről és a kor egyéb viszontagságairól.⁴ Az episztola szerzője, egy bizonyos Bernhard von Kraiburg, a salzburgi egyház alázatos szolgájának mondta magát. Az igazat megvallva, sohasem hallottam ezt a nevet korábban, de rögtön láttam, hogy műve megírásához bőségesen – és jelöletlenül – merített Petrarca Avignon-ellenes leveleiből.

Az alábbiakban folyamatban lévő kutatásom néhány részeredményét szeretném megosztani a *Liber sine nomine* e kevésbé ismert felhasználójáról. Az életrajzi adatok ismertetése után néhány szóban kitérek a Konstantinápoly-levél szöveghagyományára és szerkezeti felépítésére, majd legfontosabb forrásait veszem górcső alá.

Bernhard von Kraiburg életútját és munkásságát már több tanulmányban és lexikonszócikkben áttekintették,⁵ de a neki szentelt szakirodalom által kínált kép, különösen a tanulmányait illetően, hiányos és ellentmondásos. Szerencsére Rainald Becker a salzburgi egyháztartó-

³ LÁZÁR (1999: 82).

⁴ PEZ–HUEBER ed. (1729: 362b–367a).

⁵ JOACHIMSOHN (1901), BAUER (1971), FIAMMA (2023), vö. RUF (1950: 220–226), BAUER (1978), NAIMER (1996). Egyelőre nem jutottam hozzá Johannes SEIDL (2023) nemrég megjelent kézikönyvéhez.

mány püspökeinek karrierjéről szóló monográfiájának függelékében igen jól hasznosítható adatsort gyűjtött egybe,⁶ amelynek alapján, azt néhol kiegészítve és korrigálva, újra felvázolhatjuk Bernhard életútját. Lemondva most arról, hogy a korábbi szakirodalom állításait részletesen kommentáljam, egyszerű információközlésre szorítkozom.

Bernhard feltehetően a 15. század második évtizedében vagy az 1420-as években⁷ született az alsó-bajorországi Kraiburg am Inn városában, egy Friedrich nevű kereskedő fiaként.⁸ 1437. október 13-án iratkozott be a bécsi egyetem *artes* fakultására,⁹ ahol két évvel később, 1439. október 30-án *baccalaureusi* címért folyamodott,¹⁰ majd 1441. április 4-én, immár *licentiatusként*, a *magisteri* fokozat megadását kérte.¹¹ 1442-ben *magisterként* jegyezték be a rajnai nemzet anyakönyvébe;¹² 1443. és 1445. szeptember 1-jén a *Summa Iovist* kapta féléves előadásai tárgyául,¹³ vagyis ekkor adatolhatóan a kar *magister regense* volt. 1445. szeptember 16-án a *baccalaureusi* címért folyamodók egyik *examinatorá*vá, október 13-án pedig *librariusszá* választották.¹⁴ Időközben, 1444. október 13-án beiratkozott a jogi fakultásra,¹⁵ de a képzést vagy nem kezdte el, vagy félbeszakította, mert kánonjogi doktori fokozatát csak jóval később, 1460-ban szerezte meg a padovai egyetemen.¹⁶

⁶ BECKER (2006b: 425–426).

⁷ A szakirodalom RUF (1950: 220) óta egyöntetűen – BECKERT (2006b: 425) is beleértve – 1410 és 1420 közé teszi Bernhard születési idejét, megelégedve arról, hogy RUF egy JOACHIMSOHN-tól (1901: 3) átvett téves adatból, Bernhard 1442-re datált kánonjogi doktori címéből következtetett erre.

⁸ A szakirodalom szerint bizonytalan, hogy a néhány dokumentumban felbukkanó Kaufmann név az apja foglalkozására utal, vagy családnévként értelmezendő, de a többség az utóbbit valószínűsíti; ld. az 5. jegyzetben hivatkozott munkákat.

⁹ *Matrikel* (1954–1956: 201, 1437 II A 35).

¹⁰ AFA II, f. 138r.

¹¹ AFA II, f. 144v.

¹² ENNE (2010: 185).

¹³ AFA II, f. 158r és 171r. Az *ars dictaminis* elsajátítását segítő tankölteményről ld. LORENZ (2013).

¹⁴ AFA II, f. 171v.

¹⁵ MATIASOVITS ed. (2016: 6, 1444 II 10).

¹⁶ GHEZZO ed. (1990: 178–179, 593. sz); a talán május 17-re datálható (1990: 178, 4. jz) bejegyzés szerint a korábbi legmagasabb fokozata *arcium doctor*. Padovai tanulmányairól jelenleg nincs információ.

1447 körül a salzburgi érseki kancellárián helyezkedett el: egy 1448. április 11-i dokumentumban mint *consiliarius et prothonotarius* tűnik fel;¹⁷ 1450-ben ismét protonotáriusként,¹⁸ 1451-ben *secretarius*ként,¹⁹ 1453-ban pedig már kancellárként említik.²⁰

Az 1451. évi egyháztartományi zsinaton IV. Frigyes érsek megbízásból laudációt mondott a pápai legátusként érkező Nicolaus Cusanus bíboros és brixeni püspök tiszteletére.²¹ Ez utóbbi később fontos feladatokkal bízta meg: 1460 januárjában Trentóba küldte, hogy Habsburg Zsigmond osztrák herceg és tiroli gróf követével tárgyaljon több éve tartó viszályuk lezárásáról,²² és még ugyanebben az évben őt akarta kineveztetni a brixeni egyházmegye adminisztrátorává,²³ de mindkét kísérlet kudarcot vallott. Jó kapcsolatukról az is árulkodik, hogy Bernhardot felvette *De possess* című, 1460 februárjára datálható „trialógusának” beszélgetőpartnerei közé.²⁴

Diplomáciai képességeit Bernhard a pápa szolgálatában is kamatoztathatta: 1459 októberében az éppen Rómában tartózkodó salzburgi érseki kancellárt II. Pius a Szentszék követeként német földre küldte, hogy simítsa el I. Frigyes rajnai palotagróf és más német fejedelmek viszá-

¹⁷ BECKER (2006b: 426); Repertorium Germanicum Online, RG VI 00455, <http://rg-online.dhi-roma.it/RG/6/455>, 2024. 12. 13. Hivatalba lépésének évéről ld. RUF (1950: 220–221).

¹⁸ CHMEL (1853: 413, 154. sz). Ugyanígy hivatkozik magára egy autográf glosszájában is, amelyet az utolsó vacsoráról 1450-ben mondott *sermő*ja végére írt: Salzburg, Universitätsbibliothek, M I 398, f. 184r, <https://manuscripta.at/diglit/AT7400-MI398/0001>, 2024. 12. 13.

¹⁹ Salzburg, Universitätsbibliothek, M I 398, f. 212v; AC (1996: 692).

²⁰ BECKER (2006b: 224; 425) már 1450-ből, RIEDL (1857: 86–87) pedig 1452-ből említi kancellári tisztségét, de egyikük állítását sem tudtam ellenőrizni; az általam ismert legkorábbi dokumentum, amelyben így tűnik fel, 1453. november 10-i: CHMEL (1854: 27, 203. sz).

²¹ Kiadása: AC (1996: 692–693, 993. sz); Cusanus legátusi tevékenységéről ld. WOELKI (2016), további hivatkozásokkal.

²² Az érdemben meg sem kezdett tárgyalásokról szóló jegyzőkönyv kiadása: AC (2023: 239–241, 6092. sz); a konfliktusról röviden ld. TILLINGHAST (1967) és MEUTHEN (2010: 102–116).

²³ AC (2023: 430–432, 6288–6289. sz; 446–448, 6294. sz).

²⁴ Mértékadó kiadása: STEIGER ed. (1973), a datálásról ld. STEIGER ed. (1973: IX).

lyát,²⁵ 1461-ben pedig formális követi megbízás nélkül képviselte a pápa érdekeit a birodalmi gyűlésen.²⁶

E kapcsolatok és megbízatások az 1450-es évek második felétől egyházi karrierjén is lendíthettek. 1443-ban a friesachi St. Bartholomäus-templom kanonokjaként bukkan fel, ugyanebben az évben a freisingi székeskáptalan kanonokja, 1457-ben pedig prépostja lett, majd 1463-ban a Maria Wörth-i székeskáptalan, 1464-ben pedig St. Peter am Madron monostorának préposti tisztségét szerezte meg.²⁷ Pályájának csúcsára 1467-ben ért el, amikor II. Pál pápa Chiemsee püspökévé nevezte ki,²⁸ amely egyházmegyét haláláig, 1477. október 17-ig irányította.

Bernhard tekintélyes könyvtárat mondhatott magáénak, amelyből mintegy száz kézirat és ősnymtatvány maradt ránk.²⁹ Ugyanakkor nem volt igazán termékeny szerző; írói munkássága alapvetően kancelláriai és egyházi tisztségeihez kötődik, s döntően levelekből és beszédekből áll.³⁰

Legsikeresebb írása, mind a szövegtanúk számát, mind utóéletét tekintve, a Konstantinápoly elestéről és kora egyéb viszontagságairól Silvester Pflieger chiemseei püspökhöz címzett, 1453. július 23-án kelt levele. Ennek jelenleg tizenöt kézírata ismert: Werner M. Bauer tíz kódexből álló listáját öt újabb tétellel sikerült kiegészítenem.³¹ Mindegyik kézirat

²⁵ BECKER (2006b: 346; 425–426), BECKER (2006a: 88; 106, 27. sz), UNTERGEHRER (2012: 505–506). A vonatkozó dokumentumok kisebb különbségekkel adják meg a pontos tisztségét: *orator pape ad Alamanniam* (1459. 10. 10.), *sedis apostolice nuntius et orator* (1459. 10. 11.), *ad partes Germanie nuntius pape et orator* (1459. 10. 12.), ld. Repertorium Germanicum Online, RG VIII 00435, <http://rg-online.dhi-roma.it/RG/8/435>, 2024. 12. 14.

²⁶ UNTERGEHRER (2012: 506), vö. Repertorium Germanicum online, RG VIII 00435, <http://rg-online.dhi-roma.it/RG/8/435> és RG VIII 05240, <http://rg-online.dhi-roma.it/RG/8/5240>, 2024. 12. 14.

²⁷ A freisingi prépostságra 1464-ben szerzett jogát nem tudta érvényesíteni, ld. BECKER (2006b: 205 és 57. jz; 425).

²⁸ Március 15-én már biztosan választott püspök volt, ld. Repertorium Germanicum online, RG IX 00674, <http://rg-online.dhi-roma.it/RG/9/674> és RG IX 03959, <http://rg-online.dhi-roma.it/RG/9/3959>, 2024. 12. 15; HANSIZ (1729: 519) szerint *Dominico intra Octavam Petri & Pauli*, vagyis július 5-én szentelte fel Bernhard von Rohr salzburgi érsek.

²⁹ RUF (1950), vö. FIAMMA (2023: 178–183).

³⁰ Műveinek elemzéséhez ld. BAUER (1971), vö. FIAMMA (2023: 183–251).

³¹ BAUER (1971: 157): Melk, Stiftsbibliothek, 1799, ff. 190r–194r (ezen alapszik PEZ és HUEBER fent említett kiadása); München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 3586, ff.

német vagy osztrák eredetű, és két 17. századi másolat kivételével a 15. század második felére datálható.³² A szövegtanúk egymáshoz való viszonya még tisztázásra vár,³³ de Sara Bischetti előzetes paleográfiai vizsgálata alapján már most kizárható Bauer hipotézise, amely szerint a bécsi Cod. 3704 jelzetű kódexben a Konstantinápoly-levél Bernhard saját kézírásában olvasható.³⁴

Szerkezetét tekintve Bernhard episztolája a középkori levelek hagyományos felosztását követi, az *ars dictaminis* szabályainak megfelelően. A *salutatió*ban a szerző saját alázatosságát és a címzett iránti tiszteletét, kettejük bizalmas viszonyát hangsúlyozza. Az *exordium*ban a világ hanyatlása miatt érzett aggodalmával indokolja a levél megírását, és egyszerű, dísztelen stílusa miatt szabadkozva a címzett jóindulatú figyelmét kéri. A *narratió*ban aztán két szálon fejt ki a hanyatlás témáját. Egyrészt a társadalom erkölcsi és politikai széthullása miatt kesereg, amit a hit, a béke és az emberség hiánya, mindenekelőtt azonban az igazság eltűnése okozott. Másrészt az emberi értékek általános válságával a természeti rend megbomlását állítja párhuzamba: viharok, árvizek, aszályok és egyéb szokatlan éghajlati jelenségek pusztítják a termést, éhínség és járványok tizedelik a lakosságot. Mindez azonban csekélység ahhoz a szörnyű csapáshoz képest, hogy Konstantinápoly egy kegyetlen zsarnok, a török császár kezébe került, aki keresztények tömegeit mé-

193r–197r; Clm 4143, ff. 94v–99r; Clm 4149, ff. 312r–317r; Clm 5141, ff. 126r–129v; Clm 14185, ff. 371v–374r; Clm 14610, ff. 195r–198v; Clm 27063, ff. 99v–102r; Wien, Österreichische Nationalbibliothek [= ÖNB], Cod. 3520, ff. 34r–38v és Cod. 3704, ff. 243r–247v (a fóliós számokat BAUER csak ez utóbbi kódex esetében adja meg). Az általam azonosított újabb kéziratok: Augsburg, Staats- und Stadtbibliothek, 2° Cod. 516, ff. 221r–225r; Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Cod. Lat. 211, ff. 25v–30r; Einsiedeln, Stiftsbibliothek, 328, ff. 315–321; Straubing, Bibliothek des Johannes-Turmair-Gymnasiums, Y 213, ff. 143r–149r; Wien, ÖNB, Cod. 3332, ff. Ir–IIr.

³² A két 17. századi kézirat az augsburgi, illetve a müncheni Clm 4143.

³³ Eddig négy kéziratot – az augsburgi mellett három münchenit: Clm 4143, Clm 5141 és Clm 14610 – sikerült egy családba sorolnom, és kétségtelen, hogy a müncheni Clm 14185 és Clm 27063 jelzetű kódexek is rokonságban állnak egymással.

³⁴ BAUER (1971: 157), vö. BAUER (1978: 771). Sara BISCHETTI kérésemre összehasonlította a bécsi kódex kérdéses szakaszát azokkal a biztosan autográf írásokkal, amelyek a salzburgi Universitätsbibliothek M I 398 jelzetű kódexében találhatók; a kutatás eredményeiről a későbbiekben közös tanulmányt publikálunk. Ezúton is köszönöm a kutatóm segítségét.

szároltatta le. A szerencsétlenségek számbavétele után a *narratió*t egy némileg szokatlan *petitio* követi, Bernhard ugyanis nem a címzetthez fordul kérelemmel, hanem Krisztushoz intéz egy hosszú imát, amelyben Isten tétlensége miatt panaszkodik, és arra kéri őt, hogy az irgalmat az igazságosság elé helyezve védje meg népét. A *conclusio*ban végül bocsánatot kér bőbeszédűségéért, és a keltezéssel lezárja írását.³⁵

Megbízható modern kiadás híján még egy kutató sem vizsgálta a levél forrásait, jóllehet segítségünkre lehetnek az exegézisben is. A *salutatio* azonnal előrevetíti az egész mű hangvételét, megidézve Jézus, Sírák fiának könyvét (7, 40: *In omnibus operibus tuis memorare novissima tua* – „Minden dolgodnál gondold a végedre”):³⁶

Bernhardus de Kreyburg obsecutor humilis ecclesie salzeburgensis
dulcissimo suo patri reverendissimoque domino, domino Silvestro
episcopo chyemensis, viro maturo et prudenti salutem et **sua
novissima memorare.** (§ 1)³⁷

Az *exordium*ban és a *narratió*ban aztán a perspektíva kitágul, és az egyén végzetét az egész emberiség pusztulásának víziója váltja fel, amelyet a társadalmi és a természeti rend megbomlása jelez előre. Az apokaliptikus hangvételű leírás még hatásosabb, ha az olvasó felfigyel arra a szoros intertextuális kapcsolatra, amely a levél e szakaszát a *Divinae institutiones* 7. könyvének azon fejezeteihez köti, amelyekben Lactantius az utolsó időkről és a világvégére figyelmeztető jelekről beszél. Lássunk egy-egy példát a társadalmi és természeti jelenségekre és a birodalom bukására!

A 15. fejezetben Lactantius megjósolja az emberi dolgok állapotának romlását.³⁸ Ahogyan közeledik a világ pusztulása, megritkul az igazsá-

³⁵ Saját, ideiglenes paragrafusszámozásom mellett megadom a jelenlegi egyetlen teljes kiadás, PEZ–HUEBER ed. (1729) oldalszámait is: *salutatio*: §1 *Bernhardus de Kreyburg ~ memorare* (1729: 362b), *exordium*: §2 *Nudiustercius ~ §10 mi pater* (1729: 362b–363a), *narratio*: §11 *Dum intueor ~ §59 exclamo* (1729: 363a–365a), *petitio*: §60 *O Ihesu bone ~ §112 precamur* (1729: 365a–367a), *conclusio*: §113 *Usque in presens ~ anno etc. liij.* (1729: 367a). A levelet mindig az általam – egyelőre provizórikusan – megállapított szöveggel idézem.

³⁶ HETZENAUER ed. (1922), AISTLEITNER et al. (1930–1934).

³⁷ Vö. PEZ–HUEBER ed. (1729: 362b); kiemelések végig tőlem (E. P.).

³⁸ Lactantius szövegének magyar parafrázisához végig DÉR Katalin (2012) fordítását tartottam szem előtt.

gosság, egyre gyakoribbá válik az istentelenség, a fösvényiség, a birtoklásvágy és a kéjvágy. Mindenkinek csak annyija lesz, amennyit a saját kezével meg tud szerezni és védelmezni, mindent a hatalmaskodás és az erőszak ural majd. Az emberek hit, béke, szemérem, emberség és igazság nélkül fognak élni, nem lesz többé biztonság és kormányzás, sem nyugalom a gonoszoktól:

Nihil quisquam tunc habebit nisi aut quaesitum aut defensum manu, audacia et uis omnia possidebunt. Non fides in hominibus, non pax, non humanitas, non pudor, non ueritas erit atque ita neque securitas neque regimen neque requies a malis ulla. (Lactant. *Div. inst.* 7, 15, 9)³⁹

Bernhard csaknem szó szerint veszi át ezt a jóslatot, mint amely az ő korában valósult meg:

Optime pater, angulos orbis circumspice, eius metire habitatores, et videbis quod **nichil** aut parum **quisque habet, nisi id aut male defensum aut peius sit quesitum, audacia et vis, non ius, omnia possident.** Sed si id tibi commune et in tuis oculis non magnum videtur, maius isto animadverte: nempe **deficit in hominibus fides, pax et humanitas, passimque securitas atque** cuiuslibet status **regimen** omne, **non est bonis requies a sediciosus ulla.** (§§ 17–20)⁴⁰

A természeti rend megbomlásának taglalásakor ugyanez az eljárás. A fertőzött levegőről, az ígéretes virágzás után elmaradó termésről, a négy lábúak, madarak és halak pusztulásáról szóló jóvendőléseket Bernhard ismét Lactantiustól veszi át, adaptálja és aktuális, mindenki által észlelhető jelenségekként mutatja be:

Aer enim uitabitur et corruptus ac pestilens fiet [...], nec terra homini dabit fructum; non seges quidquam, non arbor, non uitis feret, sed cum in flore spem maximam dederint, in fruge decipient. [...] deficient et in terra quadrupes et in aere uolucres et in mari pisces. (Lactant. *Div. inst.* 7, 16, 6 és 8)

³⁹ Mértékadó kiadás: HECK–WLOSOK ed. (2011).

⁴⁰ Vö. PEZ–HUEBER ed. (1729: 363a–b).

Aer iam viciatus pestilens et corruptus factus est [...]. [...] Preterea vidisti quantam annus presens et plures preteriti vernali tempore agricolis **spem in flore maximam posuere**, sed per aeris intemperiem quomodo **in fructu deceperint** senciunt omnes qui in messe iam sua falce sata metunt aut arbustorum legerint partus. Vidisti insuper quomodo paucis in annis **terra** pestilenti morbo **defecit in quadrupedibus, aer in avibus, ripe lacus et stagna in piscibus**. (§§ 24 és 32–33)⁴¹

Egyértelmű a kapcsolat azzal a passzussal is, amelyben Lactantius Róma bukását, az uralom Ázsiába való visszatérését, a kelet dominanciáját és a nyugat alávetettségét jelzi előre, megjegyezve, hogy egy mégoly szilárd alapokra épített, sok kiváló férfiú által gyarapított, sok kinccsel megerősített uralom is összeomolhat, lévén a halandók művei maguk is halandók:

Cuius uastitatis et confusionis haec erit causa, quod Romanum nomen, quo nunc regitur orbis [...] tolletur e terra et imperium in Asiam reuertetur ac rursus oriens dominabitur atque occidens seruiet. Nec mirum cuiquam debet uideri, **si regnum tanta mole fundatum ac tamdiu per tot et tales uiros auctum, tantis denique opibus confirmatum** aliquando tamen **corruet**. Nihil est enim **humanis uiribus laboratum quod non humanis** aequè **uiribus destrui possit**, quoniam **mortalia sunt opera mortalium**. (Lactant. *Div. inst.* 7, 15, 11–12)

Bernhard csaknem szó szerint elismétli az emberi dolgok mulandóságáról szóló elmélkedést, Rómát Konstantinápolyval helyettesítve, amely éppen most került egy ázsiai hatalom, a törökök kezébe:

O mi pater, quid spei superest? **Si constantinopolitana civitas tanta mole fundata ac tamdiu per multos celebres imperatores adaucta, tantis denique opibus confirmata** tam brevi termino **corrui**t, video **nichil humanis viribus laboratum quod non** Deo permittente **viribus humanis destruat**ur, **mortalia** enim nil aliud **sunt quam opera mortalium**. (§§ 52–53)⁴²

⁴¹ Vö. PEZ–HUEBER ed. (1729: 363b).

⁴² Vö. PEZ–HUEBER ed. (1729: 364b).

Lactantius próféciáit aktualizálva tehát Bernhard eszkatologikus perspektívába helyezi a konkrét történelmi eseményt, s így levele azon korabeli írások mellé helyezhető, amelyek Konstantinápoly török kézre kerülését apokaliptikus történészként ábrázolják.⁴³

Hasonlóan az utolsó időkben még megmaradt igazakhoz, akik szorongatásukban Istenhez kiáltanak, és égi segítségért fohászkodnak (Lactant. *Div. inst.* 7, 17, 11), Bernhard is egy hosszú imádsággal folytatja levelét. Ehhez egy olyan művet használ fel, amely maga sem mentes apokaliptikus felhangoktól: Petrarca *Liber sine nomine* című levélgyűjteményét, amely a *narratio* utolsó mondatainak és az egész *petitió*nak a legfontosabb hypotextusa. Bernhard a legbőszéesebben a 7. és a 12. levélből merít. A 7. levél címzettje valószínűleg a római államberendezkedés megreformálására 1351-ben kinevezett négy bíboros egyike, aki bizalmasan beszélt Petrarcával a Város helyzetéről. Miközben az episztoła első fele kissé titokzatosan erre a társalgásra utal, a második szakasza kétségbeesett könyörgés Krisztus segítségéért. A 12. levél pedig csaknem teljes egészében bibliai versekből áll, amelyek egy panaszos imát alkotnak. Bernhard hosszú szakaszokat emelt ki ezekből az imádság-levelekből, majd némileg átalakítva összefűzte őket, hogy megalakítsa a saját *petitió*ját. A módosításokkal elsősorban arra törekedett, hogy aktualizálja Petrarca írásait. Ismét három példa bemutatására szorítkozom.⁴⁴

A 7. levél elején Petrarca megjegyzi, hogy beszélgetőpartnere szavainak emléke mindig könnyekig hatja:

[...] **quotiens** verborum tuorum sonus **ad memoriam meam redit, totiens dolor ad animum, meror ad oculos revertatur**; et **cor meum**, quod dum loquebaris ardebat, nunc dum meminit, dum cogitat, **dum providet, resolvatur in lacrimas, non** quidem **femineas sed viriles**, sed masculas et, si detur, **pium aliquid ausuras, proque virili portione usque ad iustitie patrociniū erupturas.** (Petrarca, SN 7, 2–3)

⁴³ Ezekről ld. OEVER (2012).

⁴⁴ A *Liber sine nomine* (SN) latin szövegét CASCIO ed. (2015) alapján idézem, a magyar parafrázishoz saját fordításomra támaszkodom: ERTL (2018).

Bernhardnak elég volt *verborum tuorum sonus* helyett *hec obsidió*t írnia, hogy Petrarca szándékosan homályos és generikus szavait aktualizálja, és arra használja, hogy kifejezze Konstantinápoly eleste miatt érzett fájdalmát:

[...] **quociens** hec obsidio **ad meam** hodie **redit memoriam**, **tociens** semper **dolor ad animum** et **meror ad oculos revertitur**; nempe **cum in corde meo prevideo** que deinceps mala, nisi Deus auferat, sequi et contingere possunt, totus **resolvor in lacrimas**, **non** certe **femineas sed viriles**. (§§ 55–56)⁴⁵

A 12. levélben, a 70. zsoltárt idézve, Petrarca leírja azt a szenvedést és szégyent, amelyet Krisztus népe érez, amiért meg nem nevezett ellenségei gúnyolják:

Statum vero populi tui non modo tu, qui omnia conspicias, sed, unde graviter dolemus atque erubescimus, **hostes** etiam nostri vident et **insultantes** dicunt: „**Deus dereliquit eos, persequimini et comprehendite eos, quia non est qui eripiat** [*Ps* 70, 11]”. (Petrarca, *SN* 12, 4)

Mintegy száz évvel később Bernhard ezt az ellenséget a szultánnal azonosítja:

Ecce vociferat post nos cornutus **hostis** et draco ille **insultans** Turcorum imperator clamat in superbia sua: „**Deus eorum dereliquit eos, persequimini et comprehendite, quia non est qui eripiat**”. (§ 68)⁴⁶

Ugyanebben a levélben, az 59. zsoltár általános érvényű szavait idézve, Petrarca Isten irgalmát kéri, aki haragjában elvetette és szétszórta népét, az országot pedig megmozgatta és megrendítette:

Repulisti nos **et destruxist**i nos, iratus es: miserere nobis; **commovist**i terram et **conturbast**i eam: **sana contritiones eius**, quia vere graviterque commota est [...]. (Petrarca, *SN* 12, 25; vö. *Ps* 59, 3–4)

Bernhard átírja és az oszmán hódítás kontextusába helyezi ezt a levélrészletet is: az ő változatában Isten a birodalom örökségét vetette el és

⁴⁵ Vö. PEZ–HUEBER ed. (1729: 364b).

⁴⁶ Vö. PEZ–HUEBER ed. (1729: 365a).

szórta szét, a görög földet mozgatta meg és Európát rendítette meg, a kegyetlen zsarnokot, a szultánt téve eszközévé:

Et si per manum impii tyranni **repulisti et destruxisti** gloriosam sacri imperii hereditatem, si **commovisti** Greciam, si **conturbasti** Europam, **sana contritiones eius** qui hec solus omnia potes. (§ 102)⁴⁷

E néhány kiragadott példa is jól mutatja, hogy Bernhard von Kraiburg művének egyik legfontosabb hypotextusa Petrarca antikuriális levélgyűjteménye. Mivel a *Liber sine nomine* igazán látványos sikerét a reformáció kora hozta el, a salzburgi érseki kancellár 1453. évi episztolája a mű recepciótörténetének egyik legkorábbi, eddig ismeretlen epizódja, amely további kutatást igényel.⁴⁸

Források

- AC 1996 E. MEUTHEN (Hrsg.), *Acta Cusana. Quellen zur Lebensgeschichte des Nikolaus von Kues*, Bd. I/3a, 1451 Januar – September 5, Hamburg, 1996.
- AC 2023 J. HELMRATH – Th. WOELKI (Hrsg.), *Acta Cusana. Quellen zur Lebensgeschichte des Nikolaus von Kues*, Bd. III/2, 1460 Januar 1 – Dezember 31, Hamburg, 2023.
- AFA II Wien, Universitätsarchiv, Ph 7 (Acta Facultatis Artium II)
<https://fedora.phaidra.univie.ac.at/fedora/objects/o:1535626/methods/bdef:Book/view>, 2024. 11. 30.
- AISTLEITNER et al. 1930–1934 AISTLEITNER J. et al. (ford.), *Ószövetségi Szentírás [sic!] a Vulgata szerint*, I–III. köt., Budapest, 1930–1934.
- BALDASSARRI ed. 2003 S. U. BALDASSARRI (a cura di), *Giannozzo Manetti: Vite di Dante, Petrarca e Boccaccio*, Palermo, 2003.
- CASCIO ed. 2015 G. CASCIO (a cura di), *Francesco Petrarca: Liber sine nomine*, Firenze, 2015.
- CHMEL 1853 J. CHMEL, *Salzburgische Urkunden und Urkundenauszüge von 1440 bis 1457 aus dem k. k. Haus-, Hof- und Staatsarchive (Fortsetzung)*, Notizenblatt. Beilage zum Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen, 3 (1853), 409–416.

⁴⁷ Vö. PEZ–HUEBER ed. (1729: 366b).

⁴⁸ Giovanni CASCIO (2020: 14–15), jelezve, hogy tőlem szerzett tudomást Bernhard leveleiről (2020: 14, 3. jz), annak egy rövid részletét PEZ–HUEBER ed. (1729: 365a) alapján idézi, és összeveti a tizenkettedik *Sine nomine*-levéllel.

- CHMEL 1854 J. CHMEL, *Salzburgische Urkunden und Urkundenauszüge von 1440 bis 1457 aus dem k. k. Haus-, Hof- und Staatsarchive (Fortsetzung)*, Notizenblatt. Beilage zum Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen, 4 (1854), 25–37.
- DÉR 2012 DÉR K. (ford.), *L. Caelius Firmianus Lactantius: Isteni tanítások. Divinae institutiones*, Budapest, 2012.
- ENNE 2010 M. G. ENNE, *Teiledition der Matrikel der Rheinischen Nation der Universität Wien. 1415–1442*, Magisterarbeit, Universität Wien, 2010. <https://theses.univie.ac.at/detail/9194#>, 2024. 12. 01.
- ERTL 2018 ERTL P. (ford.), *Francesco Petrarca: Liber sine nomine. Cím nélküli könyv*, Szeged, 2018.
- GHEZZO ed. 1990 M. P. GHEZZO (a cura di), *Acta graduum academicorum gymnasii Patavini ab anno 1451 ad annum 1460*, Padova, 1990.
- HECK–WLOSOK ed. 2011 E. HECK – A. WLOSOK (ed.), *L. Caelius Firmianus Lactantius: Divinarum institutionum libri VII, fasc. 4, Liber VII. Appendix. Indices*, Berlin – Boston, 2011.
- HETZENAUER ed. 1922 M. HETZENAUER (ed.), *Biblia Sacra Vulgatae editionis Sixti V Pont. Max. iussu recognita et Clementis VIII auctoritate edita*, Regensburg – Roma, 1922.
- LÁZÁR 1999 LÁZÁR I. D. (ford.), *Francesco Petrarca: Kétségeim titkos küzdelme (Secretum)*, Szeged, 1999.
- MATIASOVITS ed. 2016 S. MATIASOVITS (Hrsg.), *Die Matrikel der Wiener Rechtswissenschaftlichen Fakultät. Matricula Facultatis Juristarum Studii Viennensis, Bd. II, 1442–1557*, Wien – Köln – Weimar, 2016.
- Matrikel 1954–1956 Institut für österreichische Geschichtsforschung (Hrsg.), *Die Matrikel der Universität Wien, Bd. I/1–2*, Wien, 1954–1956.
- PEZ–HUEBER ed. 1729 B. PEZ – Ph. HUEBER (ed.), *Codex diplomatico-historico-epistolaris [...]*, Augsburg – Graz, 1729.
- STEIGER ed. 1973 R. STEIGER (ed.), *Nicolai de Cusa Trialogus de possest*, Hamburg, 1973.
- VILLANI ed. 2004 G. VILLANI (a cura di), *Giovanni Boccaccio: Vita di Petrarca*, Roma, 2004.

Felhasznált irodalom

- BAUER 1971 W. M. BAUER, *Die Schriften des Bernhard von Kraiburg. Ein Beitrag zur Entwicklung der frühhumanistischen Rhetorik in Österreich*, Sprachkunst, 2 (1971), 117–172.
- BAUER 1978 W. M. BAUER, *Bernhard von Kraiburg*, in: K. Ruh et al. (Hrsg.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, Bd. 1, 'A solis ortus cardine' – Colmarer Dominikanerchronist, Berlin – New York, 1978² (unveränderte Neuauflage 2010), coll. 769–771.

- BECKER 2006a R. BECKER, *Freisinger Kleriker im Rom der frühen Renaissance. Tendenzen und Formen bayerischer Kurienpräsenz zwischen 1447 und 1471*, Beiträge zur altbayerischen Kirchengeschichte, 49 (2006), 67–116.
- BECKER 2006b R. BECKER, *Wege auf den Bischofsthron. Geistliche Karrieren in der Kirchenprovinz Salzburg in Spätmittelalter, Humanismus und Konfessionellem Zeitalter (1448–1648)*, Roma – Freiburg – Wien, 2006.
- CASCIO 2020 G. CASCIO, *Petrarca 'protestante'. Prime ricerche*, Messina, 2020.
- FIAMMA 2023 A. FIAMMA, *Bernard of Kraiburg's Letters and Sermons. A Portrait of Austrian Humanism in Mid-15th Century*, Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge, 90 (2023), 163–256.
DOI: 10.3917/ahdlm.090.0163
- HANSIZ 1729 M. HANSIZ, *Germania Sacra, tom. II, Archiepiscopatus Salisburgensis chronologice propositus*, Augsburg, 1729.
- JOACHIMSOHN 1901 P. JOACHIMSOHN, *Bernhard von Kraiburg*, Nürnberg, 1901.
- LORENZ 2013 R. LORENZ, *Summa Iovis. Studien zu Text und Textgebrauch eines mittelalterlichen Lehrgedichts*, Köln – Weimar – Wien, 2013.
- MEUTHEN 2010 E. MEUTHEN, *Nicholas of Cusa. A Sketch for a Biography*, D. Crowner – G. Christianson (trans.), Washington, D.C., 2010.
- NAIMER 1996 E. NAIMER, *Kraiburg, Bernhard von*, in: E. Gatz (Hrsg.), *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1448 bis 1648. Ein biographisches Lexikon*, Berlin 1996 (zweite, unveränderte Auflage 2023), 380–381.
- OEVER 2012 J. van den OEVER, *Time after Constantinople. Apocalyptic Expectations and the Fall of Constantinople (1453 A.D.)*, MA Thesis, Radboud University Nijmegen, 2012.
https://www.academia.edu/5169926/Time_after_Constantinople_Apocalyptic_Expectations_and_the_Fall_of_Constantinople_1453_A.D._, 2024. 12. 11.
- RIEDL 1857 K. RIEDL, *Geschichte des Marktes und der Grafschaft Kraiburg*, München, 1857.
- RUF 1950 P. RUF, *Eine altbayerische Gelehrtenbibliothek des 15. Jahrhunderts und ihr Stifter Bernhard von Kraiburg*, in: F. Redenbacher (Hrsg.), *Festschrift Eugen Stollreither zum 75. Geburtstage gewidmet von Fachgenossen, Schülern, Freunden*, Erlangen, 1950, 219–239.
- SEIDL 2023 J. SEIDL, *Wiener Professoren des 15. Jahrhunderts. Eine Prosopographie der im 2. Band der Acta Facultatis Artium Universitatis Vindobonensis (1416–1447) wirkenden Artistenmagister. Ein Handbuch*, Koblenz, 2023.
- TILLINGHAST 1967 P. E. TILLINGHAST, *Nicholas of Cusa vs. Sigmund of Habsburg: An Attempt at Post-Conciliar Church Reform*, Church History, 36 (1967), 371–390.
- UNTERGEHRER 2012 W. UNTERGEHRER, *Die päpstlichen nuntii und legati im Reich (1447–1484). Zu Personal und Organisation des kurialen Gesandtenwesens*,

phil. Diss., Ludwig-Maximilians-Universität München, 2012.
<https://edoc.ub.uni-muenchen.de/15862/>, 2024. 12. 14.

WOELKI 2016

Th. WOELKI, *Il legato scomodo. Azioni di Niccolò Cusano come legato apostolico e reazioni papali*, in: AA.VV., Niccolò Cusano. L'uomo, i libri, l'opera. Atti del LII Convegno storico internazionale Todi, 11–14 ottobre 2015, Spoleto, 2016, 71–93.

Apocalypse Now: Bernhard von Kraiburg's Letter on the Fall of Constantinople (1453)

Bernhard von Kraiburg, chancellor of the archbishop of Salzburg and bishop of Chiemsee, was a man of letters esteemed by his contemporaries. His best-known and most influential work is an epistle on the fall of Constantinople and other miseries of his time, addressed on 23 July 1453 to Silvester Pflieger, bishop of Chiemsee. The aim of this study is to provide a brief biographical sketch of Bernhard, to outline the manuscript tradition and the structure of his epistle, and to identify its main sources, which are not negligible even for the exegesis of the text: the Divinae institutiones of Lactantius and Petrarch's Liber sine nomine.

Keywords: Bernhard von Kraiburg, fall of Constantinople, Lactantius, Petrarch

JANKOVITS LÁSZLÓ

Piso, Lepta és a *pusio*

Jacobus Piso versgyűjteménye, amely a Schedia című kiadásban maradt fenn, két olyan epigrammát tartalmaz, amelyeknek címzettje egy bizonyos Lepta. E tanulmány célja az első vers értelmezése, amely egy furcsa helyzetet ír le; ebben a poéta megpróbálja meglátogatni barátját, Leptát, de éjhoszat vár, csak hogy végül egy inastól értesüljön reménybeli házigazdája távollétéről. A vers párhuzamos helyei mellett azt tárgyalom, miként parafrázálja azokat Piso, valamint azt, milyen rejtett jelentése lehet ennek az epigrammának.

Kulcsszavak: Jacobus Piso, Lepta, Cicero, Iuvenalis, *pusio*, epigramma

Jacobus Piso, a medgyesi születésű szász humanista kortársaival összemérve kiemelkedően hosszú időt töltött Rómában: legalább 1507-től 1513-ig szolgált Petrus Isvalies, a Jagelló-uralkodók országainak bíboros protektora mellett mint a bíboros *familiaris continuus conmensalis*a, vagyis udvartartásának állandó tagja, ilyen értelemben elődje számos későbbi római magyar diplomatának.¹

Római tartózkodása során számos kiváló humanistával került kapcsolatba: a pápai udvarban egyre jelentősebb szerepet betöltő Johannes Coryciusszal, az angol Christopher Fisherrel, a portugál Henrique Caiadoval, s elsősorban Rotterdami Erasmusszal. Közülük egyedül Caiado az, akit azonosítani tudunk ama versek címzettjei egyikével, akik álneveken jelennek meg. Más címzetteket nem tudunk hozzájuk vagy más római kortársakhoz kötni: nem tudjuk, kit takar a Linus, Hyrtacus név, és nem tudjuk, kire utal a Lepta név, amely két epigrammájában is szerepel.²

¹ JANKOVITS (2006).

² JANKOVITS (2000), JANKOVITS (2012), JANKOVITS (2022).

Ezek a versek Piso posztumusz versgyűjteményében, a *Schediában* jelentek meg.³ Dolgozatom tárgya a két epigramma közül az első. Szövege és fordítása itt, párhuzamos helyeinek jegyzéke a függelékben található.

Hesterno domicienio relicto
 digno vel Saliaribus culinis,
 dum frugaliter et levi paratu
 grandes sub cane Sirio perosus
 bascaudas, cupio comesse tecum,
 fallor, nam nimium diu morato
 sub noctem mihi pusio negavit
 te cenare domi. Hoc, puto, sit inter
 sellas, Lepta, duas humi sedere.

Fittyet hánytam tegnap a házikosztra,
 bár jobbat Salius-papok sem adnak.
 Vágytam már falatozni egyszerűen
 véled, mert a megannyi megrakott tál
 undort keltett bennem a dögmelegben.
 Kár volt: éjszaka-hosszan erre vártam,
 majd fickód letagadta, hogy ma otthon
 kosztolsz. Lepta, ha jól csalódom, én most
 két szék közt ülök itt a föld porában.⁴

Lepta nevű, akár ezt a nevet humanista névként viselő Piso-kortársat nem ismerek. Az ókori szerzőknél ez a név egyedül Cicero levelezésében található. Először Cicero ciliciai helytartósága idején tűnik fel: Quintus Lepta mellette szolgál mint *praefectus fabrum* (*Fam.* 3, 7, 4), a hadsereg felszerelésének és fegyverzetének felelőse. A levelek szerint jól látja el feladatát: Cicero egyenesen a *mirificus*, csodálatra méltó jelzővel illeti

³ PISO (1554: A/4/a).

⁴ Próza fordításban: „Hogy otthagytam a tegnapi, akár a Saliusok konyhájához méltó házi lakomát, amikor, meggyűlölve a hatalmas tálakat a kánikula idején, szerényen és egyszerű tálalással a te társaságodban akarok enni, csalódom, mert az éjszakába nyúló, nagyon is hosszú várakozás után a kisinas letagadta előttem, hogy otthon vacsorázzol; ez, Leptám, gondolom, annyi, mint két szék közt ülni a földön.”

(*Att.* 5, 17, 2). A későbbi levelekben is mint a közeli barátok egyike tűnik fel. Amikor Cicero közbenjár érdekében (*Fam.* 9, 13, 1–3), úgy beszél róla, mint aki legmeghittebb barátai közé tartozik (*familiarissimus*), s akit mindenkinél többre tart (*omnibus antepono*). Ebből az időszakból ismerünk két olyan familiáris levelet, amelyeknek ő a címzettje (*Fam.* 6, 18–19). Ezek egyikéből, a 18. számú levélből megtudjuk, hogy Lepta példányt kap az *A szónokról* című Cicero-munkából, s azt is, hogy barátja meglegedésére Hésziodoszt olvas. Ebben a levélben Cicero a maga sorsáról szólva városi szállását dicséri: nem tartja kevesebbire azt, mint vidéki villáit. Összességében egy olyan karakter rajzolódik ki a levelekből, aki jártas a gyakorlati ügyek intézésében, vállalkozó kedvű, és kedveli, de nem műveli az írásművészeteket. Nem áll messze ez a figura attól a Leptától, akiről Piso epigrammaiban olvasunk. A *Schedia* második, egy korábbi dolgozatban már tárgyalt Lepta-versét még össze is köthetjük a városi élettel meglegedő Cicero soraival, ámbár ha Piso innen merítette a témát, igencsak eltérően dolgozta ki: a Cicerónál található összevetésnél határozottabban és részletesebben dicséri a városi élet nyugodt szellemi örömeit a vidéki gazdálkodás és a vadászat élvezeteivel szemben.⁵

Az alábbiakban a *Schedia* első Lepta-versét tárgyalom. Ennek témája egy meghíúsult vacsoravendégség. Amint a párhuzamos helyek jegyzéke mutatja, a versben leírt helyzet, a látogató esete, aki előtt a szolgáltagadja a házigazdát, több helyen előkerülhetett Piso olvasmányaiban. A Piso-vershez megfogalmazásában a legközelebb egy olyan munka áll, amelynek szintén Cicero a szerzője: a *De inventione* (1, 28). Itt Cicero a rövidség túlzó és felületes hajhászására ad példát az elbeszéléssel:

Ac multos imitatio brevitatis decipit, ut, cum se breves putent esse, longissimi sint; cum dent operam, ut res multas brevi dicant, non ut omnino paucas res dicant et non plures, quam necesse sit. Nam plerisque breviter videtur dicere, qui ita dicit: „Accessi ad aedes. Puerum vocavi. Respondit. Quaesivi dominum. Domi negavit esse.” Hic, tametsi tot res brevius non potuit dicere, tamen, quia satis fuit dixisse: „domi negavit esse”, fit rerum multitudine longus.

⁵ JANKOVITS (2022b).

Ámde a rövidség hajhászása sokakat úgy téveszt meg, hogy miközben azt hiszik, röviden szólnak, igencsak bőbeszédűvé válnak; azon fáradoznak ilyenkor, hogy röviden sokfélét elmondjanak, nem azon, hogy valóban kevés dologról szóljanak, és nem többről, mint amennyi szükséges. Hiszen sokak számára úgy tűnik, röviden szól az, aki így szól: „Megérkeztem a házhoz. Hívtam a szolgafiút. Válaszolt. Kérdeztem az úr felől. Tagadta, hogy otthon van.” Jóllehet nem tudott sok mindent röviden elmondani – mivel elég lett volna annyit mondania: „tagadta, hogy otthon van” – mégiscsak bőbeszédűvé vált a sok mindeféle miatt.

A humanista szónoki és költői invenció közti eltérés szép példája az, ahogyan Piso ezt a szöveget felhasználja. Míg a szónok az elbeszélésben valamiféle valóság-felfogáshoz igazodik, és csak ékítésként használja fel a szónoki alakzatokat, a költői lelemény a szöveg leplének szövésére összpontosít, hogy ezáltal egyszerre rejtse el és mutassa meg azt a rejtett értelmet, amelyet közölni kíván.⁶ Ezzel magyarázható, hogy egy epigrammában, a tömörséget kívánó műfajban Piso mintha azt akarná bizonyítani, hogy a részletek éppenséggel fontosak egy esemény elbeszélésében. Ezeket a részleteket a versfordítás, de még egy próza fordítás sem tudja megmutatni. Magyarázatra van szükség ahhoz, hogy a vers által szőtt lepel mögé – bármilyen téveteg tekintettel – be tudjunk lesni.

Haladjunk hát szinte sorról sorra, ahhoz hasonlóan, ahogyan az ókori szerzők Piso korabeli magyarázatos kiadásaiban látható.

Ami a költői lepel szövését illeti, érdemes észrevenni, milyen sok az olyan szó, kifejezés, amelyet csak egy-két antik auktornál találhatunk meg. Az 1. sorban használt *domicenium*, otthon vacsorázás kifejezés egyedül Martialistól, nála is csak két epigrammából ismert (5, 78, 1; 12, 77, 7). Közülük az első epigramma éppen egy vacsorameghívás Toraniushoz, aki a meghívó feltételezése szerint a keserves *domicenium*mal nyűglődik. A 2. sor *Saliaris* szava a bőséges lakomájukról ismert Salius-papok nevéből képzett jelző, amely bőséges lakomájukra utal, csak Horatiusnál olvasható, a lakoma jelzőjeként, a Kleopátra felett győzelmet arató Augustust dicsőítő ódában (1, 37). Ugyancsak ritka az edényekre a *bascauda* szó használata. A szó csak Martialisnál és Iuvenalisnál fordul

⁶ JANKOVITS (2014).

elő. Martialistól az edény eredetét tudjuk meg (14, 99, 1): *Barbara de pictis veni bascauda Britannis, / Sed me iam mavolt dicere Roma suam* („Barbár *bascauda*ként érkeztem a kifestett britannusoktól, / de Róma már szívesebben mond sajátjának”). Iuvenalisnál (12, 46) a hajótöréstől rettegő Catullus által vízbe dobált drágaságok felsorolásában jelenik meg a szó. Széljegyzet- és szószedet-forrásokra támaszkodva a *Thesaurus Linguae Latinae* (TLL) az öblítőedény magyarázatot adja a szóra.⁷ Csábító a gazdag lakoma utáni mosogatástól az egyszerűbb vacsora felé dezertáló poétát látnunk a versben, de az öblítőedény-magyarázatot a Piso korabeli kommentált kiadások nem tartalmazzák. Nem találkozunk gyakran a *pusio* szóval sem, amelyet Piso a 7. sorban használ – de erről essék szó később.

A záró sor olyan szólás – két szék közt a pad alá estem –, amelyet ma is használunk, de az ókoriaknál nem találjuk meg. Legkorábbi előfordulása is középkori. A proverbium-kutatás szerint a 11. század elejéig követhető vissza az írott kultúrában.⁸ Piso idejében is közismert lehetett: római tartózkodása idején például Heinrich Bebel *Proverbia Germanica* című munkájában jelent meg ekképpen: *inter duo scabella in terram residere; est: aliquid propter spem amittere, quam non consequaris* („két zsámoly közt a földön ülve maradni, azaz: elveszíteni valamit olyan remény miatt, amelyet nem tudsz valóra váltani”).⁹

Térjünk vissza a Cicero által példaként felhozott elbeszélésre és arra, miként és miért tér el attól Piso. Amint láttuk, a *De inventione* leírása a tömören is terjengős elbeszélés példája. Ezzel együtt nem tudni, melyik napszakban zajlik az esemény, sem azt, mi a látogatás célja, sem azt, milyen sokáig várakozik a látogató. Eltér a szolgálgyerek megnevezése is: Cicerónál *puer* olvasható, Piso viszont a *pusio* szót használja, ha jól látom, azon az áron, hogy a rövid o-ra végződő szóval elrontja a hendecasyllabus versmértékét.

A *pusio* szót a pogány-antik költészetben Piso is egyedül Iuvenalis 6. szatírájában olvashatta (34–37):

⁷ TLL (II, 1759, l. 84–1760, l. 2).

⁸ TPMA (XI, 198).

⁹ BEBEL (1508: M/2/b).

Aut si de multis nullus placet exitus, illud
 Nonne putas melius, quod tecum pusio dormit?
 Pusio, qui noctu non litigat, exigit a te
 Nulla iacens illic munuscula, nec queritur quod
 Et lateri parcas nec quantum iussit anheles.

Vagy, ha a végnek e sok neme közt kedvedre való nincs,
 még nem lenne-e jobb, mit vélsz, ha fiúval aludnál?
 Mert a fiú éjjel nem civódik, s ha lefekszik,
 egy kis ajándékért se gyötör, s nem duzzog azért, hogy
 kíméled magadat, s nem tudsz kedvére lihegni.¹⁰

Ebből a szempontból válik jelentőségteljessé, hogy az általánosságban fogalmazó, az elbeszélést napszakhoz nem kötő Cicero-helyhez képest Piso az éjszakába helyezi a verset, és hosszasan várhatja a költőt, s csak azután jelenik meg a *pusio*, hogy letagadja gazdáját. A felszínen meghíúsult látogatás miatti méltatlankodás leple alatt olyasvalamit sejthetünk, amiről Iuvenalis nyíltan beszél.

Bizony, egy római diplomata kerülhet olykor kínos helyzetbe, amelyben csak a humorra számíthat.

Függelék

A párhuzamos helyek jegyzéke

1 Hesterno] Catull. 50, 1. | domicenio] Mart. 5, 78, 1. || 2 Saliaribus culin-
 nis] Hor. *Carm.* 1, 37, 2–4. || 3 levi paratu] Juv. 14, 13. || 5 bascaudas]
 Mart. 14, 99; Juv. 12, 46. | cupio tecum] Ov. *Pont.* 21, 249. || 6 nimium
 diu] Hor. *Carm.* 4, 5, 2. | diu morato] Mart. 6, 30, 4. || 7–8 negavit domi]
 Mart. 5, 22, 10; Cic. *Inv.* 1, 28; *De or.* 2, 276; Tib. 2, 6, 48. || 7 pusio] Juv. 6,
 34–37. || 8 cenare domi hoc sit] Mart. 5, 47. ||

Források

BEBEL 1508	H. BEBEL, <i>Proverbia Germanica</i> , Strassburg, 1508.
MURAKÖZY 1964	MURAKÖZY GY. (ford.), <i>Decimus Iunius Iuvenalis szatírái</i> , Budapest, 1964.

¹⁰ MURAKÖZY (1964: 127).

PISO 1554

J. PISO, *Schedia*, Bécs, 1554.

Felhasznált irodalom

- JANKOVITS 2000 JANKOVITS L., *Erasmus, Piso és az iszákos bohóc*, in: Bartók I. – Jankovits L. – Kecskeméti G. (szerk.), *Humanista műveltség Panóniában*, Pécs, 2000, 115–122.
- JANKOVITS 2006 JANKOVITS L., *Jacobus Piso életpályájának első szakasza*, in: L. Havas – E. Tegyei (szerk.), *Classica, mediaevalia, neolatina*, Debrecen, 2006, 61–68.
- JANKOVITS 2007 JANKOVITS L., *Jacobus Piso verse Janus Coryciushoz*, in: Jankovics J. (főszerk.), „Nem súlyed az emberiség!": *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, Budapest, 2007, 263–266.
- JANKOVITS 2012 JANKOVITS L., *Jacobus Piso levelezése Erasmusszal*, in: Békés E. – Tegyei I. (szerk.), *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, Debrecen, 2012, 91–98.
- JANKOVITS 2014 JANKOVITS L., *Alatta vagy fölötte? Humanista viták a költészet allegorikus jelentéséről (előtanulmány)*, Új Dunatáj, 19 (2014/3), 57–65.
- JANKOVITS 2022a JANKOVITS L., *Egy korai egészségmániás: Jacobus Piso a betegeskedő Hyrtacushoz*, in: Draskóczy E. – Etlinger M. (szerk.), *Betegség és gyógyulás a kora újkori irodalomban (1450–1760)*, Budapest, 2022, 61–66.
- JANKOVITS 2022b JANKOVITS L., *Városlakó és vadász. Jacobus Piso: Ad Leptam*, in: Bagi D. et al. (szerk.), *Ruscia – Hungaria – Europa: Ünnepi kötet Font Márta professzor asszony 70. születésnapjára*, Pécs, 2022, 293–299.
- TLL *Thesaurus Linguae Latinae*, I–, Leipzig, 1900–.
- TPMA *Thesaurus proverbiorum medii aevi*, I–XIII, Berlin, 1995–2002.

Piso, Lepta, and the *pusio*

Jacobus Piso's collection of poems preserved in the printed edition entitled Schedia contains two epigrams addressed to a certain Lepta. The aim of this treatise is to interpret the first of these poems, which describes an awkward situation in which the poet tries to visit his friend, Lepta, but is forced to wait at night just to be informed by a page about the absence of his would-be host. I discuss the parallel passages of the poem and the way Piso paraphrases them, as well as a possible hidden meaning of this epigram.

Keywords: Jacobus Piso, Lepta, Cicero, Juvenal, *pusio*, epigram

SZILÁGYI EMŐKE RITA

Szerelem az emigráció idején¹

Tanulmányomban Oláh Miklós (1493–1568) humanista, esztergomi érsek és kancellár Lucretia Caballis vom Ross-szal folytatott titkos szerelmi viszonyát és az abból született, törvénytelen, majd törvényesített lányának életét mutatom be. Oláh titkolta a szerelmi ügyét, és megpróbálta a nyilvánosság előtt úgy tálalni, hogy az az egyházi karrierjével összeillő legyen, közeli barátai – és úgy tűnik, a nyitott szemmel járó kortársai – előtt azonban egy percig sem maradt rejtve az igazság. Hogyan lehet egy törvénytelen gyermeket törvényesíteni? Sikerült-e Oláhnak az a terve, hogy létrehozzon egy kancelláriai dinasztiát? Többek közt ezekről is szó esik a tanulmányomban.²

Kulcsszavak: Oláh Miklós, Lucretia Caballis vom Ross, brüsszeli emigráció, törvénytelen gyerek, családfa, végrendelet

Oláh Miklós hatvanévesen, 1553-ban, amikor elérte pályája csúcsát az esztergomi érseki és főkancellári kinevezéssel, elérkezettnek láthatta az időt, hogy dinasztiaépítő műveleteiben szintet lépjen. Ezt nem csupán praktikus lépésekkel kívánta megvalósítani – mint például ahogyan a későbbiekben unokaöccseit és egyéb rokonait jó állásokhoz és birtokokhoz juttatta –, hanem reprezentációs szinten is új útra lépett: elkezdte összegyűjteni a család származására vonatkozó összes fellelhető adatot, majd családfákat kezdett rajzol(tat)ni. Valamiféle előmunkálatai korábban is lehettek, mivel az 1548. évi nemesi címereslevelének megszövegezésében nyilvánvalóan neki is volt szerepe. A családfák szövegszerű és rajzolt változataiban egyszerre voltak fontosak a felmenők (a Hunyadi- és Drakula-családokkal való rokonság, és nem utolsósorban a román vajdákkal való közeli rokonság apai

¹ Ezúton is köszönöm az ünnepeltnek, hogy egykor felhívta a figyelmem arra, hogy az Oláh-levelezés nincs rendbe téve, és ezzel kijelölte a kutatási témámat egy hosszabb időre.

² A tanulmány az MTA–BTK Lendület Humanista Kánonok és Identitások Kutatócsoport támogatásával készült.

ágon)³ és a későbbi generációk tagjai is (testvérei: Máté, Orsolya és Ilona/Heléna, unokaöccsei és -húgai, illetve azok gyermekei). Míg a két hivatalos címereslevélben (1548, 1558), amelyeket I. Ferdinánd adományozott neki, Oláh öccsének, Máténak csak a gyermekeit (Tamás, Mihály és Anna) sorolták fel, addig a saját készítésű családfáin 1553 után megjelenik egy új családtag: Tamás lánya, Lucretia. Ha utánaszámolunk, az 1490-es években született Máténak biológiaiilag ugyan lehetett volna akkora unokája, aki aztán 1555-ban már férjhez megy, azonban jogosan merül fel a kérdés, hogy akkor 1548-ban (és aztán a bővítés során 1558-ban) miért nem említették meg ezt a rokont a címereslevelekben?⁴ A kis Lucretia ráadásul nem csupán látszólag a semmiből érkezik, hanem aztán Oláh Miklós olyan nagy figyelemmel és szeretettel kíséri útját, úgy kivételezik vele, ahogyan egy másik rokonával sem. Ez mindenekelőtt a végrendeletében szembetűnő: húgain, Orsolyán és Ilonán, valamint kedvenc unokaöccsén, Oláhcsászár Miklóson kívül Lucretiának és férjének, Liszthy Jánosnak jutott a legnagyobb rész az örökségből. Ráadásul, ahogyan Fazekas István idézi Richard Pergert: az is gyanúra adott okot, hogy a korabeli forrásokban, úgymint Oláh végrendeletében is, *domina Lucretiaként* szerepel – amely megszólítás a hölgyrokonok közül rajta kívül csak Oláh nővéreinek járt.⁵ Ha más nem, ez már biztosan gyanakvásra adhat okot, hogy tudniillik nem egy másodunokahúgról, hanem sokkal közelebbi rokonról van itt szó.

A kortársak, úgy tűnik, nem gyanakodtak, hanem teljesen természetesnek vették azt, amit a mai olvasó csak sejteni mer. Daniel Türck lőcsei jegyző, aki 1555 júliusában Pozsonyban tartózkodott a diétán, naplójában a következőképp emlékezett meg az ott hallottakról: „[július] 14. [...] Ugyanezen a napon tartotta a menyegzőjét Liszthy János. [...] A pápa törvényesíttette a Liszthyhez hozzáadott lányt, aki Németalföldön paráználkodásból fogant.”⁶ Pár évtizeddel később, 1595-ben Kolonisch

³ Erről bővebben ld. NAGY-SZILÁGYI (2023: 639–668), SZILÁGYI (2021: 210–225).

⁴ A két címereslevél szövege egyébként egyezik a család leírásakor, nem történt bővítés. Eredetijüket ld. MNL-OL – P 108 – 2et3. – K – 162. és MNL-OL – P 108 – 2et3. – K – 163. Kiadásuk: TONK (1969: 13–31), KOVÁCS (1994: 103–108).

⁵ FAZEKAS (2002: 228), PERGER (1994: 18; 83).

⁶ *Eodem die celebravit suas nuptias Johannes Lystius. [...] Pontifex summus legitimavit illam in inferiori Germania ex scortatione susceptam datam Johanni Listio in coniugem.* – OSZK.

György Seyfrid egy levelében azt írja, hogy „Listhy János felesége sem nem unokahúga, sem nem nővére volt (soror archiepiscopi) Oláh Miklós érseknek (a mint némelyek állítják), hanem *természetes leánya*.”⁷ Hogy Lucretia Oláh nővére lett volna, az valóban előkerül a későbbi családfákon,⁸ de ebben kivételesen nem Oláh kezét sejtethjük: ez a tévedés minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy egy-két generáción túl nem nagyon láttak tisztán a rokoni viszonylatokban.⁹

A kis Lucretiát – akinek egyébként se születési dátumát nem ismerjük, sem azt nem tudjuk, mikor érkezett Magyarországra –, amikor eladósorba került, Oláh a kedvenc titkárához, amolyan jobbkezehez, Liszthy Jánoshoz adta feleségül. Az első információnk róla, hogy 1554. november 22-én volt az eljegyzésük – ezt pedig Oláh a naplójában (*Ephemerides*) örökítette meg.¹⁰ A következő esemény, ami említésre méltónak tűnt, maga az esküvő volt. Oláh saját kezűleg írt levelekben hívta meg a prominens vendégeket az esküvőre,¹¹ amelyre – mint fentebb említettem – Pozsonyban került sor 1555. július 14-én.¹² A házasságból négy

Quart. Lat. 556. fol. 111v. Köszönöm FAZEKAS Istvánnak és SZABÓ András Péternek, hogy felhívták a figyelmem a szövegre.

⁷ „Des Listy Mutter, die ist des Bischofs von Gran, Solai (= Oháhi = Oláh) Tochter gewest, und wie der alt Listy Hochzeit hat gehabt mit derselbigen, da hat der Bischof die Ladtbrieft ausgeschieden und die Leut auf seines Brudern Tochter Hochzeit berufen und er der Solai (Oháh) hat nit mer als einen Bruder gehabt, damit ist er der Braut Vatter selbst gewest; ich habs von ihre Gnad. sell. Gedächtnuss selbst gehöret. Jorg Seyfrid v. Kolonitsch.” – Niederösterreichisches Archiv Cod. M. nro 5. VII. kötet, 346. l., idézi: CSERGHEŐ (1889: 149).

⁸ Ilyen például MNL OL – P 108 – Rep. 49. – Fasc. G. – No. 3., No. 5. és No. 6. Utóbbi különösen érdekes, ahol az utódok egy fatörzsből hajtanak ki, amelyre ez a felirat került: *Joannes Listius episcopus Jauriensis ac cancellarius uti et aquisitor bonorum Kopchinianorum domus Posoniensis et vineae in Promontorio diviniensi habitorem ex Lucretia Olaha, sorore carnali et uterina Nicolai Olaii archiepiscopi Strigoniensis genuit.* (Kiemelés tőlem, SzER).

⁹ Hasonló generációs csúszásokra és tévesztésekre találni példákat az Oláh felmenőiről szóló tanulmányunkban, ld. NAGY-SZILÁGYI (2023).

¹⁰ KOVACHICH (1798: I, 95): *Desponsatio Lucretiae pro Listio*.

¹¹ Ld. például a készülő 3. kötet anyagából az 1555. május 24-i levelet: Oláh Miklós Sopron városi tanácsához, amelyben meghívja őket az esküvőre. (Az online kiadásban e levél az 15550524_1 azonosító alatt található.)

¹² KOVACHICH (1798: I, 96): *Nuptiae Lucretiae & Listhii Posonii*.

gyermek született, két fiú és két leány: a kis János, István, Zsófia és Ágnes vagy Angelika.¹³ Az elsőszülött Jánoska, azaz az első unoka érkezése nagy örömmel tölthette el Oláht, naplójában erről így emlékezett meg: „E napon éppen reggel kilenc órakor megszületett Liszthy János fia Bécsben, János néven.”¹⁴ Leveleiből pedig tudjuk, hogy ekkor ő maga is Bécsben tartózkodott. Fájdalom, Lucretia igen fiatalon távozott az élők sorából: 1561. október 9-én Liszthy özvegyen maradt a gyerekekkel. Ezután pedig Oláh Miklós haláláig a kancellária titkáráként tevékenykedett, közben 1562-ben a titkárság mellé királyi tanácsosi kinevezést is kapott. Nyilvánvalóan nem független Oláhtól, hogy ilyen jól fizető állásokhoz jutott.¹⁵

Mind ez idáig azonban végig a kis Lucretiáról és az ő sorsáról volt szó, és egyelőre egy árva szó sem esett az édesanyjáról. Ha Lucretia természetes lánya volt Oláhnak, ő azonban nem házasodott meg, értelemszerűen a gyermek egy házasságon kívüli kapcsolatból született. Na de mit lehet tudni az édesanyjáról? És mit a titkos szerelmi viszonyról?

Lucretia Caballis vom Ross egyike volt Mária királyné legkedvesebb udvarhölgyeinek, akik Németalföldre is elkísérték az özvegy uralkodónőt. Lucretia már 1523-ban Habsburg Mária szolgálatában állt,¹⁶ minden bizonnyal családi kapcsolatainak köszönhetően, ugyanis rokonságban állt Paula von Firmiannal, Mária innsbrucki első számú udvarhölgyé-

¹³ Oláh húga, Ilona a végrendeletében részletesen felsorolja a rokonokat, elsősorban innen tudjuk a gyermekek neveit: MERÉNYI (1897: 367). Azonkívül a már hivatkozott Liszthy-családfák is mind tartalmazzák a négyből három gyermek nevét: Jánosét, Istvánét és Zsófiáét. Ágnes vagy Angelika neve csak egyben kerül elő: MNL OL – P 108 – Rep. 49. – Fasc. G. – No. 6.

¹⁴ KOVACHICH (1798: I, 97). 1556. június 18.: *Hoc die statim post horam tertiam antemeridianam natus est filius Joannis Listhii Viennae, Joannes nomine.*

¹⁵ FAZEKAS (2002: 228): „az ekkor kelt szabályozás szerint évi 600 gulden fizetésre volt jogosult, amelyből 400 aranyat a kancellár 1400 guldenes fizetéséből vontak le számára, további 200-at pedig a Magyar Kamara tartozott kifizetni.” Liszthyről bővebben ld. FAZEKAS (2021: 406–409).

¹⁶ Henry de VOCHT minden bizonnyal tévesen feltételezte, hogy Lucretiát Thurzó Elek örökbe fogadta. Elméletét arra alapozta, hogy Thurzó egy Oláhhhoz írt levelében egy bizonyos *filia nostra domina Lucretiát* említ, aki de VOCHT szerint azonos lenne Lucretia Caballis vom Ross-szal, de erre semmi más jel nem utal. Vö. OLAHUS (2018: 434), VOCHT (1961: 242).

vel.¹⁷ Bár 1529 körül egy rövid időre kiesett az uralkodónő kegyeiből, támogatói, úgymint Oláh Miklós, Szalaházy Tamás és Bernard Beheim, segítettek neki oda visszakerülni. Valószínűleg az 1530-as évek folyamán Oláh Miklóssal szerelmi viszonyt folytatott, majd 1537 körül¹⁸ férjhez ment Leonhardhoz, Noguerol (Naquerolle) grófjához, aki szintén Mária udvartartásához tartozott ezekben az években.¹⁹ Végül 1548-ban Mária első számú udvarhölgye lett, és 1556-ban bekövetkezett haláláig ezen a poszton maradt.²⁰ Oláhhoz fűződő szerelmi viszonyáról nem sokat tudunk, amit össze lehet gyűjteni, azt az alábbiakban ismertetem.

Oláh Miklós levelezésében rendre *Lucretia Virgo* névvel szerepel. Első említése 1529-ből való, amikor Szalaházy Tamás Oláhon keresztül mond köszönetet Lucretiának az ajándékaért, és reményét fejezi ki, hogy „ez a kiváló hölgy egy hasonlóképp kiváló férfihoz legyen hozzáadva, és Magyarországra legyen áthelyezve.”²¹ 1530-tól kezdve rendszeresen úgy zárják többen is soraikat, hogy Oláhon keresztül üdvözlük az udvari hölgyeket, közülük is kiemelik név szerint Lucretiát a következők: Szalaházy Tamás, Giovanni Antonio da Burgio, Maciej Przybyło, Cornelis de Schepper, Camillo Ghilino, aztán az 1534-es évtől kezdve sokszor már csak őt üdvözlük, s Oláh közvetíti a másik irányba is Lucretia üdvözlését. 1535-től azonban eltűnik a neve a levelekből, és legközelebb 1539-ben bukkan elő ismét: Oláh Nádasdy Tamáshoz írt, különös hangvételű levelében. A levélben hazatéréséről, annak körülményeiről számol be, a veszteségeiről (pl. Brodarics halála, az ország állapota), és ezek után így fogalmaz: Lucretia asszonyságnak igyekezni fog azokat a leveleket három napon belül eljuttatni. Ha arról írnak, hogy neki férjet keresnek, arról tudni szeretne. Ő ugyanis éppen feleséget keres.²² Aztán ismét nagyobb szünet következik: tíz év múlva, 1549-ben Wolfgang Haller említi meg Lucretiát Oláhnak, de beszédes, hogy már férjezett néven

¹⁷ Lucretiáról bővebben ld. RÉTHELYI (2010: 91–92).

¹⁸ KERKHOFF (2008: 96).

¹⁹ HEISS (1971: 441–442).

²⁰ KERKHOFF (2008: 108).

²¹ OLAHUS (2018: I, 66).

²² OLAHUS (2022: II, 262).

nevezi meg: Gräfin von Nogeroll.²³ Ezt követően nem találjuk nyomát a ma ismert levelezésében.

Az 1550-es években, miután esztergomi érsek lett, nem csupán családfákat kezdett rajzol(tat)ni, hanem saját korábbi műveit is elkezdte újra gondozni. Bizonyos, hogy az 1550-es években javítgatta a *Hungaria* bécsi kéziratát, a *Leveleskönyvének* is talán némely javítása ebből az időből származik, és nem utolsósorban, a versgyűjteményét is újrarendezte, javítgatta.²⁴ A ma az ELTE Egyetemi Könyvtárban található, Oláh-kódexként ismert kézirat egyaránt tartalmaz Oláh által és hozzá írt verseket, keletkezési idejük is vegyes, de javarészt az 1530-as években, tehát a brüsszeli emigráció idején születtek. A kritikai kiadásban a 21-es sorszámot viselő, *Sub imaginem Lucretiae de Cavalis* című vers csupán négy-soros, ezért érdemes teljes terjedelmében idézni:²⁵

Corporis effigiem solam depinxit Apelles,
Non animi pulchras fingere quivit opes.
Si quisset pingi pia mens in corpore casto,
Comptior hac una nulla tabella foret.

Szabad fordításban:

Apelles csupán a test képmását festette le,
a lélek szépségét nem tudta megragadni.
Ha lehetséges volna a szeplőtlen testben lévő kegyes lelket lefesteni,
nem volna ennél a táblánál ékeesebb.

A versben a *corpus castum* rímelt arra, hogy Lucretia ragadványneve a *Virgo* volt – amely elnevezés ugyan egy idő után okafogyottá válhatott, mégis rajta ragadt *hajadon* értelemben. Bár a vers látszólag Lucretia erkölcsseit emeli piedesztálra, szépsége sem marad rejtve: Apelles az antik

²³ OLAHUS (2022: II, 390).

²⁴ Ezt leginkább onnan lehet tudni, hogy a kódex nyitóverse előtt az írnok ezt írta: *Carmina reverendissimi domini, domini Nicolai Olahi archiepiscopi ecclesiae metropolitanae Strigoniensis [...]*, azaz nyilvánvalóan 1553 után lett összeállítva a kódex, s Oláh pedig ezután javította a szöveget a következőképpen: *Carmina reverendissimi domini, domini Nicolai Olahi thesaurarii ecclesiae Albensis [...]*. Ld. ELTE EK H 46, 1r.

²⁵ OLAHUS (1934: 17).

görög világ egyik leghíresebb festője volt, s Oláh e versében Lucretiát az ő múzsájaként olyan istennők közé emeli, mint Aphrodité vagy Artemisz.

Nem tudni, mikor készült a vers, de valószínűleg az 1530-as évek közepén, az pedig bizonyos, hogy Oláh meghagyta a gyűjteményében, amit az 1550-es években átdolgozott. Miközben életének korábbi szakaszaiból számos elemet igyekezett kigyomláni (lutheránusokkal való közeli barátság vádját, vagy épp barátságának tényét később politikailag vállalhatatlan személyekkel), ezt a régi szerelmet és mementóját nem rejtette el. Ami viszont biztos, hogy Oláh Miklós, bár megpróbálta elrejtetni a kutató szemek elől a törvénytelen lányát, a fennmaradt forrásoknak köszönhetően ez a terve nem sikerült. Részben sikerrel járt azonban abban a tekintetben, hogy a lánya kiházásával és Liszthyvel mint utódjával a kancellári székben, ha nem is tartósan, de mégiscsak egyfajta dinasztiát hozott létre.

Források

KOVACHICH 1798	M. Gy. KOVACHICH (szerk.), <i>Scriptores rerum Hungaricarum minores hactenus inediti, synchroni, aut proxime coaevi, quos e codicibus autographis, partim etiam apographis inter se rite collatis, desumptos et collectos</i> , I., Buda, 1798.
OLAHUS 1934	I. FÓGEL – L. JUHÁSZ (szerk.), <i>Nicolaus Olahus: Carmina</i> , Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Saeculum XVI, Lipcse, 1934.
OLAHUS 2018	E. R. SZILÁGYI (szerk.), <i>Nicolaus Olahus: Epistulae 1523–1533</i> , 1, Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova XIX, Budapest, 2018.
OLAHUS 2022	E. R. SZILÁGYI (szerk.), <i>Nicolaus Olahus: Epistulae 1534–1553</i> , 2, Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova XIX, Budapest, 2022.

Felhasznált irodalom

CSERGHEŐ 1889	CSERGHEŐ G., <i>Liszthy László a költő s a gyilkos két külön személy</i> , Századok, 23 (1889), 148–150.
FAZEKAS 2002	FAZEKAS I., <i>A Magyar Udvari Kancellária leltára 1577-ből</i> , Fons, 9 (2002), 227–247.
FAZEKAS 2021	FAZEKAS I., <i>A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai 1527–1690 között</i> , Budapest, 2021.

- HEISS 1971 G. HEISS, *Königin Maria von Ungarn und Böhmen (1505–1558): ihr Leben und ihre wirtschaftliche Interessen in Österreich, Ungarn und Böhmen*, szakdolgozat, 1971.
- KERKHOFF 2008 J. KERKHOFF, *Maria van Hongarije en haar hof 1505–1558: tot plichtsbetrachting uitverkoren*, Hilversum, 2008.
- KOVÁCS 1994 KOVÁCS A., *Oláh Miklós címeres levelei*, *Korunk*, 3 (1994/4), 103–108.
- MERÉNYI 1897 MERÉNYI L., *Oláh Ilona végrendelete 1579*, *Magyar Történelmi Tár*, 45 (1897/3), 365–377.
- NAGY–SZILÁGYI 2023 NAGY L. – SZILÁGYI E. R., *Hollókötől Esztergomig: Új adatok az Oláh, a Hunyadi és a Drakula család genealógiájához*, *Történelmi Szemle*, 65 (2023/4), 639–668.
- SZILÁGYI 2021 SZILÁGYI E. R., *Oláh István levele fiához, Miklóshoz. Egy régi magyar nyelvemlék 1520-ból*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 125 (2021/2), 210–225.
- PERGER 1994 R. PERGER, *Das Palais Esterházy in der Wallnerstraße zu Wien*, *Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte* 27, Wien, 1994.
- RÉTHELYI 2010 O. RÉTHELYI, *Mary of Hungary in Court Context (1521–1531)*, PhD-disszertáció, Central European University, 2010.
- TONK 1969 A. TONK, *Diplomele de înmobilare ale lui Nicolaus Olahus*, *Revista Arhivelor*, 12 (1969/1), 13–31.
- VOCHT 1961 H. de VOCHT, *John Dantiscus and His Netherlandish Friends as Revealed by Their Correspondence 1522–1546*, *Humanistica Lovaniensia*, 16 (1961), 231–261.

Love during emigration

In my study, I present the secret love affair of Nicolaus Olahus (1493–1568), humanist, Archbishop of Esztergom and Chancellor, with Lucretia Caballis vom Ross and the life of their illegitimate and later legitimised daughter. Olahus concealed his love affair and tried to present it to the public in a way that is compatible with his ecclesiastical career, but the truth was never hidden from his close friends – and, it seems, his open-minded contemporaries. How can an illegitimate child be legitimised? Did Olahus succeed in his plan to create a chancery dynasty? These are some of the issues discussed in my study.

Keywords: Nicolaus Olahus, Lucretia Caballis vom Ross, Brussels emigration, illegitimate child, family tree, testament

NAGY GÁBOR

Principio quidem calamo certatum..., avagy Magnus, a gonosz

Ma Koppenhága és Malmö ugyanannak a régiónak a része (Øresundsregionen vagy Öresundsregionen, ismert Greater Copenhagen Region alakban is, egyebek között 17 egyetem tartozik hozzá). Ikonikus ismertetőjele, az Øresund-(Öresund)-híd 25 éve köti össze a két várost közúton és vonaton is. Közös régió vagy híd létrehozásához sok dolog kell, az út elején pedig van egy történelmi trauma: a roskildei békében (1658) Dánia egyharmada, benne Malmövel, Svédországhoz került. A tizenegy háborút, amelyet a két ország egymással 1563–1814 között vívott, gyűlöletkeltés előzte meg, ahogyan egy II. Gustav Adolf börtönében ülő svéd történész megfogalmazta: principio quidem calamo certatum, [...] [s]ed postmodum cruentissimo pugnatum gladio. A latin nyelven írt szövegeket tekintve az első darabja ennek a „kezdetben”-nek Johannes Magnus Historia de omnibus Gothorum Sveonumque regibus, először Rómában jelent meg, 1554-ben. Az alábbiakban e Historia bizonyos emlékezetes helyeiből szeretnék átnyújtani egy csokorra valót Szörényi professzornak – altius repetendo.

Kulcsszavak: történetírás, svéd-dán kapcsolatok, gyűlöletkeltés, Johannes Magnus

Egy csendes szombaton, amilyen 2025. március 22. is lehet, Malmöből 75 vonat megy Koppenhágába a Sundot átívelő Øresundsbron alsó szintjén. A híd nevében az első rész dán, a szóvég svéd,¹ civilizált világ, létrehozásához számos egyebet megelőzően megrázkódtató történelmi traumák feldolgozása is kellett. Malmö ugyanis a 17. század közepéig a Dán Királyság második legnagyobb városa volt, ám akkor Észak-Kelet Dánia² Dél-Svédország lett.³ A két ország 1563-tól 1814-ig tizenegy,

¹ A svédben nincs ø írásjegy, a szó vége dánul *broen* lenne.

² Azaz Halland, Skåne, Blekinge.

³ Ld. NAGY (2019a: 108–114).

többször igen véres háborút vívott egymással, ebből hármat 1643–1660 között. A gyűlöletkeltés esetükben is megelőzte a gyilkolást, ahogy egy svéd történetíró, Johannes Messenius⁴ írta II. Gusztáv Adolf börtönében: *principio quidem calamo certatum, [...] [s]ed postmodum cruentissimo pugnatum gladio*.⁵ E „kezdetben” első latin nyelvű eleme az egyik utolsó uppsalai katolikus érsek, Johannes Magnus⁶ (1488–1544) először Rómában, 1554-ben megjelent *Historia de omnibus Gothorum Sveonumque regibus*. Bizonyos szöveghelyeiből „a következőkben [...] egy kis csokrot nyújtának át”⁷ az ünnepeltnek – sőt, át is nyújtok.

Altius repetendo

A három északi királyságból a 14. század utolsó negyedében Valdemár lánya, Margit kialakította a századokkal később kalmarinak elnevezett uniót. Margrete Valdemarsdatter édesanyja slesvigi⁸ hercegnő volt, édesapja olyan dán király, akit pomerán anya szült, ő maga a svéd Märta Ulfsdotter (az egyetlen, pápa által a középkorban szentté avatott svéd, Birgitta lánya) udvarában nevelkedett, a férje pedig, Håkan (avagy Håkon) Magnusson, egy norvégiai királykisasszony és egy svédországi királyfi fiának egy namuri grófkisasszonnyal kötött házasságából született. Bár Margit az 1390-es években mindhárom országban királlyá tette néhai nővére egy unokáját, a hatalmat megtartotta. 1412. október 28-án bekövetkezett halála a Birgitta által létesített szerzetesrend központjában, Vadstenában, az uppsalai érsekség mellett Svédország legjelentősebb egyházi központjában így említett: *In nocte apostolorum Simonis et Judae in portu iuxta Flensborgh*⁹ *in quadam navi obiit domina Margareta, princepissa et regina istorum trium regnorum, scilicet Sweciae, Daciae*¹⁰ *et*

⁴ Ld. NAGY (2019b).

⁵ MESSENIUS (1701: 109).

⁶ A másik utolsó katolikus uppsalai érsek a testvére, Olaus Magnus, ld. NAGY (2017a: 252–256).

⁷ SZÖRÉNYI (1989: 57).

⁸ Eredetileg város, aztán Dél-Jylland (Sønderjylland) egy elnevezése, e terület a 13. században örökíthető hercegség lett, történetünk idején a Dán Királyság részeként a Slesvig-Holsteini Unió egyik alkotóeleme, utóbb Schleswig.

⁹ Ma Flensburg, Németországban.

¹⁰ Dánia egy neve a középlelatinban.

*Norwegiae. Haec in vita sua, quantum ad mundum, fortunatissima fuit.*¹¹ A szerzetes egy névmással, valamint hangsúlyozott elhallgatással („ami a világít illeti”) fejezte ki néhai rendtársa¹² iránti ellenszenvét, ami egyaránt szólhatott világi hatalomnak és (hatalmat gyakorló) nőnek – ám e mondatai századokon át az apátság falai között maradtak.

Dániával ellentétben a Svéd Királyságnak nem volt Saxója,¹³ történetének első latin nyelvű prózai feldolgozása, a *Chronica regni Gothorum* csak 1467 után született meg,¹⁴ írója a 18. században a *pater Historicorum patriae* titulussal megtisztelt¹⁵ Ericus Olai (+1486).¹⁶ Művéből, amelyet először éppen Messenius adott ki, itt a Margitról írtak két eleméről lesz szó, részben azért, mert a zavarok korában (*tempora disturbiorum*), az arisztokrácián belüli hatalmi harcok részeként az 1430-as években már fűződött érdek ahhoz, hogy rosszat írjanak Dániáról és a dánokról.

Ericus Olai szerint a királynő értékelése szélsőséges – dán vagy svéd: *Hec regina tante celebritatis extitit apud Danos, ut eam estimant sanctam et canonizatione dignam, apud Suecos autem putatur profundissimo digna inferno.*¹⁷ Megállapítását utóbb számos szöveg alátámasztotta¹⁸ – neki is köszönhetően. Nem egyszerűen a legsötétebb színnel ábrázolta ugyanis az uralkodók közül, azt is állította, hogy Margit, miután becsapta a svéd országtanács¹⁹ tagjait, csúfot űzött az országból is: a szemérmével mint

¹¹ DIARIUM (1721: 48).

¹² 1403 karácsonyán Vadstenában Margit *soror ab extra* lett.

¹³ A neve latinositott alakjához illesztett *Grammaticus* először a 14. századból ismert. Shakespeare-t is inspiráló, *Gesta Danorum* címmel említett műve a 16. században jelent meg nyomtatásban.

¹⁴ A mű vége szerint Jöns Bengtsson (Oxenstierna) uppsalai érsek halála után az unió királya, Krisztián többféleképp próbálkozott svéd királyságát visszaszerezni, sikertelenül. Jöns 1467. december 15-én halt meg, feltűnő viszont, hogy a *Chronica* nem említi Karl Knutsson halálát (1470. május 15.).

¹⁵ Egy történész, az ifjabb Olof Celsius (1716–1794), a természettudós Anders Celsius unokatestvére nevezte így Olait.

¹⁶ Ld. NAGY (2017a: 248–251).

¹⁷ OLAI (1993: 146).

¹⁸ Margit egységesen kedvező emlékezetét a skandinavizmus hozta el, a 19. században.

¹⁹ Középkori eredetű intézmény az északi királyságokban, az egyházi és a világi arisztokrácia leghatalmasabbjaiból állt.

mintával veretett pénzt számára.²⁰ Az egy ideig az uppsalai érsekséget is igazgató szerző legalábbis igen kétséges állítása elterjedt a svéd írók között, foglalkozott vele (svédül vagy latinul) Olaus Petri, Petrus Petrejus, maga Messenius is, nyoma az 1700-as években is kimutatható.²¹

Ericus Olai Margit iránti ellenszenve azonban nem annak dán voltán alapult. Dán jellegre utaló szókapcsolatai (*Danorum [...] astucia, Danici blandimenti verba*)²² ellenére ábrázolásában a külföldiek elutasítása az általános, még Dánia esetében is (a holsteinieké). Sőt a külföldiekkel szemben dánok és svédek azonos oldalra is kerülhettek nála, az 1440-es években uralkodó Kristófnál írta: *eciam Dani minus quam extranei, precipue Bavari, curabantur. Convenientes igitur Sueci et Daci pociores...*²³

A *Chronica* után Johannes Magnus királytörténeteig (*HR*, ahogyan az érsek e művét jelölni szokták) nem született latin nyelvű Svédországtörténet – sőt, Svédországban még akkor sem, a *HR* ugyanis Velencében készült el, a szerző tájékoztatása szerint 1539–1540-ben.²⁴ Akkor a Margit által létrehozott unió már nem létezett. Hogy mikor ért véget, máig vitatott,²⁵ mindenesetre 1541-ben (alig két héttel Buda oszmán kézre kerülése után) az akkori dán-svéd határ egy részét jelentő Bögöly patakot átívelő hídnál (Brömsebro) kötött szövetségükben III. Krisztián dán és Gusztáv svéd király egymás uralmának támogatását ígérték meg, ötven évre. Huszonkét évvel később a fiaik, II. Frigyes és XIV. Erik már háborúban álltak egymással – köszönhetően Johannes Magnus királytörténeteinek is.

A 800 főlíonyi *HR* néhány helyének felidézése előtt szükséges megemlíteni: dányűlöletnek a szerző korábbi írásaiban nincs nyoma. Az általam ismert hetvenegynéhány kiadott levelében semmi általános nem található dánokról, Dániáról. 1536-ban természetesen levelei visszatérő

²⁰ OLAI (1993: 147): *Que vero promissa fuerant consiliariis regni Suecie, in ludibrium convertebat; unde et in perpetuum ludibrium et obprobrium regni monetam quandam instituit turpitudinis sexus sui insignia preferentem.*

²¹ Ld. LILIEQUIST (2018).

²² OLAI (1993: 58; 140).

²³ OLAI (1993: 179).

²⁴ MAGNUS (1554: 782): *novem mensibus in Patriarchatu Veneto ad hanc formam redegei [...] anno MDLX tertia die mensis Iunii.*

²⁵ Alapmű erről: GUSTAFSSON (2000).

eleme volt a katolikus egyház ottani összeomlása,²⁶ az egyikben egy versét is olvashatjuk az eretnekek és zsarnokok igáját nyögő Európáról, benne a hajdan hatalmas Dániával, *Daniaque condam late dominata per orbem / heresibus variis discruciata gemit*.²⁷ Fél évvel később is két, szintén száműzetésben élő svéd katolikus püspökkel közösen igyekezett közbenjárni a dániai katolikus egyház bebörtönzött vezetőinek szabadon bocsátásáért.²⁸ A dániai eseményektől nem függetlenül, éppen 1536-ban készítette el a svédországi emigráció központjában, Danzigban az uppsalai érsekek történetét (*Historia pontificum metropolitanae ecclesiae Upsalensis in regnis Svetiae et Gothiae*, avagy HM).²⁹ Ebben sem *dánozik*, sőt, a mű róla írt, 6. könyve szerint a dániai egyház vezetőit annak idején figyelmeztette, előzzék meg, hogy a keresztény hit és a katolikus egyház úgy omoljék össze náluk, ahogyan a szomszédos Svédországban,³⁰ ám gondoskodását nem a szükségesnek megfelelően fogadták. A dániai prelátusok bebörtönzése után, folytatta Olaus Magnus, Johannes Magnus a pápánál, a bíborosoknál, Zsigmondnál, V. Károlynál, a németalföldi helytartó Máriánál stb. ismételten közbenjárt szabadon bocsátásuk érdekében.³¹

Gyűlölet, beszéd

A HR keletkezése a *Praefatio* szerint elválaszthatatlan az 1520-as évek elejének eseményeitől, az anyagot pedig akkor gyűjtötte a szerző, amikor a Szentszék megbízásából Svédországban ténykedett³² – ám az őt és Krisztus egész egyházát érő üldözések miatt nem írhatta meg hazájában annak történelmét (*patriae historias*), így, amit lehetett, magával vitt külföldre. Nem a svéd király alattvalójaként írt tehát, éppenséggel Gusztáv országból ment önkéntes száműzetésbe 1526-ban, a művét pedig majd a dán és a svéd király szövetségesi együttműködése közepette készítette el.

²⁶ Ld. NAGY (2023).

²⁷ LARSSON (1992: 116).

²⁸ LARSSON (1992: 121–122).

²⁹ Ez is az öccsének köszönhetően jelent meg Rómában, először 1557-ben, *Historia metropolitanae ecclesiae Upsalensis* címen (Olaus megjegyzésekkel látta el bátyja szövegét, okleveleket is közölve, valamint folytatta 1544-ig).

³⁰ Az 1527. évi västeräsi végzésre és következményeire utalhatott, ld. NAGY (2012).

³¹ MAGNUS (1560: 123–124).

³² MAGNUS (1554: 2).

A HR a gót-tudat (*göticism*) addigi leghíresebb – hiszen latin nyelvű és római kiadású – megnyilvánulása. Maga az identitás svédországi szövegekben a 14. század óta kimutatható, az 1440-es évekre hivatalos történelemszemléletté is vált: „Svédország a pogány világ óta Svealandból és Götalandból áll. Sveának az erdőtől³³ északit nevezik, Götának az erdőtől délit. Két gót van Svédországban, keleti gót és nyugati gót. Nincs gót nevezet állandó jelleggel több országban, hanem Svédországban, minthogy tőlük terjedt szét a gót nevezet más országokban [...]” – áll Kristóf király 1442-ben kiadott törvénykönyvének kezdetén.³⁴

Nem meglepő tehát Johannes Magnus közlése: a dánok nem gótok, *minime vera est ea opinio, quae Danis vel Dacis [...] Gothorum nomen imponit*.³⁵ Utóbb azért elbizonytalanodhatunk, olvassuk ugyanis, hogy a gótok annyira megsokasodtak Skandináviában, hogy egy királyuk nem csekély részüknek (mégpedig a gazembereknek, *qui auream aetatem hactenus currentem perversis facinoribus vitiabant*) megparancsolta, települjenek át a nyugat felé eső szomszédos szigetekre, és ez lett később Dánia³⁶ – *oportet mendacem memorem esse*, idézhető III. Frigyes dán királynak (1648–1670), a koppenhágai Királyi Könyvtár (Det Kongelige Bibliotek) alapítójának a műhöz írt gunyoros széljegyzetei egyike.³⁷

Johannes Magnusnak később eszébe jutott, hogy azok a dánok örökre adófizetésre kötelezték magukat a gótoknak (tehát a svédeknek).³⁸ Tőlük kapták egyébként a nevüket is. Történt ugyanis, hogy amikor Humelus király idején a gótokat háború kötötte le, a dánok lerázták magukról az évszázadok óta tartó gót uralmat. Igen ám, de megtámadták őket a szászok, így a dánok (*Dani*) könyörögve Humelus elé járultak, ő

³³ Nagyjából a Tiveden–Kolmården vonal.

³⁴ NAGY (2017b: 32).

³⁵ MAGNUS (1554: 16).

³⁶ MAGNUS (1554: 26).

³⁷ SKOVGAARD-PETERSEN (2004: 60).

³⁸ MAGNUS (1554: 160): *cum ille rex, qui (ut diximus) circa tempora Abrahae aut avi eius, Saruch primos incolas in Daniam ex Gothis misit, Erixi nomen habuerit, Svecisque una cum Gothis imperavit. [...] ipsos Danos eiusdem Erixi beneficio Danicas insulas (promisso Gothis perpetuo tributo) primitus inhabitasse. Hasonlóan MAGNUS (1554: 281–282): Ericum Gothorum regem ante tempora Abrahae patribus vestris insulas Danicas sub tributo inhabitandas concessisse.*

pedig az élükre állította két fiát, Dant és Angulust, akik adáz ütközetben megfutamítva a szászokat megszabadították Dániát, *quae tunc primum a Dan nomen accepit*.³⁹ (Angulus aztán elmenekült a testvére ármánya elől – mondhatnánk: Dán ármány elől –, mégpedig nyugatra, így lett névadó királya Angliának.) Nemcsak első uralkodójukat kapták a gótoktól (egyébként királyaik egy része egy svéd medve és egy nő nászából származott),⁴⁰ természetesen a kereszténység is sokkal később érkezett hozzájuk, mint a svédekhez.⁴¹

Dánia nem egyszerűen a későbbi Svédország felől népesült be, kicsi is, a *Danicae telluris angustiae* visszatérő kifejezés.⁴² Gyakran tartozott a gótokhoz, később – ahogyan ősi svéd források mutatják, írta Johannes Magnus – Svédországhoz,⁴³ a számtalan dán-svéd háború csaknem mindig döntő svéd győzelemmel, a dánok alávetésével végződött, alig találni olyan gót/svéd királyt, aki legalább egyszer uralma alá ne vetette volna a dánokat, olykor meg is adóztatva őket. Ebben semmi meglepő nincs, olvashatjuk, a németek szerint ugyanis a dánok *semiviri*, ezért csak párban mernek svédekre támadni.⁴⁴ Ez az értékes–hitvány ellentét különösen élesen jelenik meg a másik országból érkező uralkodói hitvesek ábrázolásánál: a svéd eredetű dán királynék mind tökéletesek voltak,⁴⁵ ellentétben a dán eredetű svédekkel.⁴⁶ Ha egy dán valamiért mégis kiváló, a jó tulajdonságait biztosan egy svédől vette.⁴⁷

³⁹ MAGNUS (1554: 65–66).

⁴⁰ MAGNUS (1554: 571–572).

⁴¹ MAGNUS (1554: 606): *multis ante annis Christi religio [...] ad Sueones, quam ad Danos pervenit*.

⁴² Ld. például MAGNUS (1554: 586; 719; 779–780).

⁴³ Ld. például MAGNUS (1554: 95): *ordienda est a principio historia, quam ab antiquis Sueonum libris extractam habemus, quibus liquido constat Rodericum post fata parentis paterno regno Suetiae Daniam coniunxisse*.

⁴⁴ MAGNUS (1554: 99–100).

⁴⁵ Ld. például MAGNUS (1554: 640): *omnes reginas ex Suetia in Daniam adductas semper fuisse optimas et maximam utilitatem Danico regno praestitisse earumque maritos ad summam rerum gestarum gloriam pervenisse*.

⁴⁶ Ld. például MAGNUS (1554: 259).

⁴⁷ MAGNUS (1554: 587): *Crediderim ego firmiter divum Canutum Danorum regem illos sanctissimos mores suos ab optimo ac Christianissimo Halstano Sueonum rege (ad quem a fratre Haraldo ad mortem quaesitus aufugerat) contraxisse*.

Ettől az egyszínű ábrázolástól éppen Margité tér el kissé: a Svédországba jövetele előtti időszak felidézésekor *potentissima regina*, és éppen akkor kapott dicséretet („nő létére”), amikor a svéd uralmát lehetővé tevő álslei ütközetre⁴⁸ készült.⁴⁹ Aztán már *Danica mulier*,⁵⁰ aki annyira előnyben részesítette kedvelt dánjait (*suos Danos*), hogy hozzájuk viszonyítva a németeknek, a gótoknak (azaz svédeknek), az angoloknak⁵¹ semmi becsületük nem volt. A svédek el is határozták, megszabadulnak az uralmától, nem is annyira őmiatta, *quam propter eius consiliarios ex Dania adductos*⁵² – ám ez lehetetlennek bizonyult, mégpedig a belső ellenség, a *factio Danica* miatt.⁵³ Margit rengeteg adóval fosztott ki élő és holtat,⁵⁴ ám Johannes Magnus, miközben ismételten említette Ericus Olait, annak éppen az idézett pénzverős történetét nem ismételte meg. Margitról halála említésekor⁵⁵ sem írt rendkívülit, ám az unió irányítását átvevő Erik – aki eredetileg Bogislav néven pomerán hercegfi volt, 1392-től norvég, 1397-től dán és svéd király is – nála svéd uralkodó, aki a másik két országot hatalmába kerítette: Margit halála után *Ericus Sueonum Gothorumque rex Norvegiam Daniamque suae potestati subiecit*.⁵⁶ Később aztán megírta: a Kalmari Unió első ötven éve Svédország történetének

⁴⁸ Falköping mellett, 1389. február 24-én győzte le Margit dán és norvég királynő dán-svéd-mecklenburgi serege Albert svéd király svéd-mecklenburgi haderejét. (Johannes Magnusnál a vesztes haderő németekből állt, a győztes összetétele nem említett.)

⁴⁹ MAGNUS (1554: 681). Az oldalszám hibás, az előző ugyanis MAGNUS (1554: 679): *foemineo sexui virilem animum inferens nullas prudentiae partes ad imminens bellum prospere gerendum necessarias omisit, a prudentibus solícite consilia perquisivit, expertis et in re militari diu versatis totam gerendi belli summam commisit, magnifica stipendia omnibus fideliter certantibus promisit.*

⁵⁰ MAGNUS (1554: 690).

⁵¹ A Margit által trónra ültetett Erik felesége ugyanis Philippa lett, IV. Henrik angol király lánya.

⁵² MAGNUS (1554: 693).

⁵³ MAGNUS (1554: 693): *nonnulli in regni Suetiae senatu ex commixto Suetico et Danico sanguine procreati, qui vel ob Danicam affinitatem, vel ob haereditaria bona apud Danos situata in Danicae factionis partem facilius trahebantur secumque alios, qui ex praeteritis futura colligere nesciebant aut non curabant, attraxerunt.*

⁵⁴ MAGNUS (1554: 693).

⁵⁵ MAGNUS (1554: 695).

⁵⁶ MAGNUS (1554: 695).

legrosszabb időszaka volt,⁵⁷ mígnem eljött Karl Knutsson uralma, és ekkor Gotlandot is majdnem sikerült visszaszerezni, ám az odaküldött hadvezérek *sub Suetica chlamyde animum Danicum abscondebant*⁵⁸ – megjelent tehát ismét a belső ellenség.

A királytörténetek dányűlölete az *Oratio Hemmingi Gaddi*...-ban csúcspontot ér. Ez a 23. könyv függeléke, a mű a 1554. évi kiadásban 23 fólió.⁵⁹ Fiktív voltát a skandinávizmus korában mutatták ki, elsősorban dán kutatók.⁶⁰ Nem volt könnyű dolguk, az összes többi elem ugyanis, a beszélő (Hemming Gadh,⁶¹ akkor választott linköpingi püspök), a közeg (a svéd országtanács), a kontextus (a dán-lübecki háborúhoz viszonyulás) és az eredmény (a lübecki szövetség) valós.

A beszéd egyik fő eleme a dánok milyensége. Gadh számára olyanok, mint a krétaiak Pál apostolnak a Titushoz írt levelében: *semper mendax, mala bestia, venter iners*. Johannes Magnus ennek alátámasztására Saxo szavait idézte – egyszerűen meghamisítva, a dánokra vonatkoztatva: *Nos mentiri ac fallere inter vitia sordesque non ducimus*.⁶² Gyűlöletbeszéde új eleme egy vélt vagy valós külső tulajdonság vétekként való ábrázolása: a dánok csúnyán beszélnek németül és svédül is.⁶³ Ismét részletesen értesülhetünk kegyetlenségükről, az egymás közötti mértékének érzékeltetésére pedig még az egyiptomi zsidó alakja is megjelenik: jobb étke volt, mint a dán parasztnak. A lényeg Svédország és Dánia összehasonlítása: amíg nálunk, svédeknel nincs szolga, addig a dánoknál, úgy tűnik, a nép örök és nyomorult szolgaságra született.⁶⁴ Visszatérő elem a dánok németek általi elítélése is: német földön dánnak nevezetni súlyos sértés, ezért az átutazó dánok magukat norvégoknak, gótoknak, svédeknek mondják – ugye, hogy hazudósak? –, sem svéd, sem német nem akad, aki ne akar-

⁵⁷ MAGNUS (1554: 728).

⁵⁸ MAGNUS (1554: 729).

⁵⁹ MAGNUS (1554: 753–776).

⁶⁰ Ld. PEDERSEN (1892), SÖDERBERG (1908).

⁶¹ Ld. Sten CARLSSON (1964–1966) szócikkét az Országos Levéltár (RA) honlapján.

⁶² MAGNUS (1554: 764).

⁶³ MAGNUS (1554: 755). Ezt is átvette később tőle XIV. Erik a dán háborúval foglalkozó *Oratiójában*.

⁶⁴ MAGNUS (1554: 758): *ut apud nostros Sueones et Gothos nullus omnino nascitur servus, ita apud Danos tota communitas plebis ad perpetuam et miseram servitutem nata esse videtur*.

na inkább tatárnak, szittyának, töröknek, bármi barbárnak nevezetni, mint dánnak.⁶⁵ E helyütt önmaga lehetett Johannes Magnus forrása, ugyanis az első ránk maradt levelében hasonlót írt – a gótokról: *E coelo missum susciperem hominem, qui eam maculam, qua Gothi orbis turbatores hactenus dicti sunt, a gloria Suecorum alienam redderet et in gentem nescio quam Thartarorum vel Ungarorum aut aliam aliqua nova imaginatione translatum seu annullatum iret.*⁶⁶ Visszatérve a Gadh-beszédre, a *Danica feritas* az egyházat is sújtja, tej tejhez nem hasonlít annyira, mint fejedelmeik (csekély kivétellel) Caligulához, Neróhoz stb., megannyi *Christianae ecclesiae persecutores*. Kicsi a földjük, olvassuk ismét, ám az egész világ meghódításával szoktak dicsekedni – de hát hazudnak, hamisította meg a szerző ismét Saxo szövegét⁶⁷ –, ám a svédek rengetegszer legyőzték őket. Nem szabad nekik hitelt adni, *Danica fides, quae citius quavis araneae tela rumpi consuevit.*⁶⁸

A beszéd másik fő eleme, a dán veszély gondolata, a dán lelkiületű belső ellenség rémképének felidézésével az *Oratio* elején is szóba került,⁶⁹ de a második felében részletezett. Johannes Magnus szerint a dánok a svédek többféleképp támadják, például a *Dacicus* név egész Skandináviára való kiterjesztésével. Ha ettől a Svédországban élő ferencesek és domonkosok nem hajlandók elállni, távozzanak Dániába, éljenek az ottani törvények szerint, amelyek a svédekétől tökéletesen idegenek, és csak a zsarnokság árad belőlük.⁷⁰ Ezzel újabb toposzhoz⁷¹ érkezünk el, a határtalan svéd vendégszeretethez, amelyet azonban több veszély is fenyeget Dánia felől: a tanulni vágyás örve alatt kémkedni érkező fiatalok, a meggazdagodásuk után a vagyonukat Dániába visszavivő katonák, a

⁶⁵ MAGNUS (1554: 768): *cum nullus sit Suecus sive Gothus aut Teutonicus, qui non potius velit Tartarus vel Scythia sive Turca aut nescio quis immanis barbarus, quam Danus appellari.*

⁶⁶ LARSSON (1992: 53).

⁶⁷ MAGNUS (1554: 764): *ut ex testimonio Saxonis dicere coepi: mentiri et fallere inter vitia sordesque non ducunt.*

⁶⁸ MAGNUS (1554: 764).

⁶⁹ MAGNUS (1554: 754). Az országtanácsban lehetnek, *qui sub pallio Suetico animum plane Danicum agere non verentur.*

⁷⁰ MAGNUS (1554: 767–768): *quae a nostris moribus et iuribus adeo alienae sunt, ut citius coelum terrae misceatur, quam Gothi Danicas leges, quae nil, nisi tyrannidem sapiunt, vel in minimo imitari, vel aestimare velint.*

⁷¹ A korábbiakra egy példa a svéd mértékletesség, a *Sueonum modestia*.

sokféle titok birtokába jutó szerzetesek, az ifjakat minden rosszra rávevő kurvák. Ám létezik egy ezeknél is kártékonyabb fajta, azoké, akik svéd-dán házasságot ajánlanak. Ez az összes svéd-dán gyűlölet eredete és táptalaja, írta ez alkalommal Johannes Magnus, innen eredeztethető a sok hazaáruló is, *qui sub pallio et nomine Suetico animum Danicum occultantes plus detrimenti, quam reliqui omnes extranei inimici nobis afferre consueverunt*.⁷² A szerző javaslatai 20–21. századi szövegekből is jól ismertek: a dán ármánnyal szemben svéd éberségre és egyetértésre van szükség,⁷³ házassági kapcsolat létesítését pedig törvénnyel kell megtiltani, aki svéd letére mégis ilyet tesz, az veszítse el becsületét és vagyonát. Ez a rész a száműzött érsek dánygyűlölete irracionálisának kiváló példája, ugyanis az oráció első számú megszólítottja, *serenissime princeps Suanto*, azaz az országkormányzó (*riksföreståndare*), Svante Nilsson akkor már évek óta a dán Mette Iversdatter férje volt. Filippikája vége felé Johannes Magnus a dán ármány (*Sueci [...] Danicis artibus decepti*) és a dán kegyetlenség (*incredibilis Danorum crudelitas*) újabb példáit sorolva fél tucat retorikai kérdéssel ijesztett el a dán szövetségtől, könyörögve végül annak örök elutasításáért: [...] *obtestor omnes Suetiae et Gothiae incolae, ne unquam fluxae ac vaferrimae Danorum fidei se credere velint, etiam si illi sese usque ad poplites submiserint lachrimasque crocodili suo more, ut ipsorum fidei sibi obligent, ubertim effuderint*.⁷⁴

Johannes Magnus e műve valóban *ad usum delphini* lett: a korabeli svéd trónörökös, Erik herceg, akinek az 1554. évi kiadás egyik változatát Olaus Magnus ajánlotta, annyira megkedvelte, hogy amikor 1560-ban trónra lépett, a *Historiában* található Erikek miatt számozta magát a tizenegyediknek, és az 1604-ben magát királlyá tétető féltestvére is így lett IX. Károly – ezáltal pedig XVI. a jelenlegi. A történettudomány számára hét Erik és két Károly ismert a középkorból, ez utóbbiak közül a második, az említett Karl Knutsson Johannes Magnusnál a gótok 139. belföldi királya.⁷⁵

⁷² MAGNUS (1554: 770).

⁷³ MAGNUS (1554: 770): [...] *quemadmodum illi dolis, fraudibus, mendaciis, periuriis vos adoriuntur, ita vos vigilantia, diligentia, domesticaque concordia eis resistere curetis*.

⁷⁴ MAGNUS (1554: 775).

⁷⁵ Az első ugyanis maga Magóg volt, mégpedig *in ea Europaea Scythiae parte, quae nunc Finlandia vocatur*, aztán átkelve a tengeren *in Gothiam, Scandianae paeninsulae partem [...] perve-*

Miután 2024-ben lemondott a dán uralkodó, Margit – e néven második –, utóda felülvizsgáltatta a királyi címet, így abból kikerült a három korona.⁷⁶ Hogy e szimbólum, amely Svédországot szokta jelölni, még miként értelmezhető, arról az 1550-es években elkeseredett vita támadt a két királyi ház között. Dánok általi használata végül ugyanannak a háborúnak, az északi hétévesnek (1563–1570) lett az egyik oka, amelyiknek Johannes Magnus *Historiája* is. Az Itáliában élő érsek királytörténetei hosszú időre „a” középkori svéd történetté váltak, dányűlöletet hagyományozva nemzedékről nemzedékre – és kétségtelenül serkentve ezzel a dániai latin nyelvű irodalmat.⁷⁷ Ennek részeként az uppsalai Nagy János (Johannes Magnus) históriájának második, 1558. évi brüsszeli kiadása után elkészült rózsaforrásai Kis Péter (Petrus Parvus Rosæfontanus)⁷⁸ válasza – erről a következő születésnapj kötetben lesz szó.

Források

DIARIUM 1721	E. BENZELIUS (ed.), <i>Diarium Vazstenense</i> , Uppsala, 1721.
LARSSON 1992	B. LARSSON (ed.), <i>Johannes Magnus' Latin Letters. Critical Edition</i> , Lund, 1992.
MAGNUS 1554	J. MAGNUS, <i>Historia de omnibus Gothorum Sveonumque regibus</i> , Roma, 1554.
MAGNUS 1560	J. MAGNUS, <i>Historia metropolitanae ecclesiae Upsalensis in regnis Sue-tiae et Gothiae a Ioanne Magno Gotho [...] collecta [...]</i> , Roma, 1560.
MESSENIUS 1701	J. PERINGSKIÖLD (ed.), <i>J. Messenius: Scondia illustrata seu Chronologia de rebus Scondiae, hoc est Sueciae, Daniae, Norvegiae [...] Islandiae Gronlandiaeque [...]</i> , Tom. V, Stockholm, 1701.
OLAI 1993	E. HEUMANN – J. ÖBERG (Hrsg.), <i>Ericus Olai: Chronica regni Gothorum I</i> , Stockholm, 1993.

nit et eas gentes ex suo nomine [...] Magogas nominavit, akikre aztán a görögök a szkíta nevet aggatták, végül a latinok mindinkább gótoknak hívták őket. Ld. MAGNUS (1554: 22–23).

⁷⁶ <https://www.kongehuset.dk/nyheder/fastsaettelse-af-nyt-kongevaaben>.

⁷⁷ Ld. például SKOVGAARD-PETERSEN (1993).

⁷⁸ Létezett, de a művet nem ő írta. A Rosæfontanus a királyok temetkezési helyéül is szolgáló Roskilde tükörfordításából származik, a tréfát sokáig nem értették meg Svéciában.

Felhasznált irodalom

- CARLSSON 1964–1966 S. CARLSSON, *Hemming Gadh*, Dictionary of Swedish National Biography, 1964–1966, 708, <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/14630>, 2024. 12. 10.
- GUSTAFSSON 2000 H. GUSTAFSSON, *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och indentiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541*, Stockholm, 2000.
- LILIEQUIST 2018 J. LILIEQUIST, *Berättelsen om drottning Margaretas märke. Känsla, kön och politik i den svenska propagandan mot Danmark under 1500-och 1600-talen*, Temp. Tidsskrift for Historie, 16 (2018), 100–123.
- NAGY 2012 NAGY G., *Tanulni a vesztesektől. Katolikusok a 16. századi Svéd Királyságban*, Egyháztörténeti Szemle, 13 (2012/4), 5–38.
- NAGY 2017a NAGY G., *Az uppsalai érsekségtől a kajaneborgi várbörtönig. A latin nyelvű svéd történetírás négy alakjáról*, Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica, 21 (2017/2), 247–265.
- NAGY 2017b NAGY G., *Natio Gothica. A gót azonosságtudat a latin nyelvű svéd történetírás első alakjainál*, in: Kasza P. – Kiss F. G. – Molnár D. (szerk.), *Scientiarum miscellanea. Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, Szeged, 2017, 29–44.
- NAGY 2019a NAGY G., *„Actum erat tunc temporis sine dubio de re Danica...” Az 1563–1660 közötti dán-svéd háborúkról*, in: Nagy G. – Sz. Halász D. (szerk.), *Háborúk, alkotások, életutak. Tanulmányok a 17. század közepének európai történelméről*, Miskolc, 2019, 96–119.
- NAGY 2019b NAGY G., *„Scriptum Cajanaburgi Lapponum, festo Sanctae Birgittae anno MDCXXXIII”*. *Johannes Messenius életéről és koráról*, in: Békés E. – Kasza P. – Kiss F. G. – Lázár I. – Molnár D. (szerk.), *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*, Budapest, 2019, 73–91.
- NAGY 2023 NAGY G., *Instauratio reipublicae collapsae. Dánia 1536 őszén*, Gesta, 21 (2023), 46–60.
- PEDERSEN 1892 E. PEDERSEN, *Hemming Gads Tale mod de Danske*, Historisk Tidsskrift, 6 (1892/4), 464–473.
- SKOVGAARD-PETERSEN 1993 K. SKOVGAARD-PETERSEN, *The Literary Feud between in the Sixteenth and Seventeenth Centuries and the Development of Danish Historical Scholarship*, in: J. Brink – W. Gentrup (ed.), *Renaissance Culture in Context: Theory and Practice*, London, 1993, 114–120.
- SKOVGAARD-PETERSEN 2004 K. SKOVGAARD-PETERSEN, *„Du må huske på dine egne løgne” En kritisk læser af Johannes Magnus’ danskfjendtlige Sverigeshistorie*, Magasin Fra Det Kongelige Bibliotek (2004/2), 56–62.

- SÖDERBERG 1908 V. SÖDERBERG, *Det Hemming Gadh tillskrifna talet mot danskarne*, Historiska studier tillägnade professor Harald Hjärne på hans sextioårsdagen den 2 Maj 1908 af lärjungar, Uppsala – Stockholm, 1908, 645–674.
- SZÖRÉNYI 1989 SZÖRÉNYI L., *Bevezetés a delfinológiába* (1), 2000 (1989), 56–63.

Principio quidem calamo certatum..., or Magnus, the evil

Today, Copenhagen and Malmö belong to the same region: the Øresund Region (Öresundsregionen), also known as the Greater Copenhagen Region, which includes, among others, seventeen universities. Its most iconic landmark, the Øresund / Öresund Bridge, has been connecting the two cities by road and rail for 25 years. Building a common region—or even just a bridge—is a long process, and at the beginning of this road lies a historical trauma: in the Treaty of Roskilde (1658), one-third of Denmark, including Malmö, was ceded to Sweden. The eleven wars fought between the two countries from 1563 to 1814 were preceded by incitements to hatred. As a Swedish historian once wrote while imprisoned by Gustavus Adolphus: principio quidem calamo certatum, [...] [s]ed postmodum cruentissimo pugnatum gladio.

Regarding Latin texts, the first piece of this "beginning" is Johannes Magnus' Historia de omnibus Gothorum Sveonumque regibus, first published in Rome in 1554. In my paper, I would like to present Professor Szörényi with a bouquet of remarkable passages from this Historia—but altius repetendo.

Keywords: historiography, Denmark-Sweden relations, incitement to hatred, Johannes Magnus

KŐSZEGHY PÉTER

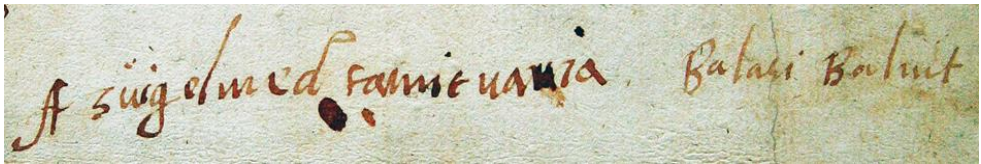
Balassi firkál

A tanulmány javítja Balassi Bálintnak az egykor Bornemisza Péter tulajdonában lévő Volaterranus-kötetbe (Commentariorum urbanorum octo et triginta libri, Basileae, 1530) firkált bejegyzésének olvasatát, továbbá értelmezni próbálja a javított szöveg jelentőségét Bornemisza Péter és Balassi Bálint kapcsolatában. Tárgyalja a kötet néhány egyéb bejegyzését is, és az új olvasat szerinti „víg” jelző korabeli értelmét.

Kulcsszavak: Balassi Bálint, Bornemisza Péter, Raffael Volaterranus

Jelentős irodalomtörténészek, kiváló Balassi-kutatók (Eckhardt Sándor, Gerézdi Rabán, Barlay Ö. Szabolcs, Nemeskürty István és még jónéhány nevet sorolhatnék) idézték az egykor Bornemisza Péter tulajdonában lévő, ma az esztergomi főszékesegyházi könyvtárban őrzött Volaterranus-kötetből¹ Balassi 10–11 éves kora körül íratott, egyetlen magyar nyelvű firkáját: „Az kigyelmed tanítványa, Balasi Bálint”. Jómagam ugyancsak így idéztem, két könyvemben is. Én igen nagy vétkem.

Mert a kötetben – szerintem bizonyosan – nem ez van, hanem: „Az víg elméd tanítványa, Balasi Bálint”. (A „víg” v-je és a tanítvány v-je tökéletesen azonos.)

„Szerzém ez nyolc verset víg és szabad elmével” – Balassi, évekkel később, hasonlóan fogalmaz.²

¹ VOLATERRANUS (1530).

² KŐSZEGHY (2004: 54). TIZENNYOLCADIK. Kiben örül, hogy megszabadult az szerelemtől – SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza észrevétele.

A bejegyzésekre Schulek Tibor figyelt fel elsőként, ám csak a Bornemisza életrajza szempontjából fontos adatokat ismertette, Balassi bejegyzéséről mindössze ennyit írt: a könyv „fedőlapja hátsó belső oldalán Balassi Bálintnak gyermekkori íráspróbálgatásai láthatók”.³ A szóban forgó oldal facsimiléjét azonban közölte.⁴ Eckhardt ismerte fel, hogy a bejegyzésnek Balassi életrajza szempontjából van jelentősége, s tette elsőként közzé olvasatát – ám tévesen.⁵

A nagy tekintélyű irodalomtörténész megállapítását nyilván mindenki elfogadta: tökéletesen illett a kontextusba, s felületesen bele is lehetett látni a szövegbe.

Na de miért nevezheti a tanítvány tanárát víg elméjűnek? Valószínűtlen, hogy a gyermek ne ismerte volna – ha mástól nem, magától mesterétől – annak leghíresebb, egyetlen világi versét, a *Cantio Optima* címűt. Ennek utolsó versszaka:

Ez éneköt szörzék jó Husztnak várában,
Bornemisza Pétör az **ő víg kedvében**.
Vajjon s mikor leszön jó Budában lakásom!

A versegész ismeretében itt a „víg”, éppen hogy nem – a mai értelemben vett – víg. Pontosan az ellentéte. Ironikus játék. Vélhetőleg a gyermek Balassi értette ezt. Szomorú tanárnak volt okos tanítványa.

Balassi második versében (*Kristina nevére*), a negyedik versszakban olvashatjuk: „víg ének is siralom” – ez nem áll éppen távol Bornemisza felfogásától, annak fordítottja.

Van-e mindennek valami jelentősége, vagy csak filológusi kukacoskodás? Balassi, a tanítvány és Bornemisza, a mester viszonya szempontjából feltétlenül van: a „víg elméd tanítványa” baráti, közvetlen kapcsolatra utal. „Az kigyelmed tanítványa” – udvarias semmitmondás.

³ SCHULEK (1939: 19).

⁴ *I. m.* a 16. oldal után, számozatlan oldalon. A kép aláírása: „Bejegyzések az esztergomi főszékesegyházi könyvtár Volaterrani kötetének (R/g 1. 35 jelz.) hátsó belső fedőlapján. Legfelül évszám (1541?) és Bornemisza monogramja: PB P (R) alatta négy sor írás Bornemisztól, a többi – minden kétség kívül az utolsó előtti – Balassi Bálinttól.”

⁵ ECKHARDT (2004: 14). A Franklin Társulatnál megjelent 1941-es könyv újrakiadása.

A régiség nevelőinek ismeretében ez a kapcsolat kivételes. Bethlen Miklós jegyzi fel a tanáráról: „[...] ez a Fogarasi rettenetesen rútul vert”,⁶ Esterházy Pál *praeceptorát* akkor menesztik, amikor a gyermek fogait kiveri.⁷

Balassi költészetében a „víg” igen sokszor fordul elő,⁸ legtöbbször szerelmi kontextusban, de szinte mindig a ’valakivel jól lenni’ értelemben (hölgyekkel, vitéz társakkal stb.). Másképpen fogalmazva, minden, ami jó, csak víg lehet. És fordítva.

A szeretett Krisztus állandó jelzője is a víg, ezt a jelzőt örökli Balassi Juliája is, akárcsak az *Eurialus és Lucretia* női főszereplője. Eckhardt átgondolatlan (és tetszetős) megállapítása, hogy a történelmi, hús-vér Losonczy Anna fölötté vidám hölgy volt,⁹ holott erről semmit nem tudhatunk. Nem veszi figyelembe a víg ilyenén értelmét: aki szeretetünk tárgya, az csak víg lehet. Eredetileg a vígan éneklésnek is teológiai jelentése volt. Számos, a víg Krisztusról idézhető példa helyett most csak néhány. *Cantus Catholici* (Kassa, 1674)¹⁰ 515. énekének pár sora:

Ki feküdt sírban,
Felkele **vígan**,
Feltámadt Krisztus...

⁶ V. WINDISCH (1980: 531): „[...] [E]z a Fogarasi rettenetesen rútul vert, henyéltetett, amint ezt szokták mondani vagy nevezni: mert hanyattán fektetett a földre, fejemet, két kezemet, lábamat feltartatta vélem, hol egyik, hol másik talpamat csapta a lapockával, hol fejemet a három ágú lapos korbáccsal, hol féllábra állítatott kőre, mire, egyszóval igen rútul és bolondul bánt vélem, elannyira, hogy osztán atyámnak panaszkodtam, s megmondottam, hogy bizony nem tanulok.”

⁷ IVÁNYI-HAUSNER-KLANICZAY-KOVÁCS (1989: 306): „[...] Esterás Pál uram hozott Sentére bizonyos pomogranatokat nékem ajándékon, Érsek-Ujvárbul, ott való vicegenerális lévén; kit midőn megszerettem volna, enni akarván benne, azon Bornemisza János praeceptorom álmából nagy haraggal fölserkenvén kijött kamarájából s összetörvén egy pomogranatot, héjastul együtt kalánnal az számban tolta, visszarántván az kalanat egyik fölső fogamat is kivonta. Midőn pedig az mellette való is inogna, azt kalapáccsal béütvén azután kipökette velem.”

⁸ A *Balassi-szótár* szerint ötvennégyyszer. Vö. JAKAB-BÖLCSKEI (2000: 457).

⁹ ECKHARDT (1943: 192).

¹⁰ https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangelikusMuzealisKonyvek_EOK_R_0244/?pg=2, 2024. 11. 10. A *Cantus Catholici* első, 1651-es kiadását SZÖLLŐSI Benedek állította össze. Megjelent Lőcsén, Kisdi Benedek és Szelepcsényi György költségen. Ezt az éneket még nem tartalmazta.

Pázmány Péter *Az utolsó ítéletnek rettenetességéről* prédikációjában így jellemzi Krisztust: „Akkor osztón Krisztus az igazakhoz fordulván, **víg** és kegyes ábrázattal [...]”

S aki az Úrral találkozik: víg, vigadozik. A Magyar Bibliatársulat 2014-es, új fordítású Bibliája szerint: „De én **vigadozni** fogok az Úr előtt, **víg** örömmre indít szabadító Istenem.” (Hab 3,18).¹¹

Balassi pedig – a Bibliára hivatkozva – így ír a *Füves kertecskében*: „Le-gyetek bátrak és **vígak**, jól megfizetnek néktek mennyégben, Matt. 5.”¹²

Eckhardt ezt írja a bejegyzésekről:

[...] Balassi Bálint tollpróbáit olvashatjuk; előbb egy többszöri próbálkozás és poca árán odasikerített sententiát: „*Gutta cavat lapidem non vi sed saepe cadendo*”, majd alatta: „Az kigyelmed tanítványa Balassi Bálint”, s ez alatt egy újabb sententia, ugyancsak az ő kezétől, mely az elsőnek átköltése: „*Sic homo fit doctus non vi sed saepe studendo.*”¹³

Ez azonban nem két bölcsesség, hanem egy, s nem átköltés; a latin szövegek összetartoznak: *Gutta cavat lapidem non vi sed saepe cadendo, sic homo fit doctus non vi sed saepe studendo.* („Követ is kíváj a víz, nem erővel, hanem gyakorta való csepegéssel, az ember így szerez tudást: nem erővel, hanem sok-sok tanulással.”) A *Gutta cavat lapidem* szólás Ovidiusra¹⁴ vezethető vissza ugyan, ám a folytatás ismeretlen eredetű (legalábbis én nem ismerem az eredetét); 16–17. századi latin mondás, amely Lengyelországban volt rendkívül népszerű.¹⁵ Ismerve Bornemisza lengyel kapcsolatait, kiváltképp mély tiszteletét Báthory István iránt,¹⁶ talán ez sem véletlen.

¹¹ <https://szentiras.hu/RUF/Hab3>, 2024.11.10.

¹² Az 1572-ben, Krakkóban megjelent kiadás modern helyesírásra átirrt szövegében: KŐSZEGHY (2006: 110). És lényegében ugyanez még kétszer: 116; 121.

¹³ ECKHARDT (2004: 14).

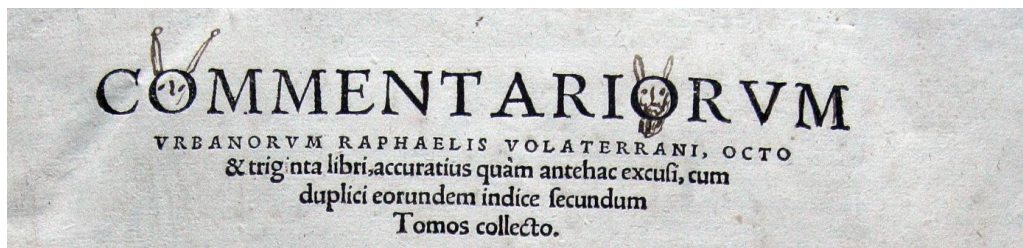
¹⁴ Ov. *Pont.* 4, 10, 5: *Gutta cauat lapidem, consumitur anulus usu.*

¹⁵ A mai napig az, számos lengyel iskola jelmondata.

¹⁶ Mint írja: „Dávidot az juh akolból királyságra emelte Isten. Somlyai Bátorit az mi nemzetünk közül lengyel királyságra 1576 esztendőbe, kivel Muszkvának országát meg verette 1581.” BORNEMISZA (2000: Ccccxliij).

Eckhardt kiváló megfigyelése: „Huszonhét évvel később, mikor Júliát ostromolja, szemléletes képpé szélesül a gyerekkorban tanult idézet: »A piros márványkő, kit ver gyakor esső, csepegéstől lyukadhat [...].«”¹⁷

Bornemisza tanár úr ironikus „víg elméje” engedhette meg a gyermek Balassinak a címlap némi sajátos módosítását:

Eckhardt szerint: „Talán még a gyermek Bálint rajzolta át a címlap komoly »COMMENTARIORVM« szavában az egyik O betűt csörgőssipkás bolondra, a másikat számárfejre [...]”¹⁸

Miért éppen bolond és számár? Mert összetartoznak. A bolond a bölcsesség ellentéte, a balgatagság. A számár lényegében ugyanaz, máig használt jelentésben maga a tudatlanság, a butaság. A bolond és a számár együtt: maga a *stultus mundanus* – az ostoba világ.

A tudós irodalomtörténész véleményét a bizonyossággal határos módon megerősíti Petneki Áron a tudatlanság képeiről szóló kiváló és alapos tanulmánya.¹⁹

Mégis eltöprengenék a következőkön. Mélyen igaz, hogy a kutatók említette ábrázolások szerint a bolond a fent megnevezett negatív konnotációkban létezik, abban azonban nem vagyok bizonyos, hogy ezeket a 10 éves Balassi ismerte. Viszont a hús-vér bolondról, az udvari bolondról, a tréfamesterről, a 'víg' jelentés megszemélyesítőjéről valószínűleg hallhatott.²⁰ Noha nyelvtörténetileg helytelen bohócot írni (az a

¹⁷ ECKHARDT (2004: 14).

¹⁸ ECKHARDT (2004: 15).

¹⁹ PETNEKI (2022: 52–62).

²⁰ Nincs itt a helye a mulattató bolond magyarországi történetét vázolni, de tény, hogy Zsigmond királynak, Mátyás királynak, II. Ulászlónak, Apafi Mihálynak stb. is volt udvari bolondja, akárcsak a kiváló humanista főpapnak, Radéczy Istvánnak, a Magyar Kamara elnökének, 1572-től egri püspöknek, 1573-tól királyi helytartónak, az itáliai mintára létrehozott humanista költői társaság, az ún. Radéczy-kör vezetőjének is. Sőt,

nyelvújítással keletkezett a bolyó → bohóból), ma így neveznénk az első képen lévő figurát.

Én a **víg** (csörgősipkás bolond, egyben a legfőbb jó) és nagyon **nem víg** (ördög, a legfőbb rossz) ellentétét vélem felfedezni: a víg korabeli első jelentését és a Bornemisza verse által használtat. És semmi talán, ez a gyermek keze műve.

A víg/szomorú mentalitás teszi lehetővé azt is, hogy ilyen bejegyzések kerüljenek (nem Balassi kézírásával) a könyvbe: *Hic tibi perpetuo pignus amoris erat*, azaz: „Itt volt az örök szeretet/szerelem záloga számodra.” Ez nem vallásos szöveg. Őse talán Ovidius, a *pignus amoris terminus*²¹ bizonyosan az ő révén lett humanista közhely (pl. Janus Pannoniusnál²² stb.).

Röviden: a Volaterranus-kötet firkái a korban egészen kivételes tanár és a korban egészen kivételes tanítvány, a majdani költő előképét rajzolják meg. Bornemisza Péter és Balassi Bálint szellemi-lelki kapcsolataról még hosszan lehetne értekezni, elmélyedni például a *Füves kertecske* szerzőségének bonyolult kérdésében,²³ ám ehelyett, itt és most, egy 80 éves mester tiszteletére írt kötetben, inkább pár szubjektív sort írnék:

Mester! Te lehettél Bornemisza (24 éves voltál, én 17, amikor latinra tanítottál), ám én, sajnos, nem vagyok Balassi. De ettől még vígak vagyunk! Vígak és vénék.

Radéczy még a nemességet is kijárta udvari bolondjának! Egyesek még a 19. században is tartottak udvari bolondot, Szigligeti Ede írja, hogy gyermekkorában még látta a nagyváradi prépost udvari bohócát. És amit a gyermek Balassinak igen nagy valószínűséggel ismernie kellett: a már Zsigmond császár és király udvarában népszerű kártya. Szinte bármelyik válfajában ott a bohóc, a *Jolly Joker*. Az ősböhóc Markalf alakja is igen népszerű volt, már jóval az 1577-es kolozsvári, magyar nyelvű nyomtatott kiadás előtt.

²¹ Ov. *Ars am.* 2, 247–248: *Laeta erit, et causam tibi se sciet esse pericli; Hoc dominae certi pignus amoris erit.*

²² 294. AD LUDOVICUM CYPRIUM, DE HYMNO: *Nos tibi versiculos, Ludovice, dicavimus istos, / O decus, et saeculi, gloria magna, tui! / Hos ego de sacro converti nuper Homero, / Qui tibi mansuri pignus amoris erunt.* V. KOVÁCS (1987: 154).

²³ KŐSZEGHY (2006: 18–36).

Szőrényi és Kőszeghy, in: J. COMENIUS, *Orbis pictus*, Lőcse, 1685.

Források

- BORNEMISZA 2000 BORNEMISZA P., *Prédikációk egész esztendő által minden vasárnapra rendeltetett Evangéliumból*, Bibliotheca Hungarica Antiqua 33, Detrekő – Rárbok, 1584, Budapest, 2000.
- Cantus 1674 *Cantus Catholici*, Kassa, 1674 – EOK R 244 – RMK I. 1159; https://library.hungaricana.hu/hu/view/EvangelikusMuzealisKonyvek_EOK_R_0244/?pg=329&layout=s
- IVÁNYI-HAUSNER-KLANICZAY-KOVÁCS
IVÁNYI E. (ford.) – HAUSNER G. – KLANICZAY T. – KOVÁCS S. I. (szerk.), *Esterházy Pál: Mars Hungaricus*, Budapest, 1989.
- KŐSZEGHY 2004 KŐSZEGHY P. (szerk.), *Balassi Bálint: Összes művei*, Budapest, 2004.
- KŐSZEGHY 2006 KŐSZEGHY P. (szerk.), *Balassi Bálint: Beteg lelkeknek való füves kertecske*, Bibliotheca Hungarica Antiqua 39, Budapest, 2006.
- V. KOVÁCS 1987 V. KOVÁCS S. (szerk.), *Janus Pannonius összes munkái: Jani Pannonii opera omnia*, Budapest, 1987².
- V. WINDISCH 1980 V. WINDISCH É. (szerk.), *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, Budapest, 1980, 397–1242.
- VOLATERRANUS 1530 R. VOLATERRANUS, *Commentariorum urbanorum octo et triginta libri*, Basilea, 1530.

Felhasznált irodalom

- ECKHARDT 1943 ECKHARDT S., *Az ismeretlen Balassi Bálint*, Budapest, 1943.
- ECKHARDT 2004 ECKHARDT S., *Balassi Bálint*, Budapest, 2004.
- JAKAB-BÖLCSKEI 2000 JAKAB L. – BÖLCSKEI A., *Balassi-szótár*, KLTE Számítógépes nyelvtörténeti adattár 8, Debrecen, 2000.
- KŐSZEGHY 2006 KŐSZEGHY P., *Balassi Bálint Füves kertecskéjéről: Utószó*, in: Balassi Bálint: Beteg lelkeknek való füves kertecskéjéről, Budapest, 2006, 18–36.

- PETNEKI 2022 PETNEKI Á., „Okkal festünk tehát neki számárfület”: A tudatlanság és ostobaság képei, *Pannonhalmi Szemle* (2022/2), 52–62.
- SCHULEK 1939 SCHULEK T., *Bornemisza Péter 1535–1584: A XVI. századi magyar művelődés és lelkiség történetéből*, A Keresztyén Igazság Könyvtára, Sopron – Budapest – Győr, 1939.

Balassi scribbles

The paper corrects the reading of the entry scribbled by Bálint Balassi in a book owned by Péter Bornemisza (Volaterranus Rafael, Commentariorum urbanorum octo et triginta libri, Basileae 1530) and explores the significance of the revised text in the context of the relationship between Péter Bornemisza and Bálint Balassi. Additionally, it examines some of the other entries in the volume and investigates the contemporary meaning of the adjective 'víg' in light of the new reading.

Keywords: Bálint Balassi, Péter Bornemisza, Raffael Volaterranus

BARTÓK ISTVÁN

Carmina de polysemis et vocabulorum differentiis. Guarino da Verona elméleti művének 16. századi kolozsvári kiadása

Guarino da Verona grammatikai-poétikai munkáját Christophorus Hecyrus (Christoph Schweher) hasonló művével egy kötetben adták ki Kolozsváron (Claudiopolis, Klausenburg, Cluj-Napoca) 1588-ban. A két mű együtt, ezt megelőzően, Nürnbergben egy önálló kötetben, Frankfurtban egy bővebb összeállítás részeként jelent meg. Guarino magyar vonatkozásban leginkább mint Janus Pannonius tanára kerül szóba. Recepcióját illetően nem árt áttekinteni a szóban forgó mű legfontosabb jellemzőit. Guarino műve 1414 és 1419 között keletkezhetett. Eredeti szövegét többen kommentálták, kiegészítették. A kolozsvári kötet mintájául a fent említett német kiadások szolgálhattak, amelyek már az átdolgozásokat is tartalmazták.

Kulcsszavak: Guarino da Verona, Christophorus Hecyrus, grammatika, poétika

Kolozsváron, a Heltai-nyomdában 1588-ban jelent meg egy Guarino da Verona és Christophorus Hecyrus egy-egy művét tartalmazó kiadvány.¹ Mai fogalmaink szerint stilisztikai segédkönyv, rokon értelmű és többjelentésű latin szavak alkalmazására hoz versbe szedett példákat és szabályokat. Az RMNy leírásához Borsa Gedeon fűzött értékes kiegészítést.² A kapcsolódó szakirodalom leginkább a bibliográfiai és könyvtörténeti adatok regisztrálására szorítkozik. A munka hatásáról egy részletkérdést illetően Ekler Péter írt.³ A hazai szerkesztésű irodalomelméleti kézikönyvek feldolgozása még tartogat feladatokat, ezért ez a munka is megérdemli a további figyelmet.

¹ GUARINUS–HECYRUS (1588).

² BORSA (1984: 124–125).

³ EKLER (2007–2008: 26–27).

Mintáját nem nehéz megtalálni, ugyanis a bibliográfiák a kolozsvári edíción kívül mindössze két olyan kiadványról tudnak, amelyekben Guarino és Hecyrus műve együtt szerepel, ugyanezzel a címmel. A két munka először egy önálló kötetben Nürnbergben látott napvilágot 1551-ben.⁴ A kiadványból egy példány megtalálható a marosvásárhelyi Teleki Tékában is. Később Jacobus Micyllus mindkét művet egy több poétikai, stilisztikai munkát tartalmazó összeállításba is beillesztette.⁵ Hecyrusnak a német kiadványokban szereplő ajánlásából kiderül, hogy a Guarino-művet ő rendezte sajtó alá.

A Kolozsváron kiadott Guarino-munka eredeti változatának legfőbb mintája Évrard de Béthune *Graecismus* című verses összeállítása lehetett, ami a lexikai szempontokra összpontosítva részletezett grammatikai-poétikai tudnivalókat. Guarino műve keletkezésének pontos idejét nem tudni, feltehetően 1414 és 1419 között írta, amikor Velencében tanított. A régiségben *Carmina differentialia* vagy *Versus differentiales* címmel sok kéziratos másolatban terjedt, többször nyomtatásban is megjelent önállóan, vagy a szerző más munkáival együtt. A szöveg a századok során sokat változott. Többen fűztek hozzá kommentárokat, javították, kiegészítették. A rekonstruálható eredeti forma modern kiadása is elkészült.⁶

A kolozsvári kötet második részének szerzője, Christophorus Hecyrus Crumnovianus (Christoph Schweher, [1520/1521–1593]) a dél-csehországi Krumauban (Crumnovia, Český Krumlov) született. Katolikus pap volt, 1544–1560 között a budweisi (České Budějovice) latin iskola rektora, az említett német kiadványokban közölt ajánlását mint *Ludimoderator Buduicensis* írta.⁷ Munkásságának legismertebb darabja a reformáció megjelenése után összeállított első katolikus énekeskönyv. Életművének kritikátörténeti vonatkozása, hogy Tomáš Rešl-lel latin–cseh szótárt szerkesztett.⁸

⁴ GUARINUS–HECYRUS (1551).

⁵ GUARINUS–HECYRUS (1569).

⁶ PERCIVAL (2004). Köszönöm JANKOVITS Lászlónak, hogy felhívta a figyelmemet a munkára. Újabban a műről ld. STOK (2016).

⁷ GUARINUS–HECYRUS (1551: A2r–A3), GUARINUS–HECYRUS (1569: 166–169): *Christophorus Hecyrus Ludimoderator Buduicensis, optimaе spei adolescenti Danieli Mathiaschio Domini Casparis Mathiaschii Senatoris Buduicensis filio S[alutem] P[lurimam] D[icit]. [...] Datae Buduicii Bohemici pridie Calend. Decemb. Anno a nato Christo M.D.L.*

⁸ HECYRUS–REŠL (1560).

A német kiadványok felépítését összehasonlítva a Heltai-nyomda termékével, kitűnnek a szerkezeti különbségek. A nürnbergi edícióban a címlap hátoldalán olvasható a kolozsvári kiadványban is közölt epigramma:

Ad Lectorem

Qui Polysema cupit scire et discrimina vocum,
Quae discentibus haud commoda parva ferunt:
Hunc vigili studio atque attenta mente libellum
Perlegat, haec mira qui brevitate docet.⁹

Ezt követi Hecyrus ajánlása. A humanista szóvirágokból kihámozható, hogy Guarino munkáját a tanulóifjúság hasznára egy rejtőzködő kéziratot példányból adta ki, megmentve azt a feledéstől. Munkája során javított a szövegen, erre néhány példát hoz. Arról is tud, hogy korábban mások is foglalkoztak a kézirattal. Lorenzo Vallát említi és „más szerzőket”. Javításaikkal nem mindig ért egyet. Eltérő megoldásait vagy jegyzetekben közli, vagy egyszerűen átírja a korábbi változatokat. A Guarino-műhöz csatolt saját hasonló munkáját azért tartja szükségesnek, hogy a nehezebben érthető részeket a tanulók könnyebben feldolgozhassák.¹⁰ Ezt követi Guarino műve.¹¹ A második rész Hecyrus saját összeállítása.¹²

A frankfurti szerkesztményben a Kolozsváron is kiadott művecskék előkelő társaságba kerültek. A címlapon Eobanus Hessus epigrammája áll, az egész kötethez Micyllus írt rövid ajánlást.¹³ Az összeállító munkáját Melanchthon büszkén citált megjegyzése nyomatékosítja: *Philip. Melanth. Nemo Latine scripsit Prosodiam eruditius, aut diligentius, Micyllo*.¹⁴ A kötetben az idézett címléírásban szereplő szerzők mellett – többek között – szerepel Melanchthon¹⁵ és Erasmus¹⁶ egy-egy vonatkozó írása is.

⁹ GUARINUS–HECYRUS (1551: A1v).

¹⁰ GUARINUS–HECYRUS (1551: A2r–A3r).

¹¹ GUARINUS–HECYRUS (1551: A3v–B4r).

¹² GUARINUS–HECYRUS (1551: B4v–D4r).

¹³ GUARINUS–HECYRUS (1569: 3–4).

¹⁴ GUARINUS–HECYRUS (1569: 4).

¹⁵ GUARINUS–HECYRUS (1569: 86–102): *Ex Grammaticis Philippi Regulae de syllabis*.

¹⁶ GUARINUS–HECYRUS (1569: 102–110): *Des[iderius] Erasmus Roterodamus de metris Comicis*.

Guarino és Hecyrus műveit a nyomdász előszava vezeti be. Nemcsak azért illesztette a kiadványba Guarinus munkáját és egyéb, tudásra érdemes dolgokat, hogy a könyv utolsó része ne maradjon üresen, hanem mert azok meggyőződése szerint nem haszontalanok, sőt egyenesen gyümölcsözők a tanulók számára. A margón megjegyzi, hogy Guarino 1460-ban halt meg.¹⁷ Mindebből arra lehet következtetni, hogy a Kolozsváron is kiadott két rész felvétele a frankfurti összeállításba nem Micyllus, hanem a nyomdász ötlete volt. Ez után következik a Guarino-rész címe és a nürnbergi kiadásból idézett epigramma,¹⁸ majd Hecyrus ajánlása.¹⁹ Ezt követi a két munka.²⁰

Szabó Károly és az ő nyomán az RMNy az elején és a végén csonka kolozsvári példány alapján írta le a kiadványt. Borsa Gedeon hivatkozott kiegészítésének²¹ köszönhetően immár ismerjük az első levelet. A címlap rectóján, a cím után olvasható a német kiadásokból ismert epigramma, majd a kiadás helye és ideje: *Impressum Claudiopoli, in officina Helthana, Anno M. D. LXXXVIII*. Ajánlás és előszó nincs, a második levélen Guarino műve kezdődik, az eredetihez képest számos változtatással.²²

A szöveggözlés az említett német edíciókat követi, amelyek átvették a korábbi módosításokat, kiegészítéseket. Így Guarino versbe szedett eredetijét a kommentált kiadások nyomán sokszor megváltoztatja, a szöveget meg-megszakítják a hozzáfűzött megjegyzések. Már az első lapok ezt mutatják (1. táblázat):

¹⁷ GUARINUS–HECYRUS (1569: 164): *Typographus Lectori S[alutem]. Quia praeter decorum videbatur, non minus, si nihil omnino vacui ad calcem spatii, quam si nimium esse relictum: non inutile nec infrugiferum studiosis tyronibus, in quorum gratiam & emolumentum ista potissimum eduntur, fore putavimus, si & Guarini Veronensis Carmina de Polysemiis ac vocabulorum differentiis, aliisque quibusdam scitu dignissimis hic annecteremus*. A margón: [Guarinus Veronensis] *Claruit Anno Domini 1460*.

¹⁸ GUARINUS–HECYRUS (1569: 165).

¹⁹ GUARINUS–HECYRUS (1569: 166–169).

²⁰ GUARINUS–HECYRUS (1569: 178–198; 199–255).

²¹ Ld. a 2. lábjegyzetet.

²² GUARINUS–HECYRUS (1588: A2r–B8v).

Guarino (Percival kiadása nyomán) ²³	Kolozsvár, 1588 ²⁴
Dicitur esse <i>nepos</i> de <i>nepa</i> luxuriosus Ast natum nati die <i>post natum</i> esse <i>nepotem</i>. Durities carnis <i>callus</i>, <i>callis</i> est uia stricta. Est montis <i>collis</i>, <i>caulem</i> die esse uirentem, Esse <i>colum</i> dices qua femina fila reducit.	Dicitur esse nepos a nato filius ortus Deque nepa consumptore die esse nepotem. Nepa scorpius, teste Plinio, deuorat omnes filius, vno saluo. Duricies carnis callus, callis via trita. Est montis collis, caulem dic esse uirentem, Caula gregem claudit, capitis sub pondere collum est. Esse colum dices qua foemina fila reducit.
[...]	[...]
Factus de seruo liber libertus habetur; Libertinus erit liberto a patre creatus; Hic etiam libertus erit.	Factus de seruo liber libertus habetur; Libertinus erit liberto a patre creatus. Valla docet libertum & libertinum idem esse, nisi quod libertus significet priuatum respectum vt patronus, Libertinus conditionem hominis, vt Ingenuus.

Guarino versét ugyancsak megszakítják a beillesztett újabb példák, a kapcsolódó szabályok megfogalmazásai (2. táblázat):

Guarino (Percival kiadása nyomán) ²⁵	Kolozsvár, 1588 ²⁶
<i>Obsto cum consto</i> doctrina supinat in <i>atum</i>; Cetera dant in <i>itum</i>, <i>praesto</i> formabit utrumque. Haec geminant: tundo, cado, pendo, cum pedo, caedo, Et tendo.	Obsto cum consto doctrina supinat in <i>atum</i>; Cetera dant tibi <i>itum</i>, <i>praesto</i> formabit vtrumque. Haec regula non est certa, habet enim haec composita alias in <i>atum</i>, alias in <i>itum</i> supina. DE VERBIS GEMINANTIBUS primam syllabam praeteritis. Ordinis haec primi sunt do, sto, quae geminantur, Mordeo cum pendet, sic spondeo, tondeo iungas, Flexus haec terni tibi erunt, tundo, cado, tendo, Pendo sic pedo, caedo, pendo, parco quoque posco,

²³ PERCIVAL (2004: 160).

²⁴ GUARINUS–HECYRUS (1588: A2r).

²⁵ PERCIVAL (2004: 160–161).

²⁶ GUARINUS–HECYRUS (1588: A2v).

Moribus et uerbis <i>lepor</i> est, <i>lepus</i> est quoque siluis.	Hinc disco, tango, pango, cui iungito, Sic pario, cello, fallo, pello, cano, curro. DE COMPOSITIS GEMINANTIIUM Composita haud geminant a simplicibus geminantis. A disco, do, sto, pungo, posco, geminantur Perfecta insuper a curro veteres geminarunt, Hortor in his vt posteriorum exempla sequaris, Moribus et verbis lepor est, lepus est quoque syluis.
--	---

A kolozsvári kötetben – akárcsak a német kiadásokban – a margón megtalálhatók a versekbe foglalt, példaként tárgyalt kifejezések, kiegészítve a hasonló jelentésű vagy alakú párhuzamokkal.

Kiegészítve az 1. táblázat második oszlopát (3. táblázat):

Kolozsvár, 1588 – főszöveg	Margináliák
Duricies carnis callus, callis via trita. Est montis collis, caulem dic esse uirentem, Caula gregem claudit, capitis sub pondere collum est. Esse colum dices qua foemina fila reducit.	Callus. Callis. Collis. Caulis. Caula. Collum. Colus.

A kolozsvári kiadvány második része Hecyrus hasonló munkája, ugyancsak a német kiadások nyomán.²⁷ Az utolsó lapokon található a javítandó hibák felsorolása és a tárgymutató.²⁸

A kolozsvári megjelenést követő évben szó esik a kiadványról. 1589-ben a Heltai-nyomdában látott napvilágot egy hasonló kézikönyv: egy tévesen Cicerónak tulajdonított mű, rokon értelmű szavak gyűjteménye.²⁹ Az anyag a latin szavak kezdőbetűje alapján betűnként alkot szócsoportokat, ezek az ábécé rendjében követik egymást. Minden szócsoportban a latin címszavak ugyancsak betűrendben sorakoznak, és minden szó után a magyar, majd a német fordítás áll. A nyomdász – kikö-

²⁷ GUARINUS–HECYRUS (1588: C1r–F8v).

²⁸ GUARINUS–HECYRUS (1588: G1r; G1v–G4v).

²⁹ CSÚRY (1924).

vetkeztethetően az ifjabb Heltai Gáspár³⁰ – utószava szerint a népnyelvű kiegészítések az ő munkái. Itt említi az előző évi Guarino–Schwehekiadást, mintegy a jelen összeállítás előzményeként. Saját művét folytatásnak tekinti:

Similiter quoque tibi, libellum de Polysemis et vocum differentiis, exhibuimus. Nunc vero et Synonymorum libellum, dictionum scilicet, quae sub diuersis vocibus idem significant, typis expressimus, non agrauati vernaculam illis inserere linguam.³¹

A magyar és német kiegészítéseket Sági István a nyelvtudománytörténet szempontjai szerint értékeli:

A XVI. század végén, Calepinus és Szikszai Fabricius korában, Heltai szótárának magyar szókincse kisebb jelentőségű. De meg kell becsülnünk minden emléket, mely nyelvünk múltjának bővebb ismeretét előmozdítja. Alaposabb vizsgálat nélkül is feltűnik e szótárkában néhány értékes szótörténeti adat.³²

Hozzátehetjük: a háromnyelvű „szótárka” a szellemi tevékenységekhez kapcsolódó népnyelvű terminusokat is tartalmaz,³³ így az irodalmi gondolkodás történetében is helye van.

A 16–17. században Magyarországon és Erdélyben számos, kritikatörténeti szempontból fontos, először külföldön megjelent kézikönyvet adtak ki, hol a minta utánnyomásaként, hol kisebb-nagyobb mértékben átdolgozva. Molnár Gergely és Valentin Wagner esetében nem túlzás következetesen átgondolt tankönyvprogramról beszélni. Sokszor a humanizmus élvonalába tartozó szerzők Európa-szerte elterjedt művei váltak az itthoni tanulók számára is elérhetővé. A *Carmina differentialia* népszerűsége a 16. század második felére mintha már csökkent volna. Korábbi nyomtatványokat már nem lehetett könnyű elérni. Mint említettem, Hecyrus művével együtt, önálló kötetben külföldön egyszer je-

³⁰ CSÜRY (1924: 4).

³¹ CSÜRY (1924: 19).

³² SÁGI (1925: 65).

³³ Például: *Liberales artes – Szabad es bölcz tudományoc – Die freye Künsten*, CSÜRY (1924: 12).

lent meg, így igencsak valószínűsíthető, hogy az lehetett a kolozsvári edíció mintája.

A hazai szerkesztésű, kritikátörténeti érdekű források számbavételénél nem érdektelen Guarino egy munkájának kiadása. A mester magyar vonatkozásban leginkább Janus Pannoniusszal kapcsolatban kerül szóba. Recepcióját illetően nem árt tudni a Heltai-nyomda említett termékéről. A kapcsolódó legalapvetőbb tudnivalók ösztönözhetik a további részletekre irányuló kutatásokat, így hozzájárulhatnak a hazai irodalmi gondolkodás forrásainak alaposabb megismeréséhez.

Források

GUARINUS–HECYRUS 1551

Guarini Veronensis carmina de Polysemis & vocabulorum differentiis, & aliis quibusdam scitu dignissimis, recognita et illustrata per Christophorum Hecyrum Crumnovianum, cuius eiusdem argumenti carmina annexa sunt, VD16 G3868, Nürnberg, 1551.

GUARINUS–HECYRUS 1569

Ratio examinandorum componendorumque versuum Methodica, ad usum & exercitationem studiosae iuventutis, per doctissimum Poëtam Jacobum Micyllum conscripta. [...] Ulrichi Hutteni, Equitis Germani, de arte versificatoria Carmen Heroicum. I De Carminibus ad Veterum Imitationem artificiose componendis, praecepta bona & utilia, collecta a [...] Georgio Sabino. Guarini Veronensis Carmina de Polysemis et Vocabulorum differentiis, & aliis quibusdam scitu dignissimis, recognita & illustrata per Christophorum Hecyrum Crumnouianum, VD16 ZV 11130, Guarino: 170–198; Hecyrus: 199–255, Frankfurt, 1569.

GUARINUS–HECYRUS 1588

Guarinus Veronensis: Carmina de polysemis et vocabulorum differentiis; Christophori Hecyri Carmina de polysemis et differentiis vocabulorum, RMNy 612, Kolozsvár, 1588.

HECYRUS–REŠL 1560

Dictionarium Latinobohemicum in Usum et gratiam studiosae iuventutis Bohemicae ex Petri Dasypodii Dictionario [...], Olmütz, 1560.

Felhasznált irodalom

- BORSA 1984 BORSA G., *Források és kiigazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” első kötetéhez V*, Magyar Könyvszemle, 100 (1984), 119–127.
- CSÜRY 1924 [Pseudo] Marcus Tullius Cicero: *Ad Lucium Veturium synonymorum liber*, Kolozsvár, 1589, RMNy 626, in: CSÜRY B. (bev., szerk.), *Ifj. Heltai Gáspár három nyelvű szótára 1589-ből*, Cluj-Kolozsvár, 1924.

- EKLER 2007–2008 P. EKLER, *Methodological Problems in 15th Century Latin Grammar Books Used in Hungary: saepes, faex, pecus, Camoenae Hungaricae*, 4–5 (2007–2008), 18–32.
- PERCIVAL 2004 W. K. PERCIVAL, *A Working Edition of the Carmina differentialia by Guarino Veronese*, in: *Studies in Renaissance Grammar*, London – New York, 2004, 159–177.
- SÁGI 1925 SÁGI I., Csűry Bálint: *Ifj. Heltai Gáspár háromnyelvű szótára 1589-ből. Kolozsvár*, 1924, Magyar Nyelv, 21 (1925), 64–65.
- STOK 2016 F. STOK, *Caratteristiche e composizione dei Carmina differentialia di Guarino Veronese*, *Studi Umanistici Picensi*, 36 (2016), 101–122.

***Carmina de polysemis et vocabulorum differentiis*. A 16th-century Kolozsvár edition of Guarino da Verona's theoretical work**

Guarino da Verona's grammatical and poetic work was published in one volume alongside a similar work by Christophorus Hecyrus (likely Christoph Schweier) in Kolozsvár (Claudiopolis, Klausenburg, Cluj-Napoca) in 1588. The two works had previously been published together in a separate volume in Nuremberg and as part of a larger compilation in Frankfurt. Guarino is best known in Hungary as a teacher of Janus Pannonius. A more thorough understanding of his reception can be gained through a description of the most important features of the work in question. Guarino's work was probably written between 1414 and 1419. Its original text was commented on and supplemented by numerous scholars. The Kolozsvár volume may have been modeled on the aforementioned German editions, which may have already included revisions.

Keywords: Guarino da Verona, Christophorus Hecyrus, grammar, poetics

KISS FARKAS GÁBOR

Neolatin irodalom, szerecsenek és a Tátra-hegymászás története

A tanulmány egy különös eseményt tárgyal, amelyről Leonhartus Nicasius poprádi költő verse emlékezik meg. A boroszlói Jakob Monau humanista orvost Tátrába érkezése alkalmából 1591-ben több helyi humanista verssel köszöntötte, köztük Nicasius is, aki leírta, hogy egy fogságba ejtett fekete (Aethiops) orvos (medicus) és gyógygyógyász nemrég megmászta a Tátra hegyeit. A költemény elemzése tudományos érdeklődésében párhuzamot mutat David Frölich közel korabeli tátrai hegymászó leírásával, a művek egyik közös témája a légkör régióinak beosztása és a középső légkör (media regio aëris) felső határa.

Kulcsszavak: humanizmus, neolatin költészet, hegymászás, afrikaiak Európában

Azt követően, hogy Petrarca meghódította a Mont Ventoux-t, a humanisták egyre növekvő csodálattal fordultak a hegyek felé. A 16. században egyenesen egy új természetszemlélet körvonalai kezdtek kibontakozni a neolatin hegységleírásokban, amelyek azt a csodálattal vegyes borzongást írták le, ahogy az Isten által alkotott természet óriásai felé fordul a hozzájuk képest eltörpülő ember tekintete. Pietro Bembo *Aetna* című költeménye (1492–1496)¹ és a svájci Conrad Gessner *Epistola de admiratione montium* (1541)² hatására – hogy csak két példát említsek – a hegyek addigi természetfeletti és babonás szemlélete átadja a helyét a természet csodálatának. A magyarországi latin irodalomban is megtaláljuk a nyomait ennek a szemléletváltozásnak: míg Oláh Miklós *Hungáriájában* egy hegy még csak akkor kelti fel a szerző figyelmét, ha az emberi civilizáció valamilyen teljesítménye (szőlőművelés, királyi palota, kolos-

¹ WILLIAMS (2017).

² BARTON (2017: 68–71).

tor) kapcsolódik hozzá, Frölich Dávid mintegy száz évvel később írt *Medulla geographiae*-jában (1639) viszont már a tudományos érdeklődés és a csodálat tárgya lesz a Tátra. Frölich a mászás során a felhők fajtáit és magasságát vizsgálja, kétszer is fegyvert süt el, hogy az eltérő visszhangot hallhassa, és hangot ad borzongásának is a völgyek közt megülő fellegek láttán („és úgy tűnt, ha leesnék a hegyről, nem a földre, hanem egyenesen az égbe esnék”).³

Frölich leírásából kiderül, hogy 1615-ben két diáktársával együtt mászta meg a Tátra egyik csúcsát. Két évtizeddel korábban azonban már egy másik hegymászóról is tudomást szerzünk egy humanista versgyűjteményből, méghozzá egy afrikai szerecsenről, vagy a kor szóhasználatával *Aethiops*ról. 1591-ben jelent meg a *Carmina gratulatoria de felici in Scepusium adventu* [...] *Jacobi Monavii* című antológia Görlitzben,⁴ amely az Európa-szerte ismert boroszlói humanista tudós, Jakob Monau (1546–1603) szepességi látogatását ünnepelte. A kötetben 26 szepességi humanista írt latin verseket a vendég tiszteletére, köztük Máriássy Zsigmond, Caspar Pilcius, Tolnai Fabricius Tamás, és Ambrosius Lam Sebestyén szerkesztette egybe az üdvözlő kötetet.⁵ Jakob Monau a boroszlói kriptokálvinista humanista kör tagja volt, Dudith barátja, és Crato von Krafftheim halála után annak egyik központi alakja.⁶

Az üdvözlésére írt költemények között találjuk az egyébként teljesen ismeretlen poprádi Leonartus Nicasiusnak, a szepesi 13 város jegyzőjének⁷ disztichonos költeményét, amely így kezdődik:

³ FRÖLICH (1639: 340): *mihi videbar, si de monte caderem, non in terram, sed recta in coelum me prolapsurum*. A leírást Frölich újra kiadta *Cynosura viatorum*-ában, majd a modern földrajz alapítója, Bernhardus Varenius is átvette: VARENIUS (1650: 386), tőle pedig számtalan más 17–18. századi forrás is közölte. Frölichre a hegyek felfedezésének kontextusában utal már TURÓCZI-TROSTLER (1915: 187). Ld. még KORENJAK (2017: 200).

⁴ RMK III. 813, VD16 ZV 30108 (online elérhetősége a berlini Staatsbibliothekban: <http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB00016BDD00000000>). A kötet értelmezésére ld. TARNAI (1992: 93–94).

⁵ SZABÓ (2004: 79), SZABÓ (2013: 121), SEBŐK (2021: 120).

⁶ ILIĆ (2016: 61). Jakob Monau sajnos nem szerepel a nagy irodalomtörténeti munkákban, a legteljesebb életrajz (csak első életszakaszáról) még mindig: GILLET (1861: II, 72–79). Ld. még GERBER (2014: 532).

⁷ *Leonartus Nicasius Poprad[iensis] XIII oppidorum notarius. Carmina* [...], D3r. Verset írt (Leonhartus Nicasii néven) Anna Wolkensteinnek, a lublói vár provizora, Johann Kra-

Hactenus autumnni tam clemens tempore caelum
 Miratus tacito pectore saepe fui.
 Saepe, quid est, dixi, Borealibus Aeolus auris
 Temperat a patrio cur ita monte diu?
 Cur ita ridentem cum verno tempore vultum 5
 Aethiopem medicum viderit an quod, habet?
 Quin tetrico vultu est hominem aversatus inertem
 Nec minus ac Brumae tempore tristis erat.
 Cum mihi sollicito tandem praesaga, Monavi
 Panditur adventus fama, Iacobe, tui, 10
 Hinc capit exultans nova gaudia Carpathus ingens
 Nubibus obducit nec cava saxa nigris,
 E quibus effundat molem nivis, occulit altum
 Aëris in media dum regione caput.
 Ne queat, ut medici perhibent, non tempore iusto 15
 Aër frigidior, forte nocere tibi,
 Quid? quod et ipse rotans rapido Poprad impete saxa
 Nunc quoq[ue] sedato molliter amne fluit.⁸

us feleségének halálára összeállított kötetbe is, amelyben a fiatalon elhunyt Anna festészeti és irodalmi képességeit magasztalta: vö. *Memoriae* (1595: B4r-C1r), RMK III. 854. Ezek a versek kívül fennmaradt másolatában az Osztrák Nemzeti Könyvtár cod. 7444 kódexében a *Res bellicae a celebre heroe Hungaro Lossoncio sub Ferdinando I. ad fluvium Themes gestae* című történeti írás, amelynek végén (5r) a *Leonartus Nicasius e Popradio civis Waraliensis ex ea quam habebat historia de verbo ad verbum descripsit fideliter* 20. Mai Ao. 95. megjegyzés olvasható. Ld. UNTERKIRCHER–HORNINGER–LACKNER (1976: 63; 446. kép). Talán rokonai lehettek Albertus és Georgius Nicasius: SZABÓ András Péter szíves felvilágosítása szerint Albert Nicasius volt 1578–1582 között a szepességi városok grófja, ld. DEMKÓ (1883: 455); Georgius Nicasius pedig Durádon és Felkán volt lelkész 1600-ban bekövetkezett haláláig, ld. CSEPREGI (2015: I/2, 170).

⁸ „Eddig gyakran csendes szívvel csodáltam, hogy ősz idején milyen kegyes az égbolt hozzánk. Gyakran kérdeztem, miért van, hogy Aiólosz ily sokáig kíméli az északi szelektől a honi hegyeket? Miért olyan mosolygós az arca a tavaszi időjárással – talán mert egy szerecsen orvost látott? Dehogy, inkább komor arccal elfordult e tétlen embertől, és szomorú volt, mint tél idején. Mikor azonban izgatottan várunk, és elér hozzám az érkezésedet előre hirdető hírneved, Jacobus Monavius, emiatt a hatalmas Kárpátok új örömén örvendezik, és már nem fedi el sötét fellegekkel üreges szikláit. Ezekből önti ki a hó tömegét, míg elfedi a magas csúcsát a levegő középső régiójában. Ne áráthasson neked véletlenül, ahogyan az orvosok tanúsítják, nem kívánatos időben a

A vers szűkszavúan fogalmaz a meglepő fordulatról, hogy miért és hogyan ijedt meg egy fekete orvostól Aiólosz, a szelek istene. A magyarázatot a szerző egy margináliában közli:

Aethiops Turcicae religioni addictus, venerat in partes Ungariae Turcis tributarias, ubi cum securus herbas quaerere vellet, a militibus Magnifici Dn. Simonis Forgacz captus est, et ipsius permissu montem Carpathum prope Keismark mense VIIbri conscendit asperrimo frigore, quod postea benignissima aeris temperies excepit.⁹

A tátrai időjárásra ráijesztő *szerecsen orvos* (*Aethiops medicus*) tehát egy afrikai származású fogoly volt, aki gyógyfüveket gyűjtött, és talán tátrai túrájának is ez volt a célja. A margón említett Forgách Simon királyi főpohárnok korábban végvári főkapitány volt, és bár 1591-ben már nem töltött be ilyen funkciót, még ebben az évben is hadicselt szőtt Fülek visszavételére,¹⁰ így a történet valóságtartalmában nincs okunk kételkedni. Forgáchról tudjuk, hogy kapcsolatban állt Bocatius Jánossal, aki Forgách Simon halálára 1598-ban kötetet is adott ki, így közvetve nexus mutatható ki az Ambrosius Lam Sebestyén körüli protestáns lelkipásztorok és humanista műveltségű világiak, valamint Forgách között.¹¹

A vers és a marginália is *Aethiops*nak nevezi a foglyot, ami a régi szótárak szerint magyar fordításban „szerecsen”. Már a Besztercei szójegyzék így értelmezi (*Ethyopes: serechen*), majd Szenci Molnárnál „fia Vulcanusnac, melyről az Szeretsenec neveztetnec”,¹² Pápai Páriznál pedig csak egyszerűen *szeretsen*, és én is így fordítottam a jelzőt. A szakirodalomban felmerült, hogy mennyiben értelmezhetjük a *szerecsen* jel-

hidegebb levegő, és lám, maga a sebes rohanással sziklákat forgató Poprád is most csendes folyással lágyan folyik.” (*Carmina...*, d2v).

⁹ „Egy szerecsen, aki török valláson volt, Magyarországnak a törököknek adózó részére jött, és amikor nyugodtan elindult volna gyógyfüveket keresni, a nagyságos Forgách Simon úr katonái elfogták, és az ő engedélyével a Kárpátokat Késmárk mellett szeptember havában megmászta a legnagyobb fagyban, amit utána a legkellemesebb időjárás követett.”

¹⁰ SÖRÖS (1899: 714), BÁRTFAI SZABÓ (1910: 270–271). Pályafutásáról ld. BENKŐ (2021).

¹¹ BENKŐ (2021: 103).

¹² SZENCI MOLNÁR (1604: B3r).

zót a bőrszín leírására¹³ – és tekintettel az ünnepeltre, nem is nélkülözhető itt egy Zrínyi-exkurzus. A szerecsen (*Saracenus*) természetesen magyarul tágabb jelentéstartományt fedett le, a középkorban utalhatott a mohamedán vallásra és az arab származásra is, azonban az Αἰθίοψ/Aethiops a görögben és latinban az αἶθω (ég) és ὥψ (arc) népetimológiás összetételével egyértelműen a sötét bőrszínre utal.¹⁴

A török hódoltságban gyakran fordultak elő „szerecsenek”, és a feketeségükben rejlő költői potenciált nemcsak poprádi humanista költőnk, hanem Zrínyi is kiaknázza a *Szigeti veszedelemben*. Szulimán török seregének számos prominens hőse fekete: a legegységesebb ez Amirassen esetében, akiről azt olvassuk a seregszámlában, hogy „Ezek előtt légyen vitéz Amirassen, // maga is fekete, lova is szerecsen” (1, 79). Amirassen lovát Karabulnak (1, 79, 3), azaz törökül „fekete felhőnek” (kara bulu) hívják, ami tovább erősíti a szerecsen és fekete szó jelentéstartományának párhuzamosságát, és később Szulimán lováról is kiderül, hogy „fekete szerecsen” (2, 32). A szerecsen hadban harcol az okos Olindus, a szép Hamviván és a kegyetlen Demirhám is (1, 81–82), és Demirhám testvére, Alderán is a szerecsenek táborát gyarapítja, sőt vezeti azt („Ötödik Alderán, bátyja Demirhámnak / Volt gondviselője a szerecsen hadnak” [1, 84]), valamint a tatárok hadainak egyik részét is „fekete szerecsen” vezeti (1, 97, 3). Bár felmerülhetne a lehetőség, hogy Demirhám esetében a szerecsen jelző csak arabot vagy muzulmánt jelent, de Zrínyi többször is egyértelműen a sötét és fekete szót társítja a szerecsenségghez („Hon török, hon tatár, hon sötét szerecsen?” [15, 58]). Egy helyen Zrínyi még a homéroszi eposzok „fekete föld”-jével is játékba hozza Demirhám szerecsenségét: a fekete Demirhámmal szemben épp elbukó Deli Vid a „fekete földre” esik, ami egy Homérosz óta örököldő epikus fordulat a gyakran halált jelentő földre esés metaforájaként (az *Íliás*ban és az *Odüsszeiá*ban is számtalanszor fordul elő γαῖα μέλαινα és κελαινὴ χθών formában is).¹⁵ A derék horvát vajda azonban maga után húzza a fekete földre a szerecsen Demirhámot: „Az fekete földre ledül szegény vajda // De még is szerecsent maga után vonya” (10,

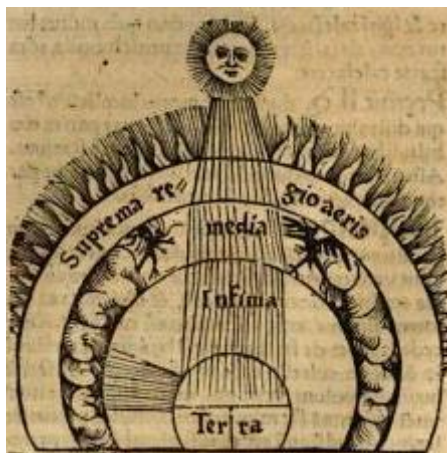
¹³ Vö. BENKŐ (1970: 157).

¹⁴ Ld. ezzel szemben BENKŐ (1970: 157).

¹⁵ DREW GRIFFITH (1996: 251–254).

44), így a fekete föld egyesül a szerezsen Demirhám-mal. Zrínyi eposza egyúttal azt is bizonyítja, hogy a szerezsen harcosok egyáltalán nem voltak ritkák a koraújkori Magyarországon, csak tátrai hegymászóként való felbukkanásuk keltett feltűnést.

A vers természetleírásában további érdekességekre bukkanhatunk a 14. sorban. A szerző rendkívül pontos meghatározást ad arról, hogy milyen magasan helyezkedik el a Tátra „magas csúcsa” (*altum caput*). Az itt található *aëris in media regione* („az ég középső régiójában”) kifejezés nem feltűnő, de egyértelműen az arisztotelészi *Meteorologica* ismeretéről tanúskodik. Arisztotelész három részre osztotta a szublunáris világ levegőjét (*Meteor.* 1, 3, 340b29–32), ahol a legfelső régió meleg, mivel a tüzes, holdfeletti részhez van közel, csakúgy, mint a legalsó, földközeli régió, ahol a földről visszaverődő napsugarak melegítik a levegőt. A levegő közbülső régiója viszont, ahova nem ér el a földről visszavert napsugarak melege, már hideg, és ez lehetővé teszi a felhők formálódását, mivel a nap melege felemeli a vízgőzt, és azok a hidegben felhővé sűrűsödnek: „A levegő régiói: a legfelső régió nyugodt, a középső régió felhőkkel és dühös ördögökkel teli, míg az alsó régiót a földről visszaverődő napsugarak melegítik.”¹⁶ (1. ábra.)

1. ábra: Arisztotelész: *De coelo* 4 (fol. 65v)

Számos ellenérv is létezett természetesen a skolasztikától kezdve erre az elméletre, azonban ezeket nem érinti Nicasius verse. A Tátra csúcsa tehát szerzőnk szerint olyan magas, hogy eléri a levegő középső régióját,

¹⁶ ARISZTOTELÉSZ (1519: fol. 65v).

és így a szöveg bekapcsolódik a hegyek magasságáról szóló korabeli tudományos diskurzushoz. Bartholomaeus Keckermann néhány évvel későbbi *Systema physicum* azt mondja,¹⁷ hogy a legmagasabb hegyek csúcsáig, kb. egy és háromnegyed német mérföldig (1 német mérföld 6–7 km a korban, tehát kb. 10–11000 méterig) tart a közép régió.¹⁸

Pusztá kuriózumnak is tekinthetnénk Nicasius szakszerű megjegyzését a Tátra magasságáról, ha nem kapcsolódna olyan kérdésekhez, amelyek baráti körében az elkövetkező években is felbukkannak. A vers második fele Nicasius barátait sorolja fel, akik mind nagy örömmel várják Monavius érkezését. A társaságot Ambrosius Lam Sebestyén vezeti (19–22), a lőcsei iskolaigazgató Johann Mylius (Mollner, 23–24), és a szomolnoki bányatiszt Gregor Tribelius társaságában, aki szállást is nyújt a vendégnek (25–26). Őket követik Caspar Pilcius markušovcei (márkusföldi) lelkipásztor (27–28), Johann Jantschi szepesiglói lelkipásztor (29), Valentinus Hortensius leibitzi lelkipásztor (29), Tolnai Fabricius Tamás, Thököly Sebestyén udvari papja (30), és *Frölichius meus*, ami Frölich Dávid apjára, Jánosra, a leibitzi iskolamesterre utal (30).¹⁹ Johann Kraus lublói (31–32) és Matthias Boborovius késmári harmincadvamos (33–34) zárja a sort azzal a kívánsággal, hogy bárcsak Nicasius is barátjaként üdvözölhetné Monaviust. A verseskötetben találkozunk még Adam Kunisch versével is, épp Nicasiusé előtt (D2r), aki ekkor a késmári iskolában etikát adott elő.

Két tényező is utal arra, hogy Ambrosius Lam baráti körében tudományos érdeklődés is vezette a szepességi humanistákat a Tátra megismerésére. Egyrészt épp Kunisch lesz az, akit pár évvel később, immáron kassai tanítótársaként Bocatus egy versében arra biztatott, hogy együtt mászzák meg a Tátrát szülőföldje, Késmárk közelében.²⁰ Másrészt Frölich János fia, Dávid a hegymászásáról szóló, sokszor újranyomtatott beszámolójának lényegében az a fő tárgya, amire Nicasius is utalt: a Tát-

¹⁷ KECKERMANN (1610: 178).

¹⁸ BOGDÁN (1990: 167–168).

¹⁹ Frölich János a *Memoriae nobilis pudicissimae et lectissimae matronae Annae Wolkensteiniae* (Görlitz, 1595, RMK III. 854) című kötetben is együtt szerepel Nicasiuszal. Róla ld. MOLNÁR (2024: 27).

²⁰ A vers alapos értelmezését ld. KORENJAK (2013: 69–77).

ra magassága és a levegő középső és legfelső régiójának tulajdonságai. Frölich leírásában megállapította, hogy legalább 1 német mérföld (6–7000 m) magasra mászott fel, és megfigyelte, hogy míg a középső, felhős régión kelt át, erős szelek voltak, de a csúcson már szélcsend volt. A csúcsról lenézve megállapította, hogy az alatta fekvő felhők mozognak, és ebből jutott arra a következtetésre, hogy átkelt a középső régión és a legfelsőhöz ért el. Miért is tette ezt? Az arisztotelészi felfogás szerint a felhők a középső régióhoz tartoznak, és bár vitatott kérdés volt, hogy miért mozognak, de a mozgás a sajátjuknak tűnt, míg a legfelső régió mozdulatlan és nem változó.²¹ Emiatt Frölich Dávid ugyanarra a kérdésre, a középső és a felső levegőrégió tulajdonságaira kereste a választ túrájával, mint két évtizeddel korábban apja barátja, Leonartus Nicasius, és beszámolója azt sugallta, hogy az arisztotelészi elmélet a legfelső régió mozdulatlanságáról helyes.

A vers teljes szövege:

Hactenus autumnus tam clemens tempore caelum
 Miratus tacito pectore saepe fui.
 Saepe, „quid est”, dixi, „Borealibus Aeolus auris
 Temperat a patrio cur ita monte diu?
 Cur ita ridentem cum verno tempore vultum 5
 Aethiopem medicum viderit an quod, habet?”
 Quin tetrico vultu est hominem aversatus inertem
 Nec minus ac Brumae tempore tristis erat.
 Cum mihi sollicito tandem praesaga, Monavi
 Panditur adventus fama, Iacobe, tui, 10
 Hinc capit exultans nova gaudia Carpathus ingens
 Nubibus obducit nec cava saxa nigris,
 E quibus effundat molem nivis, occulit altum
 Aëris in media dum regione caput.
 Ne queat, ut medici perhibent, non tempore iusto 15
 Aër frigidior, forte nocere tibi,
 Quid? quod et ipse rotans rapido Poprad impete saxa
 Nunc quoque sedato molliter amne fluit.

²¹ KECKERMANN (1610: 178).

Quid dicat pugnans pro religione Sebastus,²²
 Adventu quantum gaudeat ille tuo? 20
 Ambrosiam cuius sapiunt hymnique precesque
 Cuius et omne sacrum, quod facit, ardet opus.
 Is gratos de te sermones fatur ad omnes
 Atque tuum semper nomen in ore gerit.
 Post duce quae Mylio Leutschovia clara lyceo est 25
 Adventu multum gaudet ovatque tuo.
 Inprimis tibi Gregorius Tribelius affert
 Iucundum in pulchris aedibus hospitium.
 Pilcius hinc Caspar, mundus quem damnat iniquum,
 Iustus at absolvit Filius ipse Die; 30
 Iantschiades, Christique colens Hortensius hortum,
 Thomas Tholnaeus, Frölichiusque meus;
 Krausius ille mihi patris instar amatus amicus,
 Atque adeo patriae Krausius ille pater;
 Matthias exactor iterum Boborowius aeris 35
 Caesarei, tum quos longa referre mora est.
 Omnes hi tollunt optato iubila plausu,
 Te postquam huc dixit fama tulisse pedem.
 Hic nimis audacter si me exoptare putabis,
 Pars ut amicitiae sim quotacunque tuae, 40
 Communes illos, si fas, culpabis amicos,
 Per quos incensum est pectus amore tui.
 Tu contra si me dici patieris amicum,
 Abs te me munus grande tulisse rear.
 Da veniam numeris, si non elegia probatur, 45
 Et facili causam percipe mente precor.

²² A Sebastianus Ambrosius köréhez tartozó, alább felsorolt humanisták kapcsán csak Sebők Marcell monográfiájára utalok. Az ott nem szereplő szepesváraljai Simon Arelius 1589-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre, ld. *Album academiae* (1894: II, 367), verset írt Tolnai A. István propemptikonjába (*Propemptica in discessum [...] Stephani A. Tholnensis*, Wittenberg, Schleich, 1589, RMK III. 796), 1590 szeptemberében Michael Marthius fokozatszerzését ünnepelte (*Carmina eutika [...] Michaeli Marthio [...]*, Wittenberg, 1590, TU Darmstadt Gü 14011), 1591-ben halála előtt még Adam Kunischt búcsúztatta Wittenbergből (*Rukověť k písemnictví humanistickému*, [1908: I, 60]), és írt egy *Carmen de salutari domini nostri Iesu Christi nativitatét* (ARELIUS 1590, ELTE EK RMK III. 172 = RMK III. 818).

Tristis hiems quarto iam frigore flumina strinxit,
 Ignavo mea cum frigore vena riget.
 Ex obituque recens concreta Simonis Arelii
 Heu vix guttatim, si tamen, illa fluit. 50
 Leonartus Nicasius Popradiensis XIII. oppidorum notarius.

Források

- Album* 1894 *Album academiae Vitebergensis ab a. Ch. MDII ad a. MDCII*, Halle, 1894.
- ARELIUS 1590 *S. Arelius: Carmen de salutari domini nostri Iesu Christi nativitate*, Wittenberg, 1590.
- ARISZTOTELÉSZ 1519 J. ECK (ed.), *Arisztotelész: De coelo IIII, De generatione II, Meteororum IIII libri*, Augsburg, 1519.
- Carmina* 1590 *Carmina eutika [...] Michaeli Marthio [...]*, Wittenberg, 1590. (TU Darmstadt Gü 14011).
- Carmina gratulatoria* 1591 *Carmina gratulatoria de felici in Scepusium adventu [...] Jacobi Monavii*, Görlitz, 1591.
- FRÖLICH 1639 *D. Frölich: Medulla geographiae practicae*, Bártfa, 1639.
- KECKERMANN 1610 *B. Keckermann: Systema physicum*, Hanau, 1610.
- Memoriae* 1595 *Memoriae nobilis pudicissimae et lectissimae matronae Annae Wolkensteiniae*, Görlitz, 1595.
- Propemptica* 1589 *Propemptica in discessum [...] Stephani A. Tholnensis*, Wittenberg, 1589, RMK III. 796.
- SZENCI MOLNÁR 1604 *Szenci Molnár Albert: Dictionarium Latinoungaricum*, Nürnberg, 1604.
- VARENIUS 1650 *B. Varenius: Geographia generalis*, Amsterdam, 1650.

Felhasznált irodalom

- BÁRTFAI SZABÓ 1910 BÁRTFAI SZABÓ L., *A Hunt-Paznan-nemzetségbeli Forgách-család története*, Esztergom, 1910.
- BARTON 2017 W. M. BARTON, *Mountain Aesthetics in Early Modern Latin Literature*, London – New York, 2017.
- BENKŐ 1970 BENKŐ L., *Legrégibb olasz jövevényszavaink nyelvi és történeti tanulságai*, Magyar Nyelv, 66 (1970), 154–168.
- BENKŐ 2021 BENKŐ G., *A Forgách-család karrierstratégiája és emelkedése a 16. században, különösen Forgách Simon /1526–1598/ pályafutására tekintettel*, PhD-disszertáció, Eger, 2021.
https://disszertacio.uni-eszterhazy.hu/127/1/Disszert%C3%A1ci%C3%B3_Benk%C5%91.pdf

- BOGDÁN 1990 BOGDÁN I., *Magyarországi hossz- és földmértékek, 1601–1874*, Budapest, 1990.
- CSEPREGI 2015 CSEPREGI Z., *Evangelikus lelkészek Magyarországon. Proszipográfiái rész. I. A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610)*, Budapest, 2015, I/2. <https://medit.lutheran.hu/site/konyv/2958>.
- DEMKÓ 1883 DEMKÓ K., *Lőcse város levéltárának Lengyelországra vonatkozó irományai a XVI. századból*, Századok, 17 (1883), 453–457.
- DREW GRIFFITH 1996 R. DREW GRIFFITH, *Homer's black earth and the land of Egypt*, *Athenaeum*, 84 (1996), 251–254.
- GERBER 2014 K. GERBER, *Das alte Breslau: Kulturgeschichte einer geistigen Metropole*, Köln – Weimar – Wien, 2014.
- GILLET 1861 J. F. A. GILLET, *Crato von Crafftheim und seine Freunde*, Frankfurt am Main, 1861.
- ILIĆ 2016 L. ILIĆ, *Andreas Dudith und sein reformiertes Netzwerk in Breslau am Ende des 16. Jahrhunderts*, in: J. Bahlcke – I. Dingel (Hrsg.), *Die Reformierten in Schlesien. Vom 16. Jahrhundert bis zur Altpreußischen Union von 1817*, Göttingen, 2016, 53–63.
- KORENJAK 2013 M. KORENJAK, *Einladung zu einem Schulausflug in die Hohe Tatra: Johannes Bocatius an Adam Kunisch*, in: H. Wiegand – R. Düchting (Hrsg.), *Aridus frugifer. Michael von Albrecht zum achtzigsten Geburtstag*, Heidelberg, 2013, 69–77.
- KORENJAK 2017 M. KORENJAK, *Why Mountains Matter? Early Modern Roots of a Modern Notion*, *Renaissance Quarterly*, 70 (2017), 179–219.
- MOLNÁR 2024 MOLNÁR D., *Versórlő malomkőnek korpája. Filefalvi Filiczki János költői életműve*, Tokaj, 2024.
- SEBŐK 2021 M. SEBŐK, *A Humanist on the Frontier: The Life Story of a Sixteenth Century Pastor*, London, 2021.
- SÖRÖS 1899 SÖRÖS P., *Ghimesi Forgách Simon báró*, Századok, 33 (1899), 595–617; 698–721.
- SZABÓ 2004 SZABÓ A., *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon (1558–1598)*, Debrecen, 2004.
- SZABÓ 2013 SZABÓ A. P., *Szepesség Istvánffyja? Johannes Jantschius történelmi munkája (Bellum Hungaro-Turcicum)*, in: Békés E. – Kasza P. – Lengyel R. (szerk.), *Humanista történetírás és neolatin irodalom a 15–18. századi Magyarországon*, Budapest, 2013, 119–129.
- TARNAI 1992 A. TARNAI, *Soziale Existenz und Gelegenheitsdichtung im Späthumanismus*, in: A. Buck – T. Klaniczay (Hrsg.), *Sozialgeschichtliche Fragestellungen in der Renaissanceforschung*, Wiesbaden, 1992, 83–95.
- TRUHLÁŘ 1908 A. TRUHLÁŘ (ed.), *Rukověť k písemnictví humanistickému, zvláště básnickému v Čechách a na Moravě ve století XVI.*, Praha, 1908.

TURÓCZI-TROSTLER 1915

TURÓCZI-TROSTLER J., A „*Magyar Simplicissimus*” és a „*Török kalandor*” forrásai, *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 39 (1915), 104–112; 181–193; 291–300.

UNTERKIRCHER–HORNINGER–LACKNER 1976

F. UNTERKIRCHER – H. HORNINGER – F. LACKNER, *Die datierten Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek von 1501 bis 1600*. 1. Teil: Text, 2. Teil: Tafeln, Katalog der datierten Handschriften in lateinischer Schrift in Österreich 4, Wien, 1976.

WILLIAMS 2017

G. D. WILLIAMS, *Pietro Bembo on Etna. The Ascent of a Venetian Humanist*, Oxford, 2017.

Neo-Latin Literature, Saracens and Mountaineering in the Tatra Mountains

This paper discusses and contextualizes a curious event recorded in a poem by Leonhartus Nicasius of Poprad (now in Slovakia). On the arrival of the humanist physician Jacob Monau of Breslau in the Tatra region, several local humanists greeted him with a poem, including Nicasius, which described how a captured black African herbalist (Aethiops, or 'Saracen' in the early modern Hungarian context) had recently climbed the Tatra Mountains. An analysis of the poem shows parallels with the almost contemporary description of mountaineering in the Tatra by David Frölich, which discusses the upper limits of the middle region of the atmosphere (media regio aëris).

Keywords: humanism, Neo-Latin poetry, mountaineering, Africans in Europe

KASZA PÉTER

Barbiano medvéi

A tanulmány Bethlen Farkas Historia de rebus Transsylvanicis című műve 13. könyvének egyik részletét teszi vizsgálat tárgyává. A kérdéses könyv a Bocskai-felkelés előzményeit és 1604. évi kitörését mutatja be. Az előzmények ismertetése során a szerző élénk színekkel ecseteli az Erdélyre szakadt nyomorúságot, majd Kassára kalauzolja az olvasót, ahol sorra veszi Barbiano kassai főkapitány polgárokkal szemben elkövetett hatalmaskodásait. Ezek csúcspontja Barbiano medvéinek esete, akiket szolgálai előszere-ttel uszítanak a járóelőkre, súlyos sebeket okozva nekik, egyben mulatságot szerezve maguknak. A részlet forrását vizsgálva a tanulmány arra mutat rá, hogy a történet Szamosközy töredékeiben is megtalálható némileg eltérő formában. Mivel Bethlen a mű korábbi részeit minden esetben más szerzők kész, de kiadatlan művei alapján kompilálta, felvethető annak lehetősége, hogy most sem a ma is ismert töredékekből dolgozott, hanem még a birtokában volt Szamosközy mára elveszett, Bocskairól szóló műve. Olyan hipotézis ez, amelynek igazolása további, a medvék nyomán haladó filológiai vizsgálódást és bizonyítást igényel.¹

Kulcsszavak: Bethlen Farkas, Szamosközy István, Erdély története, historio-gráfia

A kötetünk tanulmányaival ünnepelt és köszöntött Szörényi László medvék iránti rajongása eléggé közismert az őt ismerők és szeretők körében. Komoly gyűjteménye van mindenféle formájú, méretű és jellemű plüssmedvékből, ezért remélem, hogy még abban az esetben is kedvét leli majd egy medvék köré épülő kis írásban, ha történetesen a medvék itt nem a legbarátságosabb arcukat mutatják majd. Mert bizony az alábbi oldalakon nem holmi plüssmackókról, Micimackó korai elődeiről, a háromszögsajtok alaptípusáról ismert barna kedvencekről lesz szó, hanem igazi, gyilkos kedvű vérmedvékről. A történetet a medvéken

¹ A tanulmány és az annak alapjául szolgáló Bethlen-fordítás az MMA támogatásával készült.

túl azért is tartom alkalmasnak arra, hogy ezzel kívánjak mesteremnek és atyai barátomnak boldog születésnapot, mivel a Magyar Művészeti Akadémia (MMA) által támogatott fordítói munkám során bukkantam rá, abban pedig, hogy az MMA hároméves ösztöndíját elnyertem, komoly szerepe volt a pályázatomat az MMA akadémikusaként támogató Szörényi Lászlónak is. Kedves Laci, ismételten és írásban is köszönöm nemcsak az MMA-pályázathoz köthető, de több évtizedre visszanyúló, mindenkor szeretetteljes és hathatós támogatásodat. Kívánom, hogy leld örömet az ajándékkötetben és benne ebben a rövid kis tanulmányban is. Isten éltesen és vigyázzon rád még sokáig!

*

Bethlen Farkas (1639–1679) a 17. század hetvenes éveiben állította össze Erdély történetét 1526 és 1609 között bemutató nagy összegző művét. Elképzelhető, hogy a kora újkori viszonyok között is viszonylag fiatalon, negyvenéves korában elhunyt Bethlen nem tudta befejezni a művet, az utolsó rész eléggé vázaltszerűnek tűnik, de így is egy gigantikus, Bonfini vagy Istvánffy művéhez mérhető írást hagyott hátra. Öccse, Bethlen Elek nyomdát alapított a keresdi családi kastélyban,² és 1683-tól megkezdte fivére művének kinyomtatását. Thököly betörése és a zernyesti csata (1691) utáni káosz megakasztotta a munkát, így a teljes kiadás csak száz évvel később, Benkő József és Martin Hochmeister szebeni nyomdász együttműködése révén valósult meg. A szebeni kiadás hat kötetben adta közre Bethlen Farkas művét *Historia de rebus Transsylvanicis* címmel. Benkő az első négy kötetben újra közreadta a keresdi részleges kiadás szövegét,³ vagyis a mű első tíz könyvét, majd az általa Erdélyszerte felkutatott és összevetett kéziratok alapján összeállított még két kötetre való anyagot, így lett hatkötetes és összesen több mint 3000 oldalas a szebeni kiadás. A kora újkori Erdély történetének legnagyobb szabású összegzését a kiváló kolozsvári klasszika-filológus, Bodor András

² A nyomda működéséről ld. LUKINICH (1907: 287). A nyomda alapítása körüli problémákról ld. GULYÁS (1961: 480).

³ Szorosabb értelemben véve keresdi „kiadás” nem létezik. A 17. század végén az 1–10. könyvek anyaga és a 11. néhány lapja került ki a nyomdagépből, de címlap és bibliográfiai adatok nem tartoztak hozzá, hiszen a félkész anyag krúdában maradt.

kezdte el fordítani, majd az Erdélyi Múzeum Egyesület és az Enciklopédia Kiadó az ő hagyatékából adta ki a magyar fordítás első három kötetét. Számos nehézség ellenére a hatalmas munkát igénylő fordítási projekt folytatódott, és 2021-ben megjelent az utolsó előtti kötet is magyarul, így már csak a Benkő-Hochmeister-kiadás hatodik és egyben utolsó kötetének fordítása van hátra. Az MMA támogatását 2023-ban arra nyertem el, hogy ezt a még hiányzó 537 oldalnyi latin szöveget is lefordítsam, és így sikerrel fejezhessük be a negyedszázada indult vállalkozást.

A hatodik Bethlen-kötet a 13–16. könyveket tartalmazza, ám mind évkör, mind terjedelem tekintetében nagyon egyenlőtlen eloszlásban. A kötet az 1604–1609 közti öt-hat év eseményeit tárgyalja, de részletesen csak az 1604–1606 közti időszakkal, vagyis a Bocskai-felkelés történetével foglalkozik. A tagolás itt szinte évkönyvszerűen működik, amennyiben a 13. könyv az 1604-es, a 14. az 1605-ös, a 15. pedig az 1606-os évet tárgyalja. Ez különösen izgalmas forrássá teszi ezt az utolsó kötetet, mert a Bocskai-felkelés eseményeiről nem ismerünk más, közel kortárs-tól származó és a felkelést Bocskai, illetve az erdélyiek szemszögéből bemutató művet. Ez a három könyv összesen 519 oldalt tesz ki a teljes kötetből, vagyis az utolsó könyvre alig 20 oldal marad. Mivel ebben a 20 oldalban esik szó Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelemségéről (1607), illetve Báthori Gábor uralomra kerüléséről (1608), joggal mondhatjuk erősen vázlagszerűnek ezt a záró részt. A valódi érték tehát a Bocskai-szabadságharc krónikája félezer oldalon.

Bethlen műve a 13. könyvben kezdi meg a felkelés előzményeinek bemutatását, és ennek során, mintegy hangulatilag is előkészítve a felkelést, szörnyűséges képet fest az egy évtizede zajló harcok dúlta Erdély és Magyarország helyzetéről. A borzalmak (éhínség, járvány, katonák féktelen garázdálkodásai, hatalmaskodások, rettenetes gyilkosságok) általánosabb felvázolása után a felkelés kitörésével közvetlen összefüggésbe hozható Giovan Giacomo Barbiano, Belgioioso grófjának működését veszi sorra a szerző. A felső-magyarországi főkapitányként székhelyét Kassán tartó olasz főtsízt visszaélései képezik a felkelés gyúanyagát. Barbiano szisztematikusan és szünet nélkül végzálja Kassa protestáns polgárait: ágyúval kényszeríti ki a kassai főtemplom visszaadását a je-

zsuitáknak; betiltja a magánházaknál végzett protestáns istentiszteleteket, távozásra kényszeríti a lelkészeket, bebörtönzi és zsarolja Kassa város több előkelő polgárát. A visszaélések áradatában az utolsó cseppet azonban nem Barbiano ágyúi vagy poroszlói jelentik, hanem a házánál tartott félvad medvék, akiknek (amiknek?) kapcsán a következőket olvashatjuk a 13. könyvben:

Tetézte a kassaiak bajait, hogy Barbiano két medvét nevelt, udvarának ifjai pedig a kapukijáratból, mint valami barlangból alkalmasint ráuszították a láncaiktól megszabadított állatokat az arra haladó nőkre és gyerekekre. Némelyiküket a váratlanul támadásba lendülő vadállatok szétszaggatták, másokat súlyosan megsebesítettek. A földre tepert asszonyokról karmaikkal letépték a ruhát és harapásukkal marcangolták őket. Az udvaroncok viszont csak nevték és tréfára vették megszégyenülésüket és testük marcangolását. Amikor pedig a polgárok ezeket és más hasonló dolgokat nagy keserűséggel elpanaszolták, semmit nem értek el. Sőt: az ajtónállók Barbiano utasítására még a bejutásukat is meggátolták, nehogy bajaikra valami enyhülést vagy vigasztalást kaphassanak. Így szenvedett tehát Kassa városa Barbiano és katonái hatalmaskodásától, és alig lehet elmondani, milyen elkeseredetten túrték ennek uralmát. Olyannyira, hogy csak az alkalomra vartak, hogy lerázzák az igát.⁴

Nos, a rémtettek felsorolása az olvasó lelkében is megérleli az igényt, hogy a meggyötört kassaiakkal együtt vágyjon végre valamilyen megváltást jelentő segítség, védelmező után, így előkészítve Bocskai fellépésének szinte sorsszerű, isteni rendeléssel sejtető bemutatását. A gondosan strukturált, az olvasót vezető szöveg elemzése azonban más lapra tartozik, mi maradjunk most Barbiano medvéinél. Bethlen úgy állítja össze Barbiano gonosztetteinek listáját, hogy ezek a félvad állatok koronázzák a főkapitány hatalmaskodásait. De valóban Bethlen Farkas szövegét olvassuk, amikor Barbiano medvéiről olvasunk? A fenti fordítás alapjául szolgáló latin szöveg kétségtelenül a Bethlen-kiadásból származik, de ettől még nem biztos, hogy a sztori is Bethlené. Az erdélyi főúr ugyanis nagy kompilátor volt, aki hatalmas összegző művét nem maga írta, ha-

⁴ Az eredeti latin szöveget ld. BETHLEN (1793: 84).

nem azt más, Erdély történetének különböző szakaszait megörökítő szerzők többnyire kéziratban maradt műveiből ollózta össze. Ezt büszkén vállalta már az Apafi Mihály fejedelemnek címzett ajánlólevelében is:

Mivel értelmünk véges volta nem képes mindazt, ami emlékezésre méltó, felidézni, a nagyobb rész itt más, hírneves férfiak tapasztalatából és tudásából van újra napvilágra hozva.⁵

Majd Lipsiust idézve így folytatja:

A követ és a fát – amint Lipsius mondja – másoktól kapjuk, az épület felrakása és formája mégis a miénk. A pók hálója – amint ugyancsak ő mondja – nem azért jobb, mert a szálakat önmagából hozza létre, a mi munkánk sem hitványabb, amiért másoktól merítünk, mint a méhek.⁶

Bethlen egyik óriási érdeme nem abban áll, hogy önállóan alkotott egy nyomtatott verziójában 3000 oldalt meghaladó Erdély-történetet, hanem hogy művébe emelve összegezte és a nyomtatás révén eljuttatta az olvasókhoz azoknak a 16. századi magyarországi, de főleg erdélyi történetíróknak (Zermegh János, Gian Michele Bruto, Baranyai Decsi János Szamosközy István, Somogyi Ambrus stb.) a szavait és gondolatait, akiknek a művei majd csak a 19. század során, a nagy akadémiai forráskiadási program keretében jutottak el saját jogon a nyomdába.⁷

Barbiano medvéivel viszont az a probléma, hogy a Bocskai-szabadságharc kapcsán nem ismerünk olyan, Erdélyben alkotó szerzőt, akinek a művére a nagyon gondosan felépített, kiváló latinságú és egyértelműen Bocskaival szimpatizáló szöveg kompilálása nyomán Bethlen támaszkodhatott. Persze ez nem jelenti azt, hogy Bethlen sem ismert ilyet. Ha pedig ismert, és abból kompilált, az ugyanúgy páratlan, immár nemcsak történeti, de történetírás-történeti szempontból is kulcsfontosságú forrássá avatja a hatodik kötet könyveit. Mert akkor nem csupán arról van szó, hogy rendelkezünk Bethlen Farkasnak a felkelés után több

⁵ BETHLEN (2000: 9).

⁶ BETHLEN (2000: 9–10).

⁷ Bethlen és a korábbi erdélyi történetírás kapcsolatáról ld. KASZA (2023).

mint fél évszázaddal később írott beszámolójával a Bocskai-felkelés történetéről, hanem esetleg Bethlen révén megőrződött egy más módon nem hagyományozott, latin nyelvű, esetleg Bocskai-kortárs szerzőtől származó mű, illetve annak tetemes darabjai. A kérdés, hogy segítenek-e nekünk Barbiano cseppet sem szimpatikus vérmedvéi az elveszett história, illetve szerzője nyomára bukkanni? Támpontot mindenképpen kínálnak, ami ilyen csekély értelmű vadállatoktól nem is lebecsülendő filológiai bravúr.

Gyanúba jöhet ugyanis Szamosközy István, akiről tudjuk, hogy Bocskai hivatalos udvari történetírója volt, és azt is, hogy Bocskai híres végrendeletében tetemes summát hagyott neki, hogy művét nyomdába adhassa.⁸ Feltehető, hogy Bocskai úgy tudta, készen, vagy ahhoz közeli állapotban van Szamosközynek a felkelésről írott beszámolója. Mi ma ilyet nem ismerünk.⁹

Az viszont tény, hogy Bethlen tétovázás nélkül használja fel Szamosközy művét, amit azon évek kapcsán, amelyekről Szamosközytől származó szöveg is ránk maradt, tételesen igazolni lehet. Így az 1603. év eseményeinek szentelt 12. könyv esetében egyértelmű, hogy kisebb-nagyobb kihagyásokkal, illetve betoldásokkal Bethlen lényegében Szamosközy *Hebdomades* címen írt, a Székely Mózes lázadását és az 1603. év más véres eseményeit megörökítő szövegét vette alapul és másolta be saját művébe. Logikusnak tűnne, hogy Szamosközyt kövesse a Bocskai-felkelés kapcsán is, de 1604–1606 vonatkozásában csak töredékeket ismerünk a kiváló, Padovában képzett historikustól.

A Szilágyi Sándor által kiadott töredékek között azonban van egy latin nyelvű részlet, amely Barbiano kassaiakkal szemben elkövetett at-

⁸ „A historicus, melyeket mind magunk és előttünk való fejedelmek idejében s dolgai-ról írt, Szamosközy István uramnak deputáltunk a kolozsvári konventről 7000 forintot, melyeknek kinyomtatására nagy gondjuk legyen, lelkekre kötöttük a testamentumok-nak és az Istennek széki eleibe idézzük őket érette, ha abban híven és szorgalmato-san el nem járnak.” TARNÓC (1979: 17–18).

⁹ A 17. század közepén Szalárdi János viszont, úgy tűnik, tudott ilyen műről: „Több viselt dolgai pedig néminemű részből megíratnak ugyanaz említett Istvánffy histori-custól is, de legkiváltképpen s fundamentumosabban megíratnak volt maga historicu-sától, Szamosközy Istvántól.” SZALÁRDI (1980: 86–87).

rocításait szedi pontokba, és ennek a felsorolásnak (ahogy Bethlennél is) szintén a végén találunk egy bejegyzést Barbiano medvéiről:

Tanto rerum cardine nondum cessans, nec illorum vitae et corporibus pepercit. Duos enim quos prae foribus aluit ursos, famuli de industria in praetereuntes civium uxores et liberos immiserunt, qui vestibis apprehensorum discerptis infame turpeque spectaculum non raro ceteris exhibuerunt spectantibus, denudatis eorum locis, quae salvo pudore dicere non est, ad internecionem usque quorundam liberis ibidem dilaceratis. His et id genus tyrannicis factis et rapinis homo infelix miseros cives ad extremam adegit desperationem statumque, qui nunc est prae oculis. Unde (proh dolor) tam multorum sanguinis effusio prorsus innoxia, deum in coelis vindicem inclamans iustissimum est subsecuta. Tantum de causis, quare Cassovienses rebellare coacti sunt.¹⁰

A részlet világos: Barbiano két medvét tartott házának ajtaja előtt, amelyeket szolgálai szándékosan rá-ráuszítottak az arra járó polgárasszonyokra és gyerekekre, és ezzel ocsmány látványossággal szolgáltak a többi bámészkodónak. A medvék ugyanis adott esetben nemcsak a gyerekeket marcangolták halálra, ami rettenetes, de az asszonyokról is leszaggatták a ruhát, ami viszont még szégyenteljes is, ezáltal olyan testtájaikon is lecsupaszítva őket, amelyeket a szemérmes és jó ízlésű Szamosközy nem nevez meg. Még a záróformula is összecseng a két szövegben, amikor Szamosközy azt írja, hogy ezek az okok hajszolták lázadásba a kassaiakat.

A két szöveg összefüggése egészen nyilvánvaló. Teljes azonosság nincs köztük, a vázlatként fennmaradt Szamosközy-részlet lexikai anyagában és információi egy részében is eltér a Bethlen-kötetben olvasható részlettől (például Szamosközy nem számol be arról, hogy Barbiano nem engedi maga elé az instanciázó városi küldöttséget, ezt csak a Bethlen-kötet hozza), de az átvétel így is nyilvánvaló. Két eset lehetséges: Bethlen ismerte ezt a Szamosközy-töredéket, és azt kicsit átformálva, itt-ott kibővítve dolgozta be a saját művébe. Vagy még valószínűbb, hogy maga Szamosközy kerekített egy gördülékenyebb szöveget saját jegye-

¹⁰ SZILÁGYI (1880: 235).

tei alapján, a főbb elemeket megtartva, de finomítva is azt, például mellőzve a félmeztelen asszonyokra tett nyilvánvaló és erős szexuális töltetű kiszólást.

Egy részlet önmagában nem bizonyíték. De Barbiano a kassaiaknak oly sok szenvedést okozó medvéi elindíthatnak bennünket egy olyan nyomon, amely szisztematikus szövegösszevetések, részletes nyelvi/stiláris elemzés után eljuthat arra a következtetésre, amelynek itt én most csak a gyanúját és a lehetőségét vetem föl: hogy tudniillik Bethlen nem egyszerűen Szamosközy-töredékekből, de Szamosközy Bocskai-felkelésről írott és *elkészült*, általa még ismert, olvasott és felhasznált művéből dolgozott és kompilált. Ennek igazolása hosszú folyamat, amely bőven meghaladja egy ilyen kis köszöntő írás kereteit.

De tudjuk azt, hogy az értékes szarvasgombát disznók segítségével lehet a legjobban megtalálni. Ki tudja? Talán Barbiano medvéinek nyomát követve még a szarvasgombánál is értékesebb filológiai kincsre és felismerésre juthatunk két nagyszerű erdélyi történetíró műve kapcsán.

Források

BETHLEN 1793	W. de BETHLEN, <i>Historia de rebus Transsylvanicis</i> , Cibinii, 1793.
BETHLEN 2000	BETHLEN F., <i>Erdély története: a mohácsi csatától a váradi békekötésig (1526–1538)</i> , Budapest, 2000.
SZALÁRDI 1980	SZALÁRDI J., <i>Síralmas magyar krónika</i> , Budapest, 1980.

Felhasznált irodalom

GULYÁS 1961	GULYÁS P., <i>Új alapítás volt-e a keresdi nyomda</i> , Magyar Könyvszemle, 77 (1961/4), 480.
KASZA 2023	KASZA P., <i>Egy felesleges Erdély-történet? Bethlen Farkas históriájának jelentőségéről</i> , in: Egyed E. – Pakó L. – Weisz A. (szerk.), <i>Certamen X</i> , Kolozsvár, 2023, 343–356.
LUKINICH 1907	LUKINICH I., <i>Adatok a keresdi nyomda történetéhez</i> , Magyar Könyvszemle, 15 (1907/3), 287.
SZILÁGYI 1880	SZILÁGYI S., <i>Szamosközy István történeti maradványai: Szamosközy István fogalmazványainak töredékei</i> , Budapest, 1880.
TARNÓC 1979	TARNÓC M. (szerk.), <i>Magyar gondolkodók – 17. század</i> , Budapest, 1979.

Barbiano's bears

The paper examines an excerpt from Farkas Bethlen's Historia de rebus Transsylvanicis, Book 13, which describes the antecedents and outbreak of the Bocskai Uprising in 1604. The author vividly portrays the miserable conditions of contemporary Transylvania before taking the reader to Kassa (Košice), where he reports on the atrocities committed by the chief captain, Barbiano, against the town's citizens. These culminate in the case of Barbiano's bears, which his servants set upon passers-by, causing grievous injuries for their own amusement. In examining the source of this detail, the study shows that the story is also found in slightly different forms in the fragments of Szamosközy. Since Bethlen had compiled the earlier sections of the work from the complete but unpublished writings of other authors, it is possible that he was not working from the fragments that are still known today, but that he still had Szamosközy's now lost work on Bocskai. This hypothesis calls for further philological investigation and proof, following in the footsteps of the bears.

Keywords: Farkas Bethlen, István Szamosközy, history of Transylvania, historiography

SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA

Rimay János Anjou-kori magyar imádságoskönyve

Rimay János az 1610-es években bevezetőt írt Balassi Bálint verseinek általa tervezett kiadásához. Ebben megemlítette a 14. század végén uralkodó Anjou Mária magyar király és királyné magyar nyelvű imádságoskönyvét, mert annak nyelvezetét Balassiéval hasonlította össze. Rimay hivatalos követjárása idején, 1609-ben több mint fél esztendőt töltött el a török uralom alatt álló budai várban, ahol többször tárgyalt Kadizade Ali pasával. Talán ekkor nyílt lehetősége arra, hogy az egykori királyi palotából valamilyen fondorlatos módon kihozza az Anjou-kori imakönyvet. Ez a kézirat régebbi volt a Nyelvemléktár ma ismert legkorábbi kódexeinél. Balassi nem a semmiből teremtette meg a maga költői nyelvét, Rimay pedig kíváncsi volt ennek előzményeire, ezért érdeklődött a maga koránál jóval régebbi szövegek iránt. A 16. század elejére a szerelmes és istenes énekek alapszavai és kifejezései már nagyrészt megszülettek a kódexirodalom fordítóinak leleményessége folytán. A Rimay által a magyar nyelv ékességeként emlegetett Balassi-versek nyelvi előzményeinek felderítése máig is elvégzendő feladat maradt.

Kulcsszavak: Rimay János, Anjou Mária királynő, imádságoskönyv, Buda, Balassi Bálint

A régi magyar irodalomban több olyan feljegyzés maradt fenn, amely lappangó, vagy elveszett kéziratról, illetve nyomtatott könyvről tudósít. Ezek egyikéről Rimay János (1569–1631) emlékezett meg, aki úgy próbálta felmagasztalni Balassi Bálintot (1554–1594), hogy kifinomult nyelvezetét – verseinek tervezett kiadása elé szánt, az 1610-es években fogalmazott bevezető írásában – jóval korábbi magyar nyelvű szövegekkel vetette egybe. A vizsgálódáshoz egy Anjou-kori magyar imádságos könyvecskét hozott fel példaként:¹

¹ RIMAY (1955: 42).

Mert, ha meggondolom és vizsgálom, ezelőtt két-háromszáz esztendővel, fő dolgok állapotjában való munkákban is mint írtanak magyar nyelven az magyarok, ennek az szép magyarság eleven hangjának az sem füsti, sem árnyéka nem lehetne, holott semmi tudomány részének gyenge fékét sem arányozhatni, hogy nyúthatna és mutatna valamelike magában. Mutathatnék Mária király és királyné asszony kezibe forgott oly imádságos magyar könyvecskét is, aki minden magyarságával és tudományával savanyú fekete kökénye sem lehetne ennek az szép pirossággal gyönyörködtető, tudomány ékességivel elvegyített, teljes magyarságú megért cseresznyének; az szerint való résziben mondom, melyben teológiának természetit és állapotját viseli s foglalja magában.

Rimay ismertetőjéből az világlik ki, hogy a kéziratos könyvecske hajdani tulajdonosa az 1382-től 1385-ig királyként uralkodó Anjou Mária volt.² Nagy Lajos leánya 1387-től 1395-ig királynéként lett társuralkodója férjének, Luxemburgi Zsigmondnak. Vajon hogyan kerülhetett Rimay János kezébe ez a 14. század végi magyar nyelvű imádságoskönyv, amely régebbi volt a *Nyelvemléktár* ma ismert legkorábbi kódexeinél? Úgy véljük, hogy Rimay a konstantinápolyi követjárását követő, hónapokig tartó budai tartózkodása idején³ ismerhette meg ezt az akkor már több mint kétszáz éves könyvecskét.

A tizenöt éves háborút lezáró, 1606 végén megkötött zsitvatoroki béke végrehajtásának ügyében magyar királyi követség utazott 1608 nyarán Konstantinápolyba. A követeknek először Budára kellett menniük. Június 24-én érkezett oda báró Herberstein Ádám (1577–1626) orátor és társa, Rimay János, akik már aznap délben fellovagoltak a várba. Audienciára mentek Kadizade Ali budai pasához,⁴ aki ekkor kaftánt ajándékozott nekik. Ezt követően az orátor kamarazenekearának előadását Ali nagy csodálattal hallgatta meg.⁵ A pasa palotája, amelyet a törökök a Szapolyai-család hajdani nagyméretű házának átalakításával építettek

² CSAPODI (1994: 73).

³ FERENCZI (1911: 71–74; 91–103).

⁴ GÉVAY (1841: 22).

⁵ BRANDSTETTER (2001: 18–20).

fel,⁶ a vár területén, a Szent János-kapu közelében, a mai karmelita kolostor helyén állt.⁷ A pasával való érdemi tárgyalásra ugyanott csak másnap került sor. A követség titkára, Maximilian Brandstetter, aki részletes beszámolót írt utazásuk és budai tartózkodásuk eseményeiről, a találkozó színhelyéről is szót ejtett: „Amikor az orátor úr belépett a pasához (aki ezúttal egy vízre néző és szép szőnyegekkel borított, kellemes tornácon vagy erkélyen, egy tegnapihoz hasonló széken ült), az ismét felállt és néhány lépést tett az orátor úr felé. Ezután a pasa, orátor úr és Rimay úr leült, és üdvözölték egymást.”⁸

A követek még aznap, az esti órákban megtekinthették az egykori királyi palota épen maradt helyiségeit, amelyeket a törökök, látványosság gyanánt, általában megmutattak a Budán megforduló vendégeiknek. Ungnád Dávid (1535–1600) és Stefan Gerlach (1546–1612) 1572 májusában járhatta végig a palotát.⁹ Egy 1591-ben történt követjárás során pedig egy cseh apród, Mitrovicei Vratislav Vencel (1576–1635) is benézhetett a királyi kápolnába és abba a terembe, ahol Mátyás király könyvtára volt valaha.¹⁰ Rimay és társai lényegében ugyanazt láthatták ott, mint az előttük megfordult korábbi látogatók.

A követek 1608. július 1-én indultak tovább a „Fényes Portára”.¹¹ Onnan való visszatértük után, 1609. január 3-tól szeptember 22-ig, kényszerűen Budán kellett maradniuk, mert Ali pasa nem engedte tovább őket addig, amíg II. Mátyás király a törökök pénzbeli követeléseinek eleget nem tett. Ismét találkoztak a pasával, továbbra is a zsitvatoroki béke végrehajtása és a hódoltsági falvak hovatartozása ügyében tárgyaltak. Herberstein Ádám és kísérete a Víziváros egyik épen maradt épületében lakott. Rimay az ismétlődő tárgyalások menetéről részletes beszámolókat küldött Illésházy István nádornak. Mindeközben kiterjedt levelezést folytatott másokkal is; többek közt foglyok kiváltását intézte,

⁶ NÉMETHY (1878: 12).

⁷ PAPP (2013: 167–176).

⁸ BRANDSTETTER (2001: 20).

⁹ UNGNÁD (1986: 31–32; 114–115).

¹⁰ MITROVICEI (1982: 31–32).

¹¹ KOVÁCS (2005: 543–554).

és akkori mátkája apjának, Tribel Gáspárnak zólyomlipcsei birtokügyében is igyekezett közbenjárni.¹²

Ali pasa január 13-án egy Budán kívül rendezett hajtóvadászatra vitte magával a követeket. Ugyanő 1609. február 13-án Illésházy Istvánnak írt levelében jól érzékeltette a követek türelmetlen várakozását:¹³ „Sok ideje vagyon immár az követ úr barátunk az mi portánkról feljüvén, itt Budán létével és késődésével szintén elunták immár magokat; hihető hogy űk is nagy örömetst házokhoz haza mönnének, etc.” Forgách Zsigmond 1609. március 3-án kelt, Rimaynak írt levelében kedvezőbb képet festett a fontos küldetés mindennapjairól:¹⁴ „Értettem, hogy az Isten kegyelmedet az fínyes portáról jó egészségben meghozta, és hogy most az budai gyönyörűséges szép palotákban vígan lakozik, kit igen akarok és örülök is, hogy egészségben Isten Kegyelmeteket meghozta.” Rimay május 26-án azt a választ írta a tőle utazási beszámolót kérő Berger Illés (1562–1644) udvari történetírónak, hogy inkább szóban kívánja elbeszélni addigi viszontagságait.¹⁵

Ali pasa Herberstein Ádám kérésére 1608 júniusában előhozatta azokat a megbilincselte jeles rabokat, akik 1602-ben, Székesfehérvár törökök általi visszafoglalásakor estek fogságba.¹⁶ Róluk 1609 januárjában és márciusában újból tárgyaltak. Egyikükről, gróf Konstantin von Liechtenstein (c.1550–1614) lovaskapitányról váltságdíja mértékét illetően hosszas egyezkedés folyt, mert őt Ali pasa nagyon gazdagnak vélte. Herberstein azt bizonygatta, hogy a gróf valójában szegény, aki nem tud nagy összegű váltságdíjat előteremteni.¹⁷ Róla Wathay Ferenc (1568–c.1610) is említést tett *Székesfehérvár veszéséről való históriájában*:¹⁸ „Constantinus gróf Liechtenstein es vesze.” Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzik azt az 1498-ban, Rómában kiadott ősnymtatványt, amelyet ez a budai Csonkatoronyban raboskodó gróf 1610. február 28-án kelt latin,

¹² RIMAY (1955: 261–328).

¹³ BAYERLE (1991: 161).

¹⁴ IPOLYI (1887: 181–182).

¹⁵ RIMAY (1955: 295–296).

¹⁶ BENDA–NEHRING (1978: 270; 276; 283).

¹⁷ BRANDSTETTER (2001: 18; 109–110).

¹⁸ WATHAY (1976: 28).

illetve német és olasz nyelvű bejegyzése szerint a hajdani királyi várból szerzett meg:¹⁹

Librum hunc habui ego Constantinus comes de Lichtenstein etc. ex bibliotheca, quae relictæ est a regibus Hungariae in regio castro civitatis Budae tempore captivitatis meae, existens tunc in dicto castro servus captivus Achmettis Turcorum imperatoris in 8. anno captivitatis meae, anno vero salutis 1610, die vero 28. Februarii in carcere sub terra, apud Tsciunchenthurm.

[Azaz magyarul:] Ezt a könyvet én, gróf Konstantin Liechtenstein stb. vettem birtokba abból a könyvtárból, amely megmaradt a magyar királyoktól Buda városának királyi várában, fogságom idejében, élén akkor a nevezett várban Ahmed török császár fogoly szolgájaként, fogságomnak 8. esztendejében. A megváltás 1610. esztendejében, pontosan február 28. napján, a földalatti tömlőben, a Csonkatoronynál.

1610. június 7-én, az akkor már nyolc esztendeje rabságban sínylődő német gróf budai tömlőcéből írt váltságdíjának megfizetéséért folyamodó levelet Miksa főhercegnek.²⁰ Még egy ideig ott olvasgathatta az etruszok történetét a dominikánus Giovanni Nanni által szerkesztett, a várban megszerzett könyvében,²¹ 1613-ban azonban a szultán megparancsolta a budai basának, hogy engedje szabadon a gróft, aki ennek teljesülése jeléül elküldte bilincseit a feleségének Itáliába.²²

A német gróf esete is jól mutatja, hogy nem alaptalanul híresztelték a 17. század elején azt, hogy a királyi palotában maradtak még 1541 előtt Budára került kéziratok és nyomtatott könyvek, jóllehet ezek nem Mátyás király díszes corvinái voltak, hanem többnyire a királyi kápolna papságának könyvei.²³ Rimay János 1608 júliusában, a hajdani palota bejárásakor üres termeket láthatott, mert az összehordott könyveket a törökök az épület egyik elzárt részében tárolták. 1666-ban Peter Lambeck (1628–1680) bécsi könyvtáros hivatalos engedéllyel egy föld

¹⁹ HORVÁTH (1895: 126–127).

²⁰ SCHÖNACH (1908: 158–159), AUSSENER (1911: 67).

²¹ ANNIUS (1498).

²² SLEIDANUS (1616: 95).

²³ CSAPODI (1961: 405–406).

alatti helyiségből hozhatott el három kódexet.²⁴ Buda 1686-ban történt visszafoglalásakor a tudós Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730) a vár romjai között keresgélve ládákba halmozva talált több száz kötetet, kódexeket és nyomtatványokat, amelyek ugyancsak a királyi kápolna könyvtárának a maradékai voltak.²⁵ A Bécsbe szállított 320 könyv katalógusát 1688-ban Julius Pflugk jelentette meg.²⁶

Alvinczi Péter (1570–1634) kassai prédikátor latin nyelvű feljegyzései közt megemlítette, hogy 1605. december 12-én, amikor Bocskai István Vácra érkezett, ő csak éjjel követte a fejedelmet, mert előbb a Rákos mezejéről felment Budára, hogy megnézzze a könyvtárat, de a pasa távolléte miatt nem jutott be oda.²⁷ 1621-ben egy lutheránus szerző Csepreg veszedelméről írt históriájában kitért a budai könyvek sorsára:²⁸

Régi magyarok Mátyás királyának
Könyvei Budán még most is megvagnak,
Kiket a törökök becsületben tartnak,
Noha ők ahhoz csak semmit sem tudnak.

Egy 17. század eleji erdélyi szerző, Enyedi Pál énekéhez írt magyarázatában ezt jegyezte fel a budai könyvtárról:²⁹ „És most is Budán, az Mátyás király bibliotékája szintén úgy helyén vagyon, mint azelőtt, semmi tékozlás nem esett benne, hanem öröket rendeltek hozzá; van, aki bánik véle és gyakorta tisztítja a portól és sepri őket.”

Cserei Mihály (1667–1756) is úgy tudta *Erdélyi históriájában*, hogy 1663 őszén, Apafi Mihály ottjártakor is megvoltak még a könyvek.³⁰

Visszajövő útfokban Budára bemégyen a fejedelem, annak a régi, híres, dicsőséges magyar királyok residentiájának meglátására. Ott mind a várost, mind a várat megvizsgálván, sőt a Mátyás király fegyveres és könyvtartó házaiba is beeresztetvén (ahová a törökök kevés

²⁴ VISKOLCZ (2009: 149–188).

²⁵ CSAPODI (1984: 5–6).

²⁶ PFLUGK (1688).

²⁷ BENDA (1955: 16).

²⁸ RMKT XVII/8 (268).

²⁹ MIKÓ (1855: 204–205).

³⁰ CSEREI (1983: 55).

keresztyén embert szoktanak volt beereszteni, magok pedig nagy vigiliával őrzötték mindenkor, és sem a fegyverekhez, sem a könyvekhez különben nem nyúltanak, hanem amikor a rozsdától a fegyvereket, a portól a könyveket esztendőnként megtisztogatták).

Van bizonyíték arra, hogy a törökök a könyvek leporolását rabokkal végeztették. Alexandriai Cyrill *Expositio in Cantica Canticorum* című, az *Énekek éneke* magyarázatát tartalmazó 14. századi pergamenkódexében olvasható egy erre utaló bejegyzés:³¹

Hunc libellum quidam captivus Hungarus liberatus e turcica captivitate Buda, ibidem dum semel debuisset Bibliothecam Regiam purgasse, hunc clam etulit, et R. Comar[om]iensi Magnifico Ernesto a Kolonicz supremo Capitaneo obtulit, ille autem parochus ibidem germanicae et hungaricae Ecclesiae Michaeli Ladislao Lony ddto 1631. 18 die Novembris.

[Azaz magyarul:] Ezt a könyvet egy bizonyos magyar fogoly, kiszabadulván a török fogságból Budán, ugyanonnan, miközben egyszer köteles lett volna kitakarítani a királyi könyvtárat, azt titkon elhozta és felajánlotta a nagyságos Kolonics Ernő komáromi főkapitánynak, ő pedig ugyanott a német és magyar gyülekezet parókusának, Lónyi Mihály Lászlónak ajándékozta 1631. november 18-án.

A honfiúsított gróf Ernst Kollonitz (1582–1639) evangélikusból 1619-ben tért át katolikussá. A soproni születésű Lónyi Mihály 1632-ig komáromi plébános volt, majd 1633-ban Batthyány Ádám udvari papja lett.³²

Beniczky Ferenc, a költő Beniczky Péter apja, aki 1614–1619 között volt váci főkapitány, Budáról hozatta el Aquinói Tamás 1502-ben Velenében kiadott Arisztotelész-kommentárját, amelyet ma Nyitrán őriznek.³³ „Én Beniczky Ferenc az hatalmas Romai Csaszarnak Második Magyar és Cseh Országgy koronás Matthias Királyunknak eö fölsiginek Waczy feő Kapythania Hozattam ezth az könyvett Budáról, az Varból prima die Novembris A. 1614.”

³¹ CSONTOSI (1878: 83–84).

³² KOLTAI (2012: 416).

³³ CSAPODI (1984: 40–41).

Szenci Csene Péter (c.1575–1622) érsekújvári református prédikátor ugyancsak 1614-ben 1 forintért vette meg a Budáról szerzett *Miscellanea theologica* című, ma Esztergomban őrzött 14–15. századi pergamenkódexet:³⁴ *Petrus Czene Szenczinus Comparauit hunc librum ex Bibliotheca Budensi a Serenissimo Rege Matthia collecta fl. 1. Anno d. 1614.*

Az énekszerző Pécselyi Király Imre (c.1590–c.1641), aki Szenci Csene Péter halála után lett Érsekújvárott református prédikátor, 1622-ben jutott hozzá a Budáról származó, *Sermones S. Leonis Papae* című 15. századi kódexhez: *Ex libris Emerici Regii Péczelii concionatoris Uyváriensis 1622.* A mára elveszett könyv eredetileg Vitéz Jánosé volt, majd 1612-ben egy Emmericus Gemmasius nevű budai prédikátoré:³⁵ *Hic liber ex Bibliotheca Mathiae Corvini Regis Ungariae, quae modo Budae captiva detinetur, eliberatus ad me devenit. Em. R. Péczeli m. p.* – Azaz magyarul: „Ez a könyv Corvin Mátyásnak Magyarország királyának könyvtárából, amely Budán csupán fogolyként maradt fenn, kiszabadítva hozzám került. Pécselyi Király Imre m. p.”

Miként a felsorolt példák is mutatják, többen is akadtak, akiknek sikerült valamilyen fondorlatos módon a titkos rejtkehelyről kicsempésztetniük egy-egy kötetet. Rimaynak is adódhatott alkalmá arra, hogy hosszúra nyúló budai tartózkodása során, talán valakit lefizetve, könyvet hozasson ki magának a palotából. Így juthatott hozzá az Anjou Mária király és királyné asszony saját kezű bejegyzésével megjelölt imádságos magyar könyvecskéhez.

Ezt a feltevést erősítheti meg Eckhardt Sándor azon véleménye, hogy Rimay csak 1609 után írhatta Balassi verseinek kiadásához szánt előszavát, mert abban olyan francia neolatin költőkre hivatkozott, akiknek a művei csupán ezen időpont után váltak ismertté számára.³⁶

A 15. század második felében Mátyás király feleségének, Aragóniai Beatrix királynénak is volt egy Ferrarában készült, latin nyelvű imádságoskönyve, amely a Szűz Mária-psalteriumot és a hozzácsatolt, főként Szűz Máriához fohászkodó vegyes tartalmú imákat tartalmaz. Hasonlók magyarul is fennmaradtak a nyelvemlékek között. Az özvegy királyné

³⁴ CSAPODI (1984: 41).

³⁵ FRAKNÓI (1878: 79–87).

³⁶ RIMAY (1955: 183).

1502-ben Itáliába visszatérve nem vitte magával ezt a későbbiekben az ausztriai Melkbe került kisméretű, díszes pergamenkódexet, amelyet a benne látható 1605-ös bejegyzés szerint Pálffy Miklós (1552–1600) adott ajándékba Koháry Péternek (1564–1632).³⁷ Az imakönyvet 1595-ben Esztergomban találták meg, miután a várost visszafoglalták a törököktől. Ekkor Pálffy Miklóst nevezték ki a vár kapitányává. Érdeemes megjegyezni, hogy Koháry Péter a fentiekben említett váci főkapitánynak, Beniczky Ferencnek volt a féltestvére.³⁸

Magyar nyelvű kódexeink többségét 13–14. századi latin forrásokból fordították. Ez a két évszázad volt a női misztika fénykora. Az Anjou Mária királynő kezében forgott imádságoskönyv azért lehetett magyar nyelvű, mert latinul nem tudó apáca vagy világi nő számára készült. Az anyanyelven írt imádságoskönyvek minden esetben magánkézben voltak, így tartalmukat is egyénileg válogatták össze a rendelkezésre álló latin nyelvű forrásokból.³⁹ 1493 körül a nagyvázsonyi pálos kolostorban készítették Kinizsi Pálné Magyar Benigna szépen díszített, magyar nyelvű imádságoskönyvét, a *Festetics-kódexet*, amely Mária kis-zsoltosmája és harminckét zsoltár fordítása mellett, magánimákat is tartalmaz.⁴⁰

1440 körül másolták le a *Jókai-kódex* lapjaira a Szent Ferencről és társairól szóló legendás történetek sorozatát, ám azokat jóval korábban, a 14. század végén apácák számára fordították magyarra.⁴¹ Ez a latin előzményeit szorosan követő és emiatt gyakorta nehézkes magyar szöveg tehát valamelyest tükrözheti a Rimay által olvasott, de azóta elveszett Anjou-kori magyar imádságos könyvecske nyelvallapotát.⁴²

Rimay elmarasztaló ítélezése a két-háromszáz esztendővel korábban magyar nyelven írt, a fő dolgok állapotjában való munkákról, abból is fakadhatott, hogy ő maga egyre inkább hosszú és cikornyás mondatokat fogalmazott. Kifejezései Balassi verseihez készült előszavában is több helyütt homályosak, vagy éppen nehezen értelmezhetőek. Költői

³⁷ CSAPODI (1960: 428–430), CSAPODI (1991).

³⁸ JAKUS (1995: 6; 25).

³⁹ LÁZS (2016: 94; 36; 370).

⁴⁰ N. ABAFFY (1996).

⁴¹ P. BALÁZS (1981).

⁴² HORVÁTH (1931: 101–109).

stílusáról Bethlen Gábor sommás véleményt fogalmazott meg Forgách Zsigmondnak küldött, 1621. február 5-én Nagyszombatban kelt levelében:⁴³ „az írás igen sok, mivel Rimai mindenkor bölcselkedik az ritmusokkal való írásban.” Az Alsósztrégovára visszavonult költő 1629. május 29-én Rákóczi Györgynek küldött levelében egy kortársának, Prágay Andrásnak (1590–1636) 1628-ban kiadott, *Fejedelmeknek serkentő órája* című Guevara-fordítását véleményezve fejtette ki az irodalommal kapcsolatos, főként Ciceróra és Justus Lipsiusra hagyatkozó nézeteit.⁴⁴ Ebben az igen hosszadalmasan értekező levélben tett említést arról, hogy házában felpredálása után 609 könyvéből csak 131 maradt meg. Ennek kapcsán azt is elmondta magáról, hogy „eleitől fogva természetemnek született ösztöne is szorgalmaztatott a könyveknek forgatására és olvasására, akinél honjában benn ülő ember örvendetesebb mulatságot nem vehet elő. Szerettem igen a könyveket, nem is adtam semmiért örömsben pénzemet, mint a jó könyvekért.”

Rimay talán sejtette azt, hogy Balassi nem a semmiből teremtette meg a maga költői nyelvét, ezért volt kíváncsi annak előzményeire, és ezért érdeklődött a maga koránál jóval régebbi szövegek iránt. Az ezekkel való összevetésre alapozta az általa a magyar nyelv ékességeként emlegetett Balassi-versek magasztalását. Az általa savanyú kökényként jellemzett hajdani vallásos szövegek valójában a kezdetet jelentették, amelyek több száz esztendeig tartó nemesítő munkát követően váltak érett cseresznyévé. A 16. század elejére a szerelmes és istenes énekek alapszavai és kifejezései már nagyrészt megszülettek a kódexirodalom fordítóinak leleményessége folytán. Balassi középkori nyelvi előzményeinek felderítése ma is elvégzendő feladat, amelyre mindeddig csak néhány kutató tett kísérletet.⁴⁵

⁴³ SZILÁGYI (1879: 241–242).

⁴⁴ RIMAY (1955: 434–441).

⁴⁵ ALEXA (1970: 285–304), TÖMÖSVÁRI (2006: 118–133), FAJT (2014: 92–103), KŐSZEGHY (2024: 13–26).

Források

- ANNIUS 1498 ANNIUS Iohannes Viterbensis [= Giovanni NANNI], *Auctores vetustissimi, vel Opera diversorum auctorum de antiquitatibus loquentium* [...] *Chronographia Etrusca et Italica. De novem institutionibus Etruscis. Quadraginta quaestiones. De primis temporibus et regibus primis Hispaniae*, Romae, Eucharius Silber, 1498. (OSZK, Régi Nyomtatványok Tára, Inc. 230.)
- AUSSERER 1911 K. AUSSERER, *Die Herren von Schloß und Gericht Castelforno im Lagertale Val lagarina Mit 28 Textabbildungen und einem Stammbaum*, Jahrbuch der K. K. Heraldischen Gesellschaft „Adler“, Wien, 1911.
- BAYERLE 1991 G. BAYERLE (ed.), *The Hungarian Letters of Ali Pasha of Buda 1604–1616*, Budapest, 1991.
- BENDA–NEHRING 1978 BENDA K. – K. NEHRING, *Székesfehérvár 1602-es török ostromának naplója*, Fejér Megyei Történeti Évkönyv 12, Székesfehérvár, 1978, 269–283.
- BENDA 1955 BENDA K., *Alvinczi Péter kassai prédikátor történeti följegyzései 1598–1622*, A Ráday Gyűjtemény évkönyve, 1955, 5–26.
- BRANDSTETTER 2001 M. BRANDSTETTER – K. NEHRING (kiad., jegyz.) – DÁVID G. (jegyz.) – TÓTH L. B. (ford.), *Utazás Konstantinápolyba 1608–1609*, Kronosz Könyvek 6, Budapest, 2001.
- CSEREI 1983 BÁNKÚTI I. (kiad.), *Cserei Mihály: Erdély históriája [1661–1711]*, Budapest, 1983.
- IPOLYI 1887 IPOLYI A. (szerk.), *Alsó-sztrégovai és rimai Rimay János államiratai és levelezése*, Budapest, 1887.
- MIKÓ 1855 GRÓF MIKÓ I. (szerk., kiad.), *Függelék Enyedi Pál énekéhez*, in: *Erdélyi történelmi adatok I*, Kolozsvár, 1855, 193–217.
- MITROVICEI 1982 NAGY J. (ford.), *Mitrovicei Vratislav Vencel Viszontagságai*, Budapest – Pozsony, 1982.
- N. ABAFFY 1996 N. ABAFFY Cs. (bev., jegyz.), *Festetics-kódex, 1494 előtt, a nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata*, Régi Magyar Kódexek 20, Budapest, 1996.
- P. BALÁZS 1981 P. BALÁZS J. (bev., jegyz.), *Jókai-kódex XIV–XV. század, a nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője*, Codices Hungarici 8, Budapest, 1981.
- PFLUGK 1688 J. von PFLUGK, *Epistola ad perillustrem atque generosissimum Vitum Ludovicum a Seckendorff* [...], *praeter fata Bibliothecae Budensis, librorum quoque in ultima expugnatione repertorum catalogum exhibens*, Jena, 1688.
- RIMAY 1955 ECKHARDT S. (szerk.), *Rimay János összes művei*, Budapest, 1955.

- RMKT XVII/8 Csepreg városának veszedelme (1621). in: KOMLOVSZKI T. – STOLL B. (szerk.), Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 8, Budapest, 1976.
- SCHÖNACH 1908 L. SCHÖNACH, *Ein Brief des Constantin Grafen Liechtenstein aus der türkischen Gefangenschaft 1610*, Forschungen und Mitteilungen zur Geschichte Tirols, 5 (1908), 158–159.
- SLEIDANUS 1616 *Continuatio Ioannis Sleidani, das ist: Historische Beschreibung der fürnemsten Geschichten und Händel, [...] viertel theil von Anno 1611. biß auff 1616*, Frankfurt am Main, 1616.
- SZILÁGYI 1879 SZILÁGYI S. (szerk.), *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*, Budapest, 1879.
- UNGNÁD 1986 KOVÁCS J. L. (ford., bev., jegyz.) – FENYVESI L. (jegyz.), *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai*, Budapest, 1986.
- WATHAY 1976 NAGY L. (szerk., jegyz., utószó) – BELIA Gy. (szerk.), *Wathay Ferenc Énekes könyve*, hasonmás kiadás, Budapest, 1976.

Felhasznált irodalom

- ALEXA 1970 ALEXA K., *A misztika stíluselemei a régi magyar költői nyelvben*, Irodalomtörténeti Közlemények, 74 (1970), 285–304.
- CSAPODI 1960 CSAPODI Cs., *Beatrix-királyné Psalteriuma Melkben*, Magyar Könyvszemle, 76 (1960/4), 428–430.
- CSAPODI 1961 CSAPODI Cs., *Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára?*, Magyar Könyvszemle, 77 (1961/4), 405–406.
- CSAPODI 1984 CSAPODI Cs., *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*, A MTAK közleményei 15, Budapest, 1984, 40–41.
- CSAPODI 1991 *Psalterium Beatae Mariae Virginis. Beatrix királyné imádságoskönyve*, CSAPODI Cs. kísérőtanulmánya a melki bencés apátság Cod. 2484. jelzetű kódexének hasonmás kiadásához, Budapest, 1991.
- CSAPODI 1994 CSAPODI Cs. – CSAPODINÉ GÁRDONYI K., *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. III. Adatok elveszett kötetekről*, A MTAK közleményei 33, Budapest, 1994.
- CSONTOSI 1878 CSONTOSI J., *A Pozsonyi sz. Ferencziek tartományi könyvtárának codexei*, Magyar Könyvszemle (1878), 83–84.
- FAJT 2014 FAJT A., *Méznél édesb: 16–17. századi imádságainkról*, Napút, 16 (2014/6), 92–103.
- FERENCZI 1911 FERENCZI Z., *Rimay János (1573–1631)*, Budapest, 1911.
- FRAKNÓI 1878 FRAKNÓI V., *Vitéz János könyvtára, második közlemény*, Magyar Könyvszemle (1878), 79–87.
- GÉVAY 1841 *A budai pasák*, rendbe szedte GÉVAY A., Bécs, 1841.

- HORVÁTH 1895 *A Magyar Nemzeti Múzeumi Könyvtárának címjegyzéke I. ősnymtatványok*, leírta HORVÁTH I., Budapest, 1895.
- HORVÁTH 1931 HORVÁTH J., *A magyar irodalmi műveltség kezdetei Szent Istvántól Mohácsig*, Budapest, 1931.
- JAKUS 1995 JAKUS L., *A töröktől megszabadított Vác 1596–1622*, in: Farkas R. (szerk.), *Gazdaság- és társadalomtörténeti tanulmányok*, Studia Comitatus 25, Szentendre, 1995, 1–75.
- KOLTAI 2012 KOLTAI A., *Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén*, A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források, feldolgozások 14, Győr, 2012.
- KOVÁCS 2005 KOVÁCS J. L., „...molesta mea peregrinatio” (Rimay János diplomáciai levele 1608-as követjárásáról), *Irodalomtörténeti Közlemények*, 109 (2005/4–6), 543–554.
- KŐSZEGHY 2024 KŐSZEGHY P., *Csak egy nyelv van a szeretetre*, in: Báthori O. (szerk.), *Átjárások. A lelkeségi és a világi irodalom, illetve művészet egymásra hatása a magyar régiségben*, Budapest, 2024, 13–26.
- LÁZS 2016 LÁZS S., *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*, Budapest, 2016.
- NÉMETHY 1878 NÉMETHY L., *Török mecsetek Budán*, Budapest, 1878.
- PAPP 2013 PAPP A., *Rövid összefoglaló a budai pasák palotájáról*, Budapest Régiségei, 46 (2013), 167–176.
- TÖMÖSVÁRI 2006 TÖMÖSVÁRI E., *A Balassi-frazeológia és -toposzkészlet középkori előzményeihez*, in: Majorossy I. G. (szerk.), *Balassi Bálint költészete európai tükrében*, Piliscsaba, 2006, 118–133.
- VISKOLCZ 2009 VISKOLCZ N., *Peter Lambeck budai utazása a corvinákért 1666-ban*, Magyar Könyvszemle, 125 (2009/2), 149–188.

János Rimay's Anjou-period Hungarian Prayer Book

In the 1610s, János Rimay wrote an introduction to his planned edition of Bálint Balassi's poems, in which he mentioned the Hungarian prayer book by Mary of Anjou, the Hungarian queen who reigned at the end of the 14th century, since he compared its language with that of Balassi. During Rimay's official diplomatic mission in 1609, he spent over six months in Buda Castle, which was under Turkish rule at the time, where he met Ali Kadizade Pasha on several occasions. It was perhaps at this time that he had the opportunity, through certain means, to retrieve the Anjou prayer book from the former royal palace. This manuscript was older than the earliest known codices in the "Nyelvmemléktár". Balassi did not invent his poetic language entirely anew, and Rimay was curious about its antecedents, making him interested in texts much older than the contemporary ones. By the beginning of the 16th century, the basic words and expressions of love and religious poems had largely been created by the creativity of the translators of the codices. The task of discovering the lin-

guistic antecedents of the Balassi poems, which Rimay described as jewels of the Hungarian language, remains an ongoing challenge today.

Keywords: János Rimay, Hungarian King and Queen Mary of Anjou, Hungarian prayer book, Buda Castle, Bálint Balassi

IMRE MIHÁLY

A polémia himnológiai nyelve – A *Juste Judex, Jesu Christe* című himnusz Szenci Molnár Albert átértelmezésében

Szenci Molnár Albert *Jubileus Esztendei Prédikáció* című műve a reformáció centenáriumának ünneplésére született, erős polemikusság jellemzi (Oppenheim, 1618). Ennek lezárása a *Juste Judex, Jesu Christe* kezdetű, latin nyelvű himnusz, amelyet kotta egészít ki. A magyar kódexirodalom négy változatát őrizte meg a himnusznak magyarul. A *Iuste Iudex* himnusz ismert volt a 16. századi protestáns énekköltészetben, dallamára sokszor hivatkoznak nyomtatott énekeskönyveinkben. Legelső átdolgozója Radán Balázs, akinek műve 1560-ban jelent meg kottával Debrecenben. Erős katolikus- és pápaellenesség jellemzi, legfontosabb protestáns énekeskönyveinkben olvasható (Huszár Gál, Bornemisza Péter, Újfalvi Imre). Szenci Molnár itthoni tanulmányai során ismerkedett meg a himnusszal, annak dallamával, magyar szövegével. A himnusz latin szövegét Tours-i Berengár francia szerzetes írta, ezt alakította át Szenci Molnár. Berengár eretnek gondolatai szerint az úrvacsorában Jézus teste és vére csak jelképesen van jelen, ezzel a transsubstantiatio tanát tagadta. Üldöztetés, fogság, kiátkozás sújtotta ezért Berengárt, tanai visszavonására kényszerítették. A huszítizmus, protestantizmus a reformáció előkészítőjének tekintette, Magyarországon is hivatkoztak rá. Szenci latin nyelvű átdolgozása a reformáció centenáriumán visszatekint az előzményekre és a magyar nézőpontot érvényesíti.

Kulcsszavak: *Juste Judex, Jesu Christe*, Berengár, magyar protestantizmus, énekköltészet, Szenci Molnár, katolikus- és pápaellenesség

Szenci Molnár Albert *Jubileus Esztendei Prédikáció* című műve a reformáció centenáriumának ünneplésére született, erős polemikusság jellemzi. Ennek függeléke az *Appendix De Idolo Lauretano*, amely hasonlóan hevesen támadja a katolicizmust, a pápaságot, a *Joanna Papissa* történetének

kivételesen erős ikonográfiai effektusa kerül a címlapra.¹ A kötet mindkét része tulajdonképpen antológia, ahol verses és prózai művek, prédikációk követik egymást, neves szerzők és kevésbé ismertek: Abraham Scultetus, Petrus Paulus Vergerius, Franciscus Petrarcha, Baptista Mantuanus, Sanctus Huldericus, Sebastianus Benefieldus, Joachim Cameraarius. Ennek az összeállításnak lezárása a *Juste Judex, Jesu Christe* kezdetű, latin nyelvű himnusz, amelyet kotta egészít ki. Az RMKT XVII/7. kötete közli a himnusz magyar szövegét a *Gyöngyösi toldalék* alapján, a latin változat a jegyzetekben olvasható, de kottát itt sem ad a kiadvány.² Holl Béla – mint sajtó alá rendező – nem írja, hogy a latin szöveg kinek lehet a szerzeménye, de a szövegtörténet egyéb vonatkozásait sem tárgyalja, így a kódexirodalom más szövegváltozatairól sem esik szó. Katona Lajos vizsgálta tanulmányában a *Juste Judex...* kéziratos hagyományát kódexeinkben.³ A magyar kódexirodalom négy változatát őrizte meg a himnusznak. Megtaláljuk azt a Peer-kódextől különválasztott *Imakönyv és Csisio* állományában, a *Peer-kódex*ben, a *Czech-kódex*ben és a *Gyöngyösi toldalék*ban. Az első három a himnusz prózai fordítását tartalmazza.⁴ A *Gyöngyösi toldalék* verses fordítás, a rá vonatkozó szakirodalom is több véleményt tükröz. Erdélyi Pál vizsgálta először 1898-as tanulmányában: „A Toldalék három kéz írását mutatja, Dus Jakabét s Udvari Istvánét, a ki Divénben a szeretetre méltó Dus Jakab atya iránt való nagy szeretetétől indítatva írta meg, (vagy talán le) az eddig ismeretlen Igaz bíró Jézus Krisztus című éneket Udvardi István Dús Jakabnak írja a 23 számú

¹ Az egész kiadványról átfogóan ld. SZENCI MOLNÁR (2017).

² HOLL (1974: 140–141; 554–555). Megjegyzendő, hogy HOLL Béla a forrásaként feltüntetett F. J. Mone-mű (MONE [1853–1855]) nem nevezi meg a szerzőt, jegyzeteiben kéziratos forrásait sorolja fel: ezek Trier, Mainz, Lichtenthal különböző könyvtárai, kéziratgyűjteményei. Az idézett himnusz itteni címe: *Oratio ad Christum salvatorem*, de kotta nem szerepel mellette.

³ KATONA (1901: 447–455). KATONA itt alapos szövegösszevetést végez, közli a kéziratos kódexirodalom magyar szövegvariánsait, de legnagyobb meglepetésünkre Szenci Molnár 1618-as kiadványának latin nyelvű himnuszt állítja párhuzamba a magyar változatokkal. Ez azért furcsa, mert a magyar változatok és a latin szöveg nyilvánvalóan erőteljesen eltérnek egymástól, szemléletük sem egyeztethető össze, mindezen azonban nem kapunk magyarázatot.

⁴ *Peer-kódex*; *Czech-kódex*. E két kódex szövegállománya nagyjából megegyezik, mindössze apróbb eltérések figyelhetők meg, mindkettő prózai fordítás.

éneket (Igaz bíró Jézus) a melyet szintén nem ismertünk s így teljes joggal tekinthetjük őt az említett ének szerzőjéül.”⁵ Vagyis az *Igaz bíró Jézus* kezdetű himnusz szerzőjének (fordítójának?) Udvardi Istvánt tartja Erdélyi Pál, megjegyezve, hogy addig az ismeretlen volt, adatokat azonban nem sorol fel a szerző személyének bizonyítására. A *Toldalék* keletkezését a 16. század első harmadára teszi, azonban nem beszél arról, hogy milyen dallama lehetett a himnusznak. Kétségtelen azonban, hogy a *Toldalék* a latin himnuszhoz – és a többi kódex szövegéhez – képest szemléleti, grammatikai átalakításokat végez. Ennek lényege az, hogy a vers végig egyes szám első személy helyett többes szám első személyű. Annak valószínűsége azonban kizárható, hogy Szenci ennek mintájára fogalmazta át a közölt latin himnuszt többes számúra, hiszen aligha feltételezhető, hogy tudomása lehetett volna a *Toldalék* létéről. Frick József 1910-es tanulmánya vizsgálja a *Juste Judex* eredetét, latin nyelvű szövegét. Korrigálja Katona Lajos megállapításait, érzékeli azt is, hogy a protestáns énekeskönyvekben többször előfordul a nótajelzése, a himnusz szerzőjét is helyesen azonosítja: „Nem igen van kódexeinknek kedveltebb imádsága, mint a *Juste iudex Jesu Christe* kezdetű sequentia fordítása. Kedvelt ének volt a latin szövege is, nótájára a protestáns énekeskönyvek sokszor utalnak [...] Latinja is ismeretes volt már 1901 óta, ahogyan Katona közölte. Azonban nem ebből fordították a kódexek írói, hanem egy másik szövegből [...] *Oratio ad Christum salvatorem*. Szerzője Clarius tanulsága szerint Tours-i Berengar (+ 1088).”⁶

Vajon mi indokolta, hogy az *Appendix* legutolsó – tehát kiemelten fontos – darabja egy középkori latin nyelvű himnusz, illetve annak radikális átdolgozása, hiszen az egész kötet a katolikus teológiai, liturgikus, himnológiai hagyományok erőteljes elutasítása. A *Jubileus esztendei Praedikáció* hasonlóképpen épül fel, utolsó darabja a CI. zsoltár latin és magyar nyelvű változata, a *Fejedelem imádsága*, amiről joggal feltételezte P. Vásárhelyi Judit, hogy az Bethlen Gáborra vonatkozik; az adott történelmi helyzetben a kötet nagy erejű lezárása.⁷ A következőkben arra vállalkozunk, hogy kiderítsük Szenci Molnár latin nyelvű himnusz-

⁵ ERDÉLYI (1898: 225–233).

⁶ FRICK (1910: 42–44).

⁷ IMRE (2017: 20–21; 32).

parafrázisának szövegtörténeti hátterét, kapcsolódik-e az a hazai protestantizmus hagyományaihoz, hogyan függ össze azokkal.

A *Secularis concio evangelica* bőségesen tartalmaz a Mária-kultuszt erősen elutasító részleteket, ebből mutatunk be néhányat:

Az utálatos Bálványozásban czac nem tellyességgel elvoltage merülve minden Egyházac. Holott az szivnec bizodalmat, egyedül czac az Is-tenben kellett volna helyheztetni, azt az emberec, teremtetállatokra igazítottac, kiváltképpen szüz Mariára, mellynec tiszteletire fordítottac, **szent Davidnac egész Soltárát, és mindeneket, valamiket David király, az mindenható Istennec éneklett, azt mind, az szüz Mariára vontac**, ugy annyira, hogy az emberec így mernéne szólni. **Te bened vagy az én reménységem, szerelmes asszonyom, és soha öröcké meg nem szégyenültetem. Te kezeidbe ajánlom az én lelke-met kegyes aszszonyom.** Az többit is mind ezenképpen. Midőn az Jesusnac nevét kellett vólna, minden neveknek felötte magasztalni, Maria az Ur Christuson fellyül helyheztetött. Hogy pedig az köz népet ez rettenetes Bálványozásra édesgethesséc, nagy ígéretekkel töttec nékiec, és mindeféle bünöknek boczánattyát ígertéc soc ezer esztendőkre. Az könyveczkében, mellynec neve: HORAE MARIAE, az az, Máriának imádására szabott **Órac könyve**, azt írjac: hogy, ha az kegyelemben lévő ember, az Maria képe előtt, hét imátságoczkákat elmond, hét Mi-atyánkat, és hét Ava Mariat tehát bünei boczánattyát vegye, ötvenhét ezer esztendőre. Sixtus pápa egy imátságot szerzett, az mellyet, ha melly ember, világos nappal, az szabad ég alatt, az Maria képe előtt elmond, annac minden büneinec boczánattya legyen tizen egy ezer esztendeig. Ez volna hiszem az népnek elbolondítása.

Hosszasan idéz ironikusan és elutasítással liturgikus verses szövegeket, amelyek szintúgy a hamis kultuszok kifejezői, így a kereszt ünnepén a kereszt tiszteletére énekelt himnusz részleteit, ami tulajdonképpen Adamus de Sancto Victore ismert szekvenciája.⁸ (A továbbiakban látjuk

⁸ SZENCI MOLNÁR (2017: 88): *Item Sacramentum crucis ligneae, quod in Festo S. Crucis sic intonant* Non sunt nova sacramenta: Nec recenter est inventa,/ Crucis haec religio./ Istae dulces aquas fecit, / Per hanc silex aquas jecit,/ Moysis officio./ Nulla salus est in domo,/ Nisi cruce munit homo/ Super liminaria./ Istae suos fortiores,/ Semper facit & victores,/ Morbos sanat & languiores,/ Reprimit daemonia./ Dat captivis libertatem,/ Vitae confert novitatem, / Ad antiquam dignitatem, / Crux reduxit omnia./ O crux lignum triumphale,/ Mundi vera salus

majd ennek jelentőségét a *Iuste Iudex* keresztre vonatkozó részleteinél, illetve éppen azt, hogyan cseréli le azt a reformáció szemléletével.) A *Secularis concio evangelica*, de az *Appendix...* is alkalmazza az idézett katolikus liturgikus szövegek ironikus-szarkasztikus elutasítását (Barátoc birbitélése, kintornálása, elnyögdögelic), mindez előkészíti a *Iuste Iudex* kötetzáró jelentésképzését.

A *Iuste Iudex* himnusz ismert volt a 16. századi protestáns énekköltészetben, legalábbis dallamára sokszor hivatkoznak nyomtatott énekeskönyveinkben. Legkorábban az RMKT II. kötetében találkozunk vele, ahol Thordai Benedek zsoltárpafarázisát közlik: XXX. *Psalmus, In re Domine speravi, non confundar in aeternum, Az Iuste Iudex nótájára.*⁹

1560-ban jelent meg Debrecenben *A Keresztyéni Gyülekezetben valo isteni dicheretec* című nevezetes kiadvány Huszár Gál kiadásában, Melius Juhász Péternek ajánlva.¹⁰ A kötet azért is kiemelt jelentőségű, mert 67 dallamot közöl 258 sornyi kotta felhasználásával, ami az egész 16. században különlegesnek mondható. Az E2a–E3b leveleken olvasható a *Hogy az Vristennec igeie közöttünc tisztan es igazan hirdettesséc, az Iuste Iudex notaiara* című ének. Ez az egyetlen olyan hazai kiadvány, ahol kottával látható a himnusz szövege. Ez azért figyelemre méltó, mert Szenci Molnár már ebben a kiadványban megismerhette a vers dallamát, amit

vale, / Inter ligna nullum tale, / Fronde, flore, germina. / Medicina Christiana, / Salva sanos, aegros sana, / Quod non valet vis humana, / Fit in tuo nomine. / Servi crucis crucem laudent, / Qui per crucem sibi gaudent, / Vitae dari munera. / Dicant omnes, dicant singuli, / ave salus totius seculi, / arbor salutifera. / Ecce lignum crucis, venite adoremus: / A crux spes unica, / auge piis justitiam, / dona rei veniam! Idézi Johann Sturmot, aki gunyorosan a bálványimádó egyiptomiakat emlegeti, akik forrásokat és krokodilokat imádtak.

⁹ RMKT II. (1880: 246–248), a szerzőről annyit tudunk csak, hogy 1517–1518-ban a krakkói egyetemen tanult. Több 16–17. századi protestáns énekeskönyvünkben szerepel ez a vers. A versfőkből kiolvasható: BNEDICTUS THORDENSIS VERTIT, vagyis Thordai Benedek fordította. A kötetet kiadó SZILÁDY Áron félreérthetően fogalmaz: „A *Iuste Iudex* kezdetű hymnus, melynek nótájára Thordai B. a XXX. zsoltárt fordította, megolvasható Sz. Molnár Alb. Jubileus Academicusa 102. 103. lapján, hol hangjegyekkel van közölve ily czím alatt: *Hymnus. Illucescente Evangelio in Ungaria cantari solitus.*” SZILÁDY (1880: 465–466). Nyilvánvaló, hogy Thordai Benedeknek nem lehetett a forrása a Szenci által közölt *latin szöveg*, hiszen az teljesen más jellegű, legfeljebb a *dallam, versforma* lehetett forrása a fordításnak.

¹⁰ RMNy I. (1983: 160).

majd az 1618-as oppenheimeri kötetében is felhasznál. Mivel közel két esztendő telt el Debrecenben tanulmányai folytatásának időszakában (1588–1590), feltételezhetjük, hogy már ekkor találkozhatott vele, és az megragadta a figyelmét. A két kiadványban – a debreceniben és az oppenheimiben – szereplő kotta teljesen megegyező.¹¹ A versfők egyértelművé teszik, hogy a szerző Blasius Radan, vagyis Radán Balázs. Így aligha feltételezhetjük, hogy Szenci Molnár nem tudott volna Radán Balázs szerzőségéről. (Ez a körülmény szerepet játszhatott a későbbiekben a *Iuste Judex* átdolgozásában és az antológia kompozíciójának kialakításában.) A 12 versszakból álló himnusznak különösen a harmadik strófája hangoztat erőteljes katolikus-ellenességet, a pápát Antikrisztusnak tartja, a negyedik pedig a Szentírást kizárólagos üdvforrásnak tekinti.

A soc baluany imadastol
rettenetes kárhozattol,
szabadits meg szent neuedert
minden eretnekségtől,
Antichristus szerzetitől
a Papanac teuelgesétől.

Siruan hozzad mi ohaitunc
es fel szoival kiáltunc,
kic szent igednec altala
az hitben plantaltattunc,
embereket az vaksagból végy ki
hogy tegedet diczeriünc.

¹¹ Mivel csak ebben a két kiadványban szerepel kotta, így nehéz rekonstruálni a dallam születését, formálódását, alakulását. Nem tudjuk, honnan vette Huszár Gál a dallamot, milyen forrásokra mehetett vissza, azonban az bizonyos, hogy a zenei írásbeliség tudásának birtokában volt, lehet, hogy ebben társa volt Melius Juhász Péter is. Szenci Molnár Albert 1618-ban oppenheimeri kántor, vagyis nyilván jelentős zenei kultúrával rendelkezett, a zenei írásbeliség eszközeit is birtokolta. Ezt bizonyítja a jó minőségű, magabiztos kottairás. A *Régi magyar dallamok tára* a 35. sorszám alatt foglalkozik a dallammal és annak variánsaival, származásával. „Magyarországon használatban levő variáns dallamát *Iuste judex Jesu Christe* szöveggel már Sz. Molnár is közli a *Jubileus esztendei praedikatio...* c. nyomtatványában (Oppenheim 1618. 102. l. Hymnus illucescente Euangelio in Ungaria cantari solitus. – RMK I, 482) (RMDT I, 71.), mely dallam német forrásokra megy vissza (Zahn 3683), mint Cs. Tóth kimutatta (RMDT I, 173–175).”

A hatodik strófa a török pusztítást panaszolja, így a reformáció történet-teológiai rendszerének mindkét eleme megjelenik: az Antikrisztus pápa és a török eszkatologikus szerepe.

Veszedelmet az poganyoc
országunkban töué nec,
sokat bennünc meg ölé nec
es szamtalant el viué nec,
országunkbol ki üdzenec
nagy nyomorusagot raitunc töué nec.

Látható, hogy Radán Balázs erősen eltér a kéziratok kódexhagyománytól, a latin nyelvű himnusz szövegétől, a reformáció szempontjait érvényesíti, bár a dallamot és a ritmust megőrzi. Ugyanebben a kötetben még két éneknek a nótajelzése a *Iuste Iudex*, mindkettő zsoltárparafrázis: XXX. *In te Domine speravi non confundar*, az *Iste Iudex Notaiara* és a LXX. zsoltár esetében is ezt látjuk: *Deus in adiutorium meum intende* az *Iuste iudex Notaiara*.¹²

1566-ban jelent meg Nagyváradon Raphael Hoffhalter kiadásában A keresztyeni Gyülekezetben valo isteni diczeretek egyben szedögettek, es mostan nyomtattatak uyonnann oregbitetek, es emendaltattak L. F. által.¹³ Ebben is megtaláljuk Radán Balázs énekét: *Hogy az Vr Istennec igeie közöttünc tisztan es igazan hirdettessec, az Iuste Iudex notaiara*. A harmadik és hatodik

¹² RMNy 160. (R4a–R5b, V4b–V5a).

¹³ RMNy I. (222).

versszak is azonos, apróbb ortográfiai eltérések vannak közöttük. Ebben a kötetben is szerepel a XXX. és LXX. zsoltárparafrázis, mindkettőnek a *Iuste Iudex* a nótajelzése. A 16. század legterjedelmesebb protestáns énekgyűjteménye Bornemisza Péter nevéhez fűződik, 1582-ben jelent meg Detrekő várában, ez a reformáció addigi legteljesebb énekgyűjteménye: *Énekec, három rendbe: külömb külömb felec*.¹⁴ Itt találjuk a *Hogy az Wr Istennec igeie közöttünc tisztan es igazan hirdettessec*. című verset, amelynek nótajelzése: *Az Iuste Iudex Notaiara*. A vers tizenkét strófás, háromsoros versszakokból áll, és minden versszak első betűje kirajzolja a szerző nevét, az akrosztichont: BLASIUS RADAN, vagyis Radán Balázs. A harmadik strófa harciasan pápa- és katolikusellenes:

Az soc baluany imadastol,
rettenetes karhozattol,
szabadits meg Szent Neuedert
minden eretneksegtől,
Anti-christus szerzetitől
az Papanac teuelygesetől.

A 17. századból Újfalvi Imre *Keresztyéni énekek* című énekeskönyve ugyancsak tartalmazza azt a verset, amely a *Iuste Iudex* nótájára készült.¹⁵ Szerzőt ugyan itt sem nevez meg a kiadvány (vagyis Radán Balázs neve nem szerepel, bár a strófák akrosztichonja kiadja a BLASIUS RADAN nevet!), azonban a 3. strófa erős katolikus- és pápaellenessége párhuzamba állítható Szenci latin szövegével, alapvetően megegyezik Bornemisza szövegével.

Az sok balvany imadastul,
Rettenetes karhozattul,
szabadits meg szent nevedert
minden eretneksegtől,

¹⁴ RMNy I. 513 (LXXIa–LXXIIa.) Az RMNY I. adatai alapján még megtaláljuk Radán Balázs versét a következő kiadványokban: 264, 276, 353, 429, 640, mindenütt a *Iuste Iudex* a nótajelzés. Mindez azt mutatja, hogy a korszak énekeskönyveiben gyakran szerepel Radán Balázs verse, bár mindegyik szövegét nem állt módunkban összevetni, a szerző egyértelműen azonosítható.

¹⁵ RMNy 886 (123a-b).

Anti-christus szerzetitől
az Papanak tevelygesetül.¹⁶

Szencinél tizenhárom, háromsoros strófa szerepel, az RMKT latin és magyar változata is tizenkét strófányi, vagyis Szencié egy versszakkal hosszabb. A továbbiakban közlöm Szenci Molnár latin szövegét, a vastagon szedett szövegrészek vagy nem szerepelnek az RMKT kiadásában, vagy szövegváltozatként olvashatók, esetleg eltérő a szórend vagy a versszakok sorrendje.

Hymnus

Illucescente Euangelio in Ungaria cantari solitus

Iuste Iudex Jesu Christe, Regum Rex & **gloriae**, (domine)
Qui cum Patre **semper** regnas & cum sancto Flamine,
Nunc digneris preces nostras clementer **exaudire**. (suscipere)

- 2 Tu de **coelo** descendisti virginis in uterum, (coelis)
Unde summens veram carnem, visitasti seculum,
Tuum plasma redimendo sanguinem per proprium.
- 3 Tua, **quaesumus te Christe**, gloriosa passio, (quaeso, deus meus)
Nos defendat inceslanter ab omni periculo, (Me)
Ut **fideles persistamus** in tuo servitio. (valeam permenere)
- 4 Dextra forti, qua fregisti Acherontis januas,
Frange **nostros** inimicos, nec non & insidias, (meos)
Quibus volunt occupare **vitae nostrae** semitas. (cordis mei)
- 5 Audi **Christe, preces nostras, audi vota cordium**, (Jesu, me clamantem)
Quaerentibus pietatem porrige solatium, (et peccantem miserum)
Ne **exurganti** inimici **nostri** in opprobrium. (insurgant ... mei)
- 6 **Adsit nobis** tua virtus semper & defensio, (Assit mihi)
Mentes nostras ne perturbet hostium incursio, (Mentem meam)
Nec comprimat Ecclesiam Antichristi factio. (Ne damnetur corpus
meum fraudulentum laqueo)

¹⁶ RMNy 886 (123a-b). A 17. századi evangélikus és református énekeskönyvek is folyamatosan közlik Radán Balázs versét (1616; 1648; 1654; 1680; 1694; 1700), mindig a *Iuste Iudex* nótajelzésével. Vö. H. HUBERT (2004: 299).

- 7 Tu **defensor, tu protector**, tu sis **nobis** clypeus, (protector et defensor, mihi)
 Ut te **duce resistamus nobis** detrahentibus, (resistam te pectore mihi)
 Et eisdem superatis **te colamus tutius**. (gaudeam diutius)
- 8 **Sancti verbi tui lumen** sensus **nostros** muniat, (Sanctae crucis tuae
 signum sensus meos)
 Et vexillo triumphali **nos victores** faciat, (me victorem)
 Ut **de victi inimici** viribus **deficiant**. (devictus inimicus deficiat)
- 9 Mitte sanctum de supernis sedibus **paracletum**, (paraclitum)
 Suo **nostrum** qui illustret splendore consilium, (meum)
Spernentium nos mitiget ac repellat odium. (Odientes me repellat et eorum)
- 10 Miserere **nostri Christe fili Dei unice**, (Miserere mei Jesu, vivi dei genite)
 Miserere **te precantum** angelorum Domine, (deprecanti)
 Esto **nobis semper** dator **verae** indulgentiae. (semper memor mei)
- 11 **Ne des vires Papae, Turcae sed da populo tuo,**
Cum lacrymis te quaerenti pro suo refugio,
Quem servasti tibi fisum in crucis patibulo.
- 12 **Confundantur & tabescant qui nos volunt perdere,**
Fiant eis in ruinam constructae insidiae,
Jesu pie, Jesu bone, noli nos derelinquere!
- 13 Deus pater, Deus Fili, Deus alme Spiritus,
 Qui **permanes Deus** unus, diceris & Dominus, (semper)
 Tibi virtus sit perennis honorque perpetuus.

Önálló címet kap a vers: *Hymnus*, alcíme viszont egyértelműen a protestantizmus szemléletét bizonyítja: Az evangéliumtól megvilágosított Magyarországon szokásos énekelni (*Illucescente Euangelio in Ungaria cantari*

solitus). Ez utalhat a megváltoztatott szövegre, de arra is, hogy immáron protestáns szerzők is széles körben felhasználják az egykori himnusz átalakított szövegét, dallamát, ritmikáját. Szenci aligha gondolhatott ezzel a kifejezéssel a katolikus liturgiában használatos szövegre, az előbbiekben láttuk, hogy mennyire elterjedt a protestáns énekeskönyvekben, vagyis tényleg *solitus*. (Azt kizárhatjuk, hogy a kódexirodalom korábbi, kéziratos változatai lettek volna Szenci szövegforrásai.) Ha aprólékosan áttekintjük a különbségeket, többféle eltérés rajzolódik ki. A latin himnusz végig egyes szám első személyben íródott, vagyis a személyes imádság grammatikáját használja, Szenci mindenütt átalakítja többes számúvá. A szent kereszt teológiai értelmezését – üdvközvetítő jelentését – átalakítja Szenci, helyette az isteni szó, a kinyilatkoztatás áll: *Sanc-tae crucis tuae signum sensus meos muniat* – *Sancti verbi tui lumen sensus nostros muniat*. A hatodik versszakban az Antikrisztus veszedelmeire, pusztításaira hívja fel a figyelmet: *Nec comprimat Ecclesiam Antichristi factio*. – *Ne damnetur corpus meum fraudulentum laqueo*. A reformáció kettős antikrisztológiája rajzolódik ki a 11. strófában, a pápa és a török pusztító ereje, szándéka és az ellenük könyörgő, imádkozó, Krisztushoz fohász-kodó, benne menedéket remélő esdeklés: *Ne des vires Papae, Turcae sed da populo tuo, Cum lacrymis te quaerenti pro suo refugio, Quem servasti tibi fisum in crucis patibulo*. Az elég furcsa, hogy a 4. strófában görög mitológiai fogalom szerepel: *Dextra forti, qua fregisti Acherontis januas*. (A Gyöngösi *toldalék* forrásának tekintett Mone-kiadás ugyancsak használja az Acheron mitológiai fogalmat, bár magyar megfelelője kerüli azt: „Job karoddal kivel meg allad az pokolnak kapuiat”). Szenci pedig igen tartózkodó liturgikus szövegekben a szinkretizmustól, itt mégsem változtat rajta.

Sem Szenci Molnár, sem a 16. századi magyar protestáns szerzők nem nevezik meg a himnusz szerzőjét, bár láttuk, annak szövegét Molnár erőteljesen átalakította, dallamát közölte, Huszár Gál hasonlóképpen. Bizonyosra vehetjük, hogy Radán Balázs is ismerte a valódi szerzőt, bár nem nevezte meg. Azt nem tudhatjuk bizonyosan, hogy a dallamot felhasználó későbbi szerzők, szerkesztők mit tudhattak a szerző személyéről, miért akarták azt megnevezni vagy elhallgatni, Holl Béla sem beszél erről. A középkori latin nyelvű himnuszköltészet nagy antológiái

a 19–20. században azonban a szövegközlés mellett egyértelműen Tours-i Berengárt jelölik meg szerzőnek, bár dallamot nem közölnek. Vajon miért irányult a protestáns szerzők figyelme és rokonszenve erre a francia szerzőre? A teológiai, egyháztörténeti szakirodalom bőségesen foglalkozik életével, tevékenységével, kérdésünkre magyarázatot is kapunk.

Tours városában született a 11. században, szülővárosában kezdte el tanulmányait, amelyeket Chartres-ban folytatott Fulberts vezetésével. Fokozatosan haladt előre a ranglétrán, 1040-ben archidiakónus, pártfogója és barátja lett Eusebius Bruno püspök. 1044-től veszedelmes, eretnek tanokat kezdett hirdetni: az eucharishtiával kapcsolatosan azt tanította: a kenyér és a bor csak jele és záloga Krisztus testének és vérének, de lényegükben nem változnak. Ezzel a *transsubstantiatio* tanát vonta kétségbe Berengár, aki összeütközésbe került barátjával, az ortodox Lanfranckal, aki bevádolta Rómában, és 1050-ben ott, illetve Vercelliben tartott zsinatokon elítélték. Berengár ragaszkodott nézetéhez, ezért viszont egy időre fogságba is vetették. Hildebrand bíboros (a későbbi VII. Gergely pápa) közbenjárására a tours-i zsinat 1054-ben beérte Berengárnak egy kevésbé határozott nyilatkozatával, így egy ideig nem támadták. Amikor Hildebrandban bízva egy 1059-es római zsinaton nézeteit újból fejtegette, arra kényszerítették, hogy eretnekségét elátkozza és kinyilvánítsa: az eucharishtiában a kenyér és a bor Krisztus igazi teste és vére. Visszatérése után Berengár kinyilatkoztatta, hogy megbánta hamis esküjét, amelyet csak a haláltól való félelem hatására tett. Emiatt a nyilatkozata miatt ismét kiátkozták több zsinaton (Angers: 1062, Rouen: 1063, St.-Maixent: 1075, Róma: 1079). A római zsinaton végül VII. Gergely rábeszélésére visszavont mindent és hallgatást fogadott. Ezután a Saint-Cosme-szigetre vonult vissza, ahol szigorú egyházi felügyelet alatt élt 1088-ban bekövetkezett haláláig. Az egyháztörténet szerint Berengárnak több százezres követő tábora volt, akik többnyire rejtőzködtek a hivatalos egyház előtt, hiszen üldözték őket. Berengár fő művét, a *De sacra coenát* szigorú cenzúra zárta el a nyomtatott nyilvánosság elől.¹⁷

¹⁷ DREVES (1909: 172–176). Itteni címe: *Ad Dominum Iesum Christum Oratio*. A kiadvány részletes életrajzot ad, ahol az előbb felsoroltakat olvashatjuk, Hildebert von Lavardin írta a sírfeliratát. Ezt az egyetlen verses művét ismerjük csupán, amit korábbi barátja és

A protestantizmus azonban előzményei között tartotta számon Berengárt, találkozunk vele Luther műveiben, de Kálvin *Institutiója* is együttérzően szól róla, a pápai önkény áldozatának tartja.¹⁸ A késő-középkori eretnekmozgalmak környékén is felbukkan gondolatvilága, rokonszenvezően azonosulnak vele. Ez derül ki Bencédi Székely István történelmi művéből, ahol a konstanzi zsinat eseményeit meséli el, Husz János szomorú története tartalmaz erre való utalást. A máglyára menet, kínzásokat átélve, halálára készülve ezt a himnuszt énekli a mártír:

E' Conciliomba először HUS IANOST degradalac, az az, a mise mondo ruhaba fel öltöztetec, kit aprodonkint a pispkec le vonanac rolla, es az utan meg niuzac a piliset es a neg wyat, az vtan pedig adac a feiedelmec kezebe, kit mikort ki vittec volna az egö hel're, monda, Iesus Christos elő istennec fia, ki meg hortal eröttem irgalmaz ennekem, kinek a feiebe eg' papirosbol czenalt Cophiomot töttek vala,

pártfogója, Eusebius Bruno azonosított és őrzött meg. Az ellenségeitől szorongatott lélek vallomásának tartja DREVES a himnuszt, ahol a szerző legbelsőjéről, megpróbáltatásairól vall: „Dasselbe ist der Aufschrei einer Seele, die sich von Gegnern bedrängt fühlt, und trägt so auch innerlich alle Zeichen der Echtheit.”

¹⁸ RMNy 2, 1308 (1395–1396) „[...] semmiképpen az Christusnac az szent Vaczorában semmi olyan jelen voltát nem kelly álmodoznunc, az minemüt az Romai udvarnac mesterei költötenec, mintha a Christusnac teste az asztalra avagy oltárra leszállana, és ott ilyenképpen test szerint jelen volna, hogy kezeckel megilletetnec, fogackal meg-ráogatnec, és az szájjal elnyelettetnec. Mert ilyen revocalast és vissza mondast, irt Miklos Papa az Berengariusnac elejébe, az mellyel igaz penitencia tartónac és dolgát meg banonac bizonyitaná magát, ez kietlen czudass szóckal, ugy hogy az ki erre az magyarázatot szerzette, azt írta az levél szélére, Hogy félő legyen, hogy ha az olvasoc jól nem őrizkednenec, ezekből nagyobb eretnekséget ne vegyenec, hogy nem az Berengariusé volt. *Distinct. 2 cap. Ego Berengarius.*” A Kálvin által emlegetett *Ego Berengarius* című dokumentum tulajdonképpen a pápaság által erőszakkal kikényszerített, tanait visszavonó írás, amelyre később sokat hivatkoznak: katolikus oldalon a tévtanok, eretnekség belátása, elutasítása, de a protestánsok is idézik mint a pápai önkény ijesztő példáját, ahogyan ezt Kálvin is teszi. Voltaképpen a reformáció tanait előkészítőt látják Berengár tevékenységében. A rá vonatkozó szakirodalom igen terjedelmes az utóbbi három évszázadban (LESSING szövegkiadása óta, amelyet a Herzog August Bibliothek állományában talált), nem is célunk most mindennek a bemutatása, mindössze egy összegző tanulmányra hivatkozunk: CHADWICK (1989).

es azon keet ördögöt irtac vala meg, de mind ez által ö mentebe a **Iuste Iudex Iesus Christost kialtia vala.**¹⁹

Székely István krónikája széles körben ismert lehetett, hivatali elődje volt Göncön Károlyi Gáspárnak, innen is ismerhette munkáját, szemléletét Szenci Molnár, aki többször is emlegeti Husz Jánost, a huszitizmust a reformáció előkészítőjének tartja. Ráadásul Berengárius tanításainak egy része visszaköszön Husz gondolatrendszerében, így az úrvacsora tanában.²⁰

Más adatok is megerősítik feltevésünket éppen a debreceni környezetben. Kálmáncsehi Sánta Márton debreceni tevékenységéről korabeli ellenfelei is beszélnek, 1552-ben Draskovich György nagyváradi kánok és aradi prépost így ír Márton pap debreceni működéséről:

A sakramentariusok tévelygése a nagyváradi püspökség területén a már meggyökeresedett lutheránusoké mellett is napról-napra tovább terjed és immár sokan vannak meggyőződve annak igazságáról. Fő hirdetőjük Kálmánchey Márton debreceni plébános, **aki Berengár rég eltemetett eretnekségét élesztette fel**, amennyiben az az elve, hogy Krisztus elválván az apostoloktól, a mennybe ment, és teste annak egy meghatározott bizonyos részében helyezkedett el. Tévednek tehát azok, akik azt hiszik, az oltáriszentségben a Krisztus teste és vére akár a transsubstantiatio útján, akár másképpen valósággal és ténylegesen jelen van. Azt mondja tehát, hogy az úrvacsorában sohasem beszélhetünk a Krisztus teste és vére felől, hanem ezeknek pusztán a jegyeik és jelképeik felől. Így aztán nem viseltetik tisztelettel a szentség iránt, nem gondoskodik semminemű oltári díszről, sőt az oltárt is feleslegesnek tekinti, egyszerű faasztalt elegendőnek nyilvánítván.²¹

¹⁹ RMNy 1, 156 (200b).

²⁰ Másutt Szenci a huszita Podjebrád Györgyöt „evangéliumi hitű királynak” nevezi és párhuzamba állítja a református Bethlen Gáborral (SZENCI MOLNÁR [1976: 375]). Ehhez ld. még IMRE (2009: 190; 194–198).

²¹ Idézi SZABADI (2007: 27), a hivatkozott forrás: RÉVÉSZ (1925), RÉVÉSZ (1872: 47). A 16. század protestáns zsinati dokumentumaiban, felekezeti harcaiban is sűrűn felbukkan Berengár neve, akinek tanításait a sakramentáriusok elfogadják. Vö. ZOVÁNYI (1986: 293; 307; 311).

Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy a magyar protestantizmus is bizalommal fordult felé, egyetlen himnuszát feldolgozták, átdolgozták, magyar nyelvre fordították, dallamát nótajelzésnek használták, bár nevét elhallgatták. (Megjegyzendő, hogy a későbbi nyomtatott katolikus énekirodalom mind latinul, mind magyarul mellőzi Berengár művét.) Azt mindeddig nem sikerült kideríteni, hogy a himnusz dallamát ki írta (bár az Berengárénak látszik), hogy került az magyar közegbe, valamint az sem ismert, hogy Szenci Molnár milyen forrást használt fel 1618-as kiadványához.

Mindezek után világosabb, hogy Szenci Molnár miért helyezte az egész kiadvány zárásaként Berengár himnuszát. Nem nevezte meg a szerzőt, bár azt biztosan tudta, erre azonban van magyarázat. Jóllehet a reformáció – a külföldi és a hazai is – rokonszenvvel tekintett Berengárra, az egész kötet a katolicizmus elleni indulat hevületében született, emiatt nem lett volna célszerű a francia szerzetes megnevezése, hiszen mégiscsak a monasztikus egyház tagja volt.²² Üldözöttsége, állhatatossága, teológiai álláspontja azonban ugyanakkor vonzó is volt a hazai körök számára, hiszen széles körben ismerték a himnuszt, dallamát itt-hon sokan felhasználták. A latin szöveg érthető volt a külföldi közvéle-

²² Más körülmény is visszatarthatta Szencit Berengár megnevezésétől. Az *Institutio* Bethlen Gáborhoz intézett ajánlásában visszatekint a magyar középkorra, ahol a pápai befolyás, a szentek és az egyház, a szerzetesrendek meggátolták az evangéliumi igazságok érvényesülését, minden eszközzel harcoltak ellene, olykor fegyverrel is. Itt nevezi meg a hit harcosai, majd áldozatai között Kálmáncsehi Sánta Mártont: „Megöletik jóllehet Zwinglius Helvétiában, általlövi az barát Kálmáncsehi Márton prédikátort Beregszászban. De az Isten ígéjének folyását semmi öldözés nem akadékozhatja meg, és magva az anyaszentegyháznak az mártírok kiontott vére.” SZENCI MOLNÁR (1976: 363). Az esemény 1553-ban történt, amikor Beregszászban prédikálás közben egy domonkos rendi barát lenyilazta Radán Balázst, aki belehalt sérüléseibe. Kálmáncsehi ellen is ugyanilyen merényletet követtek el, ő csak megsebesült, ezért kapta a Sánta elnevezést. Vö. SZABADI (2007: 29). Mindketten a hit hőseinek, mártírjainak számítottak a protestantizmus kulturális emlékezetében, akik ellen szerzetesek követtek el merényletet. A kommunikatív emlékezet a közelmúltra tekint vissza, Radán Balázs és Kálmáncsehi emlékezete összemosódott, ez nyilván Debrecenben is érvényesülhetett, ahol mindketten szolgáltak, mártírium és megpróbáltatás mindkettejük életének meghatározó része volt, ez is legitimálta őket a korszak énekköltészetében. Huszár Gál 1560-as kötete ezt jól tudta és alkalmazta a szöveggel és a kottával.

mény számára, de mégis szemléleti átalakítást végzett azon Szenci, a kettős antikrisztológia belekerült, amely ismerős, elfogadott volt a wittenbergi történet szemlélet alapján is. A himnusz egyetlen teljes magyar nyelvű verses fordítása a *Gyöngyösi toldalék*ban olvasható, még a reformáció előtti időszakból, a hitújítás szerzői ezt nem vehették át, szükségképpen átdolgozták azt. Radán Balázs illesztette be a reformáció énekköltészetébe alapos átdolgozás után, valamilyen forrás alapján a himnusz eredeti dallamát használta fel. Szenci latin nyelvű himnusza – a kottával – részben felfedte, részben elrejtette a valódi szerzőt, ahogyan magyar nyelvű átdolgozásai is ezt folytatták a reformáció énekirodalmában.

Források

- BERENGAR 1770 G. E. LESSING (kiad.), *Berengarius Turonensis: oder Ankündigung eines wichtigen Werkes desselben, wovon in der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel ein Manuscript befindlich, welches bisher völlig unerkannt geblieben*, Braunschweig, 1770.
- CZECH 1990 N. ABAFFY Cs. (szerk., jegyz.), *Czech-kódex 1513*, Budapest, 1990, 186–411.
- HOLL 1974 HOLL B. (szerk.), *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 7. Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, Budapest, 1974.
- MONE 1853–1855 F. J. MONE (Hrsg.), *Lateinische Hymnen des Mittelalters aus Handschr 1–3*, Freiburg im Breisgau, 1853–1855.
- PEER 2000 KACSKOVICS-REMÉNYI A. – OSZKÓ B. (szerk., bev., jegyz.), *Peer-kódex, Régi Magyar Kódexek 25*, Budapest, 2000.
- RÉVÉSZ 1872 RÉVÉSZ I., *Márton sátorlajújhelyi prédikátor levele Kapi Miklós főúrhoz [...] 1547. IX. 1*, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai figyelmébe (1872), 47.
- RMKT II. 1880 SZILÁDY Á. (szerk.), *RMKT II., XVI. századbeli magyar költők művei*, Budapest, 1880.
- RMNy 1 156 Székely István: *Chronica ez vilagnac yeles dolgairol*, Krakkó, 1559.
- RMNy 2 1308 Az Keresztyeni Religiora es igaz Hitre valo tanitas, Mellyet Deakul írt Calvinus Janos [...] Mostan pedig [...] Magyar nyelvre fordított Molnar Albert, Hanoviaban, 1624, Bibliotheca Hungarica Antiqua 43, Budapest, 2009.
- RMNy 886 Újfalvi Imre: *Keresztyéni énekek, Debrecen, 1602*, Bibliotheca Hungarica Antiqua 39, Budapest, 2004.
- RMNy I. 160 Huszár Gál: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretetek*, Bibliotheca Hungarica Antiqua 12, Budapest, 1983.
- RMNy I. 513 Bornemisza Péter: *Énekek három rendbe*, Detrekő, 1582.

- SZABADI 2007 SZABADI I., *Kálmáncsehi Sánta Márton*, Debrecen, 2007.
- SZENCI MOLNÁR 1976 P. VÁSÁRHELYI J. (szerk.), *Szenci Molnár Albert válogatott művei*, Budapest, 1976.
- SZENCI MOLNÁR 2017 *Szenci Molnár Albert: Jubileus Esztendei prédikáció Appendix de Idolo Lauretano, Oppenheim, 1618*, Bibliotheca Hungarica Antiqua 45, Budapest, 2017.

Felhasznált irodalom

- CHADWICK 1989 H. CHADWICK, *Ego Berengarius*, The Journal of Theological Studies, 40 (1989/2), 414–445.
- ERDÉLYI 1898 ERDÉLYI P., *A Gyöngyösi Toldalék*, Magyar Könyvszemle, 6 (1898/1–4), 225–233.
- DREVES 1909 G. M. DREVES, *Ein Jahrtausend Lateinischer Hymnendichtung*, Leipzig, 1909.
- FRICK 1910 FRICK J., *A középkori magyar himnusz-költészet*, Kolozsvár, 1910.
- H. HUBERT 2004 H. HUBERT G., *A régi magyar gyülekezeti ének*, Budapest, 2004.
- IMRE 2009 IMRE M., „Úton járásnak megírása”. Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben, Budapest, 2009.
- KATONA 1901 KATONA L., *Adalékok codex-irodalmunk forrásaihoz*, Irodalomtörténeti Közlemények, 11 (1901), 447–455.
- RÉVÉSZ 1925 RÉVÉSZ I., *A debreceni egyház múltjának némely tanulságai*, Debrecen, 1925.
- ZOVÁNYI 1986 ZOVÁNYI J., *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Budapest, 1986.

The Hymnological Language of Polemics: Albert Szenci Molnár's Reinterpretation of the Hymn *Iuste Iudex, Jesu Christe*

Albert Szenci Molnár's work Jubileus Esztendei Prédikáció was written for the centenary of the Reformation and is a strongly polemical work (Oppenheim, 1618). It ends with the Latin hymn Iudex, Jesu Christe and was accompanied by sheet music. Four Hungarian versions of it are known in Hungarian codex literature. The hymn Iuste Iudex was known in the Protestant musical poetry of the 16th century, and its melody is referenced in printed hymnals. Its first adaptation, made by Balázs Radán, was published in 1560 in Debrecen, together with sheet music. The hymn has a strong anti-Catholic and anti-papal tone and is included in the most important Protestant hymnals (Gál Huszár, Péter Bornemisza, Imre Újfalvi). Szenci Molnár became acquainted with this hymn, its melody, and Hungarian text during his studies in Hungary. The hymn, adapted by Szenci Molnár, was originally written in Latin by the French monk Berengar of Tours. Berengar, with his heretical belief that

communion is merely symbolic of Christ's body and blood, rejected transubstantiation. He was persecuted, imprisoned, excommunicated, and ultimately forced to recant his doctrines. In Hussitism and Protestantism, he has been regarded as a forerunner of the reformers, and he was also referred to as such in Hungary. Szenci Molnár's Latin adaptation of the hymn, written for the centenary of the Reformation, reflects on the background of the Reformation and presents the Hungarian perspective.

Keywords: *Juste Judex, Jesu Christe, Berengar, Hungarian Protestantism, vocal poetry, Albert Szenci Molnár, anti-Catholic and anti-papalism*

TAKÁCS LÁSZLÓ

Apró adalék Szent Patrik Purgatóriuma magyarországi befogadástörténetéhez

A 17. század hatvanas éveinek elején jelent meg az a Szent Patrik Purgatóriumáról szóló, latinból fordított magyar nyelvű könyvecske, amely ugyan időről-időre előkerült a szakirodalomban, és néhány oldalnyi terjedelmű részletét közölték is modern szövegkiadások, ám alapos filológiai vizsgálatnak nem vetett alá a szaktudomány. Bár a magyar szövegnek a fordítás alapjául szolgáló latin eredetivel való összevetése egyelőre várat magára, a tanulmány néhány szövegrészlet alapján azt igyekszik igazolni, hogy ezt a filológiai munkát érdemes elvégezni, hiszen a betoldások, kiegészítések alapján olyan fordítói szándék bontakozik ki, amely alapján a magyar fordításnak határozott teológiai célja volt, szoros összefüggésben a túlvilági életre vonatkozó korabeli felekezetközi teológiai vitákkal.

Kulcsszavak: magyar fordítás, teológia vita, Szent Patrik Purgatóriuma, túlvilági élet

Az írországi Donegal megyében lévő Lough Derg-tó egyik szigetén található, a hagyomány szerint „Szent Patrik Purgatóriuma” néven ismert barlang fölkeresése, és a barlangba való aláereszkedés gyakorlata régóta ismert Magyarországon és a magyar irodalomban.¹ Az ősi ír zarándokhely ugyan csak a 12. század után vált széles körben népszerűvé Európában, írásos bizonyíték van arra, hogy a 14. század derekán, Nagy Lajos király uralkodása idején egy bizonyos György lovag fölkereste a helyet és látomásait,² egy évszázaddal később pedig a még ismertebb Tar Lőrinc ereszkedett alá a Purgatóriumba, s az alászállásról írásos doku-

¹ Legkorábbra a *Peregrinatio Laurentii Taar* című latin nyelvű költemény datálható. Vö. VOIGT (1989: 232).

² A magyar szakirodalomban először FELSMANN (1895: 439–459) értekezett a szövegről.

mentumot is beszerzett Dublinban.³ A barlanghoz kapcsolódó hiedelmek aztán még szélesebb körben váltak ismertté Tinódi Lantos Sebestyénnek köszönhetően, aki Zsigmond királyról szóló krónikás énekében emlékezett meg Tar Lőrinc pokoljárásáról.⁴ A következő században Fortunatus német nyelven megfogalmazott históriájának Írországbán játszódó részében kapott hangsúlyos szerepet Szent Patrik Purgatóriuma, s ezt az először 1509-ben megjelent, majd később dramatizált művet 1651-ben magyar nyelven is kiadták.⁵ Tar Lőrinc története vagy a magyar Fortunatus alapján tehát bizonyosan állítható, hogy a 17. században az írni-olvasni tudó magyarok körében ismert volt, hogy Írországbán fölkereshető az a barlang, amelybe bizonyos előkészületek elvégzése után leereszkedve meg lehet pillantani a túlvilágot, a Pokol gyötrelmeit éppúgy, mint a Paradicsom örömeit. Alighanem e zarándokhely széleskörű ismertségének köszönhetően jelent meg aztán a 17. század hatvanas éveinek elején az a magyar nyelvű kiadvány, amely Szent Patrik Purgatóriumáról szól.⁶ Erről a kiadványról, amelynek fordítóját csak néhány éve sikerült Monok Istvánnak és Zvara Edinának azonosítaniuk,⁷ először Turóczi-Trostler József értekezett a Magyar Nyelvőr 1933-as évfolyamában megjelent tanulmányában.⁸

A 17. század az ír történelem különösen tragikus időszaka, ebben a században ugyanis a VIII. Henrik uralkodását követő újabb angol uralkodók, majd Oliver Cromwell is egyre kegyetlenebben, rendkívül kíméletlenül bántak a katolikus írekkel és az ír papsággal, aminek következtében sok ír a kontinens katolikus országaiba menekült. A tudós ír papok egy része Párizsban, illetve Leuvenben talált menedékre és otthonra, s nemzeti érzéstől áthatott nagyszabású hagiografikus munkájukat a katolikus uralkodók védőszárnya alatt folytatták. Az ír katolicizmus jelentőségének felmutatása jegyében jelent meg 1624-ben Thomas Messingham

³ Az előbbi magyar fordítását és a Tar Lőrinchez kapcsolódó szövegeket V. KOVÁCS Sándor adta ki 1985-ben.

⁴ Vö. KATONA (1907: 500–507), POSONYI (1942: 26–54).

⁵ Vö. NEMESKÜRTY (1984: 23–189).

⁶ RMK I. (1577).

⁷ MONOK–ZVARA (2020: 144–145), HAUSNER (2001: 332–340).

⁸ TURÓCZI-TROSTLER (1933: 101–107).

(1575–1638?) nagyszabású *Florilegium Insulae Sanctorum* című műve, amely Szent Patrik, Szent Brigida, Szent Columba és sok más híres ír szent életrajza mellett tartalmazza azt a Szent Patrik Purgatóriumáról szóló rövid értekezést, amelynek a zarándokhely középkori ismertségét köszönheti, vagyis Henry Saltery (Henricus Salteriensis) írását, amely – egy rövidebb bevezető rész után – főként a barlangba le-leereszkedő Oenus lovag látomásairól szól. Turóczi-Trostler, alighanem a cím és a szöveg néhány részlete alapján, először arra a megállapításra jutott, hogy a magyar fordítás Messingham kiadásának latin szövege alapján készült, s véleményét Hausner Gábor is osztotta abban a tanulmányában, amelyben a kötet megjelenését 1661–1662-re datálta. Később azonban – ahogy arra legutóbb Knapp Éva hívta fel a figyelmet⁹ – Turóczi-Trostler elbizonytalanodott, és egy újabb írásában azt vetette föl, hogy a fordító inkább John Colgan (1592–1658) munkája alapján dolgozott.¹⁰ A Donegalból származó ír ferences szerzetes ugyanis közel két évtizeddel Messingham után jelentette meg hatalmas munkáját, az *Acta Sanctorum Hiberniae* első két kötetét (több kötete nem is jelent meg) Louvainben, 1645-ben *Acta Sanctorum veteris et maioris Scotiae, seu Hiberniae sanctorum insulae* [...], illetve 1647-ben *Trias Thaumaturga – Triadis Thaumaturgae seu Divorum Patricii Columbae et Brigidae trium veteris et maioris Scotiae seu Hiberniae sanctorum insulae communium patronorum acta...* címmel. Turóczi-Trostler elbizonytalanodása érthető, hiszen Messingham szövege – az alább közölt rövid részlet alapján is egyértelműen – nem szolgálhatott a magyar fordítás alapjául.

Magnus Patricius dum in Hibernia verbum Dei praedicaret, & multis ibi miraculorum signis coruscaret, infideles illius patrię homines terrore tormentorum infernalium a malo reuocare, & Paradifi gaudio rum promissione studuit in bono confirmare. Sed ipsi affirmabant, se plano sermone ad Christum non conuersuros, nisi aliqui eorum, & tormenta illa malorum, & gaudia bonorum pos-	Iolehet hogy ezen chudákkal ragyogo Hiberniay Sz. Patricius, Püspök, Tudományának, szentségének, és tellyes életének chak arra a céllra igazgatta Sommáját; miként Christus Jesus drága sebeibül kj forró piros Vérének folyámiual, örök kárhozattul már egyszer megváltt keresztynit, vagy örök kinokkal, es fogakot chikorgattato faidalmokkal, gonoszságnak uttyátul el rettentethetné,
--	---

⁹ Vö. KNAPP (2023: 8–9).

¹⁰ TURÓCZI-TROSTLER (1934: 31).

sent intueri, quatenus rebus visis certiores fierent quam promissis. Beatus vero Patricius Deo devotus, etiam tunc pro salute populi deuotior in vigilijs, ieiunijs, & orationibus, atque operibus bonis effectus est : & quidem dum talibus pro salute populi inten deret, pius Dominus Iesus Chriftus ei visibiliter apparens, duxit eum in locum desertum, & ostendit illi speluncam rotundam, & obscuram intrinsecus, & dixit: *Quisquis veraciter pœnitens, & in fide constans hanc speluncam ingressus fuerit, et spatio unius diei, ac noctis moram in ea fecerit, ab omnibus purgabitur peccatis, quibus in tota vita sua Deum offendit: atque per illam transiens non solum tormenta malorum, sed si in fide constanter perseuerauerit, videbit & gaudia beatorum.*

vagy mennyiei Boldogságnak lépes mézet csöpögü édességével, menyországra Vezérlő igaz ösvényre, édesgettethetné: mindazonáltal, mind ennyi imádsági böitölése, faratsaga, szenvedése, szarandoksága, intése es praedikallása utánis, egyebet nem hallot Hiberniának vakmerü, Isten ellen rugoldozó, es pokolra hanyat hamlok rohanó Nemzetségétül, ellenkező Szóknál, kik torkok szakattából, aszt kjaltyák vala hogy mind addig Kristushoz nem térnek, sem pedig sok czudájnak és praedikallásnak nem hisznek: valameddig közülük némellyek, mind a bünösök gonoszságáért érdemlet kinzo faidalmokat, mind pedig Szentek chelekedetit, és érdemeit jutalmazó, s, koronázó ajandekokat, örömeke, koronakot nem látnák; mert ugy inkább szemekkel latot, hogy sem fülökkel hallot dolgoknak hihetnének.

Boldog Patricius pedig, mind annyi heaba tett faratsagat sem teknitvén [sic!], lelkekért valo munkálkodásatul meg nem szűnt: sőt inkább Hibernia Nemzetségének üdvösségeért faratságában sörényebb volt: Midőn azért továbbis Nemzetségének üdvösségeért nyughatatlankodo elméjével gondolkodnék, imé az Emberi Nemzetnek meg Valtoja á Krisztus Iezus, láthatoképpen kezében nyitván Evangéliumnak igéit, és egy pálczát, (mellyek még mostis Hiberniában nagy kinchül tartatnak) meg jelenék nekj: és á meg nevezett pálcza, hody Kristus Iezustul kedves Szolgájának, ugy mint Sz. Patricius Püspöknek adatot, mai napigis Iesus pálczájának mondatik, s, nevestetik, és mind eddiglenis, valaki Hiberniában Hiberniay Püspökségre emeltetik, ezen pálczával tiszteltetik, és ajándékoztatik.

	Ezek így lévén, megjelent Úr Iezus, Sz. Patricius Püspököt egy pusztára vezetté, á holot egy forgó a vagy kerekded szabásu Vermet mutatván nékj, eképpen szolla á Szentnek: Valaki igaz töredelmes szível, tiszta lelki ösmérettel, igaz hittel meg erosittet, ebben á veremben alá szálván, egy napot és egy etczakát tölt, életének minden féle búneitül meg menekedik, és meg óldosztatik: sőt nem csak gonoszoknak kinnyáit látni fogia, hanem még a Boldogok gyöniörüségétis, megh kostollia: így szólván szeme elől el tűnék.
--	--

Ezzel szemben a Colgan által kiadott második kötet 273. oldalán található az az *Appendix VI.* című rész, amely Szent Patrik Purgatóriumáról szól. Ebben a kötetben az ajánlólevél után a következő módon kezdődik a Szent Patrikról szóló rész:

Igitur Magnus S. Patricius, qui à primo est secundus (4) qui dum in Hibernia verbum Dei prædicaret, atque miraculis gloriosus coruscaret, studuit infideles (5) hominum illius patriæ animos terrore tormentorum infernalium à malo reuocare, & paradisi gaudiorum promissione in bono confirmare; dicebant, ad Christum nunquam se conuersuros, nec pro miraculis, quæ videbant per eum fieri, nec per eius prædicationem, nisi aliqui eorum, & tormenta illa malorum, & gaudia bono[rum] possent intueri, quatenus rebus visis certiores fierent, quàm promissis. Beatus verò Patricius Deo deuotus, etiam tunc pro salute populi deuotior in vigiliis, jeiuniis, & orationibus, atque operibus bonis effectus eft. Et quidem dum talibus pro salute populi intenderet bonis, pius dominus Iesus Christus ei visibiliter apparuit, dans ei textum Euangeliorum, & baculum vnum, qui vsque huc pro magnis, & pretiosis reliquiis in Hibernia, vt dignum est, veneratur. Idem autem baculus, pro eo quod Christus Iesus illum dilecto suo Patricio contulit, Baculus Iesu cognominatus eft: Quicumque verò in patria illa fuerit Archiepiscopus, hæc habet, scilicet, textum, & baculum, quassi pro signo summi Praesulatus illius patriæ. Sanctum verò Patricium Dominus in locum desertum adduxit, & vnam fossam rotundam, intrinsecus obscuram ibidem ei ostendit,

dicens; Quisquis veraciter poenitens, vera fide armatus, fossam eandem ingressus, vnus diei, ac noctis moram in ea faceret, ab omnibus purgaretur totius vitae suae peccatis (6) sed & per illam transiens, non solùm visurus esset tormenta malorum, verumetiam, si in fide constanter egisset, gaudia beatorum.

Jól látszik, hogy Colgan szövege inkább szolgálhatott a fordítás alapjául, mint Messinghamé, érdemes azonban a latin szöveget és annak magyar fordítását egymás mellé tennünk, hogy a szöveg magyar tolmácsolója munkájának sajátos vonásai nyilvánvalóvá váljanak:

Igitur Magnus S. Patricius, qui à primo est secundus (4) qui dum in Hibernia verbum Dei prædicaret, atque miraculis gloriosus coruscaret, studuit infideles (5) hominum illius patriæ animos terrore tormentorum infernalium à malo reuocare, & paradisi gaudiorum promissione in bono confirmare; dicebant, ad Christum nunquam se conuersuros, nec pro miraculis, quæ videbant per eum fieri, nec per eius prædicationem, nisi aliqui eorum, & tormenta illa malorum, & gaudia bono[rum] possent intueri, quatenus rebus visis certiores fierent, quàm promissis.	Iolehet hogy ezen chudákkal ragyogo Hiberniay Sz. Patricius, Püspök, Tudományának, szentségének, és tellyes életének chak arra a célra igazgatta Sommáját; miként Christus Jesus drága sebeibül kj forró piros Vérének folyámiual, örök kárhozattul már egyszer meg váltlt keresztyénit, vagy örök kinokkal, es fogakot chikorgattato faidalmokkal, gonoszságnak uttyátul el rettentethetné, vagy mennyiei Boldogságnak lépes mézet csöpögü édességével, menyországra Vezérlő igaz ösvényre, édesgettethetné: mindazonáltal, mind ennyi imádsági böitölése, faratsaga, szenvedése, szarandoksága, intése es praedikallása utánnis, egyebet nem hallot Hiberniának vakmerü, Isten ellen rugoldozó, es pokolra hanyat hamlok rohanó Nemzetségétül, ellenkező Szóknál, kik torkok szakattából, aszt kjaltják vala hogy mind addig Kristushoz nem térnek, sem pedig sok czudájnak és praedikallásnak nem hisznek: valameddig közülük némellyek, mind a bünösök gonoszságaért érdemlet kinzo faidalmokat, mind pedig Szentek chelekedetit, és érdemeit jutalmazó, s, koronázó ajandekokat, örömeket, koronakot nem látnák; mert ugy inkább szemekkel latot, hogy sem fülökkel hallot dolgoknak hihetnének.
--	--

Beatus verò Patricius Deo deuotus, etiam tunc pro salute populi deuotior in vigiliis, jeuniis, & orationibus, atque operibus bonis effectus eft. Et quidem dum talibus pro salute populi intenderet bonis, pius dominus Iesus Christus ei visibiliter apparuit, dans ei textum Euangeliorum, & baculum vnum, qui vsque huc pro magnis, & pretiosis reliquiis in Hibernia, vt dignum est, veneratur. Idem autem baculus, pro eo quod Christus Iesus illum dilecto suo Patricio contulit, Baculus Iesu cognominatus eft: Quicumque verò in patria illa fuerit Archiepiscopus, hæc habet, scilicet, textum, & baculum, quassi pro signo summi Praesulatus illius patriæ.	Boldog Patricius pedig, mind annyi heaba tett faratsagat sem teknitvén [sic!], lelkekért való munkálkodásatul meg nem szűnt: sőt inkább Hibernia Nemzetiségének üdvösségeért faratságában sörényebb volt: Midőn azért továbbis Nemzetiségének üdvösségeért nyughattatlankodo elméjével gondolkodnék, imé az Emberi Nemzetnek meg Valtoja á Krisztus Iezus, láthatóképpen kezében nyitván Evangéliumnak ígét, és egy pálczát, (mellyek még mostis Hiberniában nagy kinchül tartatnak) meg jelenék nekj: és á meg nevezett pálcza, hody Kristus Iezustul kedves Szolgájának, ugy mint Sz. Patricius Püspöknek adatot, mai napigis <i>Iesus pálczájának</i> mondatik, s, nevestetik, és mind eddiglenis, valaki Hiberniában Hiberniai Püspökségre emeltetik, ezen pálczával tiszteltetik, és ajándékoztatik.
Sanctum verò Patricium Dominus in locum desertum adduxit, & vnam fossam rotundam, intrinsecus obscuram ibidem ei ostendit, dicens;	Ezek így lévén, megjelent Úr Iezus, Sz. Patricius Püspököt egy pusztára vezetté, á holot egy forgó a vagy kerekded szabásu Vermet mutatván nékj, eképpen szolla á Szentnek:
Quisquis veraciter poenitens, vera fide armatus, fossam eandem ingressus, vnus diei, ac noctis moram in ea faceret, ab omnibus purgaretur totius vitæ suæ peccatis (6) sed & per illam transiens, non solum visurus esset tormenta malorum, verumetiam, si in fide constanter egisset, gaudia beatorum.	Valaki igaz töredelmes szível, tiszta lelki ösmérettel, igaz hittel meg erosittet, ebben á veremben alá szálván, egy napot és egy etczakát tölt, életének minden féle bűneitül meg menekedik, és meg óldosztatik: sőt nem csak gonoszoknak kinnyáit látni fogia, hanem még a Boldogok gyöniörüségétis, megh kostollia:
Sicque ab oculis eius Domino disparente...	így szólván szeme elől el tűnék.

Bár ez a latin szöveg részben már korábbi művekben is felbukkan, ilyen terjedelemben csak Colgannál olvasható, ami biztossá teszi, hogy az *Acta Sanctorum Hiberniæ* volt a magyar fordítás forrása. Az egymás mel-

lé állított két szöveg közti különbségek ugyanakkor arra is rávilágítanak, hogy a magyar fordító meglehetősen szabadsággal egészítette ki a latin szöveget, és nagy hangsúlyt fektetett a Pokol borzalmainak és a Paradicsom örömeinek ábrázolására, s mindezt barokkos modorban tette, hiszen sehol sem találjuk meg a latin szövegben annak megfelelőjét, hogy „miként Christus Jesus drága sebeiből kj forró piros Vérének folyámiual, örök kárhozattul már egyszer meg válttt keresztyénit, vagy örök kinokkal, es fogakat chikorgattato faidalmokkal, gonoszságnak uttyátul el rettentethetné, vagy mennyiei Boldogságnak lépes mézet csöpögü édességével, menyországra Vezérlő igaz ösvényre, édesgettet-hetné.” A latin szöveg meglehetősen prózaian csak ennyit mond: *studuit infideles hominum illius patriæ animos terrore tormentorum infernalium à malo reuocare, & paradisi gaudiorum promissione in bono confirmare* [...].

Miután az újabb kutatás kiderítette, hogy a fordító minden bizonnyal Kralics István, Esterházy Pál káplánja, s az is nagyon valószínű, hogy fordítása alapjául Colgan szövege szolgált, tanulságos az a részlet is, amelyre a magyar fordítás kapcsán már idézett tanulmányában először Knapp Éva hívta fel a figyelmet.¹¹ A *Visio Gunthelmi* közlése ugyanis – a (terjedelmi okokból itt mellőzött) szövegösszevetés alapján egyértelműen – Colgan szövegén alapul, az előtte való részlet azonban a fordító nagyfokú önállóságát is bizonyítja. A latin szöveg Szent Ambrosus-idézete ugyanis meglepő módon a magyar fordításban olyasmivel egészül ki, ami hiányzik az eredetiből:

<i>Et quod de Paradiso terrestri ibi loquatur S. Gregorius ipse indicare videtur alibi (vt citat Dionisius Carthusian. supra c. 31.) dicens; Quoniam primus homo per vetiti esum ligni perdidit Paradisum, illuc introduci non possumus, nisi per abinentiam salutarem. Et Ambrosius in Lucam. illuc redeundum est nobis, vnde eiectus est Adam.</i>	Hogy pedig Sz. Gergely a földi Paradichomról szóllott légyen, ki tetczik azon Szent Gergelynek szavaiból, mellyeket karthusianus Dyenes <i>supra cap. 31.</i> eképpen hoz elő: mivelhogy Adam Atyánk, a megh tiltot gyümölchnek étele miat kj vettetett Paradichombul, oda senkj nem mehet lelky böitölés nélkül. Szent Ambrus pedig, in <i>Lucam</i>, aszt mongya, visza köl térnünk oda, a hanna Adám Atyánk kj üzetett: mivel azért földi Paradichomból üzetet ki, oda köl viszontag térnünk.
---	---

¹¹ Vö. KNAPP (2023: 8).

	Nem tagadhattyuk tehát ezen Anya-szentegyhaznak szent Doctori ellen, Sz Patricius Purgatoriumiának Historiaiában emlitet Paradichomot.
--	--

A földi Paradicsomról szóló részlet kiegészítése és nyomatékosítása egyértelműen a fordító betoldása, ami egyszerre árulja el értelmezői és polemikus szándékát. Mivel a latin szöveggel való összevetés során korábban csak a retorikus kiegészítést regisztrálhattuk, ez a második részlet megerősít abban, hogy a mű magyar fordításának teológiai polemikus iránya is volt, amellyel a túlvilágról szóló korabeli teológiai diskurzushoz kapcsolódott.¹² A bemutatott kiegészítések alapján megkövethető tehát a kijelentés, hogy a Colgan-féle szöveg és a magyar fordítás az egész munkára kiterjedő összevetése tovább árnyalhatja a kiadást szorgalmazó mecénás, valamint a munkát elvégző fordító szándékait és céljait.

Források

- NEMESKÜRTY 1984 NEMESKÜRTY I. (szerk., bev., jegyz.), *Fortunatus és Magelóna története*, Budapest, 1984.
- RMK I. 1577 F. K. I., *Sz. Patrícus Purgatoriumjáról való história*, Bécs, [1662 – 1663].
- V. KOVÁCS 1985 V. KOVÁCS S. (szerk.) – BELLUS I. – BORONKAI I. – ÉRSZEGI G. – IMRE F. (ford.), *Tar Lőrinc pokoljárása*, Budapest, 1985.

Felhasznált irodalom

- BOOTH–TINGLE 2021 Ph. BOOTH – E. TINGLE (ed.), *A Companion to Death, Burial, and Remembrance in Late Medieval and Early Modern Europe, c.1300–1700*, Brill’s Companions to the Christian Tradition 94, Boston, 2021.
- FELSMANN 1895 FELSMANN J., *György magyar vitéz vezeklése a Purgatoriumban*, Egyetemes Philologiai Közlöny (1895), 439–459.
- HAUSNER 2001 HAUSNER G., *A Sz. Patrícus Purgatoriumjáról való história kiadásának történetéhez*, Magyar Könyvszemle, 117 (2001), 332–340.
- KATONA 1907 KATONA L., *Túlvilági látomások kódexeinkben*, Akadémiai Értesítő (1907), 500–507.

¹² Vö. BOOTH–TINGLE (2021: 39–44).

- KNAPP 2023 KNAPP É., *Martin von Cochem három purgatóriumtörténete: Szöveg-változatok és metamorfózisok*, Irodalomtörténeti Közlemények, 127 (2023), 3–31.
- MONOK–ZVARA 2020 MONOK I. – ZVARA E., *Bibliográfiai újdonságok az Esterházy-könyvtárból 1. Sz. Patricius purgatoriumjáról való historia...* (Bécs, 1662–1663), Magyar Könyvszemle, 136 (2020), 144–145.
- POSONYI 1942 POSONYI E., *A Tar Lőrinc-monda és a Szent Patrik Purgatóriumi víziók keletkezése*, Magyarságtudomány (1942), 26–54.
- TURÓCZI-TROSTLER 1933
TURÓCZI-TROSTLER J., *Az ismeretlen tizenhetedik század: Szent Patricius purgatoriumáról való história*, Magyar Nyelvőr, 62 (1933), 101–107.
- TURÓCZI-TROSTLER 1934
TURÓCZI-TROSTLER J., *A Szent Patricius Purgatóriumáról való Histórianak forrása?*, Magyar Nyelvőr, 63 (1934), 31.
- VOIGT 1989 VOIGT V., *Purgatóriumjárás*, Világirodalmi lexikon 11, Budapest, 1989, 232.

A Small Contribution to the History of the Reception of St Patrick's Purgatory in Hungary

In the early 1660s, a booklet on the Purgatory of St Patrick, translated from Latin into Hungarian, was published. While it has occasionally appeared in literary discussions and a few pages have been included in modern editions, it has not yet undergone a thorough philological study. Although a detailed comparison between the Hungarian text and the Latin original on which the translation is based remains to be conducted, this study aims to demonstrate, through analysis of select passages, that such an examination is highly worthwhile. The insertions and additions in the text reveal a deliberate translational approach, suggesting that the Hungarian version was crafted with a specific theological intent. This intent appears to be closely tied to contemporary inter-confessional theological debates regarding the afterlife.

Keywords: translation, theological controversy, St Patrick's Purgatory, afterlife

MONOK ISTVÁN

Az iskolai és az iskolán kívüli élet a 16–18. században

A nyomtatásban megjelent szövegek, amelyek a diákoknak az iskolában, illetve az iskolán kívüli viselkedését leírják, sokszor szabályozzák, csupán elvi alapokon nyugszanak, ám olyan kérdéseket vetnek fel – nem kimondva, hogy milyen a valóság –, amelyek mögé kell képzelniünk, vajon mitől is óvják, vagy óvnák meg ezek a tanácsok betartásuk esetén az ifjakat. A tanulmányban kettő nyomtatványt vettünk alapul: Thesaurus sanitatis inaestimabilis: Quomodo facili methodo plurimos vitae dies integer et incolumnis conservari possit (1691); Dies vitae adolescentis studiosi (1718). A személyes iratok, kezdve a gyermekét tanulmányútra küldő szülő vagy mecénás utasításaival, sokkal konkrétabbak. Elmondják, hogy mitől tartózkodjon az ifjú, mire figyeljen az őt kísérő nevelő, illetve hogy mi az, ami kifejezetten tilos (attól kezdve, hogy más felekezetű tanítási intézményt ne látogasson, a poloskás ágyne-műt és a betegséget terjesztő kurovákat kerülje, tartózkodjon a túlzott alkoholfogyasztástól). Sajnos nagyon kevés olyan napló maradt fenn, amelyben a diákok őszintén írnak arról, miként viselték magukat felügyelet nélkül. Most csak egy ilyen dokumentumot mutatunk be: Album recreationis (1578). A 17. századból azonban fennmaradt egy ritka forrás is, egy úgynevezett bűn-katalógus. Igaz, egy főúr feljegyzéseként, azonban nem kétséges, hogy diákjaink is hasonló bűnöket követtek el.

Kulcsszavak: iskolai élet, iskolán kívüli élet, Magyarország, 16–18. század, kultúrtörténet

A jezsuita oktatás történetében a *Ratio studiorum* összeállítása¹ mérföldkő volt, ennek alapelvei a következő két évszázadban nem változtak. Ebben ugyan kevés szó esik a diákok iskolán kívüli életének szabályairól, a szabályzat szellemisége azonban nem hagy kétséget afelől, hogy mit vártak el tőlük tanáraik és a környezetük is. A fegyelmezés legjobb módja a bentlakásos tanulási lehetőség (konviktus) biztosítása volt, ráadásul a nem tehetős családok gyermekei számára ez még akkor is csá-

¹ LUKÁCS ed. (1992).

bító volt, ha éppen protestánsok voltak. A jezsuiták által fenntartott pápai szemináriumok térítési stratégiája is erre épült.² Bécsben sok magyar diák tanult a 16. században, részben az uralkodó által alapított *adeliges Kollegium und Landschule*-ban,³ illetve a jezsuita rend iskolájában. Mindkettő kínált szállást is a tanítás mellett. Ez utóbbi intézmény egyik diákjától 1578-ból maradt fenn egy rekreációs album. A forrás kiadójának a szerzőt nem sikerült azonosítani,⁴ de az ifjú ismeretlen a diáktársai nevét feljegyezte. Szelestei Nagy László a diákok életrajzának megírására, iskola utáni előmenetelük feltárására összpontosított, számunkra most fontosabbak a naplónak a rekreációs tevékenységre vonatkozó részei. A szöveg kiadója kiemel egy esetet, amikor a diákok vendégségben voltak egy nemesnél, ahol ebéd közben egy fiatal lány zenélt. Őt egy mutatványos kutya kísérte. Egy idősebb férfi, aki a lány mozgásától felbátorodott, nem álhatta meg, hogy eltáncolja a „katonák táncát”.⁵ A városi kimenőkön az iskolások a koruknak megfelelő csínytevéseken túl (a Duna-parti erdőcskében kifosztottak madárfészket, kígyókat néztek stb.) megtekintettek hadijátékot, körmeneteket. 1578. június 2-án azonban bort is ittak, többet a kelletténél:

Hoc die habuimus recreationem, iui cum quibusdam rogata licentia ad proximam syluulam, penes quam lac in domo quadam comedimus et uinum quod quidam germanus (condiscipulus meus) praeter opinionem adtullerat bibimus, transeuntes nidos quam plurimos partim pullis, partim ouis partim uacuos inuenimus, post longam recreationem in sylua redeundo serpentem inueni quem propter densitatem ueprium interficere haud potui, post transitum ingressi eandem domum lac frigefactum in aqua gelida, comedimus **vinum quoque cum magna animi letitia et iucunditate bibimus**. Redeundo in hortum pedes sanitatis grotui[?] crines (erant autem nostrum 6) lauimus.⁶

² Vö. BALÁZS–MONOK (1990).

³ GECSÉNYI (1992).

⁴ SZELESTEI NAGY (1997).

⁵ 1578. május 9.: *Hoc die fui in prandio apud Christophorum Horuat tempore prandij quaedam mulier uenit cum quadam musica, qua maxime sunt recreati omnes, habens apud se canem saltantem et uarios ludos exercentem. Ibidem Hungarus quidam satis adulta etate exiliens a chorea, quam militum uocant, se abstinere non potuit.* SZELESTEI NAGY (1997: 152–153).

⁶ SZELESTEI NAGY (1997: 158).

A bor és a víz ivásának akár teológiai magasságokba emelt 16. századi elmélete is ismert magyar szerzőtől (Hagymási Bálint [1490 k.–1517 u.]),⁷ azonban a 17. századból fennmaradt kevés, külföldi peregrinációra induló fiatalnak szóló utasítások pragmatikus oldalról közelítenek a kérdéshez. Általánosságban nem tanácsolják a vízivást, helyette a bort tartják biztonságosabbnak, ha nem akar az utazó valamilyen fertőzésben szenvedni. Ténylegesen tiltja a víz ivását Széchényi György gróf (1656–1732), a kísérőt büntetéssel fenyegeti, ha fiának vizet ad. A fiú, Széchényi Zsigmond (1671–1738) 1699-ben indult Itáliába egy *Kavalierstours*-ra.⁸ Az utazáselméleti irodalom egyes szerzői konkrétabbak, de ők sem lépnek túl a tanácsadói szerepen. Az egyik európai sikerkönyvnek számító mű, a késmárki matematikus David Frölich (1595–1648) *Cynosura peregrinantium*⁹ az utazás nem várt részleteire is felkészíti az útnak indulót. Olyan kérdésekre is választ kapunk, hogy „Miért rekednek be a farkast látó utazók?“, vagy, hogy „Miért emlékeznek jobban a kutyák, lovak és más állatok az utakra, kanyarokra, mint az emberek?“. Számtalan tanácsot ad bármely elképzelhető élethelyzetre. A vendégségbeli viselkedéstől kezdve a nyilvános szálláshelyek megválasztásán át addig, hogy „viharban ne káromkodjunk“. A mű második könyve utolsó részében (*Liber secundus, pars posterior*) a 89. pontban foglalkozik a részegséggel (*Ebrietatem esse fugiendam*)¹⁰ mint elkerülendő dologgal, előadva egy példázatot arról, hogy miként kerülhet egy részeg ember szorult helyzetbe. A történet persze erősen karikírozott.

89. Ebrietatem esse fugiendam.

Duo conjunctissimi cives, una sunt pransi, dein pagum ob negotia quaedam certa pacifice adierunt, in quo peractis negotiis vino se obruerunt. Cum autem domum reverterentur, in via rixari, semina

⁷ *Opusculum de laudibus et vitupero vini et aquae Valentini Cybelii* [...], Hagenau, Thomas Anshelm, 1517 (VD16 C 6500, RMK III. 215). Hasonmás kiadása: KRÄHLING (2017).

⁸ ÖTVÖS (1988: 32).

⁹ *Bibliotheca seu cynosura peregrinantium, hoc est viatorium, omnium hactenus editorum absolutissimum, jucundissimum, utilissimumque in duas partes digestum* [...] conscriptum a Davide Frölichio [...], Ulm, Wolfgang Endtner, 1643–1644 (VD17 3:006913M).

¹⁰ FRÖLICH (1644: 85, nr. 89).

discordiae crescere, ob levem causam caeperunt, adeo ut evaginatīs gladiis alter proximo suo amputarit sinistram manum, quem dein in isto furore transfodit. Homicida consulit sibi fuga, relictis liberis, uxore et omni domestica re. Misera res, cum vino nos ita implemus, ut etiam conjunctissimis non parcamus, ac nullum discrimen servemus inter amicum et inimicum, inter hominem benemeritum et peregrinum.¹¹

A jezsuita egyetemeken és középfokú intézményekben tudtunkkal nem szabályozták a rekreációs, vagyis a templomban és az iskolában eltöltött időn kívüli tevékenységet. Természetesen szerveztek erre az időre is programokat, körmeneteket, iskolai színjátszást, közös kikapcsolódást. A hétköznapi élet viselkedésmódját két szempontból közelítették meg. Az egyik az egészség, tudniillik, hogy semmilyen formában ne kerüljön veszélybe a diák egészsége, másrészt a köznapi erkölcsstan, vagyis hogy ne legyenek a közösséget megbotránkoztató esetek. Előbbit egy 1691-ben megjelent innsbrucki *dissertation*, utóbbit egy kassai, 1718-ban kiadott életvezetési szabálygyűjteményen keresztül jellemezném.

Az 1562-ben alapított innsbrucki jezsuita gimnázium folyamatos bővítése révén 1669-ben I. Lipót alapított egyetemet Tirolban, amely 1677-ben vált teljes, négy karral bíró *universitasszá*.¹² A tiroli Georg Blas orvosi tanulmányai lezárásával Ferdinand Karl Weinhardt (1654–1710) professzor, halli orvos¹³ elnöksége alatt védte meg téziseit. A tézisek egy teológiai és egy orvosi *approbatio* mellett jelenhettek meg. Előbbit Paul

¹¹ „89. A részegséget kerülni kell – Két, jó barátságban lévő polgár együtt ebédelt, majd bizonyos ügyeik miatt békésen elmentek egy faluba, ahol dolgaik végeztével borral részegre itták magukat. Mikor pedig hazafelé vették az irányt, útközben valamilyen jelentéktelenség miatt hajba kaptak, majd addig fajult közöttük a viszály, hogy kardot rántva egyikük levágta a másik bal karját, majd haragjában még le is döfte a társát. A gyilkos gyerekeit, feleségét és mindenét hátrahagyva a menekülés mellett döntött. Sajnálatos, ha borból annyira felöntünk a garatra, hogy még a hozzánk legközelebb állókat sem kíméljük és semmilyen különbséget nem teszünk a barát és az ellenség, a jótevőnk és egy idegen között.”

¹² PROBST (1869).

¹³ NAUPP (1990: 176).

Zingnis (?–?) jezsuita professzor¹⁴ jegyezte, ahogy írja: *nihil in fidem aut bonos mores peccat*. A téziszűzet címe: *Thesaurus sanitatis inaestimabilis: Quomodo facili methodo plurimos vitae dies integer et incolumnis conservari possit*.¹⁵ Maga a téma az emberiség történetében folyamatosan jelen volt, ma, a 21. század első harmadának vége felé közeledve állítólag a nagyon gazdagoknak, az amerikai oligarcháknak már rendelkezésére áll a sejtek megújításának módszere. A 17. század végén az életvezetési tanácsok szintjéről alig mozdultak el az orvosok, és amint látni fogjuk, a hosszú élet lehetőségében a bornak is szerep jutott. A szerző szakdolgozatát Johann Jakob von Thun-Hohensteinnek (1641–1701),¹⁶ a német lovagrend tagjának, felső-ausztriai kamarásnak ajánlotta. Az ajánlásban olvashatjuk, hogy a mecénás főúr részt vett az oszmán-török uralom felszámolásában a Magyar Királyságban:

Quid enim dicam de fortitudine Tua, qui Heorum fortissimus olim in Hungaria horrendos illos Ottomanicae portae molossos et cerberos hiantibus faucibus furores et igne irarum in Christianos expuentes et spumantes non solum fortissime invasisti, sed etiam communi Militum ope gloriosissime vicisti et evertisci, ut adeo tibi in aliquale virtutis ac gestorum praemium commendatura ad athesim gratiosissime obtigerit?

A közel 300 oldalas munka 37 kérdésre adott válaszban összegzi az egészség megőrzésének, ezáltal a hosszú élet lehetőségének titkait. Részletesen beszél a különféle ételek és italok előnyeiről és hátrányairól. Mivel a szerző tiroli, külön kitér a magas hegyek egészségmegőrző, vagy éppen -károsító szerepére.

Quia vinum monticolae rarissime bibunt,
Quia vix semel aut bis in anno carnes edunt,
Quia solo pane vivunt et cerealibus,
Quia nunquam otiosi suis vaccant laboribus.

¹⁴ Tiroli származású volt, 1684-ben a svájci Freiburg (Fribourg) egyetemén a filozófiai kar dékánja, 1687-től Innsbruckban teológiaprofesszor, ld. PROBST (1869: 43); ADB (1900: 324–325).

¹⁵ Oeniponti, Carolus Reisacher, 1691 (ÖNB 227254.A).

¹⁶ BLKO (1882: 28).

A bornak az egészséget támogató hatásáról, illetve a fogyasztásával kapcsolatos tanácsokról a 28–32. kérdésekre adott válaszokban értekeznek. Bevezetesként felteszi a kérdést (28): *An aqua vel vinum sit salubris?* Válaszában sorra veszi a kérdésről írókat Arisztotelésztől kezdve, nem kevés példát hozva az Ószövetségből, de meglepően kevés kortársra hivatkozik. Összességében a tiszta víz ivását jónak tartja, ám a bor visszafogott fogyasztásának mégis több előnyét látja. A 29. kérdés már a bor milyenségére vonatkozik, ha már a borivás mellett döntünk: *An pro sanitate diutius conservande vinum merum, an vero dilutum praeferendum sit?* Vagyis az egészség megőrzése szempontjából a tiszta, vagy a vizezett bor fogyasztása a tanácsolható? A választ ma is modernnek mondhatnánk, hiszen az igen/nem feleletet számos feltételtől teszi függővé: a testalkattól, az évszakoktól, illetve hőmérséklettől is, ahogy figyelni kell a bor fajtáját is, amelyet éppen tisztán, vagy vizezetten szeretnénk elfogyasztani. Tovább lépve már a fogyasztás idejére, illetve az iható mennyiségekre kérdez rá (30): *Quo tempore et qua quantitate bibendum sit?* A moderált borfogyasztás fontosságára és a részegség elkerülésére bőven idéz szerzőktől, az ókoriaktól a kortársakig. A részegség, illetve a túlzott ivászat egészségi következményeiről azonban már a 31. kérdésre adott válaszban értekeznek: *Unde temulentia, ejusque phenomena, ac utrum possit esse salutaris?* A 32. kérdés már a fogyasztott italok hőmérsékletével, a megfontolt, illetve gyors ivással foglalkozik, kitérve a bolus¹⁷ hatásaira is: *Num frigide vel calide, affatim vel paulatim, cum vel sine bolo panis bibendum sit?* Immár nem csak a borról beszél, a fagyos víz fogyasztását tartja a legveszélyesebbnek.

A Kassán 1718-ban megjelent¹⁸ *leges adolescentiae* egy jezsuita iskolában íródott, ennek megfelelően az egészséges életmód mellett az iskola szellemének megfelelő viselkedést, vallásgyakorlatához igazodó köznapi erkölcsöket vár el a növendékektől.

Az első kilenc paragrafusban számos elvárást fogalmaznak meg a diákokkal szemben. Kezdve a hajnali lelki gyakorlatoktól (*Exercitium*

¹⁷ ABRÉGÉ (1791, VII/2: 201); SIPOS (2024).

¹⁸ *Dies vitae adolescentis studiosi, sive leges exigendorum à literarum studiosis ad amussim dierum. In gratiam, utilitatem ac salutem omnium scholas virtutis ac musarum frequentantium, iterum excusae, Cassoviae, typis Academicis, 1718.*

matutinum), az iskolán kívüli tanuláson, az iskolában, templomban, az étkezdében való viselkedésen át a délutáni sétákon, az ünnepnapokon tanúsítandó erényekig, illetve a lefekvéskori (takarodó) és éjszakai (*quies nocturnae*) teendőkig. Az előírások szellemét jól mutatja, hogy a templomban tanúsítandó viselkedés kapcsán arra is kitér a szöveg, hogy az úrvacsora borából visszafogott mennyiséget öntsenek a papnak (*vinum moderate affunde*).

A *Recreatio* idején tanúsítandó magaviseletet 23 pontban szabályozottan képzelik el, igaz, meglehetősen ellentmondás feszül az 1578-as rekreációs albumban leírtak és az itt, 1718-ban elvártak közt. Azt is mondhatjuk, hogy a túlzás nem a valóságot rögzítő 16. századi albumban mutatkozik, sokkal inkább az elvi szabályozásban.

A tizedik paragrafustól kezdődően már különféle erényekkel való felruházódásról olvashatunk, olyanokkal, amelyek az iskolán kívüli életben is hasznosak (*Virtutes quaedam tum asceticae tum politicae adolescenti propriae in alphabetum redactae*, 1–20), valamennyihez egy-egy bibliai locust is idéznek. Az ezt követő fejezetek a kegyes életre való figyelés képességének megszerzésére és gyakorlására koncentrálnak különféle műfajú írásokban (*Regulae quaedam vitae bene instituendae*, *Cogitationes piae et suspiria per diem et mane praecipue recolenda*, *Amuletum castimoniae contra impuras cogitationes*, *Querela sive dialogus animae et corporis*, *Epistola cujusdam morbundis ad mundanos*).

Összességében mondhatjuk, hogy a nyomtatásban megjelent szövegek, amelyek a diákoknak az iskolában, illetve az iskolán kívüli viselkedését leírják, sokszor szabályozzák, csupán elvi alapokon nyugszanak, ám olyan kérdéseket vetnek fel – nem kimondva, hogy milyen a valóság –, amelyek mögé kell képzelnünk, vajon mitől is óvják, vagy óvnák meg ezek a tanácsok betartásuk esetén az ifjakat. A személyes iratok, kezdve a gyermekét tanulmányútra küldő szülő vagy mecénás instrukcióival, sokkal konkrétabbak, elmondják, hogy mitől tartózkodjon az ifjú, mire figyeljen az őt kísérő nevelő, illetve hogy mi az, ami kifejezetten tilos (attól kezdve, hogy más felekezetű tanítási intézményt ne látogasson, a poloskás ágyneműt és a betegséget terjesztő kurvákat kerülje, tartózkodjon a túlzott alkoholfogyasztástól). Sajnos nagyon kevés olyan napló maradt fenn, amelyben a diákok őszintén írnak arról, miként viselték

magukat felügyelet nélkül. Most csak egy ilyen dokumentumot mutatunk be. A 17. századból azonban fennmaradt egy ritka forrás is, egy úgynevezett bűn-katalógus. Igaz egy főúr feljegyzéseként,¹⁹ azonban nem kétséges, hogy diákjaink is hasonló bűnöket követtek el.

Források

- ABRÉGÉ 1791 *Abrégé des transactions philosophiques de la Société royale de Londres* [...], 8e partie, Matière médicale et pharmacie 2, Paris, 1791.
- KRÄHLING 2017 KRÄHLING E. (ford., jegyz., utószó) – HAGYMÁSI B. (ford.), *Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae Valentini Cybelii* [...], Haggenau, 1517 (facsimile), *Művecske a bor és a víz dicséretéről és kárhozhatásáról*, Budapest, 2017.
- LUKÁCS 1992 LUKÁCS L. (ed.), *Collectanea de ratione studiorum Societatis Iesu, 1588–1616*, Roma, 1992.

Felhasznált irodalom

- ADB 1900 AA.VV., *Allgemeine Deutsche Biographie* 45, München – Leipzig, 1900.
- BALÁZS–MONOK 1990 BALÁZS M. – MONOK I., *Pápai szemináriumok magyarországi hallgatói*, Peregrinatio Hungarorum 7, Szeged, 1990.
- BLKO 1882 AA.VV., *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* 45, Wien, 1882, [facsimile: New York, 1973].
- GECSÉNYI 1992 GECSÉNYI L., *A Magyar diákok a bécsi tartományi iskolában a 16. század második felében*, Történelmi Szemle, 34 (1992), 95–106.
- KOVÁCS–MONOK 1990 KOVÁCS S. I. (vál., utószó) – MONOK I. (szöv. gond., jegyz.), *Magyar utazási irodalom, 15–18. század*, Budapest, 1990.
- NAUPP 1990 T. NAUPP, *Über „Bad-Curen“ und „Aberlass“ bei den alten Georgenbergern*, Veröffentlichungen des Tiroler Landesmuseums Ferdinandeum, 70 (1990), 161–182.
- ÖTVÖS 1988 ÖTVÖS P. (szerk.), *Széchenyi Zsigmond itáliai körútja 1699–1700*, Peregrinatio Hungarorum 1, Szeged, 1988.
- PROBST 1860 J. PROBST, *Geschichte der Universität in Innsbruck seit ihrer Entstehung bis zum Jahr 1860*, Innsbruck, 1869.
- SIPOS 2024 E. SIPOS, *La terre exceptionnelle du Tokaj dans un patrimoine remarquable*, in: M. Figeac (éd.), *Actes de la IIème rencontres Tokaj-Sauternes: Patrimoines et mémoires d'un environnement d'exception*, 8–10. novembre 2023, Bordeaux, 2024.

¹⁹ SZILASI (1989).

- SZELESTEI NAGY 1997 SZELESTEI NAGY L., *Magyarországi diákok a bécsi jezsuita gimnáziumban 1978-ban (Rekreációs diarium töredéke)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 101 (1997/1–2), 146–159.
- SZILASI 1989 SZILASI L. (szerk.), *„Vitéz-e avagy ájtatos?” I. Batthyány Ádám saját-kezü bűnlajstroma s „némely fontos kicsiség”, Peregrinatio Hungarorum 3, Szeged, 1989.*

School and Extracurricular Life in the 16th–18th Centuries

The printed texts that describe students' behaviour both in school and outside of it often regulate such behaviour, resting on purely theoretical foundations. However, they raise questions—without explicitly stating what reality is—that prompt us to imagine what these pieces of advice aim to protect the youth from, if they adhere to them. In this study, we have based our analysis on two printed works: Thesaurus sanitatis inaeestimabilis: Quomodo facili methodo plurimos vitae dies integer et incolumnis conservari possit (1691); and Dies vitae adolescentis studiosi (1718). Personal documents, starting from the instructions of parents or patrons sending their children on study trips, are much more concrete. They detail what the youth should avoid, what the accompanying tutor should pay attention to, and what is expressly prohibited (ranging from not visiting educational institutions of other denominations, avoiding infested bedding and prostitutes who spread disease, to refraining from excessive alcohol consumption). Unfortunately, very few diaries have survived in which students candidly wrote about how they behaved without supervision. At present, we have only analysed one such document: Album recreationis (1578). However, a rare source from the 17th century has also survived—a so-called sin catalogue. Although it is recorded as notes by a nobleman, there is no doubt that our students committed similar sins too.

Keywords: school life, extracurricular life, Hungary, 16th–18th centuries, cultural history

CZEROVSZKI MARIANN – NAGYILLÉS JÁNOS

Prózából vers – egy prózai forrás megverselésének tanulságai (Pray György: *Poema de institutione ac venatu falconum libris quattuor comprehensum*)

Pray György Poema de institutione ac venatu falconum libris quattuor comprehensum című solymászati tankölteményét lábjegyzetekkel látta el. A negyedik könyv (k) jelzésű lábjegyzete abban tér el a többitől, hogy itt a szerző nem csupán hivatkozik a forrására, hanem szó szerint idézi is Aldrovandus Ornithológiájából azt a szövegrészt, amely a forrásául szolgált. A főszöveg és a lábjegyzetben közölt szöveg összevetése révén képet alkothatunk arról, hogy a jezsuita repetensoktatás keretei között az antik költészetten iskolázott Pray milyen módon formálja át a prózában írt szakszöveget hexameterekké. A szöveg mélységi vizsgálata a Bibliotheca Teubneriana adatbázisában foglalt antik és későantik szövegek bevonásával történt.

Kulcsszavak: tanköltemény, solymászat, lábjegyzet, Pray György, Aldrovandus, Bibliotheca Teubneriana, prózából hexameter, összehasonlítás, repetensoktatás

Szörényi László egy 1993-as tanulmányában¹ elsőként irányította a figyelmet a történelemszaktól számontartott jezsuita szerzetes, Pray György költői munkáira, köztük egy korai, két könyvből álló, solymászati tárgyú tankölteményére. A *De institutione ac venatu falconum libri duo* 1749-ben Nagyszombatban jelent meg nyomtatásban a jezsuita akadémia kiadásában mint *liber promotionis*. Pray néhány évvel később² a kétkönyves munkát átdolgozta, és elkészített egy négy könyvből álló tankölteményt, ám ez a források³ szerint még Pray életében elkallódott. A több mint kétszáz éven át lappangó kéziratot végül Tarnai Andor találta meg Bécsben 1982-ben.⁴

¹ SZÖRÉNYI (1993).

² A kézirat nem tartalmaz évszámot, datálása bizonytalan.

³ ZSÁK (1902).

⁴ A kézirat történetét összefoglalja CZEROVSZKI–KASZA (2007).

A *Poema de institutione ac venatu falconum libris quattuor comprehensum*⁵ címet viselő négykönyves, kéziratot tanköltemény messzemenőig felhasználja az első változat szövegét, de az abban fölvetett solymászat-tal kapcsolatos kérdéseket sokkal részletesebben és mélyrehatóbban tárgyalja, illetve a negyedik könyvet⁶ egy új témakör tárgyalásának, a sólymok betegségeinek és gyógyításának szenteli.

Mindkét tanköltemény szembetűnő jellegzetessége, hogy Pray láb-jegyzeteket⁷ fűz a szöveghez, hogy megmagyarázza a főszövegben használt fogalmakat és közölje forrásainak vonatkozó helyeit. Jelen írásunk apropóját a négykönyves változat negyedik könyvének (k) láb-jegyzete adja, amely azzal tűnik ki a bőségesen alkalmazott megjegyzések sorából, hogy a szerző itt nem csupán hivatkozik a forrására, hanem szó szerint idézi is Aldrovandus *Ornithologiájából* azt a szövegrészt, amely a forrásául szolgált. A negyedik könyv szóban forgó helye először az asztma tüneteit tárgyalja, majd gyógymódot kínál a betegség végső okának felszámolására, azt ajánlva, hogy olajjal elegyített vizet kell a madárral itatni, végül részletesen leírja a folyamatot, hogyan kell a két anyagot egymással elegyíteni és a sólyomnak tyúkbélbe töltve beadni (300–308skk.):

Nec labor hic durus: modo sit tibi concava scuti
 Testa instar, sit praeterea fundo exitus imo,
 Qui digito claudi possit, rursumque recludi.
 Huic oleum limphis mistum spathula intere, dum se
 Divulsae cogant faeces, fundoque residant,
 Quas tu deinde sines digito fluitare remoto,
 Idque quoad dubio candore refulget olivum.
 Tum bene purgato Galinae viscere claudes,
 Inque cibi morem misero praebebis edendum.⁸

⁵ A kézirat lelőhelye: Österreichische Nationalbibliothek, Wien, cod. 10070.

⁶ A negyedik ének poetizáltságáról részletesebben ld. CZEROVSZKI (2016), az egész tankölteményéről pedig CZEROVSZKI (2017), valamint BAGYURA–CZEROVSZKI–KASZA (2017: 22–25).

⁷ Pray a későbbi epikus költeményeiben is kiaknázza a lábjegyzetek nyújtotta lehetőségeket.

⁸ Cod. 10070. fol. 57. „A feladat nem nehéz, csak végy egy pajzs alakú öblös cserépedényt, az alján legyen egy nyílás, amit az ujjaddal tudsz nyitni-zárni. Ebben kever-

A fenti szövegrészhez kapcsolt, lap alján elhelyezett (k) jelű lábjegyzet egyértelműen megadja az elegy elkészítésének forrását, majd anélkül, hogy pontosan megindokolná (*iuvat*), szó szerint idézi:

Iuvat conficiendi huius olei modum ipsius Aldrovandi verbis Ornitholog. lib. VI. adferre. „Lavari (inquit) solet oleum in scutela figulina, in cuius fundo parvum foramen sit, ut commode uno digito supposito claudi possit. In quam cum pura aqua immissum oleum cum spathula, vel cochleari tamdiu agitur, donec aqua aliquantum turbida appareat, tum digito amoto, retento oleo, aqua subsidens emittenda. Hocque toties repetatur, donec oleum ab omnibus sordibus probe eluatur. Oleum hoc receptum in purgatum pullastri intestinum quatuor digitorum transversorum longitudine utrinque filo munitum, gulae avis immittendum.” Hoc Aldrovandus.⁹

Bár a főszöveg és az idézett forrás között tartalmi szempontból nincs lényegi különbség, a kettő összevetése, úgy véljük, mégis érdekes lehet, hiszen képet alkothatunk arról, hogy a jezsuita repetensoktatás¹⁰ keretei között az antik költészeten iskolázott Pray milyen módon formálja át a prózában írt szakszöveget hexameterekké.

A szöveg mélységi vizsgálata a Bibliotheca Teubneriana adatbázisában foglalt antik és későantik szövegek bevonásával történt. Az adatbázis egyedi szókeresésen kívül szavak kapcsolatainak teljes alakú és

gesd egy spatulával a vízzel vegyített olajat, míg a kiváló üledék összesűrűsödik és a tál aljára süllyed. Ekkor vedd el az ujjadat, és engedd, hogy az üledék kifolyjon, majd addig ismételd e műveletet, míg az olaj opálos fehérséggel nem csillog. Aztán töltsd alaposan megtisztított tyúkbélbe, és add a beteg sólyomnak mintha étel lenne.” Az idézett részek magyar fordítását PRAY (2017) alapján adjuk meg.

⁹ Cod. 10070. fol. 57. „Az olaj elkészítésével kapcsolatban érdemes szó szerint idézni Aldrovandus *Ornithologiájának* VI. könyvét. Egy lapos cseréptálcában szokás az olajat a vízzel vegyíteni, melynek az alján egy apró lyuk van, hogy egyetlen ujjunkkal könnyedén el lehessen dugaszolni. Ebbe tiszta vizet és olajat öntünk, majd egy spatulával vagy kanállal addig keverjük, míg a víz valamelyest zavarossá válik, akkor ujjunkat elmozdítva a leülepedő vizet ki kell engedni úgy, hogy az olaj bent maradjon. Ezt annyiszor ismételjük, míg az olaj kellőképpen megtisztul minden szennyeződéstől. Az így kapott olajat négyujjnyi hosszú, megtisztított csirkebélbe töltjük, a belet mindkét végén fonállal bekötjük, és a madár torkába juttatjuk – írja Aldrovandus.”

¹⁰ SZABÓ (1980), SZÖRÉNYI (1991: 590–591).

csonkolt keresését is lehetővé teszi. Ezek a keresések az eredmények értékelésében szerzett tapasztalat birtokában lehetőséget adnak arra, hogy a lexikai értelemben forrásnak tekinthető szövegeket feltárjuk. Jelen esetben a módszert elsősorban annak a feltérképezésére használtuk, hogy a prózai forráshoz képest Pray milyen változtatásokat tartott kívánatosnak a költői dikcióban.¹¹

A következő leírásban kizárólag azonosítható klasszikus minták szerepelnek. Amennyiben Pray szövegének valamely helyére nem hivatkozunk, azt jelenti, hogy a minta nem fordul elő, vagy biztonsággal nem azonosítható.

- (300) Nec¹² labor hic durus: [modo sit tibi concava scuti
- (301) Testa instar,]¹³ [sit praeterea fundo exitus imo,]¹⁴
- (302) [Qui digito claudi possit, rursumque recludi.]¹⁵
- (303) [Huic oleum limphis mistum spathula intere,]¹⁶ [dum se
- (304) Divulsae cogant faeces, fundoque residant,
- (305) Quas tu deinde sines digito fluitare remoto,]¹⁷
- (306) [Idque quoad dubio candore refulget olivum.]¹⁸
- (307) [Tum bene purgato Galinae viscere claudes,]¹⁹
- (308) [Inque cibi morem misero praebebis edendum.]²⁰

¹¹ A vizsgálati módszert és a módszerben rejlő lehetőségeket korábban részletesen ismertette NAGYILLÉS (2014), NAGYILLÉS (2018). A módszer segítségével Westonia néhány versének vizsgálata során kiderült, milyen óvatosan kell használnunk reneszánsz és kora újkori szövegek analízise kapcsán az allúzió fogalmát.

¹² Az itt következő lábjegyzetek a kiadás e szakaszra vonatkozó lapalji hivatkozását közlik, ahol Pray prózai forrásának szövegét közli a következő bevezetéssel: *Iuvat conficiendi huius olei modum ipsius Aldrovandi verbis Ornitholog. lib. VI. adferre.*

¹³ *Lavari (inquit) solet oleum in scutela figulina [...].*

¹⁴ *[...] in cuius fundo parvum foramen sit [...].*

¹⁵ *[...] ut commode uno digito supposito claudi possit.*

¹⁶ *In quam cum pura aqua immissum oleum cum spathula, vel cochleari tamdiu agitur [...].*

¹⁷ *[...] donec aqua aliquantum turbida appareat, tum digito amoto, retento oleo, aqua subsidens emittenda.*

¹⁸ *Hocque toties repetatur, donec oleum ab omnibus sordibus probe eluatur.*

¹⁹ *Oleum hoc receptum in purgatum pullastri intestinum quatuor digitorum transversorum longitudine utrinque filo munitum [...].*

²⁰ *[...] gulae avis immittendum.*

(300. sor) A *nec labor hic durus* sorkezdet legalább háromféle klasszikus mintára épül. A sorkezdő *nec labor* a klasszikus római költészetben Ovidiusnál fordul elő,²¹ a *labor hic* ritmikai szekvencia Tibullus és Lucanus öröksége,²² a *durus labor* kötés pedig Vergilius *Georgicájának* Itáliadicséretéből származik.²³ A sort folytató *modo sit* elsősorban prózai eredetű, de feltűnő, hogy kevés klasszikus költői mintája némelyikében pontosan egyforma ritmikai pozícióban szerepel.²⁴ A prózai verzió *scutella figulina* kifejezése a klasszikus latinban, és különösen a hexameteres költészet mintáiban még nincs meg – helyette Pray a költészetben található *scutumot* használja.

(301. sor) A sor közepét elfoglaló *sit praeterea* a klasszikus latinban még teljesen prózai elem kifejezetten Nemesianus *Cynegeticájának* egy sorát használja fel újra.²⁵ A *fundo exitus imo* sorvég pontosan megfelel Lucretius *funditus imum* sorvégeének – mintegy rímelve,²⁶ de maga a *fundo imo* kötés kifejezetten az *Aeneis* örökségének tetszik.²⁷ Vergilius kifejezésmódja aztán „nagyot fut” a Vergiliusszal egykorú és a Kr. u. 1. századi költészetben is.²⁸

(302. sor) A sorkezdetek vizsgálatára hangsúlyos helyzetük miatt érdemes külön gondot fordítani – a *qui digitis* tulajdonképpen mintája Iuvenalisnál lehet,²⁹ viszont az ujjal való lezárás képze egy másik ígét használó *Heroides*-darab, ahol a hősnő azt panaszolja, hogy nem lesz, aki

²¹ Ov. *Her.* 4, 137; *Rem. am.* 407; Val. Flacc. *Argon* 6, 711.

²² Tib. 1, 2, 33; Luc. 6, 492.

²³ Verg. *G.* 410; Stat. *Theb.* 7, 411 átveszi, Sen. *Thy.* 299 pedig jambikus senariusban alkalmazza.

²⁴ Időrendben első költői mintái már azonos ritmikai helyzetben használják: Prop. 3, 20, 9; Hor. *Sat.* 1, 3, 9; App. Verg. *Cir.* 12, *Cul.* 227. Más ritmikai helyzetben: Ov. *Tr.* 4, 9, 13; Nemes. *Cyn.* 259. A prózában: Liv. 9, 19, 17; Cic. *Har. resp.* 31; Cic. *Brut.* 255; Cic. *De or.* 81, 118; Cic. *Fin.* 2, 10, 30 és 27, 86; Cic. *Rep.* 3, 4; Cic. *Att.* 10, 16, 2; Sen. *Ep.* 120, 20; Quint. *Inst.* 12, 9, 8 és 20; Plin. *HN* 16, 249.

²⁵ Nemes. *Cyn.* 2, 258.

²⁶ Lucr. 1, 992.

²⁷ Verg. *Aen.* 2, 413; 3, 570; 5, 178; 6, 580; 7, 523.

²⁸ Hor. *Carm.* 3, 11, 25; Sen. *HF* 86. [522]; Sen. *Thy.* 522; German. *Epigr.* 709, 1; ps. Ov. *Nux* 61; Pers. 2, 48; Val. Flacc. *Argon* 3, 224; 8, 365; Val. Flacc. *Sil.* 3, 49; 4, 243sq; 8, 625; Stat. *Silv.* 1, 5, 51.

²⁹ Juv. 9, 131.

lefogja (*condat*) szemeit.³⁰ A játékosan egymásnak felelő *claudi* – *recludi* egymáshoz kapcsolt használatának mintája nyilvánvalóan Ovidius *Metamorphosese*,³¹ és a sorzárlat *recludija* mindössze néhány száz sornyi távolságban helyezkedik el az idézett *reclusittól*,³² és szembeötlő módon Pray *recludija* egyiknek is, másiknak is pontos metrikai párja sorvégi helyzete miatt. A sor második felének felütése, a *rursumque* ritkásan tűnik fel a klasszikus költészetben, és általában akkor sem a legnagyobbra becsült és legtöbbet olvasott szövegekben,³³ az viszont nem kerülheti el a figyelmünket, hogy a mégoly kevés klasszikus minta között már van Pray sorának ritmikai viszonyait pontosan felidéző hely is.³⁴

(303. sor) A *limphis mistum* Tibullus egyik elégiájának kifejezését variálja,³⁵ így költőiesül meg a receptúra előírása, míg Pray kénytelen megtartani a *spathulát* – amely szó a klasszikus latinban kizárólag Apicius szakácskönyvében szerepel, és nyilvánvalóan a korabeli közlatin *sértés-lapocka* szavát őrzi meg az utókornak.³⁶ A sorvégi *dum se* és az ott megvalósuló enjambement oly merész, hogy mintáját lehetséges hasonló verziókban, amilyen a *dum te* és *dum me*, is érdemes keresni.³⁷ Mint kiderült, jobbára prózai elemről van szó,³⁸ amely ugyanakkor az archaikus és kora klasszikus költészetben is előfordul,³⁹ majd Lucretiustól kezdve a

³⁰ Ov. *Her.* 10, 119.

³¹ Ov. *Met.* 14, 778.

³² Ov. *Met.* 14, 397.

³³ Pray műfaja szempontjából fontos: Lucr. 3, 847. Egyebütt: Gratt. *Cyn.* 456; Sil. 17, 230; [ps.] Sen. *Oct.* 346; Auson. *Ecl.* 14, 1.

³⁴ Hom. Lat. *Il. Lat.* 311; Manil. 2, 67.

³⁵ Tib. 2, 1, 43.

³⁶ Apic. 4, 3, 4; 5; 6; 7.

³⁷ Terjedelmi okokból ezeknek a helyeknek az adatolását mellőznünk kell.

³⁸ Claud. *Quadr. Ann. frg.* 10b; Liv. 2, 31; 2, 64, 6; 3, 5, 6; 31, 25, 3; 32, 9, 8; Nep. *Paus.* 3, 7; Cic. *Phil.* 5, 3; Cic. *Mil.* 28; Cic. *De or.* 1, 265; Cic. *Tusc.* 4, 36, 78; Cic. *Att.* 14, 15, 2; Val. Max. 4, 1, 1; 9, 1, 1; Cels. 3, 2; Colum. 1, 12; Sen. *Ben.* 6, 30, 5; Tac. *Ann.* 14, 5, 3; Plin. *Ep.* 8, 10, 1; Quint. *Decl. min.* 372, 3; Quint. *Inst.* 4, 2, 57; Gell. *NA* 9, 13, 17; Apul. *Met.* 13, 5, 6; 13, 6, 26. Fronton. *Ep.* 2, 11, 3; Flor. 2, 152, 17; Eutr. *Brev.* 10, 16, 2.

³⁹ Plaut. *Men.* 882; Porc. *Lic. Frg.* 3, 2.

hexameteres költészetben is, csak hogy nincs egyetlenegy szöveg sem, ahol sorvégen, enjambement-t alkotva jelenne meg.⁴⁰

(304. sor) A legcsekélyebb meglepetést sem okozta, hogy Pray *faeces* szava nem kerülhetett a klasszikus magasköltészetbe, már csak tematikai okok folytán sem, úgy hogy a szerző ezeket kénytelen volt prózai szövegekből kölcsönözni.⁴¹ A *divulsae cogant faeces* a seprő elkülönítésének igencsak költőietlen műveletét burkolja költői formába – hogyan? Ovidius *Metamorphoses*ének egy fenyegető szarvval különválasztott tehenein,⁴² evezőktől szelt hajbain⁴³ és a *Tristia* kard által leválasztott majd szétszórt testrészein⁴⁴ kívül Horatius panaszkodástól megviselt („szétcincált”) szerelme⁴⁵ is ott van a háttérben, metrikailag teljesen egyező mintát azonban csak Ausonius 6. *eclogájában* találunk hozzá.⁴⁶ A második sorfél *fundoque residant* kötésében szereplő *residant* és ritmikai megfelelői szinte hajszálpontosan egyforma arányban vannak meg prózai és költői kontextusokban, azonban szembeötlő, hogy a hexameteres költői minták egytől egyig a sor végén használják és Prayéval azonos ritmikai pozícióba állítják a szót.⁴⁷

(305. sor) A *quas tu* sorkezdethez a ritmikailag egy az egyben megfelelő *quos tu, quae tu, qui tu, quod tu, quem tu, quam tu, quo tu, qua tu* verziókat is vizsgáltuk: a *tu* emphatikus megjelenése, egyáltalán: pusztá megjelenése miatt sem meglepő módon itt kizárólag költői mintákat találunk, sorkezdetben azonban csak Plautusnál elejükön hosszú szótaggal megfejtelt jambikus senáriusokban és Martialis egy hendecasyllabusá-

⁴⁰ Lucr. 3, 65; Verg. *Aen.* 9, 539; Verg. *G.* 2, 362; Ov. *Fast.* 3, 607; Hor. *Carm.* 1, 2, 13; Luc. 4, 427; 5, 450; 497; Sil. *Pun.* 6, 641; 7, 151; 14, 481; Mart. *Spect.* 13, 1; Juv. 5, 99; Claud. *Carm. mai.* 28, 152; *de red.* 1, 188.

⁴¹ Colum. 12, 23. 37. 52; Plin. *HN* 15, 21, 2. 18, 318, 3; Apic. 2, 2, 5; Serv. *Comm. Georg.* ad 1, 194; *Hist. Aug.* 29, 4, 4.

⁴² Ov. *Met.* 11, 37.

⁴³ Ov. *Met.* 8, 138.

⁴⁴ Ov. *Tr.* 3, 9, 25.

⁴⁵ Hor. *Carm.* 1, 13, 17.

⁴⁶ Auson. *Ecl.* 6, 20.

⁴⁷ Verg. *G.* 2, 475; Ov. *Am.* 1, 1, 27; Ov. *Ars am.* 1, 373; Ov. *Met.* 9, 93; más metrumú költői előfordulása: [ps.] Sen. *Oct.* 873; prózában: Cels. *Med.* 6, 6; Pomp. *Chor.* 3, 2; Sen. *De ira* 3, 12, 4; Apul. *Mund.* 27.

ban.⁴⁸ A hexameteres sorokban a szekvencia soha nem áll sor elején.⁴⁹ A *sines* [...] *fluitare* utasítás egyértelműen Lucanus átírása,⁵⁰ a *digito* [...] *remoto* kötés háttérében pedig Iuvenalis szatírája áll, ritmikai konstellációja is tökéletesen megegyezik Prayéval.⁵¹

(306. sor) A *candore refulget* kötés kétséget kizáróan Cicero *Phaenomenájából* származtatandó,⁵² amiből kiviláglik, hogy Pray nagyon tudatosan és alaposan tájékozódott a klasszikus tanköltészet fennmaradt szövegeiben, valamint kevésbé szem előtt lévő darabjait is tanulmányozta és figyelembe vette. A sorvégi *olivum* és ritmikailag megegyező alakjai a klasszikus latin *oliva* és *olivum* szavainak ritmikailag azonos mintázatú alakjaira is visszamehetnek.⁵³ Itt Pray szoros mintakövetése tűnik fel: a szóban forgó szóalakok még a horatiusi *epodusok* hexameteireiben is szinte mindig a sor végén helyezkednek el, annak dacára, hogy egy [u – u] ritmikai szekvencia hexameterben elméletileg másutt is elhelyezhető – ettől mindössze egyetlen eltérés van a fennmaradt és Pray rendelkezésére is álló klasszikus költői anyagban.

(307. sor) A *tum bene purgato* sorkezdet érzékletesen szemlélteti, hogyan használt Pray a klasszikus költői stílus elérése érdekében mindent, ami rendelkezésére állt versben és prózában egyaránt. Maga a *tum bene* merően prózai szekvencia⁵⁴ (nem kötés, mert szintaktikai kapcsolat nincs a két szó között), de van egyetlenegy költői példája az *Ars amatoria* egyik disztichonjának hexameterében, ahol ráadásul sor elején szere-

⁴⁸ Plaut. *Pers.* 459; Plaut. *Poen.* 129; Plaut. *Pseud.* 1195; Mart. 7, 89, 1.

⁴⁹ Ov. *Ars am.* 2, 629; Ov. *Fast.* 2, 65; Ov. *Her.* 19, 27; Ov. *Met.* 5, 587.

⁵⁰ Luc. 4, 448.

⁵¹ Juv. 12, 57.

⁵² Cic. Aratus, *Phaen.* 408.

⁵³ Itt csupán a hexameterben előforduló példákat adatoljuk: Lucr. 2, 391 és 847; 6, 1072; Verg. *Aen.* 5, 308 és 493; 5, 774; 6, 224, 229 és 826; 7, 415 és 750; 8, 115; *Ecl.* 5, 16 és 67; 8, 14; G. 2, 3, 83, 179, 425 és 461; 3, 21; Ov. *Pont.* 1, 1, 31; *Her.* 11, 67; *Met.* 6, 72; 7, 275, 279, 469 és 494; 8, 294; 10, 174; *Tr.* 4, 10, 93; Hor. *Epist.* 1, 16, 1; *Epod.* 16, 41; *Sat.* 1, 6, 122; 2, 4, 48, 64 és 67; App. Verg. *Cir.* 146, 340; Moret. 111; *Aet.* 9; Gratt. *Cyn.* 394; Calp. Sic. *Ecl.* 3, 48; *Pers. Sat.* 2, 64; 3, 44; Val. Flacc. *Argon* 3, 424; 5, 359; 6, 358; Sil. *Pun.* 13, 68; 14, 136; Stat. *Ach.* 1, 726; Stat. *Silv.* 5, 3, 225; Stat. *Theb.* 2, 97, 389 és 476; 3, 466; 4, 214; 6, 5 és 574; 8, 85; 12, 491 és 682; Mart. 1, 103, 5; 9, 35, 3; 9, 54, 1; 11, 52, 5; Xen. 1, 1; Juv. 13, 98; 14, 140.

⁵⁴ Liv. 2, 9, 7; Cic. *Brut.* 7, 2.

pel.⁵⁵ Pontosan innen veszi tehát át Pray, majd ötvözi a *bene purgare* kötés kizárólag prózai kifejezésével,⁵⁶ és máris kész az egyszerre klasszikus hexameternek ható, és antik *terminus technicust* is beépítő, tartalmi szempontból is egzakt sorkezdet.

(308. sor) Az *inque cibi morem* sorkezdet ötvözi az *in morem* jelző vagy *genitivusos* kiegészítés nélküli (az antik költészetben 'szokás szerint' jelentésű)⁵⁷ és *genitivusos* kiegészítővel álló (antik költészetben 'valaminek a módjára/szokása szerint' jelentésű),⁵⁸ hexameter-ökonómialag egymáshoz igen közel álló előfordulásait, anélkül azonban, hogy pontosan reprodukálná bármelyiket is: helyette a klasszikus költészetben szintén előforduló *inque* sorkezdetek követéséhez fordul. A folytatás *misero praeberere* kifejezése egyértelműen Ovidius kifejezését reciklálja,⁵⁹ és Pray szintén Ovidiushoz folyamodik a sorzárlat megformálásában: *praebebis edendum*.⁶⁰

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy miért adja meg Pray a gyógyító eljárás és a receptúra prózai változatát, a vizsgálat alapján arra jutunk, hogy versben túl terjedelmes, ha nem lehetetlen lett volna pontos anyagmennyiségekkel és részletekkel együtt reprodukálni az eredeti forrást. Talán összképében túl költőietlen is. Hogy mi költői és költőietlen Pray szemléletében, azt pontosan mutatja a mintáira vonatkozó vizsgálat eredménye: Pray ma már szinte elképzelhetetlen szövegismere- rete birtokában kínosan pontosan követ olyan antik költészeti tendenciákat is, amelyek ma már csak digitális adatbázisok segítségével állapíthatók meg. Ahol mintái nagyobb szabadságot biztosítanak neki, él ezzel a szabadsággal, ahol szűkebb ösvényt jelölnek ki a számára, annak nyomvonalán marad, ha a mégoly terjedelmes klasszikus költői anyagban mindössze egyetlen alkalmas kifejezés kínálkozik valaminek a kifejezésére, azt az egyet használja. Végezetül költői ízlését dicséri, hogy ha

⁵⁵ Ov. *Ars am.* 3, 595.

⁵⁶ Cato, *Agr.* 39, 1; 157, 12; Scrib. *Larg. Comp.* 137; Colum. 12, 25; Apic. *Br. cib.* 28.

⁵⁷ Verg. *Aen.* 5, 556; 8, 281; 12, 400; Ov. *Pont.* 2, 7, 39; Claud. *Carm. mai.* 28, 1.

⁵⁸ Verg. *Aen.* 7, 157; 8, 86; 11, 612; G. 1, 244; Ov. *Fast.* 5, 283; Manil. 3, 356; Val. Flacc. *Argon* 2, 89; Sil. 13, 138; 14, 630; Stat. *Theb.* 5, 591.

⁵⁹ Ov. *Met.* 3, 477.

⁶⁰ Ov. *Her.* 4, 93.

végképp csak prózai mintája lehet a rendelkezésére álló szövegekben, azt is sikerül belesimítania költői dikciójába. Ez utóbbi viszont csak úgy sikerülhet, ha szövege összességében szinte teljesen autentikusnak tetszik olvasója számára. Ez nemcsak a már feltárt lexikai jegyek eredménye, hanem a hexameterek tökéletességéé is: Pray cezúrái és dierézisei egyenletesek, nem túlzóak, s mint láttuk, ahol kell, és amennyire lehet, a klasszikus költészetből átvett kifejezései is megtartják eredeti, jól ismert és megszokott verstani helyzetüket.

Források

PRAY 2017 PRAY Gy., *Költemény a solymászatról négy könyvben*, Budapest, 2017.

Felhasznált irodalom

BAGYURA–CZEROVSZKI–KASZA 2017

BAGYURA J. – CZEROVSZKI M. – KASZA P., *Pray György, Költemény a solymászatról négy könyvben, Bevezetés*, Budapest, 2017.

CZEROVSZKI 2016

CZEROVSZKI M., *A látás és a fény Pray György De institutione ac venatu falconum című tankölteményében*, in: Tóth O. (szerk.), *A fény az európai kultúrában és tudományban*, Debrecen, 2016, 187–198.

CZEROVSZKI 2017

CZEROVSZKI M., *A tudományosság aspektusai Pray György solymászati tankölteményében*, in: Kasza P. – Kiss Farkas G. – Molnár D. (szerk.), *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, Szeged, 2017, 151–158.

CZEROVSZKI–KASZA 2007

CZEROVSZKI M. – KASZA P., *Hierakologoi*, in: Jankovics J. – Császtvay T. – Csörsz Rumen I. – Szabó G. Z. (szerk.), *„Nem súlyed az emberiség!”*. Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára, Budapest, 2007, 333–340.
http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Szorenyi60_teljes.pdf, 2025. 01. 07.

NAGYILLÉS 2014

NAGYILLÉS J., *Verstechnik oder Allusion? Antike Vorbilder in der Dichtung von Elisabetha Johanna Westonia*, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 54 (2014), 167–179.

NAGYILLÉS 2018

NAGYILLÉS J., *Westonia első teljes magyar fordításának margójára*, *Antikvitás & Reneszánsz*, 1 (2018/1), 137–153.

SZABÓ 1980

SZABÓ F., *A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 84 (1980/4), 468–485.

SZÖRÉNYI 1991

SZÖRÉNYI L., *Neolatin lírai költészet a XVIII. századi Magyarországon*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 95 (1991/5–6), 589–596.

- SZÖRÉNYI 1993 SZÖRÉNYI L., *Pray György költészete*, in: Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből, Budapest, 1993, 135–139.
- ZSÁK 1902 ZSÁK J. A., *Pray György egy ismeretlen művéről*, Irodalomtörténeti Közlemények, 12 (1902/3), 377.

From Prose to Poetry – Lessons from Translating a Prose Source (György Pray: *Poema de institutione ac venatu falconum libris quattuor comprehensum*)

György Pray has provided footnotes for his didactic poem on falconry, Poema de institutione ac venatu falconum libris quattuor comprehensum. The footnote in the fourth book, marked (k), differs from the others in that the author not only refers to his source, but also quotes verbatim from Aldrovandus's Ornithology, his source. A comparison of the main text and the footnote gives us an idea of the way in which Pray, trained in ancient poetry in the context of the Jesuit repetens teaching, transforms the prose text into hexameters. An in-depth study of the text has been carried out using ancient and late antique texts from the Bibliotheca Teubneriana database.

Keywords: didactic poem, falconry, footnote, György Pray, Aldrovandus, Bibliotheca Teubneriana, prose to hexameter, comparison, repetens teaching

BALÁZS MIHÁLY

Észrevételek Maróthy Mátyásról, Szeged filozofikus főmérnökéről

A dolgozat Szeged nagy megbecsülésnek örvendő 19. századi főmérnöke, Maróthy Mátyás (1791–1850) életműve egy eddig kevés figyelemre méltatott mozzanatával foglalkozik. Megállapítja, hogy élete alkonyán és a nehéz 1850-es esztendőben nem csupán hivatali teendőit látta el példásan (ennek dokumentumait számon tartja a helytörténeti szakirodalom), hanem egy, a felekezeti különállást meghaladó magyar nyelvű értekezést is megjelentetett a természeti törvényről, benne a természeti vallásról. A dolgozat ismerteti a mű gondolatmenetét, majd bemutatja azt a szerzőt és művét, akinek a magyar kiadásban csak a neve szerepel. Felvázolja Constantin François Volney értekezésének keletkezéstörténetét, majd franciaországi és európai utóéletét. A magyarországi recepció mozzanatait is hasznosítva fogalmaz meg elképzelést Maróthy vállalkozásának feltehető céljáról. Kiemeli a hazai kontextusból Vedres István évtizeddel korábban született egyik munkáját, s a hasonlóságok alapján arra a következtetésre jut, hogy a kiadvány megszületésében szerepet játszhatott egykori főnökének ösztönző példája is.

Kulcsszavak: Maróthy Mátyás, Constantin François Volney, felvilágosodás, vallásfoglalom, természeti vallás

Azt nem kell részletezni, hogy az 1970-es évek derekán a szegedi bölcsészek közösségéhez elszegődött Szörényi László milyen megújulást hozott több tanszék életében. Kevésbé ismert viszont, hogy jelenléte hamarosan a kar falain kívül is érzékelhetővé vált. Itt elsősorban nem arra gondolok, hogy a rendkívüli felkészültséget megzabolázhatatlanul szabadon kiszólásokkal fűszerező előadásainak is hamar híre támadt, hanem arra, hogy publikációk sorával bizonyította: újat és megfontolandót tud mondani ennek a városnak művelődés- és irodalomtörténetéről is. Csak a talán legfontosabbat említve, így került sor arra, hogy barátjával, az itt született, s sajnos korán elhunyt Gergely Andrással együttműkö-

désben megírt távlatos szemléletű fejezetek taglalják a reformkori fejleményeket a város történetét feldolgozó nagy vállalkozásban.¹

Ezekről ösztönzést kapva merek vállalkozni egy, a megérdemelnél eddig kevesebb figyelmet kapott epizód felidézésére. A kiindulópontot az erdélyi felvilágosodás történetében megkerülhetetlenül fontos Körömci János unitárius püspök életműve jelentette, aki egy izgalmas vallásfilozófiai koncepció kialakításán fáradozott. Forrásai között nem utolsósorban szerepel a francia Constatin François Volney (1757–1620), akinek műveit Kolozsváron kívül is olvasni akarván eljutottam ezeknek a Somogyi-könyvtárban található példányaihoz is, hogy aztán az is kiderüljön: egyik szövegéből magyar fordítás is készült, amely a híres Grünnyomdában meg is jelent.

A pályáját a város főmérnökeként befejező fordítóval, Maróthy Mátyással (1791–1850) természetesen foglalkoztak a város történészei. Levéltári kutatásokra is támaszkodva méltatták főmérnöki tevékenységét,² a szerette város nagy történésze pedig részletes életrajzot írt *Maróthyak* címmel a híres testvérpárról.³ Ebben persze nagyobb figyelemben részesült a Vörösmarty barátjaként és nagy keleti utazóként szélesebb körben is ismertté vált Maróthy István (1799–1845), de mértéktartó és tárgyyszerű képet kapunk Mátyás jelentősnek nehezen minősíthető korai irodalmi műveiről, a nyelvújítás ügyében megnyilatkozó dialógusról (*Újszellem, vagyis újmagyarok útja Helikonra*, 1824), valamint egy drámaírói próbálkozásáról (*Amália, szelleminek mirtuszkoszorúja*, 1825) is. Péter László ugyan a többiek társaságában alaposabb tanulmányozásra méltónak minősíti *A Természeti törvény, vagy az erkölcstannak fizikai elvei, az ember s világegyetem organizációjára vonatkozóan c.* késői fordítást is, ám a koraiaktól eltérően ebből nem idéz, csupán annak leszögezésére szorítkozik, hogy „az erkölcstan a természetből eredeztető fölvilágosodás terméke.”

Úgy gondolom, hogy ez a vállalkozás több figyelmet érdemel, ám ennek körvonalazásához első lépésként ismertetnem kell a nehezen

¹ FARKAS (1982). SZÖRÉNYI a Dugonics András-fejezetet (FARKAS [1982: 633–656]), valamint a Vedres István irodalmi tevékenységével foglalkozót (FARKAS [1982: 664–685]) írta meg.

² BÁTAYAI (1991: 35), OZSVÁTHNÉ–OZSVÁTH (2001: 75–80).

³ PÉTER (1986: 162–173).

hozzáférhető értekezés gondolatmenetét. A *La Loi naturelle ou principes physiques de la morale déduits de l'organisation de l'homme et de l'univers* (A természeti törvény vagy az erkölcstannak physikai részei az ember és a világegyetem organizációjára vonatkozólag) élén egy előszó (*Avertissement des éditeurs* [A kiadó vezérszava]) öntudatosan kijelenti, hogy az olvasó kicsiny, de a legjobbak közé tartozó művet tart a kezében, mert ebben minden világosan és nagy szabatsósággal van elmondva, s nem összefüggéstelen elvek zagyvalékát tartalmazza, mint az eddigi erkölcstanító könyvek. Ez nem úgy bánik az emberekkel, mint azok a művek, amelyek a gyermekeket kísértetekkel riogatókhoz hasonlóan félelemmel akarnak elrettenteni a rossz cselekedetektől. Most tehát, az ember felserdülésének időszakában ideje bebizonyítani, hogy az erkölcsstan a többi tudományhoz hasonlóan fizikai és geometriai tudomány. Itt az erkölcsiség a törvények szellemére van alapítva s nem önkényes vélekedésekre, mint az embereket a romlottság örvényébe taszító teológiai rendszerek esetében. Ezt persze egyszerű volta ellenére nehéz elterjeszteni az emberek között, hiszen a háttérben bonyolult összefüggések munkálnak. Biztos azonban abban, hogy az örökké való természeti vallás (*l'éternelle religion de la nature*) legyőzi a találékonykodó emberi ész teremtette vallásokat. Elmondja még, hogy a művecske a francia polgár kátéjaként jelent meg, de most már helyesebb a józan ész és a becsületes emberek kátéjának tekinteni, s bízik abban, hogy egész Európában képes lesz elterjedni.

A tizenkét fejezetből álló mű első fejezete megállapítja, hogy a természeti törvény a tények állandó és rendszeresen ismétlődő szabályrendszere, amely szerint a teremtető Isten a mindenséget elrendezte és irányítja. Majd a parancs s tilalom, s a hozzá kötött jutalom és büntetés részletesebb körülírása következik: ezek a létezés minden szférájában kimutathatók, így a természetben is. A második fejezetben a gondolatmenet átmegy a természet szó különféle jelentéseinek bemutatásába (az anyagi világ szépsége, a világ egyes elemeit működtető erő különféle megnyilvánulásai, illetőleg maga ez az erő). A működés általános szabályok szerint zajlik, amelyeket természeti jelenségek egész sorával illusztrál, hogy azután megfogalmazhassa annak szükségességét, hogy az emberek eljussanak az egyetemesen érvényes természeti törvényszerűségekre.

gek felismeréséhez. Bemutatja továbbá a természeti törvény alábbi tíz tulajdonságát: eredeti (*primitive*), azaz minden más törvényt megelőző, Istentől származik (*immédiate*), minden időben és országban érvényesülően egyetemes (*universelle*), egyszerű és megváltoztathatatlan (*invariable*), szemmel látható és kézzel fogható tényeken alapul (*évidente*), okos, mert előírásai értelmesek és észszerűek (*raisonable*), igazságos, mert kiszabott büntetései a vétkekkel arányosak (*juste*), békességes és türelmes, mert az embereket egymás testvéreinek tekinti (*pacifique*), minden emberre nézve jótékony (*bienfaisante*), egyedül alkalmas arra, hogy az embert jobba és boldoggá tegye (*seule suffisante*). Ezek erejét mindennél jobban mutatja, hogy végső esetben az egymással megegyezni nem tudó teológusok is hozzájuk folyamodnak. Másfelől kijelenti, hogy ezek Istentől származnak, ismertetett csodálatra méltó rendjük pedig maga is Isten létének bizonyítéka. A természeti törvényt követők tehát nem istentagadók, éppen ellenkezőleg, ők bírnak igazán magasztos eszmékkel Istentől. Istentiszteletük persze tettekben nyilvánul meg, vagyis mindazon szabályoknak betartásában, amelyekkel a legfőbb bölcsesség a világ dolgait elrendezte. Ezt korábban csak egyes részleteiben ismerték az emberek, jóllehet sokan erre alapozták törvényeiket. Itt felmerül: igaz-e az az állítás, hogy a természeti törvény minden ember szívébe be van vésve? Ez a vélekedés annak észleléséből eredeztethető, hogy az emberek érzelmei és cselekedetei közösek. Alapjában azonban téves, amelyet a filozófusok azt észlelve gondoltak ki, hogy az emberek kiképzett fogalmakkal rendelkezve születtek meg, „mely vélemény hibás volta jelenleg elismertetett.”

A harmadik fejezet azt részletezi, hogy milyen következményei vannak az így felfogott természeti törvényeknek az emberre vonatkozólag. A kiindulópont az ember önmaga fenntartásának (*conservation de soi-même*) alapvető parancsa. Ez elvezet a boldogsághoz is, de alapvetően mégis a fájdalom és a gyönyörűség érzete által vezérelt mozzanat marad. Vannak ugyan olyan filozófusok, akik magát a gyönyörűséget tekintik fő célnak, de tévednek, hiszen a kelleténél nagyobb mértékben élvezett gyönyörűség a tapasztalatok szerint romláshoz vezethet. A legnagyobb veszélyt itt a szenvedély és a tudatlanság jelentik, ezért elengedhetetlen feladatunk a szenvedély korlátozása és értelmünk kiműve-

lése. Itt persze felvetődik, hogy ha tudatlanul születünk, nem természeti törvény-e maga ez a tudatlanság is. A válasz szerint éppoly kevésbé, mint ahogyan az sem természeti törvény, hogy meztelen gyerekek maradjunk. A tudatlanság tehát nem természeti törvény, hanem ellenkezőleg, a természeti törvény gyakorlásának akadály, s valójában ez az erendendő bűn. Az elmarasztalás aztán elvezet az oktatás szükségességének kifejtéséhez, majd annak körvonalazásához, hogy az egyes ember csak társaságban érheti el tehetsége kifejlődését. Ezért azután két módon is visszautasítja azokat a filozófusokat, akik a vad életet a tökély állapotának tekintik. A köznép vélekedésével ellentétben nem is tekinthetők filozófusoknak azok, akik nem a természeti törvény megtartására biztatnak. Másrészt kifejti, milyen is valójában az a vad állapot, amelyet ezek az álfilozófusok magasztalnak. Az ember ugyanis ebben az állapotában durva, tudatlan, rossz és ádáz, mint a medvék és a majmok. Nem lehet boldog, mert csak a pillanat érzéseinek fogságában vergődik, nem lehet szabad, hiszen mindenben kiszolgáltatott a környezetének.

Ezek leszögezésével jut el a gondolatmenet az önmaga fenntartásának tudatosításából kinövő erkölcstudomány alapjainak kidolgozásához, a jó, a rossz, a véték, a gonoszság és az erény mibenlétének körvonalazásához. Állandó elem marad, hogy az önmaga fenntartása és az önszeretet nem azonos az önzéssel, hiszen mindezt társaságban kell elképzelni, ahol az emberek nem árthatnak másoknak anélkül, hogy mások ne ártsanak nekik. A fejezet középpontjában az erények és vétkek három nagy csoportjának elkülönítése áll, vannak tehát egyediek, családiak és társaságiak.

Az egyedi erényeket tárgyaló 5. fejezet a következő ötöt sorolja fel: tudomány (*science*), amely magában foglalja az 'eszélyt' (*prudence*) és a bölcsességet (*sagesse*), mérsékletesség (*tempérance*), amelynek része a józanság (*sobriété*) és a szűziesség (*chasteté*), a bátorság (*courage*), amely lehet testi és lelki, a munkásság (*l'activité*), a munkálkodás kedvelése és az idő hasznos eltöltése, a tisztaság (*propreté*), amely a testre, a ruházatra és a lakhelyre egyaránt vonatkozik. Az ezekkel az erényekkel rendelkező ember lesz a felvilágosult (*éclairé*). A fejezet zárlatában az a kérdés hangzik el, hogy amikor az evangélium boldognak nevezi a lelki szegényeket, akkor a tudatlanokról és gondatlanokról beszél-e. A válasz sze-

rint nem, hiszen az evangélium másutt a galambok egyszerűségét és a kígyó eszességét tartja követendőnek, vagyis kijelenthető, hogy „az evangélium parancsa nem egyéb, mint a természet parancsa.”

A hatodik fejezet a mérsékletességet a fennmaradásunkhoz szükséges önkorlátozásként határozza meg. A sok közhelyes mozzanat között említésre érdemes a böjtölés egyértelműen profán értelmezése. Eszerint nagy lakmározás után hasznos, de egyébként a testet éheztetni és szomjazztatni vétek a természet törvénye ellen. A befejező rész példákkal illusztrálja, hogy a táplálkozás módjai megszokássá válnak és kialakítják az egyes ember véralkatát (*caractère*).

Az önmegtartóztatás célszerűségi szempontot követő tárgyalása során elhangzik az a kérdés is, hogy természeti erény-e az a teljes szüzenesség, amelyet a szerzetesek magasztalnak. A válasz tagadó. Az ilyen fogadalom megfosztja az egyént a családi élet örömeitől, de ártalmas a közösségre is, mert csökkenti a népességet, másfelől pedig az ezt hangoztatók „ellentmondásba keverednek öntanjukkal is”, hiszen az ismeretes parancsban az áll, hogy „gyarapodjatok és szaporodjatok.” Ugyanakkor a feslettségre vonatkozó tiltás értelmezése során azt olvashatjuk, hogy a tilalom ebben az esetben kiterjed már a vágyakra és a gondolatokra is, mert ez a vétek könnyen pusztító, az életet is megsemmisítő szokássá válhat. Az ehhez fűzött jegyzetben a fordító szavá tesz egy ellentmondást, hiszen korábban a vétkekről általánosságban szóló részben maga a szándék még nem minősült annak.

A jólét biztosítása szempontjából minősíti a 8. fejezet mellőzhetőnek a bátorságot és a szorgos munkálkodást. A célszerűséget példákkal illusztráló gondolatmenetet annak a kérdésnek a vizsgálata szakítja meg, hogy a szegénység véteknek számít-e. A válasz szerint nem vétek ugyan, de még kevésbé erény, hiszen nagyon sok esetben az ember a restség következtében veszti el vagyonát. A folytatásban aztán azt is kifejti, hogy a gazdagság ugyan nem erény, de még kevésbé vétek. Attól függően nevezhetjük használatát erényesnek vagy vétkesnek, hogy hasznára van-e az egyes egyénnek vagy a társaságnak.

A 9. fejezet szerint a tisztaság azért erény, mert nagyon fontos a test egészségének megőrzésére, ellentéte pedig a gyakran iszákosságból származó szenny vagy tisztátalanság. Ezek sok baj okozói. Nagyon böl-

csek voltak tehát a régi törvényhozók, amikor a tisztaságot a vallás lényeges elvei közé sorolták, s ezt elősegítő szertartásokat vezettek be, amelyek persze később visszaéléssé és babonákká fajultak.

Nem tartalmaz ilyen konkrétumokat a családi erényeket taglaló 10. fejezet. Az előzményekből kikövetkeztethetően a hatékony gazdálkodás szerepel az első helyen, majd a család tagjainak egymás közötti szeretete. Itt legfeljebb néhány egyedinek látszó megfogalmazás kelti fel a figyelmünket: helyteleníti, ha a szülők édelegnek (*caressent*) gyermekeikkel, vagyis elkényeztetik őket, s igen gyakorlatias a házasságtörés elmarasztalása: az ilyet elkövető asszony teljesen elhanyagolja a háztartását, a családját persze elhanyagolja a férj is, de nála az a kiemelendő probléma, hogy a házasságtörésből született gyermek örökösödési igénnyel léphet fel.

A társasági erényekről szóló 11. fejezet a társaság meghatározásával indul: emberek közös magatartására létrejött szövetség, amelyet kinyilvánított, vagy anélküli szerződés tart össze. Az alapelv („amit nem akartok, hogy mások cselekedjenek veletek, ti se cselekedjétek másokkal”) rögzítése után azt a kérdést válaszolja meg, hogy miképpen parancsolja meg a természeti törvény az igazság érvényesülését. A válasz szerint három fizikai tulajdonság által. Ezek a következők: az egyenlőség (mert az emberek természetük lényegét illetően Isten előtt és a természet rendje előtt egyenlőek), a szabadság (mert senkinek sincs joga a másikon uralkodni), a birtok (mert mindenki teljes birtokosa testének és munkája gyümölcsének).

A társasági erények kifejlődéséről cím alatt az utolsó fejezetben nem történeti fejtegetést olvasunk, hanem példákkal illusztrált gondolatokat arról, hogy a társasági erények miképpen vezethetők le a tárgyalt előzményekből, s milyen a viszony a természeti törvények és az evangéliumi etikai parancsok között. *Csaknem* azonosságuk nagyon beszédes sorozata teszi nyilvánvalóvá a változtatva megőrzés középponti üzenetét. A felebaráti szeretet az egyenlőség és viszonyosság beiktatásával levezethető az igazságosság erényéből, csak éppen a megelőző fejezetben idézett parancsot ki kell egészíteni azzal, hogy „Tedd másnak azt a jót, melyet tőle szívesen fogadnál.” Ebben az értelemben az evangélium magában foglalja a törvényt és a próféciaikat is, csak ehhez olyan tételeit kell

kiiktatnia, hogy tartsuk oda arcunk másik felét is az egyiket megcsapónak, vagy hogy minden szabályt áthágva alamizsnálkodjunk. Ez utóbbit különben is esztelenségnek minősíti, hiszen a henyéséget mozdítja elő. Még komolyabb nehézségek merülnek fel annak vizsgálatakor, hogy a természeti törvény szerint is erény-e a szeretethez kapcsolt hit és remény. Ezt határozottan tagadja, mert az előbbiek valóság nélküli eszmék, s ezek valójában éppen azok számára hasznosak, akik ezekkel nem rendelkeznek, tehát „a hitet és a reményt az együgyűek reményeinek nevezhetjük, amelyek a csalóknak hajtanak hasznót”. Ilyen, az önérdeteket és mások érdekeit folytonosan egyeztetni kívánó fejtegetések közepette aztán az is felmerül, hogy ez az egyeztetés oly értelmet és ismereteket kíván, „melyek azt igen nehéz tudománnyá teszik”. A válasz ezt nem tagadja, sőt az etikai racionalizmus egészen szélsőséges álláspontjáig eljutva kijelenti, hogy „az álnokság a fonák ítélet és az értelmi korlátoztság következménye,” vagyis „a gazember valójában tudatlan és bárgyú számító”. Innentől aztán már meglepetést nem hozó megállapítások olvashatók (tilos a lopás és gyilkosság, a kincsvágy és a fényűzés, kíváncsi az őszinteség, a szelídség, a szerénység és az egyszerűség), hogy azután a fényűzés ártalmainak az egész közösséget erkölcsi romlásba taszító ecsetelése átvezessen a haza fogalmához. Előbb a francia meghatározást szó szerint, s kissé körülményesen adó definíciót kapunk („Értem alatta a polgárok társulatát, kik atyafiságos érzelmek által vezéreltetve egyedi erőikből közös erőt alkotnak, melyek visszahatása mind-egyikükre jótékony fenntartó atyai jellemet vesz fel”), majd az önlétszerűségükre alapított sarkigazságok gyakorlatára emlékeztetve (*consistent dans la pratique de ces axiomes fondés sur notre propre organisation*) fel is sorolja a legfontosabbakat: „Tartsd meg magad, oktasd magad, mérsékelj magad, élj felebarátaidért, hogy ők érted éljenek.”

Amikor Szeged főmérnöke – feltehetően már élete alkonyán – a fordításra vállalkozott, Európában többféle nyelven és kiadásban is hozzáférhető volt az alapszöveg, hiszen régen megjelent már angol és német fordítása is, s természetesen sokféle francia kiadásról is tudnak a bibliográfiák. A vállalkozása motivációjához hasonlóan ezekről is hallgat, egészen bizonyosat tehát nem mondhatunk. Mivel törökül, franciául és németül is tudott, a franciára hajlunk. Ezt nem feltűnő gallicizmusok alap-

ján állítjuk, hiszen jól követhető, szabatos magyarsággal írt, bár kissé fakó szöveg született, egyedi szóhasználatával, vagy az eredetit látványosan gazdagító megfogalmazásokkal nem találkozunk. A francia mellett szól ugyanakkor az, hogy a magyarítás kivétel nélkül ritkásabb betűszedéssel adja azokat a helyeket, ahol a francia változatok kurzivált szöveget hoznak, s az általam használt német változatokban ezzel nem találkoztam.

A vállalkozás eszmetörténeti helyének körvonalazása szempontjából természetesen fontos lenne a használt kiadás helyének és idejének pontos meghatározása. Tekintettel arra, hogy csak a Volney-összes (*Oeuvres complètes*) első kiadásáig (1821) már 8 kiadását regisztrálják a francia bibliográfiák, s azt követően sem szünetelnek a részleges kiadások, ez szinte kilátástalan feladat. Bizonyos viszont, hogy nem a *Catéchisme du citoyen français* 1793-ban megjelent első változata volt a forrás. Ezt evidenssé teszi a cím eltérése, de ennél is fontosabb, hogy a fentebb ismertetett (*Avertissement* [Vezérszó]) az első kiadásban még nem olvasható, de később került be a szövegbe a tisztaságról szóló, kilencedik fejezet is.⁴ Nagyon fontos az is, hogy az első edíciót követően egyetlen olyat sem regisztrálnak a bibliográfiák, amelyben a *La Loi naturelle* önállóan szerepelne, s a 19. századi nyomtatványok túlnyomó többségében a társult szöveg a *Les ruines, ou méditation sur les révolutions des empires*,⁵ amelynek, mint majd látni fogjuk, *A religiók eredete és harmóniája*, illetve *Romok* címmel a 20. század elejével bezárólag magyar nyelvű fordításai, illetve átdolgozásai is születtek.

Azt, hogy az elmondottak miképpen segítik elő Maróthy vállalkozásának értelmezését, csak akkor tudjuk felvázolni, ha legalább vázlatosan ismertetjük a szóba hozott másik szöveget és értelmezési hagyományának legfontosabb mozzanatait. Az árván maradt, s nehéz gyermekkort megelőző Constantin François de Chassebourg Boisgiaris Volney (1757–1820) életének korai nagy fordulata az volt, hogy rendkívüli tehetségét fényesre csiszoló iskolázottságban részesült, majd bejáratos lett abba a körbe, ahol többek között Helvétius, Holbach és Condorcet gondolataival találkozhatott. Nézetrendszere egyedivé tételéhez nagymértékben

⁴ Ezekről ld. VOLNEY (1980).

⁵ IRWIN (2020: 299–316).

hozzájárult keleti érdeklődése. Váratlanul jelentékeny örökséghez jutva nagy utazást is tett Keleten, egy kolostorban nyolc hónapot eltöltve megtanult arabul, majd hazatérve élményeit elmélyült filozófiai reflexiókkal társított útleírásban rögzítette (*Voyage en Syrie et en Égypte*), amelyet 1787-ban nyomtatásban is megjelentetett. Ennek sikere nem csupán élénk publicisztikai tevékenység kifejtésére ösztönözte, hanem megszületett a *Les ruines* alapkonceptiója is, amelynek kidolgozását azonban a politikai életbe való bekapcsolódás hátráltatta. Tagja lett a nemzetgyűlésnek, több kezdeményezés kötődik a nevéhez, de pártfogója, Mirabeu halála után visszavonult a közélettől. Viszont felszabaduló energiáit a megkezdett könyv befejezésére fordította, amely 1791 nyarán jelent meg.

Nem kétséges, hogy a szerző szándéka szerint a *La Loi naturelle* ennek a műnek a folytatása, illetőleg kiteljesedése, amit a befejezése tesz nyilvánvalóvá. Az utolsó, 24. fejezet végén ugyanis azt olvassuk, hogy a vallási ellentétek kiiktatására összegyűlt halandók a törvényhozó vezetésével ismételten hozzáláttak az ember lényegét alkotó természeti sajátosságok vizsgálatához, az őket egyéni és társadalmi lényként mozgató hajlamok és érzelmek mérlegeléséhez, majd kifejtették és feltárták azokat a *törvényeket*, amelyekre a természet az ember boldogságát alapozni kívánta.

Az összefüggés nyilvánvaló volta ellenére terjedelmi okokból csak az alapkonceptiót ismertetem, s néhány meghatározó jelentőségű mozzanatra utalok. A fikciós keretet az alább majd említendő fordításokban *Ima*, *Fohász* vagy *Előszó* gyanánt szereplő *Invocation* teremti meg, amelyben az utazó az idők folyamán jót és rosszat egyaránt megtapasztaló tanúként szólítja meg Palmyra romjait, amelyek a történelem végső okának és értelmének átgondolására készítetik. Már ki is mondja azt a végkövetkeztetést, hogy az emberiség egy titokzatos Isten (*un Dieu mystérieux*) felfoghatatlan bosszútervének áldozata, amikor egy, a sírból feltámadott szellemre emlékeztető, a szövegben Génusz és Fantom névvel is illetett lény jelenik meg előtte, aki kizökkenti ebből az önsajnálattal vegyes kétségbeesésből. Az első tizenhárom fejezet lényegében aztán a Génusz – időnként persze az utazó kérdéseivel és kommentárjaival megelevenített – monológja az emberiség történetéről, amelynek szinte minden borzalmát aktualizálják a jelen, az éteri magasságból

szemlélve is rettenetes kegyetlenségekkel zajló orosz-török háború eseményei, amelyek az utazót az öngyilkosság közelébe juttatják. A géniusz azonban ettől is eltéríti. Részint az erény soha fel nem adható voltára hivatkozik, részint pedig a jelen másutt nagyon is biztató eseményeire, s ezek közt első helyen szerepel mindaz, ami a természeti törvények követésének eredményképpen egy nagy nemzet közegében történik. A 13–19. fejezet a francia forradalom eseményeinek, benne a szabad törvényhozó nép fellépésének és zsarnokság elleni küzdelmének megjelenítése, amely aztán nem is marad ennek a példát adni tudó nemzetnek a keretei között, hanem eljut más nemzetek közé is, s a fikció szerint a népek egy általános nagygyűlésének (*assemblée générale des peuples*) megrendezésére kerül sor: a földkerekség sokszínű és sok vallásnak hódoló képviselői gyűlnek össze a közelebbről meg nem határozott törvényhozó (*législateur*) kérésére. Már-már meg is egyeznek az egyenlőség (*égalité*), igazságosság (*justice*) és egyetértés (*union*) jegyében, ám a népeket vezető tudós doktorok sikerrel szítanak viszályt közöttük, s hamarosan minden nép azt akarja, hogy az ő nézetei és törvényei váljanak egyetemessé. Határozatot hoznak mégis arról, hogy a különféle vallások tudós képviselői a többiek színe előtti döntsék el, kinél van az igazság. A mű további fejezeteit tehát a különféle vallások felvonultatása tölti ki, s ennek a résznek a fő forrása – a francia szakirodalom sem látszik tudni erről – egy rendhagyó pályát befutó német gondolkodó, Christian Ernst Wunsch (1744–1828) *Horus oder astrognostisches Endurtheil über die Offenbarung Johannis und über die Weissagungen auf den Messias wie über Jesum und seine Jünger* (Hórusz, avagy asztrognosztikus végső ítélet Szent János kinyilatkoztatásáról és a Messiás próféciáiról, valamint Jézusról és tanítványairól)⁶ című, 1783-ban megjelent értekezése lesz, amely szerint minden vallás a természeti jelenségek megfigyeléséből származik, az istenek nem egyebek, mint természeti erők, az elemek, a szelek, a csillagok és légi tűnemények megszemélyesítései. Az történt ugyanis, hogy a természetvizsgálók által a leírásuk során alkalmazott képeket és allegóriákat a tanulatlan emberek és a későbbi nemzedékek nem értették meg, s

⁶ A szegedi Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár példányát használtam. Hazai recepciójáról ld. BALÁZS (2010: 122–137), ZSOLDOS (2023: 180–200).

tévesen valóságosan létező személyeknek tekintették őket. A színhely a jelenségek képi megjelenítésében élen járó Egyiptom volt, ahol a csillagok hieroglifikus ábrázolása széles körben elterjedt, s így különösen kedvezőek voltak a feltételek a minden további alapjának tekintett csillagvallás meghonosodásához. A vallások nagy panorámáját adva jutunk el tehát a törvényhozó fentebb már idézett szavaihoz, amelyeknek mintegy folytatása lesz mindaz, amit a *La Loi naturelle* gondolatmenetét ismertetve leírtunk.

Már az eddigiekből is kiderülhetett azonban, hogy a *Les ruines* nem csupán terjedelmesebb, hanem bonyolultabb szerkezetű, s többféle forrásból merítő mű. Ezeket a forrásokat persze felkutatta a francia szakirodalom, jóllehet értelmezésükben komoly eltérések vannak. Részletes bemutatásukra itt nem kerülhet sor, csak a legfontosabbat említem: a Génusz vagy Fantom Holbach és Helvétius filozófiájából származó szóhasználatról beszél az univerzumban és az emberi társadalomban változatlanul működő törvényekről. A szorosabban vett antropológiai mozzanatokra koncentrálva pedig azt említem meg, hogy bennünket a *La Loi naturelle* ötödik fejezetében leírtakra emlékeztetően az ember csupán az érzékelés képességével rendelkező lényként jelenik meg az univerzumban. Kezdetben tehát csak a rossz és a fájdalom, valamint a jó és az öröm érzékelésére képes, s ezek az érzések kialakítják aztán az ön-maga megőrzésének, Helvétiustól átvett terminológiával önszeretetnek nevezett képességét, amely aztán további fejlődésének motorja lesz. A természet tehát ezekkel az adományokkal tette sorsának alakítójává (*l'artisan de sa destinée*) a világban testben és lélekben egyaránt meztelenül bolyongó lényt, hogy aztán a barbár állapotból kiemelkedjék, és előbb társakra találjon, majd pedig az állattartás és a földművelés bevezetésével utánozni kezdje a természetet. Külön fejezetek foglalkoznak azután persze azzal is, hogy az egyesekben túltengő bírvágy és leánya, a tudatlanság miként uralkodik el az emberi közösségeken, s a romlás folyamatában jelenik meg az is, hogy egyesek lehozták az égből a huzugságok hatalmát, az istenség igáját, azaz létrejött a vallás zsarnoksága. A folyamat további részleteit már mellőzzük, azt viszont fontos hangsúlyoznunk, hogy a Génusz szavai szerint a vallás megjelenését a természet törvényeinek megsértése tette lehetővé.

Másfelől kétségtelen ugyanis, hogy a Génusz első fellépésekor elsőprő retorikával löki félre annak a bosszúálló, titokzatos Isteneknek a képét, amellyel az utazó a romok hatására vívódik, ám a vakhitet leleplező lendület alábbhagyván ő is kinyilvánítja a mindenség, vagyis a természet fölött álló valamiféle magasabb erők (*puissances supérieures*), majd pedig a földgolyót megalkotó titokzatos erő (*puissance secrète*) létét, amely értelemszerűen azoknak a változatlan törvényeknek is a megalkotója, amelyek szerint az univerzum működik. Azt kell tehát mondanunk, hogy a természet semmiképpen sem olyan megszorítás nélküli végső instancia, mint Holbach esetében.

Erre az árnyalásra azért is szükségünk van, hogy annál megalapozottabban jelenthessük ki: kétségtelen összetartozásuk ellenére különbség van Volney két műve között. Igaz ugyan, hogy a morális törvények a *Loi naturelle* szerint is olyanok, mint a fizikai és geometriai törvényszerűségek, ám ebben a műben több esetben keresztény teológiai, s alkalmasint biblikus megalapozást is kapnak. A dolgozatunk elején olvasható ismertetésből is kiderül, hogy az első fejezet a világot megteremtő Istenről beszél, a másodikban pedig azt olvassuk, hogy a természeti törvények Istentől származnak, csodálatra méltó rendszerük pedig maga is Isten létének bizonyítéka. Kétségtelen persze, hogy nem biblikus teremtéstörténetről van szó, de ehhez ekkor már nem kellett páratlan merészségűnek lenni, hiszen tudunk olyan katolikus apologetákról is, akik szerint a Genézis könyvében előadottak valójában az univerzum megújításának történetéről szólnak. De a leglényegesebb persze az, hogy az értekezésben folyamatosan napirenden van a természeti törvény és az evangéliumi parancsok rokonságának bizonygatása, sőt az ötödik és tizenkettedik fejezet azonosságukat is kimondja. Láthattuk, hogy ez az evangéliumok, s főleg a hegyi beszéd etikai maximalizmusának relativizálásával történik meg, amely kifejezetten szellemesen valósul meg akkor, amikor a Máté 5, 19-ben olvashatót („aki arcul üt téged jobb felől, fordítsd felé a másik orcádat is”) egy ugyancsak Máténál olvasható másik hely (10, 16) idézésével értelmezteti („legyetek azért okosak, mint a kígyók és szelídek, mint a galambok”), s persze megtörténik a katolikus kegyességi gyakorlat helyenként kifejezetten profán cáfolata is a bűjt vagy a szüzességi fogadalom esetében. Ugyanakkor éppen az értelmezői

eljárásoknak ez a sokszínűsége teszi számomra nehezen elfogadhatóvá Jean Gaulmier kritikai igényű kiadásának kommentárjait,⁷ aki szerint az ilyen bibliai helyek szerepeltetésével Volney célja mindig az, hogy laicizálja, megkülönböztetett tekintélyüktől megfossza ezeket. Érdemes itt megjegyezni, hogy ő Volneyben elszánt ateistát látni akarván úgy véli, hogy a teremtető Istenre való hivatkozás 1793-ban kifejezetten az ateistákat közismerten keményen bíráló Robespierre-től való félelem miatt került be a szövegbe, később pedig a cenzúrához való alkalmazkodás jegyében aztán benne is maradt.

Ez ebben az egy esetben nem látszik valószínűtlennek, de a mű egészében a fent említett deisztikus koncepció és egy emelkedett keresztény etika szimbiózisa részletekben olyan gazdagon jelenik meg, hogy óvakodnánk az egyetlen tényező magyarázattól. A koncepció egészének mérlegelése szempontjából viszont fontosabb szóba hoznunk egy, az utolsó fejezetben felmerült mozzanatot is. Itt elhangzik az a kérdés, hogy a természeti törvény erénynek tekinti-e a hitet és a reményt, amelyek a szeretethez kapcsolhatók, vagyis – tegyük hozzá –, amit a szeretet himnuszában (1Kor 13, 13) oly erőteljesen kapcsol össze Pál apostol. A válasz szerint nem, mert ezek valóság nélküli eszmék, amelyeknek, ha van is valamiféle hatásuk, „hasznukat inkább azok vennék, kik ezen eszméket nem bírják, azért is a hitet és a reményt az együgyűek erényeinek nevezhetnénk, melyek a csalóknak hajtának hasznát”. Nyilvánvalóan köznapi gyakorlatias megfontolással van itt dolgunk, s ez látványosan mutatja meg, hogy Volney itt is mellőzi az üdvtörténeti megközelítést, s ezért koncepciója tudomást sem vesz a *religio naturalis* korábbi ilyen értelmezéseiről. Elsősorban a talán legnagyobb visszhangot kiváltó Lord Herbert of Cherburyre (1583–1648) gondolunk, aki legendás öt pontjában (a világot és benne az embert Isten teremtette; Isten továbbra is gondot visel teremtményeire; a lélek halhatatlan; földi cselekedeteink után jutalom, illetőleg büntetés vár ránk halálunk után) próbálta rögzíteni az egyetemesen elfogadható dogmatikai minimumot.

A szegedi főmérnök vállalkozásának értelmezése természetesen nem történhet meg Volney hazai recepciójának legalább vázlatos átte-

⁷ A 4. lábjegyzetben említett kiadásról van szó.

kintése nélkül. Az első mozzanat esetében nagyon könnyű dolgunk van, hiszen Horváth János régebbi, és Fórizs Gergely újabban született eredményeire támaszkodhatunk. A magyar irodalomtörténetírás nagy klasszikusa figyelt fel arra, hogy Berzsenyi Dániel a *Les ruines* német kiadásának 22. fejezete három részletéből *A religiók eredete és harmóniája* címmel átdolgozást készített, ám ez a munka nem folytatódott, tehát egy kéziratostöredék maradt ránk. Fórizs Gergely nem csupán újraközölte és szakszerű magyarázattal látta el ezt a töredéket, hanem igen fontos megállapításokat tett arról is, hogy miképpen vannak jelen Berzsenyinél a felhasznált német fordítást előszóval ellátó Georg Forsternek a ráció használatára vonatkozó megfontolásai. A régebbi és újabb, de könnyen hozzáférhető eredmények részletezése helyett talán elegendő az az összegzés, hogy az eredetit radikálisan átalakító Berzsenyi szerint az ember teljes épségben lépett ki a teremtő kezéből, vallása is természetes és józan volt, viszonylag korán megjelentek ugyan nála az emberi elmének csapongó játéka, de ezeknek még nem voltak káros következményei, ám később az emberi gonoszság eluralkodása következtében már nem a teremtőt imádták, hanem teremtményeit, s így meghonosodtak azok a babonás elképzelések, amelyek közül hármat az említett fejezetből kiindulva fel is idéz.⁸

Nem sokat tudunk a háttérrel, de feltétlenül említésre méltó, hogy 1827-ben Balassagyarmaton a Georg Forster által előszóval ellátott német fordításnak valamelyik kiadásából másolatot készített Kalmár István ügyvéd. A nagyon gondosan elkészített német átirás végén azt is megjegyzete, hogy a használt nyomtatvány végén metszetek találhatók. A másolatról mikrofilm készült az MTA mikrofilmtára számára, jelzete: 4096.

Ugyancsak az MTA könyvtára őriz egy olyan kis terjedelmű, negyedréti nyomtatványt, amely méltó lehet a neolatin stúdiumokat Szegeden meghonosító Szörényi László figyelmére. A szinte az egész első oldalt kitöltő címléírás⁹ az itt most szó szerint nem idézett részleteivel

⁸ A szöveg kritikai kiadása: BERZSENYI (2011: 15–22; 507–516). További érvényes megközelítés: FÓRIZS (2009: 28–31).

⁹ Itt csak csak rövidítve adjuk: *Poema disceptationem et retorsionem in commentarium de complexu operis germanico idiomate typis in lucem editi libri sub titulo Volneis Ruinen von*

együtt arról tájékoztatja az olvasót, hogy szerzőjét nem csupán Volney *Romokjának* bevezető monológja készítette megszólalásra, hanem az is, hogy 1832-ben, november 13-áról 14-ére virradóra több társával egyetemben egy hatalmas fénylő látomás részese lehetett. Ennek üzenetét fogalmazta meg ékes disztichonokban, amelyek élén egy, a latin és a görög nyelv háttérbe szorulását elsirató prológu is ékeskedik. A poéma célpontja a *Les ruines* élén álló látomás. Az Alvilág hírnökeként aposztrofálja, és kemény szavakkal ostromozza a mulandóság és a vakszerencse kultusza hirdetőjének tekintett német szerzőt, akinek legfőbb célja Krisztus hitének szétzúzása. Művének sötét, és az embereket kétségbeesésbe kergető üzenetét szembesíti az igaz világosságnak azzal a felragyogásával, amelyet társaival egyetemben megtapasztalt, s amelynek folyamatos jelenlétét a sötétséget és a világosságot szembeállító bibliai helyek idézésével is igyekszik alátámasztani, hogy aztán a befejező sorok a helyes út követésére biztassanak:

Salvificum verum vos Christi quaerite lumen,
 Nam non visa debet credere vera fides.
 Estque Dei donumque fidem, quam corde tenete,
 Agite vobis haec vita perennis erit.

A teljesség érdekében talán nem felesleges egy pillantást vetnünk a későbbi fordítókra, illetve átdolgozókra sem.¹⁰ A sort az egykori 1848-as huszárőrnagy, Szalkay Gergely nyitja meg, aki részt vett a Ferenc József elleni merénylet-kísérlet kidolgozásában, majd jóval később Kecskemét városának aljegyzője lett. A francia kultúra nagy hódolója volt, fennmaradtak Victor Hugo-fordításai is. A *Romokat* és *A természet törvényeit* is kivonatossan tartalmazó kötet¹¹ elé előszót (*Előterjesztvény*) is írt, amely „a régi világ ábrándos képzelődései”-nek tekinti a régebbi vallások mindegyikét, bár hajlik arra, hogy Jézus vallását kivételnek minősítse.

Palmyra [...] in se complectens [...] dicatum per Emericum Urbanyi, comitatum Arad Tabulae Jud. assessorem, Világos, die 28. Februari 1834, Aradini, Typis Josephi Beichel. Jelzete: 553.397.

¹⁰ Életrajzukat nem ismertetem. Alapvető adataik megtalálhatók a *Magyar Életrajzi Lexikonban*, s interneten is elérhetők.

¹¹ SZALKAY (1870).

Aktuálisnak tartja viszont a papok hasztalan ájtatoskodásának elmarasztalását, amely alkalmatlanná teszi őket arra, hogy neveljék az ifjúságot. Közli Volney rövid életrajzát, majd *Fohász* néven hozza a Palmyra romjai feletti meditációt. Volneynek a kötetben szereplő második műve szerint mintaszerűen foglalja össze az igaz vallás mibenlétét. Bizonyos, hogy Maróthy fordítását nem ismerte, s külön tanulmányt igényelne annak kimutatása, mit hagy el a rövidítő átdolgozás során, de az már most megállapítható, hogy *A természeti törvény* külön előszava ezek közé tartozik. Így viszont, ha lehet, még szerveesebb lesz a két mű összetartozása, amit az is kifejez, hogy az első zárómondatát megtoldja az „amint következik” formulával, vagyis a folytatás bejelentésével.

Kifejezetten vázlatos és tömörítő átdolgozást készített a Kolozsvárott korábban egy drámát is megjelentető Benedek Nándor,¹² aki hasonlóképpen nem látszik tudni fordító és átdolgozó elődeiről. A saját előszó lángelmeként méltatja Volneyt, aki azok közé tartozik, akik nem csupán önmagukra figyelve gyűjtöttek világosságot a sötétségben. A tömörített életrajzot *Ima* címmel követi a Palmyra romjai fölötti elmélkedés. A kötetben minden lerövidített, így nem szerepel *A természet törvénye* bevezetője sem. Megőrizte viszont a *Romok* befejező, a másik műhöz átkötő mondatát, de nincs a Szalkay által használt „amint következik” formula.

A mai fordítói elvekhez a legközelebb a termékeny novellaíróként is számon tartott, és nagy újságírói pályát is befutó (Adyval egy időben Váradon együtt dolgozó) Palásthy Marcell (1876–1937) vállalkozása áll.¹³ Ez a kiadvány csak a *Romokat* tartalmazza, önálló előszó és életrajz nincs benne, előszó gyanánt Volneynek a romok feletti elmélkedése szerepel. A korábban felsoroltaktól eltérően itt a jegyzetek nem a főszöveg végén összevontan olvashatók, hanem a lapok alján. Ezek nem is mindig mechanikus átvételek, hanem önállóak is akadnak közöttük, ilyeneket esetenként jelöletlenül a főszövegben is megkockáztat. Ezek közül a legérdekesebb, hogy a keleti mitológiákban szereplő, a világba az ősszosszat behozó Ariman alakjából származtatja a neki megfelelő ősmagyar Ármányt. Bár a *La Loi naturelle* fordítása nem szerepel a kiadványban, a haladás-elv érvényesülését mindenkinél patetikusabban jeleníti meg. A

¹² VOLNEY (1903).

¹³ VOLNEY (1904).

törvényhozó szavai ugyanis mindenkit arra szólítanak fel, hogy ők is vállalkozzanak erre a feladatra, majd a következőt olvassuk: „És a törvényhozók úgy tőnek, mint a sóvárgó emberiség kívánta. S e mű folyik ma is.”

Azt remélem, hogy az eddig elmondottak, beleértve a modern feldolgozásokat is, figyelmesebbé tehetnek bennünket Maróthy Mátyás kiadványának néhány fontos sajátosságára. Bátortalanul mondva talán genezisére is, hiszen – amint az életrajzírók megállapították – mérnöki oklevelének megszerzése után a világosi járásban lett kamarai mérnök, tehát könnyen kapcsolatba kerülhetett azzal a közzeggel, amelyben a Volneyre átkokat szóró kiadvány megszületett. Talán nem kizárt, hogy a helytörténet kérdéseiben járatosabb kutatók majd meg tudják erősíteni vagy cáfolni ezt a kínálkozó hipotézist. Fontosabbak persze az értelmezést elsősegítő tanulságok. A francia és német kiadástörténet hosszas részletezését talán utólag is elfogadhatóvá teszi a kínálkozó tanulság: az elmondottak alapján teljességgel kizártnak tekinthetjük, hogy valaki az 1830–1840-es években Magyarországon olyan kiadványban jusson hozzá a *La Loi naturelle* francia vagy akár német szövegéhez, amelyben az ne más művek, elsősorban ne a *Les ruines* társaságában szerepeljen. Ebből a szempontból is jelentőséget kell tehát tulajdonítanunk a *Les ruines* és a *La Loi naturelle* között a fentiekben kimutatott eltéréseknek, s ez valószínűvé teszi, hogy Maróthy a szelídebb változatot a merészebből leválasztva vállalkozott a magyar fordítás elkészítésére, majd megjelentetésére. A természeti törvény, és benne a felekezeti szempontokat figyelmen kívül hagyó vallásosság természetesen még ebben a változatában is figyelemre méltó, különösen, ha nem feledkezünk el olyan merészebb mozzanatairól, mint a tudatlanság eredendő bűnnek nevezése, a böjt profán értelmezése, a szerzetesek szüzességi fogadalmának elmarasztalása, amit persze ellensúlyozott a teremő Isten nélküli világot hirdető ateisták elutasítása, valamint a természeti törvény és az evangéliumi etika azonosítása.

A mű üzenete ezzel együtt nem volt szokványos 1850-ben, s megjelentetésében alighanem szerepet játszott az ún. paratextusok visszafogott alkalmazása is. A nyomtatványon a Magyarországon széles körben aligha ismert szerző nevének csak rövidített alakja C. F. Volney szerepel,

s az is a grófi címmel megtoldva, ami persze megfelel a valóságnak, de nem hívószó arra, hogy a francia forradalomban komoly szerepet játszó gondolkodóra asszociáljon a kevésbé tájékozott olvasó. Amint láthattuk, a későbbi fordítások mindegyike (egy kivétellel) adja legalább a szerző rövidített életrajzát, Maróthy kiadásában viszont szó sincs erről. A fentiekben szoltunk arról, hogy a németországi recepcióban milyen fontos szerepet kapott az az előszó, amelynek kíséretében Forster a francia gondolkodó szövegeit a német olvasók elé tárta. A szegedi kiadvány mellőz bármiféle reflexiót a lefordított szöveg keletkezéséről.

Így persze csak találgathatunk a fordítás céljáról és időzítéséről. Az azonban bizonyos, hogy vállalkozás aligha jöhetett volna létre a nagy főmérnök-előd Vedres István *A szegedi múzsák százados ünnepe, szenteltetett augusztus 27-én 1820-dik esztendőben* c. művének ismerete nélkül. Ennek kiemelkedő fontosságára is Szörényi Lászlónak az írásunk bevezetőjében említett összefoglalása figyelmeztet bennünket, amely árnyalt elemzéssel mutatja be, hogy a piaristáknál nevelkedett szerző miképpen alkalmazza a protestáns egyháztörténetírásban meghonosodott *testes veritatis* koncepciót arra, hogy az *okos ész* és a *világosodás* előfutárait felvonultassa, akiknek üzenetét nem meghallani annyit tesz, mintha valaki „a jóltevő Napot eloltaná”. Szörényi persze azt is felmutatja, hogy az ész és a természet szinte kultikus magasztalása miképpen kapcsolódott össze Vedresnél a hóbortos etimologizálással, a *természet* és az *isten* szavunkban elrejtett ősi magyar bölcsesség magasztalásával. Maróthynál ennek nyoma sincs, de nyomot hagyhatott benne, hogy Vedres poémája egy másik helyén „a Nyugaton lakást nyert múzsák” követésére biztatja honfitársait, s a követendőkhöz ott találjuk a korai újkori filozófia nagyságait Cartesiustól Newtonig. Volney ugyan nem szerepel közöttük, de ennyi önállóságot talán megengedett volna neki egykori főnöke. Nyugodtan eltűrhette volna, hiszen utódja nem hódolt ugyan a délibábos nyelvészkedésnek, de hazafi volt, akiről feljegyezték, hogy 1848 nyarán 400 Ft kölcsönrel sietett hazája megsegítésére. A felségsértés vádját sikerült elkerülnie, s 1850-ből is maradtak fenn tőle a város birtokügyeinek tisztázására vonatkozó dokumentumok. Mint látjuk, ezek mellett is vállalkozni tudott egy elmélyült reflexiót igénylő, ugyanakkor

szélesebb körben is olvasható, a felekezeti különálláson pedig felül-
emelkedő vallásfilozófiai mű magyar nyelven történő megjelentetésére.

Források

- BERZSENYI 2011 FÓRIZS G. (szerk.), *Berzsenyi Dániel prózai munkái*, Budapest, 2011.
- SZALKAY 1870 SZALKAY G. (ford., jegyz.), *Az igaz vallás, megteremtve az emberiség vallási fogalmainak keletkezése és származásáról és a természet törvényei. Volney a Romok c. művéből*, Kecskemét, 1870.
- VOLNEY 1903 BENEDEK N. (ford.), *Volney: A romok és a természet törvényei*, Budapest, 1903.
- VOLNEY 1904 PALÁSTY M. (ford.), *Constantis François Volney: A romok. Elmékedések az államok pusztulásáról*, Budapest, 1904.
- VOLNEY 1980 J. GAULMIER (ed.), *C. F. Volney: La Loi naturelle. Leçons d'histoire*, Paris, 1980.

Felhasznált irodalom

- BALÁZS 2010 BALÁZS P., *Az első Istenek a félelemből származtak (Verseghy Ferenc valláskritikai értekezéseiről)*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 114 (2010/2), 122–137.
- BÁTYAI 1991 BÁTYAI J., *Régi szegedi mérnökök*, Szeged, 14 (1991), 35.
- FARKAS 1982 FARKAS J. (szerk.), *Szeged története 2., 1686–1849*, Szeged, 1982.
- FÓRIZS 2009 FÓRIZS G., *„Álpeken Álpesek emelkednek”. A képzés eszménye Berzsenyi Dániel elméleti szövegeiben*, Budapest, 2009.
- IRWIN 2020 R. IRWIN, *Volney's Meditations on Ruins and Empires*, in: J. Loop – G. Kraye (ed.), *Scholarship between Europe and the Levant, The History of Oriental Studies*, Leiden – Boston, 2020, 299–316.
- OZSVÁTHNÉ–OZSVÁTH 2001 OZSVÁTHNÉ CSEGEZI M. – OZSVÁTH G. D., *Szeged város főmérnökeinek és mérnöki hivatalának krónikája*, Szeged, 2001.
- PÉTER 1986 PÉTER L., *A szerette város. Írások Szegedről*, Budapest, 1986.
- ZSOLDOS 2023 ZSOLDOS E., *Verseghy a teremtésről*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 127 (2023/2), 180–200.

Remarks on Mátyás Maróthy, the Philosophical Chief Engineer of Szeged

The essay deals with a hitherto little-noticed aspect of the life of Mátyás Maróthy (1791–1850), the highly respected 19th-century chief engineer of Szeged. It states that in the twilight of his life and in the difficult year of 1850, he not only performed his duties in an exemplary manner (the documents of which are recorded in local historical literature), but also published a treatise in Hungarian on natural law and natural

religion. The essay describes the main ideas of the work and then presents the author and his work, which is only identified by name in the Hungarian edition, outlining the history of Constantin François Volney's treatise, its origins, and its afterlife in France and Europe. Drawing on the Hungarian reception of the work, the presumed purpose of Maróthy's enterprise is formulated. He highlights a work by István Vedres, written a decade earlier, and concludes from the similarities that the inspirational example of his former boss likely played a role in the publication.

Keywords: Mátyás Maróthy, Constantin François Volney, enlightenment, concept of religion, natural religion

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Szeredai. Egy rejtőzködő főhős a *Toldi szerelmében*

Az esszé Arany János Toldi szerelme című, 1879-ben befejezett elbeszélő költeményének egyik hőjét mutatja be. A Toldi-trilógia középső része 1350-ben, I. Lajos király korában játszódik Endre herceg meggyilkolása után, amikor a magyar seregek Itáliában harcolnak. Toldi Miklós itt találkozik az álruhában bujdosó, Szeredai álnevű szereplővel, aki sok szálon kapcsolódik Arany korábbi életművéhez. Kobzos énekmondó, egy családi tragédia túlélője, aki végül hazára talál, méghozzá Arany szülőföldjén, Nagyszalontán.¹

Kulcsszavak: Arany János, bárdköltészet, Zách család, Anjou-kor, bujdosás

Régi kérdés, vajon a trilógia szempontjából kell-e olvasnunk a *Toldi szerelmét*, vagy inkább teljesen önálló műként? Kissé sarkítva azt mondhatnánk, hogy a *Daliás idők* arányosabban illett volna a két másik rész közé, mint a végső formájára bővült *Toldi szerelme*. Nemcsak a több évtizednyi csúszás okozza ezt, hanem a döntően megváltozott dramaturgia. A főhős haláláról szóló epizódot többnyire a fő mű után szokás megírni, ha csak a fő műnek nem része. Ez talán Aranynál is érvényes volt, amíg a mű „dereka” hiányzott, hiszen ma is harmonikus egységként lehet egymás után olvasni a *Toldit* és a *Toldi estjét* a hiányzó évtizedek ellenére. A fő mű státuszaért azonban mintha vetélkedne a hős életrajzában egymást követő két alkotás, a *Toldi* és a *Toldi szerelme*. Ha az utóbbit tekintjük Toldi Miklós sorsa lényegibb ábrázolásának, akkor az első rész visszamenőleg mitologikus ködbe burkolózik. Mintha a hős kamaszkorának túlzásai egy mesévé olvadnának össze – szemben a forгатagos és

¹ Részlet *Neszmélet* c. készülő monográfiámból, amely Arany János életművének zenei és folklór kapcsolatairól szól. A szakirodalomból csupán az utóbbi évek néhány fontos írására reflektálok, fő ihletőim SZÖRÉNYI László és SZILÁGYI Márton írásai. Az utóbbinak hálásan köszönöm írásom lektorálását.

forgandó valósággal, a mesét nélkülöző, „dekonstruált” *Toldi szerelmével*.² Ez már a *Daliás idők* írásakor feltűnt Aranynak, de láthatóan sokáig kereste a megoldást. Olvasatomban a *Toldi szerelme* 1879-es változata már nem a trilógia törvényeit tükrözi, sokkal inkább az Arany-életmű sajátos enciklopédiája,³ amennyire a bonyolult cselekmény és a régies verselés engedte. Szörényi László kifejezésével: dalünnep.⁴ Ezt a folyamatot Szeredai, a kobzos figuráján keresztül szeretném bemutatni.

Szeredai

A kobzos nem szerepelt Ilosvai Selymes Péter históriájában (1574), sőt a *Daliás idők* egyik kidolgozásában sem. Vajon Arany miért iktatta be őt a zsúfolt és szerteágazó történetbe, még hozzá kulcsszereplőként? Jelenléte áthangolja a cselekmény etikai hátterét, hatással van Toldi motivációira és önértelmezésére. A költött hős sorsa ugyanis összekeveredik egy valóságos, de szinte felfoghatatlanul kegyetlen történettel: a Zách család kiirtásával.

Az előbb megírt két részben nem játszott szerepet a szerelmi motiváció, ám a *Toldi szerelmében* több cselekményszál is ural. A mű címét persze idézőjelbe tehetjük: nem feltétlenül Toldiról, és végképp nem a szerelemről van szó. Arany óvatosan kezeli, kerülve a túlzott érzelmességet, hiszen az idegen volna az első két részben bejáratott, régi és népköltési motívumokkal áthallásos beszédmódtól. Mozgatórugóként használja, bár sose kizárólagosan. Mégis a szerelmi indítékot hangsúlyozza az Anjouk uralkodását beárnyékoló Zách Felicián-féle merénylet és a véres megtorlás hátterében. Ezt a témát *Zács Klára* című balladájában írta meg, de a *Toldi szerelme* több részében visszatér rá. A történet mélyszerkezetébe, gyújtópontjába helyezi, noha a *Toldiban* még semmilyen formában nem utalt rá. A merénylet 1330-ban történt, ekkor Toldi Miklós – Ilosvai adatát elfogadva – csak tízéves volt. Noha a kibeszéletlen ősbűn „az apák idején” történt, ám a „Bujaság és Vérszomj triumfusa” mindenki későbbi sorsát befolyásolja.⁵

² A trilógia vagy dilógia kérdéséhez ld. például SZILI (1999), SZÖRÉNYI (2018b).

³ Vö. a Herdert idéző Erdélyi János „eposzi enciklopédia”-értelmezésére: SZÖRÉNYI (2004: 209).

⁴ SZÖRÉNYI (2004: 215).

⁵ SZÖRÉNYI (2004: 213).

A Zách Klárát elcsábító Kázmér herceg a *Bánk bán* világát idézi, Ottó cinizmusát és a királyné segítségét. A két történet talán már a középkorban hatott egymásra, sőt mindkét esetben fennáll, hogy a magánéleti sérelemre hivatkozás egy politikai összeesküvést leplezett.⁶ Arany, aki mélyreható elemzést írt a Katona-drámáról, a Zách-történetet kétségkívül ennek párhuzamaként ábrázolta. Sötét tónust ad a látszólag naiv balladának, hogy a *Bánk bán* erkölcsi magasságaihoz, a királynét volta-képp népe nevében meggyilkoló főúrhoz képest a Zách-ballada egy kéjsóvár ifjú és egy rászédett udvarhölgy történetét festi, majd a lány apjának kontroll nélküli dühét, amely hasonló örvénybe taszítja teljes családját. Holott mintha Zách Felicián ismerné a Bánk bán-történetet, és annak megerősítésével támad az ebédelő uralkodópárra, hogy a király akár jogosnak is tarthatja. A bosszú azonban nem éri el célját: Feliciánt levágják „a király cselédi”, majd királyi jóváhagyásra kiirtják a teljes családját. Károly Róbert épp a fordítottja, mint amilyen II. Endre volt: elfogadja feleségének megsemmisítő ítéletét.

Arany balladája az 1850-es években keletkezett, egykorú tisztázatát a költő beillesztette a *Toldi szerelme* kéziratába. A *Kisebb költemények* gyűjtőkéziratában⁷ autográf szöveggént szerepel, a gyűjtemény utolsó előtti darabjaként (ahogy a nyomtatott 2. kötetben). Már megjelenése előtt utat talált a *Toldi szerelmének* kontextusa felé. A *Daliás idők* 1. dolgozatában (1849–1853) még nem szerepelt, de a 2. dolgozatban már igen (1853–1854), így az önálló *Zács Klára* megírását is ez utóbbi évekre tehetjük. Hász-Fehér Katalin korábbra datálja, utalva Dúzs Sándor nagykovácsi diák dolgozatára az 1851/52-es tanévből, amelyet Arany részletesen megbírált.⁸ Nem tudjuk azonban, hogy a balladát a készülő nagyepikai mű betétének szánta-e, vagy csak később illesztette be.

⁶ Valkai András 16. századi históriája kapcsán felmerül a két történet egymásra vetítése: ÁCS (2024: 131), SZILÁGYI (2024: 106).

⁷ Kolozsvár, Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár MS 337, 173a–174a.

⁸ HÁSZ-FEHÉR (2019: 149).

Zács Klára nótájának „vándorlása” a Toldi szerelme fogalmazványai-ban megvilágítja a dramaturgiai változásokat.⁹ Az 1. dolgozatban (4. ének eleje) csak az özvegy királynéről olvashatunk, akihez ekkor ér el Endre herceg meggyilkolásának híre Nápolyból. Másik fiát, Lajost szíve megkeményítésére kéri, azaz éppoly kegyetlen bosszút követel, mint hajdan a merénylő ellen, de a ballada nem hangzik el. A 2. dolgozatban¹⁰ az egész epizód előbbre kerül, a 3. ének közepére. A királyné elrejtőzve, de egyértelműen összeköti a két történetet, s az égi büntetés jelét látja benne:

De mikor bevonul éji rejtekébe,
Nem hagyja nyugodni véres multak képe;
Ősz férfi vonaglik ágykárpitja megett
S haldokolva hörgi: »gyermekért gyermeket!«

Zács Felicián az; követi családja,
Őket hosszú sorral a királyné látja;
Szomorú az eset, miről egy időben
Így zendült az ének lantban, hegedőben:¹¹

S itt következik a ballada. A lélektani helyzet legszorosabb párhuzamát Aranynál *A walesi bárdok* záró jelenete adja. E balladát valószínűleg 1857-ben írta, de Hász-Fehér Katalin szerint inkább 1861-ben, tehát mindenképp a *Daliás idők* 2. dolgozata után. Mivel a *Toldi szerelmében* a Zách-ballada elkerült a régi helyéről, érdemes a nagykőrösi korszak alkotása-ihoz viszonyítanunk. Innen nézve eltávolodik a Toldi-mondakörtől, inkább a bárdköltői szerepről szóló versek és balladák sorába illeszkedik. A *Kisebb költeményekben* már szerepel az alcím: „(Énekli egy hegedős a XIV^{ik} században)”; erre nincs szükség a *Daliás időkben*, mivel az ének közismertségére utaló sor helyettesíti ezt. Bár Arany itt még nem jelöli meg közösségi énekként, mint a walesi bárdok lázadó énekét a londoni utcazajban, de nem is adja konkrét szereplő szájába.

⁹ Az alábbiakban a régi kritikai kiadást (AJÖM V.) veszem alapul, de felhívom a figyelmet arra, hogy valójában hat változat különíthető el. Részletesen ld. HÁSZ-FEHÉR (2019: 277–282).

¹⁰ HÁSZ-FEHÉR beosztása szerint ez a 4. változat: HÁSZ-FEHÉR (2019: 279–281).

¹¹ AJÖM V. (400).

Ma már nem tulajdonítunk jelentőséget Erzsébet királyné balladabéli említésének sem, ám a magyar trónon I. Ferenc József ül, akinek (egyébként népszerű) feleségét épp így hívják, sőt talán már az első szövegváltozat idején is házasságok voltak. Bár a bajor hercegnő a legkevésbé sem vádolható a megtorlás miatt, az önkéntelen áthallás veszélyessé teszi *Zács Klára nótáját*. Nyomasztó emlék, de nem hangzik fel a jelenben, csupán a múltból szól át a királyné lelkiismeretébe. Az énekben felidézett *tények* fájdalmasak, ahogyan a néhány évvel későbbi *Szondi két apródja* esetében. Mindhárom történet a bárdok, az énekmondók valóságformáló erejéről szól, az elhallgatott tények kimondása, az igazság védelme okán – miközben Arany személyesebb líráját ekkoriban az elnémulás, a fűzfára akasztott babiloni hárfa képei jellemzik. A Záchballada előadóját azonban nem nevezte meg.

Arany a Zách-témát nemcsak középkori krónikákból vette, hanem ismerte Istvánffy Miklós kiegészítését is. A 16. századi történetíró szerint a merénylet hiteles történetét épp az énekmondók őrizték meg, lant- és hegedűkísérettel énekelve: *Verum communis et per manus tradita fama fert et a cytharaedis ad lyram canitur [...]*.¹² E mondat hidat képez a „lantban, hegedőben” szavakhoz (Szenci Molnártól), s még inkább Arany tanulmányához, a *Naiv eposzunkhoz* (1860). Bár az erősen ossziáni fogantatású esszében nem szerepel a Zách-történet, sem a hivatkozás az énekmondókra, de a nagykőrösi tananyagban igen.¹³ Innen nézve pedig a ballada éppúgy az elveszett magyar (hős)epika pótlására, imitációjára szolgál, mint a hun trilógia vagy épp maga a *Toldi*.

A *Daliás időkben* a Zách-témakör még nem válik központi jelentőségűvé. Annál inkább a *Toldi szerelme* végső változatában, ahol a ballada megtalálja előadóját, aki a történet fiktív, de annál fontosabb előmozdítója lesz: Szeredai, a kobzos. Arany a *Polgári Lexikonban* olvasta, hogy az Itáliában vitézkedő Lengyel Péternek egy korábbi bűnéért 1350-ben Lajos király megbocsátott, és felszabadította leszármazottait. Mint írja:

¹² Istvánffyt idézi VOINOVICH, aki szerint Arany egy 1838-as Budai Krónika-kiadásból ismerhette a részletet. AJÖM I. (494). Mivel Istvánffyt Arany máshol is kiaknáztta – pl. *A nagyidai cigányok* –, nem kizárt, hogy az eredeti szöveget is forgatta.

¹³ A *Naiv eposzunkról* tartott konferencia kötete sok párhuzamos témát érint, vö. CSONKI (2018).

„Zách Felicián utódjául költetik, hogy azon történet elbeszélthessék, egyszersmind Lajos emberséges szíve, ki a halálos büntetésnek a fiakra átvitelét megtiltotta, ez alkalommal kitűnjék.”¹⁴ Fontos párhuzam, hogy a Zách család tragédiája Kisfaludy Károly *Zách Klára* című drámájának (1812) és *Tihamér* (1825) című beszélyének is alaptémája.¹⁵ Arany jól ismerte a két Kisfaludy műveit már az 1830-as években, számos imitáción kívül a *Dalgyűjtemény* (1874) több éneke tanúskodik erről. A *Tihamér*ben szintén szerepel egy ősz, olasz lantos: Carlo. Ő a Zách családból apjával, Demeterrel elmenekült, majd árván maradt Róza nevelőapja. A walesi bárdokhoz hasonlóan nem riad vissza a személyes hangtól a király jelenlétében sem. Orgyilkosok áldozata lesz Róza védelmében. Vachott Imre *Zách nemzetség* című drámájában (1841) pedig – amelyet Arany szintén ismerhetett – a trubadúrok éneklik a királyné előtt „Gertrud asszony / S Otto öcscse bűneit”, a szembesítés pedig összeköti a walesi történetet, a *Bánk bánt*, de még a *Hamlet* „Egérfogó”-színházát is.¹⁶

Arany kobzosa egyesíti ezeket a karaktersvonásokat: ő maga lesz a kiírtott Zách család külföldre menekült túlélője. Nevét elhallgatja, s nem is derül ki soha, csupán álnéven mutatkozik be:

»Ki vagyok? nevem nincs – csak egy sehonnai;
Szerda napon lettem: hívj' úgy »Szeredai«;
Nevemet különben, mint a ruhát, váltom:
S eldobom a régít, ha idejét látom.«¹⁷

Mintha Arany „Mi vagyok?” felütésű verseinek rokonát hallanánk Szeredaitól, például a Petőfihez szólót, bár kiforgatva (de felidézve a Petőfi által kedvelt *sehonnai* kifejezést):

S mi vagyok én, kérded. Egy népi sarjadék
Ki törzsömnek élek, érette, általa; [...]

Válasz Petőfi Sándornak (1847)¹⁸

¹⁴ AJÖM V. (570–571).

¹⁵ AJÖM V. (570–571). A témakör 19. századi feldolgozásairól ld. STEINMACHER (2018).

¹⁶ STEINMACHER (2018: 166–168).

¹⁷ *Toldi szerelme*, 9. ének, 53. versszak; AJÖM V. (193).

¹⁸ AJM Kk1 (52–55, itt: 52).

Egy rokon szöveg már későbbi a *Toldi szerelménél*:

Mi vagyok én? Senki Pál.
Egy fájó gép, mely pipál.

Mi vagyok én? [1882]¹⁹

Az alábbi ön-gúnyvers pedig öreg, mihaszna gitárosként festi le az alkotót:

Auf der Margarethen-Insel
Raucht Tabak der alte Pinsel,
Spielt Gitarre, mit Gewinsel,
Und vergeudet seine Zinsel.

Magamról [1882. jún. és okt. között]²⁰

A *Toldi szerelme* 14. századi kontextusában az álnév sem véletlen. Szerda ugyanis Mercurius napja volt Rómában, aki a nyelvek, a társalgás, a kereskedelem, egyszóval az emberi kapcsolatok istene. A védnöksége alatt született ember ilyen adottságokkal rendelkezik. Az énekmondó egyrészt a szavak, a tények előadója, közvetítője. Másrészt mint száműzött, s félig olasz, a két tábor között közvetít. Kémkedik, cseleket sző, máskor azonban vitézi erényeit is megvillantja. Az itáliai bujdosás külön hangszlyt kap a szabadságharcos emigránsok miatt:

[»] Nemes apám ott halt; – engem egyik vére
Futva hozott tenger olasz szigetére,
Maga is ott élt, halt bús számkivetetten;
Én bujdosni kelék, mikor eltemettem.

Hontalan azóta járom a világot,
Kobzom ad élelmet s lelki vidámságot.
Ennyi az én bűnöm, – s ha van egyéb gondom:
Se nem mutatom, se panaszul nem mondom.«²¹

Zács Klára nótája átkerül a 12. énekbe, amikor már nem a bosszú indítékairól van szó, sokkal inkább az összefüggések utólagos megértéséről.

¹⁹ AJM Kk3 (417).

²⁰ AJM Kk3 (413).

²¹ AJÖM V. (193).

A király álruhában jár a táborban, hallgatja az elégedetlenkedőket, s felismeri köztük Szeredait. A vitatkozók szóba hozzák a régi történetet, s ekkor az addig hallgató szereplő énekben szólal meg:

S felkerül az eset, a Feliciáné,
S a lófarkon hurcolt ártatlan leányé.
Kobzos is rá pendít egy szomorú dalra:
»Királyasszony kertje kivirult hajnalra«
Ide írom, ámbár régi, kopott nóta,
Tudja fiatal, vén, húsz esztendő óta.²²

A szomorú dal tehát *mindenkié* (s a ballada zárata valóban kollektív: *élünk; hazánkat*). Arany nyomatékosan megismételteti a jelenlévőkkel:

»Rossz időket élünk, rossz csillagok járnak –«
Harsog bele hangja valamennyi szájnak,
Azután: »Megvirrad [...] « kezdik ama régít,
De Lajos ennek már nem várja be végét; [...]»²³

A király rabláncra vereti a kobzost, aki az énekkel éppúgy kihívta a sorsot maga ellen, mint a walesi vagy a drégelyi énekmondók. Végül azonban meghallgatja, kegyelemben részesíti, sőt összefűzi a sorsát Toldiéval. Neki adja a hős nevét, rokonságát, szülőföldjét. A senki fia, az elhallgatott múlt áldozata hirtelen átalakul a jelen hősévé, s boldog házasságra lép Anikóval. A két másik balladához képest az önmagában lezárt *Zács Klára nótája* itt, a nagy kompozícióban meghozza saját feloldását: a véres jelenet hajdani tanúja, Lajos megkegyelmez a kiirtott család utolsó maradékának. Míg a *Daliás időkben* a szörnyű történet a jelenben elkövetett gyilkosság előképe, magyarázata, s a cselekmény indítékaként kap szerepet, addig a *Toldi szerelmében* már egy önálló műalkotásként hangzik el. Egy lezárt és lélekben is eltávolítani vágyott esemény stilizált visszhangjaként. A következő nemzedék megbékélésének zálogaként.

²² *Toldi szerelme*, 12. ének, 36. versszak; AJÖM V. (279). Arany elrejtett egy önreflexiót is: a *Zács Klára nótáját* valóban legalább húsz éve megírta és többször kiadta. Vö. HÁSZ-
FEHÉR (2019: 295).

²³ AJÖM V. (283).

Az epilógus

Az állandó kontrollvesztéssel, majd önváddal küzdő Miklós és a testetlen ábrándként lebegő, önmagát alig ismerő Piroska karakteréhez képest Szeredai és Anikó természetesebb, világibb ellenpárt alkotnak. Nem véletlen, hogy az ő sorsuk a szövevényes történet végére elrendeződik, Miklós körül viszont továbbra is csak feszültség és gyász hullámoz. Amikor Arany e sorokat írja a *Toldi szerelme* végére, már eltemette saját lányát, s a hősnő az unokája nevét viseli.²⁴ Sőt az olvasók párhuzamot láthattak a hőstettei után hazatérő János vitéz és Toldi Miklós lélektani helyzete között: „zarándokútjukról” mindketten már csak a kedvesük sírjához érkeznek haza. Míg azonban János vitéz a mese szabályai szerint elindulhat második útjára Iluska nyomában, egészen Tündérországig (ezzel átlépve az *Árgirus*-történetbe), addig Miklósnak semmije sem marad, csak a gyász. Ez vezet át a rég megírt *Toldi estéje* kezdőpontjához: Arany megállítja, megdermeszti, „őszbe csavarítja” a kavargó cselekményt már a *Toldi szerelme* világában.

Szempontunkból a legfontosabb mozzanat a két család jelképes egyesítése.²⁵ A *Toldi szerelme* cím visszamenőleg ironikussá válik – hiszen Arany Ilosvait és saját korábbi megjegyzését hitelesítve „tisztázza”, hogy Miklósnak valójában nem volt szerelme. A sok gyász és zavar között mégis felemelő ez az eltávolodás, a hazatérés Nagyfaluba és egyúttal Nagyszalontára:

Ami úgy is történt: gyarapodott névvel
Háromszáz esztendőn át mindenik évvel,
Nem is hagyta Miklóst homályba borulni
A Nagyfalusi és Szalontai Toldi.
Szolgált királyát, – majd a fejedelmet,
Kinek én ezt írák *tört* címere mellett
Zárt sisakon s pajzson kézbe’ kivont kardú
Nagyfalusi Arany, szalontai hajdú.²⁶

²⁴ A hozzá és meghalt édesanyjához szóló strófák a 6. ének elején találhatók; AJÖM V. (110–111).

²⁵ Vö. SZÖRÉNYI (2004: 214–215).

²⁶ 12. ének, 111. versszak; AJÖM V. (301).

Innen nézve azonban még egy intuitív réteg kirajzolódik – épp amiatt, hogy a trológia középső része később született az utolsónál. A két család egyesülése,²⁷ a Toldi név átruházása a kobzosra a királyi kegyelem párhuzamát jelenti, az utódnemzedékek felmentését. Az, hogy „Szeredai” gyermeke épp Toldi György nevét kapja, vagyis Miklós időközben meghalt bátyját, lélektani feloldást keres valamire, ami feloldhatatlan. Az idősíkok nem átrendezhetők, a halottak és az élők neve összevonható ugyan, de – túl a nemesi lét folytonosságán, a Toldi család fennmaradásán – az áldozatokat egyik oldalon sem teszi semmissé. Mindenesetre az álnéven, bujdosva, önostorozva találkozott két hős szerepeit²⁸ Arany elvegyíti, terheiket átruházza a másikra, tovább tágítva az azonosulás lehetőségeit. A hajdani kobzos immár Toldi társadalmi énjévé válik (híven a Szeredai névhez), fenntartva a család nevét, egyensúlyt teremtve, ahogy hajdan kém-vitézként. Miklós azonban nem szabadul meg az előzmények súlyától, s rá nemcsak saját emlékvilága vár, hanem mintha Szeredai múltjából is átörökölné valamit. A *Toldi estéjében* ismét fegyelmi vétséget követ el, a király éppúgy láncra akarja veretni, de értesülve a vitéz haldoklásáról, meglátogatja, újból kegyelmet ad. A király közös múltjuk utolsó ajtaját is magukra csukja megrázó búcsúbeszédével, amely az új vitézség, a puskapor és a ravaszság előtt hajt fejet.

Az idős Toldi és az elképzelt, bár meg nem írt öreg „Szeredai” (akinek érthető okokból a *Toldi estéjében* még a király volt a megtestesítője)²⁹ valójában Arany két lelkiállapotát tükrözik. Az elszigetelődött, öröm nélkül megvénült ösztönhősben és a korral haladni tudó, a múltat tisztelettel és némi iróniával kezelő értelmiségiben egyaránt a költőre ismerhetünk. A szerelemtől meg nem érintett Miklós és a boldog házasember, az öregségtől legyőzött harcos és a titokban új nevet kapott kobzos a kései Arany-életmű rejtett dialóguspárja.

Arany ráadásul nem igazán rejti el mindezt. A kobzost persze nem nevezi saját ősének sem jelképesen, sem családtörténeti értelemben.

²⁷ Erről a motívumról és a Zách-történetről legpontosabban ld. SZILÁGYI (2023: 523–527).

²⁸ A folyamatos szerepcserék, álarcváltások láncolatáról pl. Anikó, majd a kobzos és Miklós kapcsán, akitől a Toldi nevet kapja ld. SZÖRÉNYI (2004: 210).

²⁹ Vö. „Lajos és Toldi így egymást kiegészítő ikerpár”; SZÖRÉNYI (2004: 210).

Csak a nagyfalusi és szalontai Toldi családról szól, illetve a szintén az erdélyi fejedelmet szolgáló Arany-ösökről. A Rákócziak „tört címere mellett”³⁰ a régiek tetteit megörökítő Arany némileg kívülálló, de mégis belső nézőpontot képvisel.³¹ S ha innen, a mű zárlatáról tekintünk végig a fent leírt párhuzamokon, világossá válik, hogy a „választott ős”, Szeredai sem feltétlenül a családi múltat hordozta. *Zács Klára nótája*, amelyet elénekelt a magyar vitézeknek, nem a saját élménye, hiszen nem volt szemtanúja a merényletnek – ellentétben a gyermek Lajossal, akinek az élete forgott kockán. Ő a bűneset történetét a családi és a nemzeti emlékezetből ismerhette, hiszen Klára és Kázmér titkát még a ballada is homályban hagyja. A léha herceg helyett a királynét vádolja kerítéssel, aki a merénylet indítékának eltitkolása miatt gyilkoltatja meg a Zách családot. Az ének tehát legalább annyira felségsértő és vádló, mint Feli-cián indulatos betörése a királyi ebédre. Arany nyilvánvalóan érezte, sőt éreztette a párhuzamot a walesi bárdok vádló énekeivel, ugyanakkor a király „távolléte”, sőt a közösségi megerősítés (együtt éneklük a kesergő záró strófát) feloldja a dramaturgiai feszültséget. A címzett ezt az éneket sohasem hallotta szemtől szemben, csupán véletlenül jutott a fülébe, amikor maga is álruhát viselt – ellentétben Edvárd királlyal, aki maga kéri fel a bárdokat, de hasonlóan Szondi apródjainak énekéhez, amelyet Ali pasa nem hall személyesen, csupán egy csausz vagy efféle útján hívogatja sátrába az ifjakat, majd vele zárhatja börtönbe őket. (Ez a szólam nem kíván megjelenítőt, hiszen egyik olvasatban *belső* hangon szól a szükségszerű behódolásáról, megbékélésről, félelemről.) Lajos király Szeredaitól csupán azt tudja meg, hogy ő egy véletlen túlélő a kiirtott családból.

Ám a király valóban címzettje volt-e az éneknek? Az ellene felhozott vádaktól eltávolít a történet régisége, amely csak gyermekként, áldozatként említi Lajost. A vérbosszú-motívum női kiváltóját se feledjük: Zách Klára becsülete és vére Erzsébet királyné lelkén száradt, aki női kéztől, Johanna királyné által veszítette el saját fiát. A *Toldi szerelmében* a férfiak zöme csak sodródik a női sorsok mentén, s a király éppoly önállótlan,

³⁰ SZÖRÉNYI (2004: 203).

³¹ A személyes élettörténet, az alkotói pálya és a mű saját narrációjának ötvözéséről ld. SZILÁGYI (2023: 526–528), VADERNA (2020: 31–32).

mint Miklós. A szerelem pusztító örvénye Klára figurájától a bosszúálló anyán át a gyilkos feleségig terjed: mintha a *Macbeth* magyar változata rajzolódna ki a háttérben. Az egyetlen harmonikus személyiség: Szeredai.

Arany jelképes ősapja tehát énekmondó, de szükségszerűségből lett ez a hivatása. Családja múltjáról és a véres eseményekről csak énekben lehet szólni, eltitkolva a személyes érintettséget, így *Zács Klára nótája* joggal visel közköltészeti jegyeket.³² Nem is állítja Szeredai, hogy ő írta volna, csupán előadja – egy álruhás kobzos az álruhás királynak. S az, hogy a király jelenlétében énekli el (felismerve az uralkodót), közel engedti a jelenetet a walesi és drégelyi énekmondók bátorságához. Hiszen egy se bírja kimondani a hazugságot, egy se bírja elhallgatni az igazságot, s a bujdosó mindenhogyan kockára teszi az életét: a dal legalább egyszer szülje meg énekesét, az igazság találja meg kimondóját. Fejére szól, de nem tud hallgatni.

A *Toldi szerelme* lezárása és az *Őszikék*-ciklus párhuzamait Hász-Fehér Katalin mind filológiai, mind alkotáslélektani szempontból összefoglalta.³³ A *Zács Klára nótájának* szintén van egy ideillő vonatkozása. Arany ugyanis épp ezekben az években kezdett újból gitározni otthon, az Akadémia épületében és a Margitszigeten. Az általa tudott régi dalokat Bartalus István kérésére 1874-ben lekottázta,³⁴ de titokban saját szerzeményeit is megörökítette. Hogy a dallamokat ekkor szerezte-e vagy korábban (ahogy magam gondolom), egyelőre nem tudjuk tisztázni. A kották dátumát csak Bartalus másolatából ismerjük. Arany részben saját verseket zenésített meg, részben más költők munkáit (Petőfi, Amade, Bajza, Kölcsey). A saját versek közül 1876. június 12-ei dátummal szerepel a *Zács Klára* egyszerű, hangzatbontásra épülő dallama *Király-asszony kertje* címmel.³⁵ Mire Arany véglegesítette a *Toldi szerelmét* 1879

³² Közismert dilemma, hogy hathatott-e Bogár Imre balladájára (1862) Arany szövege; valószínűleg inkább közös előképük lehetett. CSÖRSZ (2023: 558–559).

³³ HÁSZ-FEHÉR (2019: 330–331).

³⁴ KODÁLY–GYULAI (1952). Az új kritikai kiadás munkatársai: DOMOKOS Mária, PAKSA Katalin, RUDASNÉ BAJCSAY Márta és e sorok írója.

³⁵ Bővebben: KODÁLY–GYULAI (1952: 187), CSÖRSZ (2023: 556–561). BARTALUS István szerint Arany két dallamot is írt a *Zács Klarához*, de az egyikkel nem volt elégedett. Mi csak a fentit ismerjük.

májusában, a ballada megzenésítése mindenképp készen volt (lehet, hogy már „húsz esztendő óta”). E ponton összeér az epikus költő és a versénekklő szerepe, aki a jelképes ősapa szájába és kobzára adja *Zács Klára nótáját*. A kobzos alakja csak az 1874 után írt énekekben szerepel, vagyis a *Dalgyűjtemény* és a saját dalok lekottázásának korszakában. Mivel Arany a zenei kompozícióit hosszan rejtegette, az összefüggést csak utólag lehet felismerni.

Szeredai, a rejtőzködő főhős „tulajdonképpen a *Zács Klára* költője [...]”, de az öreg Arany dallamát és balladáját szólaltatta meg a múltban, hiszen ő „a Múlt megtestesítőjeként jelenik meg”. Szavainak súlya volt: börtönláncot, majd királyi kegyelmet kapott. Túlélhette az itáliai hadjáratot, ellentétben Carlóval, Kisfaludy ősz lantosával, aki az életével fizetett a mások titkáért. „A Toldi családot az átok alól kivívta a költészet.”³⁶ Szeredai úgy nyerte vissza inkognitóját, hogy beleolvadhatott a címadó hősbe és a Toldi családba.

Források

AJM Kk1	SZILÁGYI M. (kiad.), <i>Arany János: Kisebb költemények 1</i> , Budapest, 2024.
AJM Kk3	S. VARGA P. (kiad.), <i>Arany János: Kisebb költemények 3</i> , Budapest, 2019.
AJÖM I.	VOINOVICH G. (kiad.), <i>Arany János: Kisebb költemények</i> , Budapest, 1951.
AJÖM V.	VOINOVICH G. (kiad.), <i>Arany János: Toldi szerelme, A Daliás idők első és második dolgozata</i> , Budapest, 1953.
KODÁLY–GYULAI 1952	KODÁLY Z. – GYULAI Á. (szerk.), <i>Arany János népdalgyűjteménye: Kritikai kiadás</i> , Budapest, 1952.

Felhasznált irodalom

ÁCS 2024	ÁCS P., <i>Hősök és hősénekek: A magyar hősköltészet Zrínyi előtt</i> , Budapest, 2024.
CSONKI 2018	CSONKI Á. (szerk.), <i>Rejtőzködő Kalliopé: Tanulmányok Arany János Naiv eposzunk című írásáról</i> , Budapest, 2018.
CSÖRSZ 2023	CSÖRSZ R. I., <i>Arany János énekköltészeti programja és saját dallamai</i> , in: Csörsz R. I. (szerk.), <i>Doromb: Közköltészeti tanulmányok 11</i> , Budapest, 2023, 513–578.

³⁶ SZÖRÉNYI (2004: 214).

- HÁSZ-FEHÉR 2019 HÁSZ-FEHÉR K., „...hogy Kegyed észre nem vette, csodálom...”: Arany János és a filológiai perspektíva. *Tanulmányok*, Budapest, 2019.
- STEINMACHER 2018 STEINMACHER K., „Rossz időket élünk, rossz csillagok járnak”: Zách Klára alakja a XIX. századi magyar hagyományban, in: Szilágyi M. (szerk.), „Összel”: Arany János és a hagyomány, Budapest, 2018, 153–177.
- SZILÁGYI 2023 SZILÁGYI M., „Az utolsó magyar”: Arany János élete és költészete, Budapest, 2023.
- SZILÁGYI 2024 SZILÁGYI M., Ács Pál: Hősök és hősénekek. A magyar hősköltészet Zrínyi előtt [recenzió], *Irodalomismeret* (2024/2), 100–107.
- SZILI 1999 SZILI J., *Arany János: Toldi (trilógia)*, Talantum műelemzések, Budapest, 1999.
- SZÖRÉNYI 2004 SZÖRÉNYI L., „Kinek én ezt írásm tört címere mellett”? Lajos daliünnepe, in: „Álmaim is voltak, voltak...”: *Tanulmányok a XIX. századi magyar irodalomról*, Budapest, 2004, 202–215.
- SZÖRÉNYI 2018a SZÖRÉNYI L., *A Daliás idők változatai mint nem a Toldi szerelméhez vezető eposzi kísérletek*, *Forrás*, 50 (2018/5), 106–112.
- SZÖRÉNYI 2018b SZÖRÉNYI L., *A Toldi-dilógia*, in: *Toldi uram dereka: Arany Jánosról*, Budapest, 2018, 119–136.
- VADERNA 2020 VADERNA G., *Honnan és hová?: Arany János és a nagyszalontai hagyomány*, Budapest, 2020.

Szeredai: A Hidden Protagonist in János Arany's *The Love of Toldi*

The essay presents one of the characters of János Arany's epic poem, The Love of Toldi, completed in 1879. The middle part of the Toldi trilogy is set in 1350, during the reign of King Louis I, after the murder of his brother, Prince Andrew. At this time, Hungarian soldiers were fighting in Italy. The protagonist, Miklós Toldi, met an outlander in disguise, under the pseudonym Szeredai, meaning 'born on Wednesday'. This character is connected to Arany's earlier works on many layers. He is a bard who plays the koboz (an early Hungarian type of the lute) and is a survivor of a family tragedy. Eventually, he finds his new homeland in Arany's birthplace, Nagyszalonta.

Keywords: János Arany, bards, Zách family, Anjou period, exile

PETNEHÁZI GÁBOR

Szemérmetes bozgorok (*Bassa Manelka!*)

A tanulmány a Švejk magyar fordításaiból következetesen kihagyott magyar nyelvű káromkodásokból kiindulva arra tesz kísérletet, hogy a román nyelvben a magyarokra pejoratív értelemben használt bozgor szó Szilágyi N. Sándor által már korábban felvetett etimológiáját bizonyítsa. A verbálisan agresszív magyarok 18. század óta, különösen a német irodalomban elterjedt kliséje az itt bemutatott források alapján éppen az első világháború környékén erősödött meg Németországban és a Monarchiában, s lett a korábbi huszár-rekvizitumból a közönséges és olcsó humor bármikor elővehető eszköze, amelyet a kortárs magyar közvélemény viszont egyre kevésbé tolerált, Trianont követően pedig már (feltehetően) mintegy automatikus, védekező reflexszel egyszerűen ignorált.¹

Kulcsszavak: káromkodás, bozgor, Hašek, sztereotípia, delfinológia

Szörényi László *Delfináriuma*² óta közismert tény, hogy a kommunistának, majd szocialistának nevezett (csúfolt?) rendszer idején Magyarországon nyomtatásba került irodalmi szövegeket – legyenek akár a magyar, vagy a világirodalom mégoly klasszikusai – milyen különös műgonddal igyekeztek a különböző kiadóknál tevékenykedő szerkesztők és cenzorok megtisztítani azoktól a kifejezésektől, fél- és egészmondatoktól, olykor teljes bekezdésektől vagy komplett szövegegységektől, amelyek túlzottan nacionalista, reakciós vagy pusztán konzervatív jellegükkel belerondítottak volna a létező szocializmus progresszív világképébe és internacionalista idilljébe. Aki a szerzőt egy kicsit is ismeri, semmi meg-

¹ Szörényi Lászlót sokszor és sokféleképpen hallottam káromkodni, vagy illetlen kifejezéseket használni: a szabadszájúság a szegedi Neolatin Iskolának egyértelműen a védjegye volt, és a tágasságnak egy olyan atmoszféráját árasztotta, amely fiatal egyetemistaként másokkal együtt számomra is rendkívül vonzó és felszabadító volt. Talán elnézi nekem, ha ezzel a profán témával köszöntöm fel nyolcvanadik születésnapján.

² SZÖRÉNYI (1998).

lepőt nem talál abban, hogy e filológushoz teljesen méltatlan gyakorlat összes ódiumát a fent nevezett rendszer kultúrpolitikája, illetve a szolgálataiba szegődött elvtelen csinovnyikok nyakába igyekezett varrni, és határozottan elzárkózott attól, hogy a szovjet uralom örömeit hozzánk hasonlóan élvező szomszédos népekhez képest egyértelműen kiugró öncenzúra és öncsonkítás mögött valamiféle mélyebb és generikusabb kulturális sajátosságot feltételezzon, avagy netán azt, hogy e sajátosság a klasszikus és modern magyar irodalom prűdebb, vagy általában véve szemérmesebb jellegével is összefügghet akár.³ Az alábbiakban, a világ-irodalom egyik remekművének következetesen delfinizált magyar fordításából kiindulva, ennek a szégyenérzetnek a mélyebb összefüggéseit és egészen messzire nyúló gyökereit igyekszem megvilágítani, miközben a magyar kulturális önkép és mentalitás alapvető és máig velünk élő torzulásaira is megpróbálom felhívni a figyelmet. Részben tehát arról a kliséről lesz szó, amely tetszik-nem tetszik, a külföldi megítélésünkre máig kihat, részben pedig arról a máig töretlen provincializmusról, amely sajátos ambivalenciával hol büszkén az egekbe emeli, hol pedig szégyenkezve takargatja vagy negligálja ugyanezt a jelenséget. Mindez természetesen tünet lehet csupán: egy kulturális közösség ugyanis, amely számára (mint látni fogjuk) a szent és profán ennyire magától értetődően felcserélhető, nyilvánvalóan nem jutott még el a közösségi emlékezet minimumára sem, hogy ebből kiindulva aztán problémái történelmi okait teljes realitásukban és brutalitásukban feltárhassa és megérthesse. De hogy mi megértsük, mindennek mi köze a bazmegeléshez, pláne a bozgorokhoz, ahhoz először Jaroslav Hašek *Švejk*jét kell a kezünkbe vennünk.

Megazisten!

Kezdjük a sort Réz Ádám mára klasszikus fordításával. A regény három helye lesz érdekes számunkra. Az első jelenet Švejk királyhidai kalandja: Lukaš főhadnagy egy tökrészezen írt szerelmeslevéllel küldi tisztiszolgáját Kákonyiné őnagyságához, akit távolról, a varieté közönségében szúrt ki magának előző este, majd egy üveg konyakból bátorságot mérítve, szexuális ábrándjai célpontjává tett. A levélhordozó Švejkhez útja során hozzácsapódik hungarofóbiás cimborája, Vodička, az öreg árkász:

³ SZŐNYEI-SZÖRÉNYI (1998).

együtt csöngetnek be az éppen ebédjét fogyasztó házaspárhoz. A cseléd által átadott levelet olvasván, Kákonyi cifra szavak kíséretében ront ki az ebédlőből az előszobában várakozó két katonához, de némi szóváltást követően Vodička legurítja a lépcsőn. A kibontakozó tömegverekedésnek az őrjárat vet véget. Az esetből hatalmas botrány lesz, megírják a lapok, a körzet országgyűlési képviselője interpellációt nyújt be a parlamentben stb. A cseh ezredparancsnok természetesen Švejket és a főhadnagyot is előlépteti. A Monarchiát feszítő nemzetiségi ellentétek szatirikus, de pontos ábrázolása mellett⁴ a konkrét, minket érdeklő mozzanat Kákonyi (Zrínyihez hasonló) kirohanása és az azt megelőző káromkodás. Réz Ádámnál ezt olvashatjuk:

Aztán a szobából, ahová a cseléd bevitte a levelet, nagy kiabálás és lárma hallatszott. Valaki a földhöz vágott egy súlyos tárgyat, aztán világosan hallani lehetett, hogy poharak repülnek és tányérok törnek darabokra, s mindezt bősz ordítás kísérte: **- Megazisten az anyját, az apját, a Krisztusát, az egész világot!**⁵

Ha megnézzük Hašek eredeti cseh szövegét, rögtön szembeötlik, hogy az ott szintén magyarul szereplő, Kákonyi szájába adott káromkodásokból a fordító mit hagyott ki következetesen:

Pak bylo slyšet z pokoje, kam odnesla služka psaní, velký křik a hluk. Někdo uhodil něčím těžkým o zem, pak se dalo rozeznat jasně, že tam lítají sklenice a tříští se talíře, do čehož znělo hulákání. **„Baszom az anyát, baszom az istenet, baszom a Krisztus Máriját, baszom az atyádot, baszom a világot!”**⁶

Hasonló finomkodást fedezhetünk fel a következő részletben is. Švejkék Királyhidáról Budapestre értek, és a pályaudvaron várják, hogy az olasz vagy az orosz frontra irányítják végül az ezredet. Az unatkozó katonákhoz két öreg hölgy érkezik röplapokkal és szájszag elleni cukorkákkal. A röplapokon „Szatmárbudafalusy Géza budapesti érsek” magyar és német nyelvű imája olvasható a Monarchia győzelméért. Réz Ádámnál:

⁴ Vö. JÁSZI (1983: 205–207; 402–405).

⁵ HAŠEK (1977: 1, 355).

⁶ HAŠEK (2011: 1, 329).

Ezenkívül a lestrapált, lenyúzott hölgyek egy nagy csomag nyomtatott papírlapot is hoztak; minden lapon két ima állt, melyet Szatmár-budafalusy Géza, budapesti érsek írt. A kétnyelvű, német-magyar imák szörnyű átkokat szórtak minden elképzelhető ellenségre. Olyan szenvedélyesen voltak megírva, hogy csak az ízes magyar „**megazisten**” hiányzott a végükről. A tiszteletre méltó érsek szerint az irgalmas úristennek legfőbb kötelessége volt nudlivá és paprikás gulyássá aprítani az oroszokat, angolokat, szerbeket, franciákat és japánokat. Az irgalmas úristennek az ellenség vérében kell fürödni, és halomra kell gyilkolnia őket, mint ahogy az a goromba Heródes tette a kisgyerekekkel. A főtisztelendő budapesti érsek például ilyen szép mondatokkal is élt imácskáiban: „Isten áldja meg szuronyaitokat, hogy mélyen belefúródjanak ellenségeitek gyomrába. Vajha a mindenek fölött igazságos Úr tüzéségi tüzet zúdítana az ellenséges vezérkarok fejére. Bárcsak megadná az irgalmas Atyaúrsten, hogy minden ellenség fuldadjon bele önvérébe, amely az általatok ütött sebekből eredend!” Ezért kell még egyszer elismételni, hogy ezekhez az imácskákhoz semmi se hiányzott, csak a „**megazisten**”.⁷

Miközben cseh eredetiben ugyanez a részlet:

Kromě toho přinesly ustarané, utahané dámy veliký balík vytištěných dvou modliteb sepsaných budapeštským arcibiskupem Gézou ze Szatmár-Budafalu. Byly německo-maďarské a obsahovaly nejstrašnější prokletí všech nepřátel. Psány byly tyto modlitbičky tak vášnivě, že tam jenom na konci scházelo řízné maďarské „**Baszom a Krisztusmárját!**” Dle ctihodného arcibiskupa měl dobrotivý bůh Rusy, Angličany, Srby, Francouze, Japonce rozsekat na nudle a na paprikaguláš. Dobrotivý bůh měl se koupat v krvi nepřátel a pomordovat to všechno, jako to udělal surovec Herodes s mláděťky. Důstojný arcibiskup budapeštský použil ve svých modlitbičkách například takových pěkných vět: „Bůh žehnej vašim bodákům, aby hluboko vnikly do břicha vašich nepřátel. Nechť nejvýš spravedlivý Hospodin řídí dělostřelecký oheň nad hlavy nepřátelských štábů. Milosrdný bůh dejž, aby se všichni nepřátelé zalkli ve své vlastní krvi, z ran, které vy jim nanasete!” Proto je třeba ještě jednou opakovat, že k těmto modlitbičkám nakonec nic jiného nescházelo než to „**Baszom a Krisztusmárját!**”⁸

⁷ HAŠEK (1977: 2, 78).

⁸ HAŠEK (2011: 2, 71).

A harmadik, számunkra fontos részletet a regény végén találjuk. Švejk a menetszázaddal már Galíciában van, és a szállásmesterrel előreküldik, hogy éjjeli szállást foglaljanak egy faluban. Útközben elválik társától, majd kíváncsiságból felpróbálja egy szökött orosz hadifogoly patakparton hagyott egyenruháját. Az arra járó magyar csendőrök természetesen orosznak nézik és bezsuppolják egy hadifogolytranszportba, amellyel együtt, egy romos iskolaépületben tölti az éjszakát:

Švejk tehát, akit orosz köpenyében és tányérsapkájában összetévesztettek azzal az orosz hadifogollyal, aki egy Felstyn melletti faluból szökött meg, szénnel felírta kétségbeesett segélykiáltását a falra, de erről senki sem vett tudomást, s amikor a chyrówi körletben aprólékosan el akart magyarázni mindent egy tisztnek, aki éppen arra járt a sárszerű kukoricakenyeret vételező foglyok mellett, a transzport egyik magyar őre vállba ütötte a puskája tusával, és így szólt rá: - **Szamegazisten**, mész vissza a sorba, te disznó! Mindez nem ütött el az általános bánásmódtól, melyben a magyar armádia katonái az orosz hadifoglyokat részesítették, akiknek a nyelvét nem értették.⁹

Cseh eredetiben:

Když tedy Švejk, považovaný omylem v ruském plášti a ve furažce za ruského zajatce, uprchlého z vesnice před Felštýnem, psal své zoufalé výkřiky uhlem na stěny, nikdo si toho nevšímal, a když chtěl v Chyrówě na etapě všechno dopodrobna vysvětlit nějakému důstojníkovi, který šel právě okolo, když jim rozdávali kousky tvrdého kukuřičného chleba, tu ho jeden z maďarských vojáků, hlídající transport zajatců, uhodil kolbou do ramene s poznámkou: „**Baszom az élet**, lezeš do řady, ruská svině!“ Tohle všechno bylo v rámci, jak zacházeli Maďaři s ruskými zajatci, jejichž řeči nerozuměli.¹⁰

A szakirodalomból jól ismert, hogy Hašek beszélt valamennyire magyarul, a háború előtt többször járt Magyarországon, magyar témájú útirajzokat és novellákat is publikált.¹¹ A magyar bürokrácia nemzetiségelle-

⁹ HAŠEK (1977: 2, 217).

¹⁰ HAŠEK (2011: 2, 202).

¹¹ DOBOSSY (1963), DOBOSSY (1969), DOBOSSY (1970: 42–50).

nessége a szlovákok iránt érzett empátiája miatt is különösen bosszantotta ugyan, de nem lehet azt állítani, hogy a magyarokkal szemben teljes mértékben elutasító, vagy vodičkai szinten magyargyűlölő lett volna. A visszaemlékezések szerint némi alkohol elfogyasztása után néhány magyar nótát énekelt előszeretettel, illetve a szabadságot jelképező betyár-romantika szintén pozitívan hatott rá.¹² A *Švejk*ben használt káromkodásokat nyilvánvalóan értette, és abban a tudatban élt velük, hogy olvasói is érteni fogják. A tudatosságot jelzi, hogy az egyik legblaszfémikusabb kifejezést („baszom a Krisztusmárját”) éppen a katolikus érsek szájába adja, hogy ezzel is a hazafias pátosztól fűtött retorika képmutatását, végső soron pedig a háború totális abszurditását figurázza ki. Kákonyi és a magyar őr esetében a bazmegelés már egyszerűen egy feltehetően a korban elterjedt nemzeti sztereotípiára épülő komikus elem. A füle mögött megkötött szalvétával kirohanó királyhidai polgár mindent össze-bazmegel (Isten, Krisztus, világ, élet), elkecserepedése az egész világ ellen irányul. A puskatussal *Švejk*et megütő magyar őr száján pedig teljes természetességgel, rezignált és dühös világfájdalommal csúszik ki: „baszom az élet.” Ami nem is biztos, hogy „élet”, de erre még visszatérünk. Előbb azonban azt kell röviden áttekintenünk, hogy mi köze mindennek a bozgorokhoz.

Szemérmes bozgorok

Ami egészen biztos: a bozgor szót a román nyelvben pejoratív értelemben a magyarokra használták (használják?), a 20. század első felénél korábbi előfordulása nem ismert, de igazi elterjedése és széleskörű használata 1945 utánra, különösen a Ceaușescu-diktatúra éveire, lecsengése pedig a kilencvenes évekre tehető. Jelentéséről és etimológiájáról többféle elmélet van. Az erdélyi magyarok körében legelterjedtebb népetimológia és áldozati narratíva szerint jelentése „hazátlan”, és valamiféle szláv jövevényszóként honosodott meg a románban, de olyan elképzelés is létezik, hogy eredetileg egyenesen a cári Oroszországban élő zsidókra alkalmazták volna a terminust.¹³ Mindezekkel szemben vetette föl Szilágyi N. Sándor egy szellemes írásában a kilencvenes évek végén,

¹² DOBOSSY (1963), DOBOSSY (1969), DOBOSSY (1970: 42–50).

¹³ JÓZSA (2007: 748).

hogy a bozgor nem jövevényt, hanem sokkal inkább az állandóan bazmegelő magyarok kigúnyolására, belső fejlődés eredményeképpen jöhetett létre a román nyelvben.¹⁴ Ezt egyesek elfogadták, és történeti forrásokkal is igyekeztek igazolni (ti. olyan 20. századi, interetnikus szituációk leírásával, ahol a magyar szereplőket román oldalról az állandó káromkodással jellemzik),¹⁵ mások viszont nyelvészeti és hangtani szempontból sem tartották igazolhatónak, és egy sokkal bonyolultabb, de végeredményben szintén belső fejlődés végtermékének feltételezik, amely így szemantikailag közelebb állhat a máig elterjedtebb értelmezéshez (eredeti jelentése eszerint: vadember, erdőlakó).¹⁶

Nem vagyok nyelvész, és nem értek sem a magyar, sem a román hangtanhoz. Nem gondolom azonban, hogy a Hašeknél látott, egyértelműen magyar nemzeti karakterként feltüntetett bazmegelés és a Szilágyi N. Sándor által felvetett etimológia között, már csak az időbeli egybeesés miatt se lenne összefüggés. Ha ugyanis kicsit megkapargatjuk a felszínt, nem csupán a huszadik század első feléből találunk még további előfordulásokat a verbálisan agresszív magyarok kliséjére (lásd alább), de azt is konstatálni leszünk kénytelenek, hogy legalábbis német nyelvterületen, a 18. századtól a 20. század derekáig – hol pejoratív, hol kifejezetten elismerő felhanggal – szinte töretlenül élt a bazmegelő magyarok sztereotípiája, amelyről viszont az ezeréves dicsőséget a századfordulón ünneplő Magyarországon, és különösen Trianon után már igyekeztek egyre kevésbé tudomást venni (erről szintén lásd még alább).¹⁷

Lélektani szempontból persze tökéletesen érthető, hogy a kisebbségi létbe szorított és az elnyomás változatos fajtáival szembesülni kénytelen romániai magyarság körében a bozgor szó áldozati narratívát erősítő etimológiája vált uralkodóvá. (Mellékes, de nem lényegtelen zárójel, hogy az etimologizálásban felbukkanó, a történelemből szintén ismerős zsidó-magyar sorsközösség motívuma – az észak-erdélyi magyar zsidók második világháborús sorsának fényében – már-már morbid önellent-

¹⁴ SZILÁGYI N. (2003).

¹⁵ EGRY (2011).

¹⁶ NAGY (2023).

¹⁷ Olyannyira, hogy még a recens külföldi szakirodalom egy része is eltekint attól, hogy a sztereotípiák között akárcsak említést tegyen róla, pl. SCHUBERT (2011).

mondásnak tűnik ebben a képletben.) A fentiek tükrében ugyanakkor az sem kizárt, hogy a bazmegeles tagadása vagy figyelmen kívül hagyása egy feltehetően korábban rögzült kulturális reflex lehetett, amelyet a különösen fájó gúnyolódás tárgyává tett erdélyi magyarok a 20. század második felében már automatikusan alkalmazhattak, annál is inkább, hiszen erre az időre részben pont a következetes elhallgatás, részben pedig az újabb traumák hatására a feledés végleges homálya borult a nagyhangú, bunkó magyar irodalmi kliséjére.

Ami a másik oldalról, a szemérmes irodalmárokat illeti: talán a történeti szociolingvisztika tárgykörébe tartozó kérdés, hogy a mosdatlan köznyelv eredményezhet-e egyfajta túlhajtott ellentételezést az irodalmi nyelvben, vagyis a magyar irodalom sokszor emlegetett szemérmes jellegét tarthatjuk-e egyszerű túlkompenzációnak. Ha és amennyiben persze azt feltételezzük, hogy a történeti klisé a realitást tükrözi, de a jelenben körülnézve miért ne tennénk így, a 20. század első felére nézvést pedig miért ne hinnénk Hašeknek. Az mindenesetre valószínűnek tűnik, hogy a Švejk fordításai esetében a filológiai pontosság valamiféle kulturális komplexus áldozata lett. Réz Ádám változatos eszközökkel operál: a legblaszfémikusabb, istenkáromló részek kihagyásával, illetve egyfajta áttisztított, csonka formula („Megazisten”) megalkotásával varázsolja magyar nyomdafestéket elviselővé Hašek szövegét, és tünteti el belőle a túl vasakosnak ítélt komikum forrását, ti. a következetesen ismétlődő bazmeget.

A korábbi *Švejk*-fordítás Hašek kortársának, a háborút és hadifogságot szintén megjárta Karikás Frigyesnek (1891–1938) a munkája. A tanácsköztársaság idején a 39. dandár politikai tisztjeként tevékenykedő, Nyugat-Európába és a Szovjetunióba emigrált, 1938-ban Moszkvában, Kun Bélával közel egyidőben kivégzett Karikást alighanem nehezen lehetne túlságos nemzeti részrehajlással vagy sovén nacionalizmussal vádolni. Párizsban 1930-ban megjelent fordítását az inkriminált magyar kifejezéseket hiánytalanul tartalmazó német fordítás¹⁸ alapján készítette, a szöveg összességében valamiféle fésületlen eredetiséget hordoz (Karikás maga is katona volt a Monarchia hadseregében, közel állt hozzá a

¹⁸ A korabeli Prága természetes kétnyelvű közegében felnőtt, 1944-ben Auschwitzban meggyilkolt Grete REINER (1892–1944) fordítása a cseh eredetivel szinte egyidőben jelent meg. A háttérhez ld. MAKARSKA (2016: 223–232).

Hašek által a regényben használt k.u.k. zsargon);¹⁹ a fent látott három részletben ennek ellenére ő sem érezte helyénvalónak az eredeti magyar szöveg közlését. Kákonyi kirohanása esetében a férj felháborodását ugyan hűen tükröző, csúnya káromkodást illesztett a fordításba, de a nevezetes bazmeg első szótagját gondosan elharapta, az istenkáromló részeket pedig részben elhagyta, részben pedig személyesebbé hangolta, így a végeredmény már nemcsak kevésbé lett blaszfémikus, de karikatúra-jellegét is elvesztette:

Majd hirtelen szörnyű láрма hallatszott ki abból a szobából, ahová a cseléd a levelet bevitte. Kiabáltak, tányérok röpültek a földhöz, nehéz tárgyak csapódtak a padlóhoz és a tányértörés és csapkodás zajából kihallatszott az előszobába:

– „...sszam az anyád istenit, azt a megváltó krisztusát annak a bűdös kurva anyádnak!”²⁰

A második esetben (ő vagy szerkesztő) a Krisztus anyjára irányuló káromkodást egészen egyszerűen elhagyta, kipontozással jelezve a hiányt:

Ezenkívül hoztak még ezek a megviselt hölgyek egy csomagot tele mindenféle nyomtatott imával, amit Szatmáry Géza püspök szerkesztett. Az imák magyar és német nyelven voltak írva és különböző átkokat szórtak az ellenség fejére. Az aranyszájú püspök szerint az úris-tennek galuskává és gulyássá kell aprítani az egész orosz, francia, angol, szerb, japán hadsereget... Továbbá azt követelte még ez a derék püspök az irgalmas istentől, hogy fürödjön meg az egy szálíg legyilkolt ellenség vérében, amiként az az elvetemedett Heródes a legyilkolt kis zsidógyerekekkel tette. A derék püspök forró fohászában például a következőket óhajtotta: „Áldja meg a jó isten szuronyainkat, hogy minél mélyebben megforgathassátok az ellenség gyomrában. Az igazságos isten irányítsa az ágyúk tüzeit az ellenséges vezérkar fejére. Az irgalmas isten adja, hogy az ellenség a saját vérébe fulladjon...”²¹

¹⁹ Ahogyan azt a KARIKÁS fordítását gondozó MÁRTON László írja a kötet online kiadásának bevezetőjében: HAŠEK (2019: 1, 3–4).

²⁰ HAŠEK (1945: 2, 187).

²¹ HAŠEK (1945: 3, 97–98).

A harmadik példánknál pedig az eredeti kifejezést egy szalonképesebb verzióval helyettesítette, amely viszont, mint látni fogjuk, hasonlóan a magyarokhoz kapcsolódó klisé része volt:

Amikor Švejk, akit orosz egyenruhája miatt tévesen orosz hadifoglynak néztek – az igazi fogoly egy Feldstein melletti faluból megugrott –, kétségbeesett panaszait szénnel a falra írta, senki sem vett róla tudomást és amikor Chirovába szállíttatása közben egy arra járó tisztnek mindent el akart mesélni (éppen akkor kemény kukoricakenyeret osztottak ki), az egyik magyar katona, aki a transzportot kísérte, a puskatussal nagyot ütött a hátára és azt mondta:

– **A teremtésit**, nem még rögtön vissza a sorba, te disznó!²²

Többről lehet itt szó tehát, mint valamiféle egyszerű finomkodásról, ami pl. Karikás esetében a fenti első idézetből teljesen hiányzik is. Az a sánda gyanúnk tehát, hogy egy kulturálisan mélyebben beágyazott védekezési mechanizmust érhetünk tetten, amely egyazon, a huszadik század elején még nemzetközi szinten, vagy legalábbis a Monarchiában biztosan elterjedt sztereotípiához kapcsolódott, és akár a bozgor szó utólagos, áldozati narratívába helyezett értelmezésénél, akár a Švejk magyar fordításainál, fordított akkulturációs reflexként mintegy kiszűrte, vagy automatikusan módosította az interetnikus diskurzus azon elemeit, amelyek a vélt vagy valós nemzeti önképet túlságosan sértették, vagy a nemzeti közösség többsége által elfogadott vagy óhajtott történeti identitással és narratívával szembehelyezkedtek. Mielőtt azonban a jelenség lehetséges történelmi okaira rátérnénk, azokat a további adatokat kell összeszednünk, amelyek a bazmegelő magyarok sztereotípiájának elterjedtségét, és a magyar oldalon ezzel szemben kialakult, tartózkodó szemérmet igazolják.

Bassa Manelka!

1921 szeptemberében, vagyis a *Švejk* megjelenésével közel egyidőben, a Csehországban született Rudolf Kreutz (eredetileg: Křiž)²³ a bécsi illető-

²² HAŠEK (1945: 3, 259).

²³ MENGES (1982).

ségű *Die Muskete* c. satirikus lapban,²⁴ Jeremias álnéven egy érdekes kis költeményt publikált, így reagálva a Nyugat-Magyarország Ausztriának történő átadását éppen akkortájt megakadályozó magyar szabadcsapatok tevékenységére. Elegendő lesz itt most az első két versszakot idéznünk:

Magyaren schreiben als Jahresdatum
921 post Christum natum,
Denn tausend Jahre sind spurlos vergangen,
Nur die »Kultur« hat bissel verfangen,
Éljen!

Weil Schwab versucht hat, sie zu lackieren,
Id est, wie man sagt – zu europäisieren;
Doch – baszom a kutyát – tausend Jahr'
Ist Betyár geblieben, was Betyár war.
Éljen!²⁵

A magyar szavak német szövegbe keverése, illetve a magyar akcentus kifigurázása a német nyelvű ponyvairadalom kedvelt eszköze volt a korban, Jeremias tehát létező kliséhez nyúlt. A nyílt bazmegelés ugyanakkor egyértelműen azt igazolja, hogy a satíra szerzője (a megcélzott közönséggel együtt), Hašekhez hasonlóan tisztában volt a szó jelentésével.

Nem teljesen világos, hogy ez az értő használat mikor is kezdődött. A legismertebb fiktív figura, úgy is mint a műveletlen és tahó magyar megszemélyesítője, Mikosch báró volt, akinek kalandjai és tréfás mondanái, az ún. Mikoschiadák számtalan kiadást mértek a 19–20. században.²⁶ A Göre Gábor bíróhoz mérhető irodalmi alak (érdemes lenne egyszer összevetni, hogy Gárdonyi maga vajon mennyi ihletet meríthetett története írásakor a német Mikoschiadákból)²⁷ németországi nép-

²⁴ Vö. LŐKÖS (2018).

²⁵ *Magyarische Zeitrechnung: Die Muskete* (1921); közli még: LŐKÖS (2018: 124–125).

²⁶ MIKOSCH (1889?), SCHUBERT (2011: 208).

²⁷ A kritikusok mindenesetre Göre Gábor alakjában egyfajta anti-Mikoscht láttak. A *Göre Gábor bíró úr kalandozásai Budapestén. Első eresztés* c., Kertész Mihály rendezte film (1913) kapcsán a *Színházi Élet* 1914. szeptemberi száma ezt írta: „A Mozgóképek Otthon mutatja be először a magyar filmgyártás e szenzációját, de egész biztos, hogy a Teréz-köruti nagy mozi után nemcsak Magyarország többi mozijában fakasztja a legviharo-

szerűsége ellen a Quintus álnéven író Kenedi Géza (1853–1935)²⁸ imígyen kelt ki *Az Ujság* 1906. február 2-i számában:

De ami Mikosch bárót illeti, mindig elfut a pulykaméreg, ha az ő gyalázatos vicczeit olvasom. Pedig körülbelül hatvan millió német veszi utána rólunk a mintát. [...] Ez a félig obszczen fércez-irodalom határozottan kapós. Jaj, nagyon is az. A német polgári világban a Mikosch-viccek nemcsak nyomtatásban, hanem szájról-szájra is terjednek. – Sind Sie mit dem Baron Mikosch bekannt? – Jóformán minden magyar megkapja ezt a szemhunyorító kérdést odakint. [...]

Kit tudja, mily utakon származott a magyar adomavilág nyersebb része a németek közé? Lehet, a katonaság volt a közvetítő, de bizonyosan nem az irodalom. [...] A magyar kiszólásokból is olvasok néhányat. Köztük egy ilyen találós mesét is: Bassa Manelka Teremtete. A ki megfejti, legyen vele boldog.

Az obszczenitás és irodalom szigorú elválasztása mellett nyilvánvalóan szemet szúr a fenti részletben az álszemérmes értetlenkedéssel idézett „Bassa Manelka Teremtete”. Az álszemérem annál inkább indokolatlannak tűnik, mert már egy évtizeddel korábban Tóth Béla *A káromkodás története* c. tárcájában „a Heinrich Kleisttől klasszikussá avatott Manelkáról” ír, amit úgy használnak „Germánia leányai minden nap százszor,” hogy nincsenek tudatában jelentésének.²⁹ Valóban, a német irodalomba Heinrich von Kleistnek (1777–1811) és másoknak köszönhetően afféle huszár-rekvizitumként került be a kifejezés, és használták is „bassa manelka,” „bassa teremtete,” vagy csak a rövidített „manelka” formában, látszólag anélkül, hogy tisztában lettek volna az etimológiájával. A porosz hadseregben szolgáló huszároktól még a 18. században eltanult káromkodás, ahogyan azt Lám Frigyes, Turóczi-Trostler József és Kunszery Gyula (utóbbi éppen a nyelvújító Kazinczyra hivatkozva) már megírták,³⁰ eredetileg természetesen úgy hangozhatott: „baszom a lelkét” (itt

sabb derűtséget Göre Gábor bíró ur — de a külföldön is, ahol végre a hülye »Mikosch« viccek helyett megismerik az igazi magyar néphumor ez őseredeti figuráját.”

²⁸ MARTIN (2012: 105–108).

²⁹ TÓTH (1897).

³⁰ LÁM (1928), TURÓCZI-TROSTLER (1948), KUNSZERY (1970).

érünk talán vissza a *Švejk*ben látott „baszom az élet”-hez), ill. „baszom a lelkét, aki teremtette”. Ami, akárhogyan nézzük, igen súlyos blaszfémia.

Mikosch báró kalandjaiba belelapozva – bár az általunk használt gyűjteményes kiadásban a Keneditől is idézett, teljes kifejezést nem találtuk – többnyire magának Mikoschnak, de olykor hű szolgája, Janosch, vagy éppen legjobb barátja, Schandor szájába adva különféle magyar kifejezésekre bukkanhatunk, ezek ráadásul határozott – és Kenedi által bizonyára teljes mértékben helytelenített – fejlődést is mutatnak. A kiadástörténet még nincs feltárva, ahogyan a névtelenségbe bújt szerzőket sem ismerjük, de amennyiben (a címekből is kiindulva) azt feltételezzük, hogy a gyűjtemény három könyve keletkezési sorrendben követi egymást, akkor rögtön szemet szúr, hogy a harmadikban, amely az előző kettőtől eltérően nem rövid történeteket, hanem Mikosch báró berlini utazását feldolgozó egyetlen tréfás regényt tartalmaz, az előző két könyvtől szintén eltérően, a főhős szájába adott leggyakoribb, töltelék-szóként használt káromkodás immáron nem a könnyedebb „teremtete”, vagy „kutyaelky”, vagy „ischtem/erdek teremtete”, vagy „erdek adta”, avagy „hoekutialellky”. A *Baron Mikoschs Abenteuer auf Reisen* c. épületes alkotásban ugyanis, túlzás nélkül, csak úgy röpködnek a bazmegek. Nagyjából minden második oldalon ezt olvashatjuk: „bassama!” Amely egyben (sejtésünk szerint) az egyik fontos összekötő kapcsolatot jelentheti a porosz husároktól megörökölt és értelem nélkül használt „bassa manelka”, valamint a Hašeknél, illetve a Jeremiasnál látott, világháborús és világháborút követő, értő használat között. Úgy tűnik tehát, hogy a Mikosch szerzői, valamint a német (és külföldi) publikum egy adott ponton elkezdtek érteni a magyar káromkodásokat, olyan szinten, hogy az már a magyar hazafias füleknek túl sok is volt, mert az ott látott kép alighanem túl közel került a valósághoz. Jobb volt, amíg csak manelkáztak, gondolhatták az értő kritikusok, és a kiinduló történetszálunk valójában itt ér körbe. Réz Ádám a „megazisten” megalkotásával ugyanis nem tett mást, mint „visszamanelkásította”, mintegy visszaterelte az érdekes egzotikum karámjába Hašek magyar pusztába tévedt, fékevesztett ménesét.

Mielőtt a záró fejezetben a káromkodás külföldi magyarságképbe épülésének, majd az önképünkől való kicenzúrázásának a mélyebb

összefüggéseit érintenénk, a teringettetés és teremtettség jelenségére érdemes még röviden kitérnünk. E rövidített és megszelídített istenkáromlás a magyarokhoz kapcsolt sztereotípiaként a manelkához hasonló karriert futott be a német populáris irodalomban; ahogyan láttuk, Mikosch báró is előszeretettel használja, de talán még eklatánsabb példa a Lám Frigyes által idézett, 1901-ben Berlinben bemutatott *Teremtette* c. bohózat. Az egyfelvonásos darab középpontjában egy fiatal özvegyasszony áll, aki, hogy az őt ostromló kérőket elriassza, kitalál magának a gyermekkorában olvasott Rózsa Sándor novellák főhősének keresztnevéből és a betyár kedvenc szavajárásából összekomponált, Sándor van Teremtetti nevű vadmagyar jegyest. Mire természetesen megjelenik egy Sándor Gabriel Bethlen (!) von Teremtetti nevű igazi, nagybajszos, harsány magyar, aki a történet végén annak rendje-módja szerint feleségül is veszi az özvegyet.³¹ Ezzel a hepienddel mi is lezárhatnánk a történetet, ha nem lenne itt még egy meglehetősen zavaró elem. Óhatatlan ugyanis, hogy egy kicsit a néplélektan és mentalitástörténet zavaros vizeire evezünk, mert adódik a kérdés: mi köze a sztereotípiának a valós önképünkhöz, és a reflexszerű tagadással valójában mi ellen védekezünk?

Nobozmeg!?

Talán ismerős a Kemény István által is idézett,³² feltehetően anekdotikus (bár a fent elmondottak után akár még valódi is lehet), második világháborús német filmhíradó: „Magyar fegyvertársaink vitéz népük ősi »Nobozmeg!« csatakiáltásával hősiesen rohamozzák a bolsevisták állásait!”

„Nobozmeg” – folytatja Kemény az Ady-antológia recenziójának köntösébe vont keserű elmélkedését az állandó és egyre gyűlöltebb muszáj-Herkules állapotról – „ennyi a hozzászólása egy kis népnek a világtörténelemhez.”³³ Olcsó poén, de igaz: ami Hašek világtörténelmi regényét illeti, ahhoz centire és grammra valóban pontosan ennyivel járultunk hozzá – bár ez a magyar fordításokból pont nem derül ki. Káromkodással viszont azóta is tele a padlás, és az általános frusztráció (Fa-

³¹ LÁM (1928: 179).

³² KEMÉNY (2006: 220).

³³ KEMÉNY (2006: 220).

ludyal: történelmünk varjúszárnya; könnyeinkben úszó tárogatószó) letehetetlen örökségnek tűnik. Talán mert – patetikus és anakronisztikus általánosítással élve – a kibírhatatlan csalódottság feldolgozása, amit a nagynemzeti létből kismemzeti létbe kényszerülés keltett bennünk, mindig erőnkön felüli feladatnak bizonyult. Bizonyára. Bár rögtön adódik a szemtelen kérdés: nem túlzás ennyi önsajnálát? S ha az önbecsapásra, pótcselekvésre és provinciális játszmázásra mindig oly sok ész és erő kínálkozik, akkor tulajdonképpen mi is hiányzik az átoksúly alatti sorvadozás megszüntetéséhez?

A káromkodás és különösen az istenkáromlás magyarországi eluralkodását már nagyon régóta és egyöntetűen a török korra teszik a témával foglalkozó szerzők;³⁴ a rendszeresen idézett forrás az 1563-as pozsonyi országgyűlésen elfogadott 42. cikkely, amely első ízben vesszőzéssel, másodízben botozással, harmadízben pedig halállal büntette az istenkáromlókat.³⁵ A jelek szerint azonban sem ennek, sem a későbbi tiltásoknak nem lett fogantatója: társadalmi állástól, politikai, felekezeti, sőt nemi hovatartozástól függetlenül a bazmegelés és társai azóta is töretlenül virulnak a magyar nyelvben. Nyilvánvaló, hogy aki ma káromkodik, nem sűríti szavaiba az elmúlt ötszáz év magyar történelmének valamennyi kudarcát, vereségét és tragédiáját, de érdemes azért eljátszanunk a gondolattal, mi történne, ha kicsit jobban tudatosítanánk, hogy pontosan honnan is ered, és mennyire súlyos ez a külföldi szem által már szintén évszázadok óta regisztrált rossz beidegződés, amellyel magunkat és környezetünket mérgezzük, de amivel kapcsolatban közben mégis úgy teszünk, mintha nem létezne, vagy nem jelentene problémát.

Vagyis (legyen ez a végszó), akár tetszik, akár nem, Tamás Gáspár Miklóssal szólva – mindannyian bozgorok vagyunk: „Azt hittem tehát, hogy magyar lehetek anélkül, hogy bozgor lennék egyszersem. Darab ideje gyanakszom már, hogy ez bizony önáltatás volt.”³⁶ TGM budapesti emigrációjában a bujdosó magyar állapotát, a „nem lelé honját a hazá-

³⁴ LEHOCZKY (1894), SZENTMÁRTONI SZABÓ–VIRÁGH (2001), SZENTMÁRTONI SZABÓ (2013), GULYÁS (2019).

³⁵ LEHOCZKY (1894: 212), SZENTMÁRTONI SZABÓ (2013: 202).

³⁶ TAMÁS (1988).

ban” érzését írta le némi keserű belenyugvással a nyolcvanas évek végén, és természetesen anélkül, hogy a szó betű szerinti jelentésével tisztában lett volna.

„Ördög tudja, mi a baj velünk bozgorokkal.” – tűnődik tovább. „Még az a hívságos gondolat is megfordult a fejemben, hogy ez itt akár érdekes is lehetne. Lássuk be: nem az. Csak a probléma érdekes, a történelmi seb. Maguk a bozgorok alig.”³⁷

Valóban, nincs itt semmi látnivaló. „Dúlt hitünkéből” viszont, ne áltassuk magunkat, így soha nem lesz katedrális. Legfeljebb egy ócska félszer, ami az első égzendülésre összecsuklik.

„Nobozmeg”, majd összetákolunk egy másikat.

Felhasznált irodalom

- Die Muskete* 1921 *Die Muskete*, 1921. szeptember 8., <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=mus&datum=19210908&zoom=33>, 2025. 01. 06.
- DOBOSSY 1963 DOBOSSY L., *Hašek*, Budapest, 1963.
- DOBOSSY 1969 DOBOSSY L., *Magyar motívumok Jaroslav Hašek életművében*, Filológiai Közlöny, 15 (1969), 268–283.
- DOBOSSY 1970 DOBOSSY L., *Hašek világa*, Budapest, 1970.
- EGRY 2011 EGRY G., „Bozgorok”. Verbális sértés, gúny, inzultus a mindennapi magyar–román kapcsolatokban a két világháború közti Romániában, in: Gebei S. – ifj. Bertényi I. – Rainer M. J. (szerk.), „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni.” Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére, Eger, 2011, 366–372.
- GULYÁS 2019 GULYÁS L. Sz., „...verbis illicitis dehonestasset...” Adatok a magyar gyalázkodások történetének kezdeteihez, in: Lukács A. – Tóth Á. (szerk.), *Az érzelmek története. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2017. évi, gyöngyösi konferenciájának tanulmánykötete*, Budapest, 2019, 35–48.
- HAŠEK 1945 J. HAŠEK, *Infanteriszt Svejka 1–3*, KARIKÁS F. (ford.), Budapest, 1945, <https://mek.oszk.hu/19100/19110/>, 2025. 01. 06.
- HAŠEK 1977 J. HAŠEK, *Svejka. Egy derék katona kalandjai a világháborúban*, RÉZ Á. (ford.), Budapest, 1977.
- HAŠEK 2011 J. HAŠEK, *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války 1–2*, Praha, 2011, <http://web2.mlp.cz/koweb/00/03/37/00/55/svejk.pdf>; <http://web2.mlp.cz/koweb/00/03/57/67/85/svejk.pdf>, 2025. 01. 06.

³⁷ TAMÁS (1988).

- HAŠEK 2019 J. HAŠEK, *Infanteriszt Svejk*, KARIKÁS F. (ford.) – DARVAS L. (szöv. gond.), Budapest 2019, <https://mek.oszk.hu/19200/19226/19226.htm>, 2025. 01. 06.
- JÁSZI 1983 JÁSZI O., *A Habsburg-Monarchia felbomlása*, Budapest, 1983.
- JÓZSA 2007 JÓZSA M., *Amíg a nagymami megkerül (részlet)*, Jelenkor, 50 (2007) 7–8, 746–753, <https://www.jelenkor.net/userfiles/archivum/2007-7-8.pdf>, 2025. 01. 06.
- KEMÉNY 2006 KEMÉNY I., *Komp-ország, a hídról*, Holmi, 18 (2006), 220–226.
- KENEDI 1906 KENEDI G. [Quintus], *Mikosch, der lustige Ungar*, Az Ujság 4, 32 (1906. február 2. péntek), 1–3.
- KUNSZERY 1970 KUNSZERY Gy., *Egy elfelejtett magyar káromkodás*, Filológiai Köz-löny, 16 (1970) 217–219.
- LÁM 1928 LÁM F., *Teremtette!*, Egyetemes Philológiai Köz-löny, 52 (1928), 175–180.
- LEHOCZKY 1894 LEHOCZKY T., *Kútfők a magyar káromkodás történetéhez*, Ethnographia, 5 (1894), 212–214.
- LÓKÖS 2018 P. LÓKÖS, *Das Ungarnbild der österreichischen Presse zwischen 1919 und 1921*, in: M. Harsányi (Hrsg.), *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae, Germanistische Studien, Band XI*, Eger, 2018, 111–128.
- MARTIN 2012 MARTIN J., *Tárcák és tárcáírók Az Ujság lezdeti időszakában*, in: Bu-zinkay G. (szerk.), *Irodalom a sajtóban*, Acta Academiae Agrien-sis, Nova Series Tom. 39 (2012), 101–111.
- MAKARSKA 2016 R. MAKARSKA, *Translationsbiografische Forschung am Beispiel von Siegfried Lipiner und Grete Reiner*, in: A. F. Kelletat – A. Tashinskiy – J. Boguna (Hrsg.), *Übersetzungsforschung. Neue Beiträge zur Literatur- und Kulturgeschichte des Übersetzens*, Berlin, 2016, 215–232.
- MENGES 1982 F. MENGES, *Kreutz, Rudolf Jeremias*, in: *Neue Deutsche Biographie* 13 (1982), 24–25, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd124813739.html>, 2025. 01. 06.
- MIKOSCH [1889?] *Baron Mikosch, der ungarische Witzbold. Lustige Anekdoten aus seinem Leben. Drei Teile in einem Band: I. Mikosch, der ungarische Witzbold; II. Neue Mikosch-Witze; III. Baron Mikoschs Abenteuer auf Reisen*, Berlin, [1889?].
- NAGY 2023 NAGY I. K., *Deprecatory Ethnonyms: The Case of Bozgor*, Acta Uni-versitatis Sapientiae, Philologica, 15 (2023), 55–85.
- SCHUBERT 2011 G. SCHUBERT, *Ungarnbilder. Hintergründe. Mythen*, Zeitschrift für Balkanologie, 47 (2011/2) 202–217.
- SZENTMÁRTONI SZABÓ–VIRÁGH 2001 SZENTMÁRTONI SZABÓ G. – VIRÁGH L., *Megzenésített magyar szitko-zódás és a pozsonyi bolhák egy Lassus-motettában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 105 (2001), 341–358.

SZENTMÁRTONI SZABÓ 2013

SZENTMÁRTONI SZABÓ G., *Szigony és golyóbis, avagy káromkodás a kuruc korban*, in: Mercs I. (szerk.), *Kuruc(kodó) irodalom: Tanulmányok a kuruc kor irodalmáról és az irodalmi kurucokról*, Nyíregyháza, 2013, 197–215.

SZILÁGYI 2003

SZILÁGYI N. S., *Bozgor*, in: *Mi–egy–más: közéleti írások*, Kolozsvár, 2003, 503–505, https://adatbank.ro/html/alcim_pdf457.pdf, 2025. 01. 06.

SZŐNYEI–SZÖRÉNYI 1998

SZŐNYEI T. – SZÖRÉNYI L., *Herélt klasszikusok*, Magyar Narancs, 1998. június 18, https://magyarnarancs.hu/belpol/herelt_klasszikusok_szorenyi_1aszlo_irodalomtortenesz-63553, 2024. 06. 06.

SZÖRÉNYI 1998

SZÖRÉNYI L., *Delfinárium. Filológiai groteszkek*, Miskolc, 1998.

TAMÁS 1988

TAMÁS G. M., *A bozgor megszólal*, in: *Beszélő Összkiadás III. 1987–1989*, Budapest, 1992, 221.

TÓTH 1897

TÓTH B. [Jaákh], *A káromkodás története*, *A Hét*, 1897. február 28., https://misc.bibl.u-szeged.hu/18877/1/a_het_1897_009.pdf, 2025. 01. 06.

TURÓCZI-TROSTLER 1948

TURÓCZI-TROSTLER J., *Extra Hungariam non est vita... Szólástörténet mint képzettörténet*, *Egyetemes Filológiai Közöny*, 71 (1948), 94–102.

Meek Bozgors (Bassa Manelka!)

Based on the consistent omission of the Hungarian swear words from the different Hungarian translations of Jaroslav Hašek's The Good Soldier Švejk, this paper aims to prove Sándor Szilágyi N.'s suggestion regarding the etymology of the deprecatory ethnonym "bozgor" used in Romanian. According to the sources presented here, the stereotype of verbally aggressive Hungarians has been known since the 18th century, especially in German literature, but it was reinforced around the First World War. It was spread through vulgar jokes in the popular literature, but at the same time less and less tolerated by Hungarian public opinion, which, after the Treaty of Trianon, most probably started simply to ignore it with an automatic, defensive reflex.

Keywords: swear words, bozgor, Hašek, stereotypes, censorship

MÁTÉ ÁGNES

Semmi új a Nap alatt: Kiss Aladár, *Euriál* és *Lukrécia* (1929)

A tanulmány Piccolomini Historia de duobus amantibusának egy magyar nyelvű, 20. századi verses átdolgozását mutatja be, egy különben ismeretlen szerző, Kiss Aladár tollából. Az átdolgozó egy saját jegyzete alapján a dolgozat kiemeli a hősnőnek, Lukréciaának a fikció szerint az orális hagyományban megjelenő hírét, összevetve azt a 19. század végi magyar prózaíró, Justh Zsigmond Gányó Julcsájának „nóta”-értelmezésével.

Kulcsszavak: Piccolomini, Eurialus, Lucretia, Kiss Aladár, orális hagyomány, „kiéneklés”, Justh Zsigmond, Gányó Julcsa

Hazudik a költő: égi szemmel látja,
Hogy a szerelem az öröklétnek lángja.
Hazudik a tudós: mert azt véli balgán,
Hogy a tudomány az kielégít jobban.
Kiss Aladár, *Euriál* és *Lukrécia*

Anekdota egy születésnap ajándékról

2015-ben, vagyis a 32. születésnapomra megkaptam a *The Cambridge Companion to Boccaccio*¹ című kiadványt akkori barátomtól, amin, bevalom, igazán megsértődtem. Az ember, még ha *filosznő* is (ahogy ezt a tudóstípust Szörényi tanár úr hangjában reverenciával nevezni szokta), a születésnapjára azért szeret valami inkább női (ékszer!), mint filológiai kapcsolatos dolgot kapni. Túllépve a sértődöttségen, végül ismertetést írtam a kötetről a *Helikon*ba.² Ezt Kalavszky Zsófiának köszönhetem,

¹ ARMSTRONG–DANIELS–MILNER eds. (2015).

² MÁTÉ (2016).

aki vérbeli szerkesztőként a kávézás közben elhangzott panaszban is meghallotta a lényeget, és rábírt a recenzióra.

A *Companion* alapos kijegyzetelése során akadtam arra a tényre, hogy a *Playboy* 1953-as első számában Marilyn Monroe meztelen fotói mellett megjelent Boccaccio egyik novellája is fordításban.³ Ezt vicces ismeretként meséltem Szörényi Lacinak az ITI-beli szobájában, aki a rá jellemző módon kontrázott: „Ó, azt hiszem, a magyarországi *Playboy* valamelyik korai számába én is írtam egy novellát, arra emlékszem, hogy álnéven, a bérmaeresztneveimet, az Andort, meg valami kifordított vezetéknévet használtam. A sztoriban szerepelt Narni, Szent Juvenális, meg Antenor.” Ez a közlés azután, éves naptárain tanúsága szerint 2018-ban, oda vezetett, hogy az OSZK-ban mikrolapokon archivált, a rendszerváltozáskor 1989-től megjelenő *Playboy* eredeti öt évfolyamának összes számát átnéztem. E folyamat közben egyik, akkor az ITI XIX. századi osztályán dolgozó kollégám elhűlve lépett mellém a mikrofilmolvasóban, hogy mégis mit nézegetek. Dehát a neolatinosok, Terentiusszal szólva, semmi emberit nem tarthatnak maguktól idegennek. „Nézd, – mondtam neki, – én annak az embernek a tanítványa vagyok, aki írt cikket olyan címmel, hogy *Pinaszőr és Trianon*.”⁴ Előbbiből volt elég a *Playboy*ban is, de Szörényi álnéven írt novelláját nem találtam meg.

Amikor kudarcomról beszámoltam Lacinak, azt mondta, akkor lehet, hogy mégsem a *Playboy*ban jelent meg a novella, s ennyiben maradtunk. 2024-ben, amikor a digitalizálás éppen nyolc évvel jár előrébb, újra megpróbáltam megkeresni a fantom *Playboy*-cikket, felbuzdulva azon, hogy idén egy barátnak sikerült a *Kretén Magazin* szerkesztőségébe tizenhat éves korában, 2000-ben írt olvasói levelét is felkutatnom, és abból születésnapi ajándék lett, neki a negyvenedikre. De Szent Juvenális, Narni és Antenor továbbra is rejtőzködik, ki tudja, a magyarországi rendszerváltozáskor indított mintegy háromszáz új folyóirat melyikének a lapjain. Bocsáss meg, Laci, ezzel az ajándékkal most, neked a nyolcvanadikra, nem szolgálhatok!

³ ARMSTRONG–DANIELS–MILNER eds. (2015: 211).

⁴ SZÖRÉNYI (2000).

Az igazi ajándék

Az elmúlt húsz évben azt tanultam meg Szörényi Laci munkásságából, hogy ha egy témával az embernek dolga van, az úgyis rátalál. E gondolat jegyében átnyújtok egy ismertetést E. S. Piccolomini sienai szerelmeinek egy 20. századi, rövid magyar verziójáról,⁵ bár a *Historia de duobus amantibus* szöveghagyományával és illusztrációinak vizsgálatával még nem végeztem. Egy bizonyos Kiss Aladár, aki más művéről nem ismert, sajátos átíratot készített a Pataki Névtelen szövege alapján. Munkájáról még ajánló is megjelent az *Irodalomtörténet* hasábjain.⁶ A névtelen ismertető a következőket írta róla:

A Pataki Névtelen széphistóriáját párosrímű tizenkettősökben dolgozta fel a szerző. Elhagyta belőle a lírai részeket, mellőzte a leírásokat, rövidebbre formálta a széphistória meséjét. Erkölcsi szempontból is változtatott forrásán: »Ne várja az olvasó, hogy sikamlós leírásokkal és buja, értéktelen jelenetekkel tarkítsam a mesét. Ellenkezőleg: megátkoztattam a hiú lovagot, a könnyelmű szerelmeit.« A költemény, néhány kezdetlegessége ellenére is fejlődést ígérő tehetség műve.

Először az eredetihez és a Pataki Névtelen magyar fordításához képest a narratív eltéréseket rögzítem, majd az érdekesebb részekből idézek is. Kiss Aladár munkája első énekében jelzi Zsigmond császár sienai bevonulását, és bemutatja az ünnepekre kiözönlő tömeget, köztük az attilát viselő szépséges Euriált. A második énekben bevezeti a négy hölgyet, akik között Lukrécia is megjelenik az uralkodónak hódolni. Lukrécia a császár lábához térdelve mutatkozik be, s ezt szakítja meg a tömegben keresztül odanyomakodó Euriál, aki a nyílt színen, a császár füle hallatára megvallja az asszony iránti érzéseit. Lukrécia pedig megadja neki a címét! Ezzel az eredetiben az izgalom fokozására szolgáló titkolózást, a levelekben a távolból évődés feszültségét iktatja ki történetéből az átdolgozó. Ezután a harmadik énekben egy, a tömegben korábban már megfigyelt vénasszony, bizonyos Sárga Rézi lép fel mint kerítőnő, és az eredeti latin szövegben szerepeltetett szolga, Sosias funkcióját is magára veszi.

⁵ KISS (1929).

⁶ ISMERETLEN (1930).

Rézi az, aki segít bonyolítani a szerelmesek közti levelezést, bár az eredetiben oly fontos levelek szövegét nem hozza Kiss verziója. Majd következik a gabonahordó béreslegénynek öltözött Euriál becsempészése a házba, és Menelausz elterelése az ablakon kidobott ékszeresdoboz trükkjével. Ezt az eseménysort Kiss Aladár megosztja a harmadik és negyedik ének között. Azután beszámol róla, hogy még számos alkalommal sikerül becsapnia a szerelmeseknek az egész várost, és titokban tartani viszonyukat. Zsigmond császár egy napon azonban elrendeli a „hódító seregnek” az indulást. A római multságok zajában pedig Euriálnak nem jut eszébe többé Lukrécia, és amikor a magyar sereg még egyszer átvonul Sienán, Euriál fel sem pillant Lukrécia ablakára. Az asszony, felismerve, hogy becsapták, egy utolsó sikollyal megátkozza Euriált, s a történetnek ezzel a magas hangütéssel van vége. A modern átdolgozó nem számol be róla, hogy a frank lovag később megnősült, az előszóban olvasható saját bevallása szerint⁷ ugyanis hitelesebbnek érezte, ha bűnükért mindkét felet megbünteti, nem csak az asszony szenved miatt. Kiss Aladár az eredeti színes, szövevényes és viszonylag nagy szereplőgárdát felvonultató történetet tehát mindössze öt, névvel is rendelkező szereplőt mozgató elbeszéléssé kurtítja. Nélkülöznünk kell művében a latin eredeti és a régi magyar fordítás rengeteg mitológiai utalását, s a nagy érzelmi hőfokon égő szerelmesleveleket, illetve ágyjeleneteket is.

A szórakoztató átirat nem mutatja jelét, hogy Kiss Aladár Piccolomini latin szövegét is olvasta volna, s maga az átdolgozó előszavában is a Pataki Névtelen munkáját említi forrásként. Kiss viszont magyar nyelven mintha megpróbálta volna az eredeti mű *cento*-jellegét megteremteni azzal, hogy költői áthallásokat, illetve a régi magyar irodalomból vett szókölcsonzéseket szőtt munkájába. Az átvételeket végjegyzetek formájában Kiss maga jelezte.⁸ Utalások vannak Shakespeare IV. Henrik-jének eredeti nyelvű stílusára, Kemény Zsigmond *Özvegy és leánya*, illetve Gyulai Pál című regényeire, Justh Zsigmond *Gányó Julcsa* című elbeszélésére, a Döbrentei-kódex egy helyére, az *Árgirus* *história*, valamint Arany Jánosnak a *Jóka ördöge*, a *Buda halála* és a *Toldi szerelme* című munkáiban olvasható régies szavaira.

⁷ Kiss (1929: 3).

⁸ Kiss (1929: 30–31).

Az átdolgozásnak benyomásom szerint van egy erős Arany János-i ihletettsége, szerzőjének ott zengett a fülében az Arany-életmű hangza-
sa, még ha tehetsége nem ért is fel a költőelődéhez. A mű egy négy vers-
szakos előhangszerű résszel indul, amelyből csak az első idézem.

Felbolygatlak téged, roskadozó várrom,
Örömet bizony csakis tőled várom,
Felidézlek téged rettentő erővel,
Ime a versemben máris az előjel!⁹

Ezeket követi egy-egy idézet Vörösmarty Mihálynak *Az áldozat* című szomorújátékából, illetve *A fátyol titkai* című vígjátékából. Az első idézetben Csilár a lányok szerelméről mint a férfi jutalmáról beszél,¹⁰ a másodikban pedig Hangai a szerelemről való lemondás képtelenségének ad hangot.¹¹ Az első versszakok veretes, múltba révedő hangja és az idézetek témája megadja a mű alaphangulatát.

A következő, idézésre méltó rész a sienai sokadalomból a kerítőnő, egy másik vénasszony és Euriál bemutatása, főként a leírások közt megfigyelhető kontraszt miatt. Talán nem véletlen, hogy a sárga Rézi egy bokorbabfajtának a neve (*Phaseolus vulgaris*), tekintve a sárga szín régi asszociációját a kurtizánokkal, s a Rózsa Berge is olyasmi, amit „kódnévnek” gondolhatnánk. A rosszéletű nőknek sajátos neve volt a Piccolomini-szöveg 18. századi magyar fordításában, Csenkeszfai Poóts András munkájában is. A nála előforduló Csavira és Sabina neveknek vélhetőleg a kortárs irodalmi kontextusban keresendő forrására azonban máig sem sikerült rátalálnom.

Ott volt Sárga Rézi, százesztendőss asszony,
Kora nem volt elég, hogy végkép[!] elasszon,
Ott volt Rózsa Berge, a falunak szája,
Gonosz a veséje, gonosz annak mája.

Ott volt Euriál, a tábornak szépe,
Nincsen Istennek szebb s daliásb legénye;

⁹ Kiss (1929: 4).

¹⁰ VMÖM 10 (1971: 370, 239–253skk).

¹¹ VMÖM 10 (1971: 89–80, 673–683skk).

Cifra atillája ragyog egyre messzébb,
Mondják is, súgják is: ez gyönyörű, ez szép!¹²

Bár Kiss Aladár szövege egészen rövid, a kerítőő összesen három alkalommal „kapja meg a magáét”, különösen az asszony idős kora kelt viszolygást a narrátorban. Vénsége mellett a szerencsétlen nő vak, gonosz, púpos és csak cselédnek alkalmas ebben az átdolgozásban.¹³ Ráadásul Kiss jegyzetben is megmagyarázza, hogy Sárga Rézi kiállhatatlanságát régi rokonáról, az Arany János *Jóka ördöge*¹⁴ című művében szereplő, perlekedő, zsémbes Judit asszonyról vette.

A női idősödés kritikáját még a mű főhősnője, Lukrécia sem kerülheti el Kiss Aladár tollán. Amikor ugyanis Lukrécia gyötrődni kezd Eurial távollétében, akkor ő is öregszik (a szót az eredeti kiadásban dőlttel szedték!), hervad, és megvetendővé lesz.¹⁵ Az eredeti latin szövegben, illetve a Pataki Névtelen fordításában egészen másutt, a szerelmesek hosszú levelezésének végén előforduló narratori kommentárt arról, hogy a bűnre vágyó nőt külső erő nem tudja megőrizni tisztaságában,¹⁶ Kiss Aladár ide helyezi át, s ebben a kontextusban a csúnyulás erkölcsi értelmet is kap.

Lukrécia és Gányó Julcsa nótája

Ha eljutottunk Lukrécia szépségének és tisztaságának elvesztéséig, most – a történetben visszafelé haladva – lássuk, milyen híres vagy hírhedt szépség volt Kiss Aladár Lukrécijája már Zsigmond császár Sienába érkezésekor is. Az asszony szinte dicsekedve meséli, hogy volt már férfi, aki vízbe veszett érte:

Lukrécia nevem, hallhatta fenséged,
Nem láthatott nálam szebb s jobb feleséget,
Rólam dal készült már, s szomorú e nóta,
Befulladt egy legény miattam a tóba.

¹² KISS (1929: 9).

¹³ KISS (1929: 20).

¹⁴ KISS (1929: 30, 11. jz).

¹⁵ KISS (1929: 25).

¹⁶ *Nisi suapte casta sit mulier, frustra maritus nititur apponere servantes eam. Sed quis custodiet ipsos custodes? Cauta est et ab illis incipit uxor.* MÁTÉ (2018: 227).

Nem tudott aludni, mióta meglátott,
Elfelejtett mindent, az egész világot.
Igy szól ez a nóta [...] gyászos ez a dallam,
Mint a szomorúfűz közt a lágy fuvallam.

Rólam nóta készült kolostor falában,
Festegető barát kezei közt láttam:
Üdvöz légy Lukrécja, védőm, oltalmazóm,
Tenger bú s bánat közt egyedül vigaszom.

Szeplőtlen a tested, szeplőtlen a lelked,
Édes szűz Mária örökösödik feletted.
Légy boldog Patróna, mert te üdvözültél,
És az Ő dicső, nagy lelkében épültél.

Rólam nóta készült az igricnek ajkán:
Elhagyta szüleit, elbujdosott szajhán,
Megrontja a legényt, meg a jámbor félőt,
Verje meg az isten, dobja pokolba őt!

Igy hangzik az ének, a szomorú nóta,
Az egész országban tarka-barka módra:
Rossz boszorkány vagyok, vagy a legszebb angyal,
Gondolják ők rólam, jámbor, félénk aggyal.

Ám merem mondani, hogy a legszebb nóta [...]”¹⁷

Ezen a ponton férkőzik Lukrécia közelébe Euriál, így az asszony nem folytatja a róla szóló, láthatóan többféle dal tartalmi ismertetését. Kiss Aladár szövege a női szépség kiváltotta, eltérő indulatokból táplálkozó, s ezért különböző regiszterekben megszólaló dalokat álmodik a maga Lukrécijára számára. Az idézett rész elején a magát vízbe ölő fiúnak talán nem voltak szavai, s szerelmi indulatát maga ellen fordította, bár a népdalok világában inkább megesett leányok szokták kútba, folyóba vetni magukat. A kolostorban élő, kódexmásoló barát írásban örökíti meg az

¹⁷ KISS (1929: 11–13).

által ismert legfontosabb nőideállal, a Szűzanyával azonosított Lukrécia-át. Az igricek vágánsdalokban átkozzák az elérhetetlen szépségű asszonyt. Kiss Aladár Lukréciaja tisztában van vele, hogy egy nő életéről annyi interpretáció születhet, amennyi az elbeszélő, s ugyanaz az asszony egyszerre lehet az elbeszélő hagyományban boszorkány és angyal is. Ezzel a megállapítással Kiss Aladár nőalakja sajátos módon összegzi Piccolomini eredetijének fontos jellemzőjét, a beszélő neveik által a szereplőknek kijelölt sorsot, és azt, ahogyan a latin szövegben a főhős és a főhősnő ellene megy a szerepelvárásoknak. Piccolomini szövegében a név és viselője közti morális különbség Lucretia és Eurialus esetében is parodisztikus jelentéssel bír, míg Kiss szövegében Lukrécia tényként kezeli a róla szóló elbeszélés, „a nótá” többszólamúságát.

Az itt felidézett „nóták” kapcsán Kiss Aladár egy jegyzetet tesz, amelyben Justh Zsigmond *Gányó Julcsa* című elbeszélésének egy jelenetét idézi. Előbb teljes egészében hozom a jegyzetet, majd rátérek, hogy Kiss jelenetértelmezése mennyiben eltérő az enyémtől Justh adott helyét illetően. Kiss Aladár tehát a *Befulladt egy legény miattam a tóba* sorhoz a nála 6. számú végjegyzetet¹⁸ fűzi:

A nők – különösen falun – igen büszkék a rólunk[!] készült nótára. Így például a következő jelenet, a *Gányó Julcsában*, művészi erővel és biztos érzékkel utal erre az állításra:

- A Manga András lánya vagy, úgy-e hugom?
- Az – felelt a lány röviden.
- Ismerem apádat. Györgyiekkal laktak egy házban tudom.
- Azokkal.
- Reggelig tartott a bál?
- Nem, csak az ivóban táncoltunk.
- Te is? Manga András lánya.
- Az vagyok. Gányó Julcsának is hínak. *Nóta is van rólam.*
Később pedig magát a *nóták Julcsájának* nevezi.

¹⁸ KISS (1929: 29, 6. jz).

Véleményem szerint Kiss Aladár itt a maga céljainak megfelelően, de Justh Zsigmond elbeszélésének¹⁹ teljes kontextusát figyelmen kívül hagyva választotta ki az idézetet, a főhősnőnek, Manga Julcsának a nótákhoz való viszonyát az eredetivel ellentétesen magyarázva. Justh műve egy finom lélekrajz egy büszke dohányszedő parasztlányról, aki sokáig nem vegyül férfiakkal, de amikor szerelmes lesz a módos gazdafiúba, Csepcsányi Bálintba, a fiú pedig a vagyoni különbség miatt nem veheti el, Julcsa odaveti magát az utána áhító csendőrnék, majd bukkott lányként egy idős nazarénus asszony szolgáló-ápolójának szegődik. Justh gyönyörűen mutatja be a lelki utat, amelyet a büszke lánynak be kell járnia, hogy magát és a csalódott, börtönt megjárt, nős, de boldogtalan Bálintot is megváltsa. Julcsa végül a megnyugvást megtért hívőként egy nazarénus férfi, János gazda oldalán találja meg.

Vegyük sorra azokat a jeleneteket, amelyekben kifejeződik Julcsának a róla szóló nótákhoz való viszonya. Julcsa és Bálint első találkozásakor a fiú megleszi az elég védtelen helyzetben lévő leányt, aki alig felöltözve, egyedül énekel és táncol nagynénje házában. A lány felismeri kiszolgáltatottságát, de szavai és személyisége erejével távol tudja tartani, ugyanakkor meg is ejti a fiút.

- Ott. Én az öreg Csepcsányi fia vagyok, Bálint...
- Hisz akkor, – s a leány szemei mintha felvillantak volna – nálunk részes kigyelmed.
- Hát te ki vagy?
- Manga Julcsa, a gányó Manga András lánya. Hallottad tán a hírem...
- Még az apádat is ismerem. Úrnapja óta, hogy a nagy majorba vagyok részes. A nótát is tudom, amit fújnak rólad.
- El ne mond, mert megbánod. – És a lány szemei megint felvillantak.
- Nem én. Meg nem is tudnám. [...]”²⁰

Az idézett jelenetből érthető, hogy Julcsa nem akarja hallani a róla szóló nótát, megharagudna, ha a fiú felidézné neki. Bálint is érti, hogy a szöveg sértené a lány büszkeségét, ezért elhallgat. Julcsának híre van a kö-

¹⁹ JUSTH (1905).

²⁰ JUSTH (1905: 141).

zösségben, de normaszegése ekkor még abban áll, hogy életkora ellenére nem adta még magát férfinak, erre pedig büszke.

A következő jelenetben, amikor a Julcsáról szóló nóták előkerülnek, már túl vannak a szerelembe esésen, a fiú az anyját is elviszi Mangáékhoz látogatóba, s a fiatalok részéről háztűznézőnek szánt találkozás során Bálint anyja érteti meg a szerelmesekkel, hogy miért nem fogják megengedni nekik az egybekelést. Mindketten hisznek ugyan benne, hogy a fiúnak ígért birtok nélkül is meglennének, de amikor Bálint családja kimondja, hogy a gazdag lányt kell elvennie, kapcsolatuknak vége lesz, Julcsa már büszkeségből se menne a fiúhoz. Ennek híre megy, s Julcsáról megint nóták kelnek: *Amint végigmentek a homokháti főutcán, a gazda-lányok mind összébújtak szapulni. Ez az a híres Manga Julcsa, ki a Csep-Csányi Bálintra vetette a szemét, ez az, ki azzal kérkedik, nem kell néki se pénze, se háza. – Ez az a híres gányó lány, kiről hét nótát csináltak egy takarás alatt.*²¹ Julcsa ezután sértett büszkeségében, s mert Bálintot is bántani akarja vele, odaveti magát a csendőr Tóth Andrásnak az egész közösség, és a fiú szeme láttára. Dúhe és a tobzódó éjszaka elmúltával kerül sor arra a beszélgetésre Julcsa és a nazarénus János között, amelyet Kiss Aladár szerintem szándékosan megcsonkítva idézett a maga jegyzetében. Lásuk most teljesebb formában.

- A Manga András leánya vagy, úgy-e húgom?
- Az, – felelt rá a lány röviden.
- Ismerem apádat. Györgyiékkel laktak egy házba, tudom.
- Azokkal.
- Reggelig tartott a bál?
- Nem, csak az ivóban táncoltunk.
- Te is? A Manga András lánya.
- Az vagyok. Gányó Julcsának is hínak. Nóta is van rólam.
- Ez nem érdem.
- Nem? Az se, ha az ilyen szegény ember lánya csendőrökkel mulatja át az éjszakát?
- Az meg már éppen bűnös cselekedet.
- Hát ez nem bűnös, ki ott hagyja szeretőjét s olyat vesz el, akit nem szeret?

²¹ JUSTH (1905: 173).

- Az olyan elkárhozik.
- Mit ér az nékem?
- Csak az Isten malasztja ér valamit.
- Kelmed tán hiv?
- Krisztusban hiszek.
- Én is hittem az Isten igazságában eddig. Most kiben higgyek, ha a szeretőm szavába se lehet.²²

Értelmezésem szerint eddigre, mivel bukott nőnek tartja már önmagát is, Julcsa magára veszi azt a korábban általa megvetett figurát, azt a „Gányó Julcsát”, akiről nótákat írtak. Szerintem Julcsából nem a büszkeség beszél itt, ahogy Kiss Aladár állítja, hanem elfogadja a „hírhedtség” bélyegét magán. Lelki értelemben ez a történet mélypontja, s Julcsa innen indul el felfelé a megtérés útján.

Kiss Aladár feldolgozása a sienai szerelmesek történetéből Lukrécia és Manga Julcsa nótájával érdekes állomása annak az irodalmi karriernek, amit Piccolomini novellája a magyar irodalomban befutott. A 16. századi széphistória főszereplői egyértelmű kategóriajelölő utalásokká lettek más közköltészeti alkotásokban, s „A Lucretia nótájára” dallamjelölés a szövegen is túlmutatva jelezte annak egykori elterjedtségét. Kiss Aladár Lukrécia-nótája pedig távoli visszhangként idézi meg a Collatinus felesége, és az Eurialus szeretője egyszerre két Lucretiájának emlékét, valamint a magyar irodalmi hagyományra tett hatását is. Nem nagy költői teljesítmény, de tisztelgés az előtte járó költőgenerációk felé. Akárcsak ez az írás: nem nagy tudományos teljesítmény, de tisztelgés egy nagy tudós humoros, bölcs és az irodalom hasznában kérlelhetetlenül bizakodó életműve előtt.

Források

JUSTH 1905	JUSTH Zs., <i>A pénz legendája, Gányó Julcsa</i> , Budapest, 1905.
KISS 1929	KISS A., <i>Euriál és Lukrécia, költői elbeszélés négy énekben</i> , Budapest, 1929.
VMÖM 10	HORVÁTH K. – TÓTH D. (szerk.) – BARTA J. (s.a.r.), <i>Vörösmarty Mihály Összes művei</i> , 10., Budapest, 1971.

²² JUSTH (1905: 181).

Felhasznált irodalom

ARMSTRONG–DANIELS–MILNER eds. 2015

G. ARMSTRONG – R. DANIELS – S. J. MILNER (eds.), *The Cambridge Companion to Boccaccio*, Cambridge, 2015.

ISMERETLEN 1930 Kiss Aladár, *Euriál és Lukrécia, költői elbeszélés négy énekben*, Budapest, 32 l. A szerző kiadása, Irodalomtörténet, 19 (1930/1), 29.

MÁTÉ 2016 MÁTÉ Á., Guyda Armstrong, Rhiannon Daniels, Stephen J. Milner (eds.): *The Cambridge Companion to Boccaccio*, Cambridge, Cambridge University Press, 2015, 256 l., Helikon. Irodalom- és Kultúratudományi Szemle (2016/4), 648–649.

MÁTÉ 2018 MÁTÉ Á., *Egy kora újkori sikerkönyv története. 15–16. századi szövegvariánsok és fordítások Eneas Silvius Piccolomini Historia de duobus amantibus című szerelmes regényéből*, Budapest, 2018.

SZÖRÉNYI 2000 SZÖRÉNYI L., *Pinaszór és Trianon*, in: Delfinárium: filológiai groteszkek, Miskolc, 2000, 219–220.

Nothing New Under the Sun: *Euriál and Lukrécia* Adapted to Verses by Aladár Kiss (1929)

The paper discusses a 20th-century Hungarian adaptation in verses of E. S. Piccolomini's Historia de duobus amantibus. The author of the adaptation was an otherwise unknown poet, by the name of Aladár Kiss. Taking as a starting point one of Kiss' notes to the text, the paper focuses on fictitious songs written about Lukrécia, the female protagonist of the story, comparing her attitude towards such songs with the mentality of another fictional female character, Julcsa Manga, created by a late 19th-century Hungarian novelist, Zsigmond Justh.

Keywords: Piccolomini, Eurialus, Lucretia, Aladár Kiss, oral tradition, Zsigmond Justh, *Gányó Julcsa*

SZÁSZ KEVE

A Sárkány, a nyúlfarok, meg valami vacak – Pillanatképek egy kézirat megtalálásának és kiadásának folyamatáról

A cikk két levél és egy könyvtári köszönőlevél segítségével kíséri végig egy humanista kézirat útját annak megtalálásától egészen kiadásáig. Sárkány Oszkár (1912–1943) 1936-ban talált rá Elias Corvinus Ioannis Hunniadae res bellicae contra Turcas című panegyricusára. A tehetséges fiatal bohémista a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjával kutatott az ÖNB-ben, amikor felfedezte a tárgyalt kéziratot. Az első idézett levélben tudatta barátjával, Tarnói Lászlóval, hogy rálelt a műre. A második levelet kollegája, Bartoniek Emma írta neki, aki utánanézett a kiséposznak, hogy igazolja a mű korábbi ismeretlenségét. A harmadik dokumentumot pedig a Bécsi Egyetem Archivuma küldte Sárkánynak, hogy megköszönje a nyomdából frissen kikerült kritikai kiadás számukra küldött tiszteletpéldányát.

Kulcsszavak: Sárkány Oszkár, Bartoniek Emma, levelezés, Elias Corvinus, Ioannis Hunniadae res bellicae contra Turcas, OSZK Kézirattár Fond 384.

„Kedves Laci,

Bocsáss meg, hogy idáig nem írtam, de hiszen te sem válaszoltál valami túlságosan hamar az én levelemre. [...]”

Jelen tanulmány három oldalról is köthető Szörényi tanár úrhoz. Egyfelől egy eposz kéziratának napvilágra kerüléséről szól, másfelől ezen eposz Hunyadi Jánost élteti. Ráadásul a mű a BSMRAe-sorozatban jelent meg annak idején, amelynek a Tanár úr jelenleg is szerkesztőségi tagja. A fenti levélből származó idézet azonban a látszat ellenére nem annak a Lászlónak íródott, akit e kötet éltet. Azt ugyanis 1936. december 3-án Sárkány Oszkár címezte Tarnói Lászlónak¹ Bajára a Petőfi Sándor utca

¹ Sajnos TARNÓI kilétéről nem találtam információt.

50. szám alá.² A géppel írt levél az OSZK-ban található Sárkány-hagyaték részét képezi (Fond 384.). A hagyaték négy doboznyi anyagot tesz ki, az idézett levelet a 2. számú doboz tartalmazza.

Ráadásul jelen tanulmány középpontjában nem is Tarnói László, hanem a feladó: ifj. Ilencfalvi Sárkány Oszkár (1912–1943) áll, Elias Corvinus Hunyadi-eposzának közreadója. A Sárkány-család fájának gyökei igen mélyre nyúlnak: a család tagjai az Ákos-nemzetségből származtak, legalábbis egy 1426-os keltezésű perbeli genealógia tanúsága szerint.³ A nemzetség ilencfalvi ága a 17. században vált hivatalosan külön a többitől.⁴ A nemesi cím megerősítése mellett Ferenc József új címert is adományozott a frissen iktatott ágnek.⁵

Ifj. Sárkány Oszkár 1912. október 9-én született Budapesten. Középiskolai tanulmányait a krisztinavárosi Verbóczy Gimnáziumban végezte. Már fiatalon beszélt németül és szlovákul. Ehhez tanulta hozzá a középiskolában a franciát, illetve az angolt (egy amerikai diákkal levelezett).⁶ 1934-ben, a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetemen⁷ szerzett magyar-francia szakos tanári diplomát. 1935. április 23-tól végzett (az akkori szokásoknak megfelelően ingyen) alkalmi, illetve gyakornoki

² Feladó: dr. Sárkány Oszkár, VII. Museumstrasse 7., Collegium Hungaricum, Wien. A borítékpapíron dombornyomással „Bernhard Stern Wien I. Himmelpfortgasse 1.” olvasható. SÁRKÁNY előszeretettel vásárolta és használta ezt a borítékot, amíg a Collegiumban tartózkodott.

³ A kérdéses okiratot a Batthyány-család köpcsényi levéltárában őrzik, a családfa élén a „Bartolomeus de Genere Ákuss de Ákuss-Háza” név olvasható. „Czimerük: a pajzs kék mezejében arany koronából kiemelkedő koronás meztelen női alak hosszú arany hajjal; felemelt balkezeiben vörössárga almát tart, melybe egy, a női alakot körülövező zöld sárkány beleharapni készül; zárt sisak; sisakdisz a pajzsban levő női alak kigyó nélkül; takarók: kék-arany.” Vö. KEMPELEN (1911).

⁴ „A családból S. József, a budapesti ítélőtábla alelnöke 1887. febr. 7. és S. Sámuel ev. püspök 1897. febr. 3. nemességének megerősítése mellett az »ilenczfalvi« előnév adományozásában részesültek.” Ld. KEMPELEN (1911).

⁵ „A család a következő czimert használja: kék pajzsban, farkába harapó zöld sárkány kardot tartó vörös ruhás kart fon körül; sisakdisz: aranysujtásos vörös ruhás, forgóval ellátott vörös fityegős barnakucsmás növekvő vitéz jobbában kardot tart; takarók: vörös-ezüst, kék-arany.” Ld. KEMPELEN (1911).

⁶ Sárkány francia- és angol nyelvvel való élő kapcsolatának ékes bizonyítéka azon nem csekély számú levél, amelyeket szintén a hagyaték őriz idegennyelvű levelezésének tanújaként.

⁷ Ma: Eötvös Loránd Tudományegyetem.

munkát Budapesten, az Országos Széchényi Könyvtárban. Másfél év múltán, 1936. november 7-én kapott fizető állást a könyvtár falai között. Ez idő tájt azonban éppen Bécsben tartózkodott: Fitz József főigazgató támogatásával ösztöndíjat kapott a Collegium Hungaricumba. Az 1936/37-es tanévre szóló lehetőséget kihasználva az ÖNB-ben kutatott. Hazaérkezve, már az OSZK munkatársaként folytatta tudományos tevékenységét a cseh irodalom területén. 1939-ben feleségül vette Hamar Erzsébetet. Felfelé ívelő tudományos pályáját sajnálatos módon akadályozta, hogy 1939-ben miniszteri rendelettel Rimaszombatra, majd Nagykállóra helyezték, hogy ott középiskolai tanárként tevékenykedjen. Fitz csak két év múlva tudta elérni, hogy Sárkány visszatérhessen a könyvtárba.⁸

Sárkányt 1942 áprilisában hívták be katonának, méghozzá a tápiószügyi 402-es Különleges Büntető Munkásszázadhoz osztották be felügyelőnek a zsidó munkaszolgálatosok mellé.⁹ 1943-ban, a voronyezsi áttörés során vesztette életét tisztázatlan körülmények közt. Felesége egy ismeretlen katona beszámolója nyomán egy olyan történetet adott tovább, amely szerint a munkaszolgálatosok Kostenkiben egy pincében rendezkedtek be. Amikor a frissen odaérkező németek azzal a felkiáltással, hogy zsidók, ki akarták tenni őket a pincéből, Sárkány azt találta felelni, hogy ők nem zsidók, hanem *lerongyolt magyar honvédek*, és nem mennek el, mert ők voltak ott előbb. Erre puskatussal leütötték. Mikor a front arrébb vonult, egy Sárközy Gyula nevű bajtársa maradt a még eszméletlen Sárkánnyal. Többet nem tudunk róluk.

Sárkány fiatalon bekövetkezett, tragikus halála egy kivételesen ígéretes tudományos karrier fonalát vágta el. Rövid pályafutása ellenére azonban Sárkány Oszkárnak köszönhetjük, hogy egy rendkívül érdekes eposzának felfedezésével és kiadásával Elias Corvinus munkásságára irányította a figyelmet. A dolgozat elején idézett levél ugyanis kis kihasználással a következőképpen folytatódik:

[...] Ettől függetlenül találtam egy ismeretlen cseh humanistát, bizonyos Elias Corvinust, aki igen érdekes epikus költeményt írt latinul

⁸ Vö. MÉL (2001). SÁRKÁNY Oszkár életéről bővebben ld. BERKES (1998).

⁹ BERKES valószínűsíti, hogy az ágyútöltekeknek szánt egységbe való beosztás mögött az állhat, hogy a politikai véleményét véka alá nemigen rejtő, németellenes SÁRKÁNY 1942. február 27-én fellépett a pesti Vigadóban Hont Ferenc antifasiszta szavalóestjén. BERKES (1998: 108–110).

Hunyadi Jánosról. Már most ezt ki kell adni. Ehhez le kellett másolnom az egészet, életrajzot kell írnom, jegyzeteket kell készítenem – ez megint elvesz egy csomó időt. Most ezzel kapcsolatba rádióelőadást is kell tartanom, hogy a kiadáshoz pénzt is szerezzek – nem én adom ki, de hozzá kell járulnom, a kiadó igen jó cég: Teubner, Leipzig. Képzelted, hogy ilyesmivel nem foglalkozom éppen szívesen, de hát nem hagyhatom heverni az ilyesmit, mert mindig kínozni fog a gondolat, hogy majd más kiadja helyettem s a dicsőség, már ami dicsőség itt lehet – másnak jut. Ezen kívül van még egy egész csomó apró adatom, melynek utána kellene nézni, melyből kis adatközlések lehetnek – mind a humanista korból. Az ilyesmi rengeteg időt elvesz s lesz belőle egy nyúlfarknyi cikk. De most forgatnom kell a nevemet, ez amolyan kötelességféle. Állítólag, most fölfelé haladok tudományos pályámon – ezt Gaál Pista írja, aki a decemberi számba is akart tőlem valami hosszabb cikket hozni, én azonban már nem tudtam vállalni. A Minervába is kellett írnom valami vackot¹⁰ stb. [...]

Miután cikkem tárgyát megjelöltem, itt kell sort kerítenem arra, hogy kiindulópontjára is rámutassak. Ez pedig a fenti levélrészletben említett „igen érdekes epikus költemény”, a *Ioannis Hunniadae res bellicae contra Turcas* című panegyricus. Ahogyan Sárkány bohemista kutatásai során akadt rá a Hunyadi János törökellenes tetteit hirdető 1072 soros dicsőítő eposzra, jómagam Corvinus¹¹ eposzáinak kutatása során bukkantam rá a fenti levélre, miközben esetleges információmorzsákat kerestem a kritikai kiadás elkészítőjének hagyatékában.¹²

¹⁰ Akármilyen is volt az említett „vack”, végül meg sem jelent a *Minervában*. Vö. GALAMBOS (1976).

¹¹ Elias Corvinus egy kevésbé ismert 16. századi humanista költő. 1537-ben született Joachimstahlban, majd szép közéleti pályát futva be, hatvanöt évesen, 1602. december 2-án, Bécsben halt meg. Életről, kapcsolatairól és munkásságáról ld. BARLAY (1997), SÁRKÁNY (1937) és SZÁSZ (2024).

¹² Azt már csak később konstatáltam, hogy három igen tömör bekezdésben érintve a panegyricus felfedezését, BERKES is említést tesz a TARNÓinak írott levélről, illetve röviden bemutatja Corvinust is. Mialatt azonban a humanista életrajzát (talán nem áll messze az igazságtól, ha azt mondjuk, kapkodva) felvázolja, két hibát is ejt. Egyrészt azt állítja, hogy Elias Corvinus eredeti neve Michael Rab volt. Ez nem igaz, bár eredeti vezetékneve valóban Rab, Michael Rabnak a humanista apját hívták (édesanyja Magdalena Phlug). Másrészt BERKES azt írja, hogy Corvinus részt vett a lepantói ütközet-

A következő pillanatképre ugorva tekintsünk meg egy részletet egy Sárkánynak írt másik levélből. E levél feladója Bartoniek Emma volt, a kézzel írt levél 1936 novemberében kelt, és arról tanúskodik, hogy az OSZK két munkatársa értekezett egymással a Sárkány által éppen feldolgozás alatt álló műről:

Amit a 9878 sz. kéziratban lévő Corvinus Elias féle Hunyadi-versről ir, igen érdekelt, utánanéztam Apponyinál, nincs róla semmi nyom. Azonban F. ből¹³ 75 Sch.-t nem hiszem, h. ki lehetne csalogatni fény képre. Egyébként nem vagyok ezen ilyen művekből kellőképp tájékozva, lehet, hogy Vajthóékat¹⁴ érdekelné! Ha a Kszemle eddigi formájában még fennállana, ott közölhetne róla tanulmányt, esetleg idézeteket. Azonban a Könyvszemle most már csak egyesületi »közlöny« és nem többé könyvtárunk tudományos folyóirata. Nyugodjék békében!

A levél szintén a Sárkány-hagyaték részét képezi, az 1. számú dobozban található. A levél második mondatától kezdve Bartoniek valószínűleg azon munkálatokban való együttműködésükkel kapcsolatosan ír, amelynek köszönhetően végül 1942-ben megjelent a Jókai-kódex facsimile kiadása.¹⁵ Nem tudni, hogy végül Sárkány megkapta-e a 75 schillinget a fényképezésért (bizalmat szavazva Bartoniek megérzéseinek, efelől legalábbis kétségeink lehetnek), mindenesetre engedték meg,

ben. SÁRKÁNY szövegének kérdéses helye (amelyből BERKES is dolgozott) a következőképpen hangzik: [...] (...*Quietam vitam perosus a 1572. iterum mari contra Turcas pugnat;*) *victoria ad Naupactum (Lepanto) parta ad carmen heroicum de Ioanne Hunniade* [...] *componendum maximi momenti erat* (SÁRKÁNY [1937: 1]). Valószínűleg a nyakatekert központosítás és az időrendi ugrások (sorban: Lepanto–Corvinus katonáskodik–eposz író) miatt nem vette észre BERKES, hogy Corvinus 1572-ben harcolt, ami lehetett bár tengeri összecsapás, de semmiképpen sem a nevezetes lepantói ütközetéről van szó!

¹³ Itt vagy dr. Fritz Józsefről, az OSZK főigazgatójáról, vagy a kiadáson dolgozó csapat egyik tagjáról van szó, de sajnos egyelőre egyiket sem tudom alátámasztani.

¹⁴ Vajthó László (Nagymajtény, 1887–Kecskemét, 1977) irodalomtörténész, műfordító, szerkesztő, pedagógus, az irodalomtudományok kandidátusa (1952). 1920–1925 között abban a Verbőczy Gimnáziumban tanít, amelynek padjait akkoriban koptatja Sárkány diákként. Vö. MÉL (2001).

¹⁵ A facsimile a Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete és a Stockholmi Magyar Intézet kiadásában jelent meg 1942-ben Budapesten. Sárkányt a magyar írók közül kiemelten foglalkoztatja Jókai, vö. BERKES (1998).

hogy némi kajánsággal mutassak rá arra, hogy amikor a kódex kiadásának előszava az OSZK munkatársaiként egymás után élteti a munkálatokban segédkező „dr. Bartoniek úrnőt és dr. Sárkány Oszkár urat”,¹⁶ az előszót író Pais Dezső Sárkánynak külön megköszöni a „fényképezés nem csekély fáradsággal járó felügyeletét”.

Az Elias Corvinus munkájából készült kritikai kiadás végül a következő évben, 1937-ben jelent meg a Juhász László által alapított BSMRAE-sorozatban. Utolsó pillanatképpnek talán nincs is megfelelőbb, mint az alábbi gépelt visszaigazoló köszönőlap a Bécsi Egyetem Archívumától. A levélben az Archívum Sárkánynak a frissen elkészült kritikai kiadás tiszteletpéldányáért mond köszönetet:

Archiv der Universität Wien

Wien, am 4. 11. 1937.

571.

Sehr geherter Herr!

Das Archiv der Universität bestätigt heimit den Einlauf eines Exemplares Ihrer Ausgabe von E. Corvinus, Joannis Hunniadae res bellicae contra Turcas und bittet Sie hiefür seinen besten Dank entgegennehmen zu wollen.

Der Universitätsarchivar:

[olvashatatlan az aláírás]

Oberstaatsarchivar

Végezetül pedig álljon itt az emlegetett eposz első néhány sorának általam készített műfordítása.

Elias Corvinus: Hunyadi János törökök elleni háborús tetteiről

Harcokat át a habok mezsgyéjén, vérteli véget,
Hogy lemerült Szelimék flottája a jóni habokba,

¹⁶ „Midőn e kiadványunkat útjára bocsátjuk, köszönetünket kell kifejeznünk [...] dr. Bartoniek Emma úrnőnek, aki a kódex használatában és megvizsgálásában a legnagyobb készséggel támogatott bennünket, továbbá dr. Sárkány Oszkár úrnak, aki nemcsak a kódex tanulmányozásából vette ki a részét, hanem a kiadás alapjául szolgáló fényképezés során vállalta a nem csekély fáradsággal járó felügyeletet is.” SZABÓ (1942: viii).

És a keresztények hogyan adtak imát az Atyának:
 Zengjétek, ti olasz költők és mind vele gallok!
 Ó, jajj, önnön vér ellen rohanó haza sok száz 5
 Évnyi sanyar sorsát ritmusba ti illesszétek,
 S mind csak, amit párkák eme kornak előre sodortak!
 Engem közben a partján fekvé megihlet az Ister,
 Elfolyván osztrák dombok mellett csavarogva,
 Nem feledő pannon földnek múltját lejegyezni, 10
 Hunniades erkölcséről, nagy tetteiről is
 Írni, hisz ő a nevét ős hun népig viszi vissza,
 S rajtuk erős kézzel méltán gyakorolja uralmát.
 Légy jelen új bizalom, legjobb őrző, te, Rudolphus!
 Néked Atyánk a külön jogot és augustusi ékét 15
 Adta magyar honnak, s megtett vezetőnek e mindig
 Győztes népen a mindenség roppant vezetője.
 Itt én nagy fényű híret, sok hős haditettét
 És országaidért hogy mennyit mert nagy erénnyel,
 Elmondom, s átirom az égből Hunniadásnak 20
 Ékes példáját – maradandót minden időkből.
 Nem méltatlan a dal, hisz az ősök erénye, a hősök
 Szíve elé ha teszik, fenségesen édes erővel
 Ösztönöz, és rokon indulatot gerjeszt fel a szívben.
 Így ikerugrással juthat fel az égig az apróbb. 25
 Jöjj hát most, és adj lelkünknek erőt te, Rudolfus!
 Mert bizony ő nem akármilyen ősökkel dicsekedhet,
 Sőt, pompás nemzetség őseitől van a vére:
 Római népből Corvinusszal névben egyenlő,
 Ritka erényében szintén, és visszavezette 30
 Pannonföld döllyfős népéhez a bajnoki merszet.
 Kincsektől boldog módon, hírnév-zuhataggal
 Pompázik. Harcban, s egyformán államügyekben
 Képzetten vállal fenséges terhet a sorstól,
 És mind messzebb, messzebb röpteti égbe a végzet.

Források

- ADUW 1937 ARCHIV DER UNIVERSITÄT WIEN, *Levél Sárkány Oszkárnak*, gépirat, OSZK kézirat, Fond 384, 1937.
- BARTONIEK 1936 BARTONIEK E., *Levél Sárkány Oszkárnak*, kézirat, OSZK kézirat, Fond 384, 1936.

- SÁRKÁNY 1936 SÁRKÁNY O., *Levél Tarnói Lászlónak*, gépirat, OSZK kéziratár, Fond 384, 1936.

Felhasznált irodalom

- BARLAY 1997 BARLAY Ö. Sz., *Elias Corvinus és magyarországi barátai*, Magyar Könyvszemle, 4 (1997), 347–353.
- BERKES 1998 BERKES T., *Sárkány Oszkár. Egy "apollonista" tudós derékba tört élete*, Irodalomtörténeti füzetek 143, Budapest, 1998.
- GALAMBOS 1976 GALAMBOS F. (szerk.), *Minerva 1922–1940, Pannonia 1935–1943, Műhely 1937–1942: Három pécsi tudományos folyóirat repertórium*, Budapest, 1976.
- KEMPELEN 1911 KEMPELEN B., *Magyar nemesi családok* 9, Budapest, 1911.
- MÉL 2001 KENYERES Ágnes (főszerk.), *Magyar életrajzi lexikon*, 2001, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/>, 2024. 12. 13.
- SÁRKÁNY 1937 SÁRKÁNY O. (szerk.), *Ioannis Hunniadae res bellicae contra Turcas*, Lipcse, 1937.
- SZÁSZ 2024 SZÁSZ K., *Egy elfeledett panegyrikus előképei – Elias Corvinus: Ioannis Hunniadae res bellicae contra Turcas*, Antikvitás és Reneszánsz, 12 (2024/2), 19–38.
- SZABÓ 1942 SZABÓ D. (szerk.), *Jókai-kódex*, Codices Hungarici 1, Budapest, 1942.

The Dragon, the Tail of the Rabbit and something Wretched: Insights into the Discovery and Publication of a Manuscript

The article follows the journey of a humanist manuscript from its discovery to its publication, with the help of two letters and a thank-you note from a library. In 1936, Oszkár Sárkány (1912–1943) came across Elias Corvinus' panegyric bearing the title Ioannis Hunniadae res bellicae contra Turcas. The talented young researcher discovered the manuscript in the ÖNB, while being on a scholarship awarded by the Collegium Hungaricum in Vienna. In the first quoted letter, Sárkány informed his friend, László Tarnói about the discovery of the manuscript. The second letter was written to Sárkány by his colleague, Emma Bartoniek, who proved that Sárkány's discovery was indeed a work previously unknown to the scholarly community. The third document is sent to Sárkány by the archives of the University of Vienna, thanking him for the copy of the critical edition, fresh off the press.

Keywords: Oszkár Sárkány, Emma Bartoniek, correspondence, Corvinus Elias, *Ioannis Hunniadae res bellicae contra Turcas*, Manuscript repository of National Széchényi Library, Fond 384.

VÍGH ÉVA

Medvevilág áthallásokkal Dino Buzzati tanmeséjében

A 20. századi olasz irodalom egyik legjelentősebb képviselője, Dino Buzzati La famosa invasione degli orsi in Sicilia (Medvevilág Szicíliában) című tanmeséje általános erkölcsi és politikai mechanizmusok láttelepe. A mesés és fantasztikus elbeszélő ívhez társuló reális politikai sík a zoomorf valóság teljesen emberi perspektíváját adja vissza egy sajátos medve-optikán keresztül. A tanulmány azokra az áthallásokra fókuszál, amelyek a zoomorf ember morális attitűdjét vizsgálják.

Kulcsszavak: Dino Buzzati, Medvevilág Szicíliában, állatmese

Egy születésnap köszöntő témája egyrészt lehet egy olyan korszakhoz, témához, műfajhoz, szerzői munkássághoz kötődő tárgykör, amely az ünnepelt kutatásaihoz illeszkedik. Nehezen találnánk olyan korszakot, témát, műfajt, neolatin vagy bármilyen nyelvű irodalmi alkotást, szerzőt, amelyről-akiről Szörényi László ne tudna véleményt alkotni, vagy ne tudná őket bölcsen kontextualizálni. Lemondva egy viszonylag könnyű feladról, azaz valamely kutatási területhez való kapcsolódásról, most egy olyan tanmeséről írok, amelyet az ünnepelt reményeim szerint örömmel fogad, hiszen a szereplői Laci kedvenc állatalakjai, a medvék: bölcsék és oktondik, kedvesek és gonoszok, bátrak és puhányok, akár az emberek. A szóban forgó, egy „régestelen-régi” korba helyezett mesében Dino Buzzati medvevilágát ismerjük meg: zoomorf és antropomorf alakok keverednek, általános politikai és erkölcsi elvekkel szembesülünk, amikor a medvék meghódítják Szicília síkságát.

A 15. századi magyar, pontosabban budai felmenőkkel rendelkező Dino Buzzati a múlt század olasz irodalmának egyik legjelentősebb képviselője, és – a fordítók érdeklődésének hála – életműve jelentős ré-

sze magyarul is olvasható. A talán leghíresebb regénye, a *Tatárpuszt*a megjelentetése után öt évvel, 1945-ben, először képregény formájában adta ki a *La famosa invasione degli orsi in Sicilia* című tanmeséjét, apológiáját (Barna Imre remek fordításában a *Medvevilág Szicíliában* címmel), amely mindmáig nemcsak nyomtatott formában, de színházi feldolgozásban és 2019 óta rajzfilmként is sikert arat.

A könyv Szicília hegyeiben, Leonzio király irányítása alatt élő medvék történetét meséli el, akik egy különösen zord tél során táplálék nélkül maradnak, s ezért úgy döntenek, hogy túlélésük érdekében levonulnak a hómentes, melegebb síkságra (ne kérdezzük, miért nem aludtak téli álmot...). Leonzio (a magyar fordításban Leander) titkon abban is reménykedik, hogy a tizenhárom évvel korábban vadászok által elrabolt fiát, Tonio (Tóni) medvebocsot is megtalálja ott. A síkságot azonban a Granduca (Nagyherceg) uralja, így a medvék kénytelenek felvenni a harcot a Szicíliai Nagyhercegséggel. A Nagyherceg a medvék ellen küldi seregét, ám ők a legügyesebb harcosuk, Babbone (Bubus) medve hógolyóival menekülésre készítetik az ellenfelet. Itt kerül a képbe De Ambrosiis (Ambróziusz) professzor, mágus és asztrológus, akit a Nagyherceg elzavart udvarából, mert rossz hírt prognosztizált, amikor a hegyekből támadó ellenséges had érkezését jósolta. Hogy visszaszerezze hivatalát, varázspálcájával meg akarta állítani a medvéket, ám a Nagyherceg gyors megfutamodása nem tette ezt lehetővé. A győztes medvék az ellenséges táborban lakmároznak, hozzájuk csapódik De Ambrosiis, ám hajnalban a Nagyherceg visszatér és szövetségese, Molfetta urának vad-disznóseregével próbál győzelmet aratni a medvéken. De Ambrosiis a csata hevében rádöbben: vagy maga is odavész, vagy eltünteti a vad-disznósereget. A józan eszére hallgat... Egy sor újabb viszontagság után a medvék eljutnak a Nagyhercegség fővárosába, ahol Frangipane (Frangepán) medve zseniális hadi találmányainak köszönhetően győzedelmeskednek. A győzelem végső mozzanata, amikor Leonzio medvekirály és néhány híve betör az Excelsior színházba, ahol a Nagyherceg élvezi a tiszteletére rendezett díszelőadást, amelyen Tonio medvebocs is fellép kötél táncosként. Leonzio azonnal felismeri fiát, ám a Nagyherceg bosszúból lelövi a mackót, halálosan megsebesítve, erre Leonzio társai

megölik a nagyherceget. De Ambrosiis professzor azonban varázslatával meggyógyítja Toniót.

Így kezdődött Leonzio uralma a város felett, amelyet egy ideig a medvék és az emberek békés együttélése jellemez. Az évek múlásával azonban a medvék kezdik elveszíteni erkölcsi tartásukat, egyre inkább emberi szokásokat vesznek fel (ruhaviselés, ivás, szerencsejáték, rablás, hatalmi harcok). A kamarás, Salnitro (Salavári) medve áll ennek a folyamatnak a hátterében: szerencsejáték-barlangot nyit (amelyben majd Leonzio meglepi fiát, Toniót is), és vad partikat szervez egy rejtett helyen. A hatalomszomjas kamarás végül álnokul halálosan megsebesíti Leonziót, amikor az a híveivel együtt kimegy a tengerre, hogy megküzdjön a várost fenyegető szörnyű tengeri kígyóval; Salnitrot viszont megöli Gelsomino (Jázmin) medve, aki észreveszi a kamarás cselszövéseit. Halálos ágyán Leonzio király arra kéri a medvéket, hogy hagyják el a várost, emberi szokásaikat és a gazdagságukat, amelyek megrontották őket, és térjenek vissza a hegyekbe, ahol természetes nyugalomra lelnek. A medvék tiszteletben tartják akaratát és örökre elhagyják a romlott emberi társadalmat.

Ami a szicíliai medvekaland létrejöttét illeti, képregény formában a *Corriere della Sera* gyerekeknek szánt, *Corriere dei Piccoli* 37. évfolyamában, 1945. január 7-én jelent meg első fejezete, akkori címével: *La famosa invasione degli orsi* (A medvék hírneves inváziója).¹ A képregényben a posványos toszkán tengerközeli síkságon, a Maremmán játszódó történet a 7. résznél abbamaradt, amikor a medvék elfoglalták a nagyhercegséget és ünnepelték a győzelmüket (1. ábra). A lap hasábjain e szavakkal ért véget egy időre a történet:

Így kezdődött a csodálatos öröm légkörében a medvék uralma, amelyről sajnos keveset vagy semmit sem tudunk. Hiába faggattuk erről a régi mesemondókat, történelemtanárokat, hiába kutattunk éveken át a legbecsesebb könyvtárakban: egy szót, a legcsekélyebb hírt sem kaptunk róla. Mi azonban tovább kutatunk: ki tudja, talán egyszer ez a régi történet is ismertté válik.²

¹ A történet és a rajzok születéséről maga BUZZATI (2006: 53) mesél.

² *Corriere dei Piccoli*, 37 (1945/7).

1. ábra

Egy hónapra rá Buzzati hírt kaphatott a medvék uralmára vonatkozó fejleményekről: vagyis nem tudni, vajon szerkesztőségi döntés vagy saját elhatározás következtében, mindenesetre folytatódott a medvék története a lap hasábjain. A második rész *Vecchi orsi, addio!* (Isten veletek, öreg medvék!) címmel április 29-én ért véget befejezetlenül. Mivel Buzzati grafikusként is ismert és elismert volt,³ nem meglepő, hogy a medve-történet valamennyi színes ceruzarajza az ő keze munkáját dicséri.

Regényként, a két rész egybefonásával, némileg átdolgozott és természetesen befejezett formában először 1945 végén a Rizzoli kiadónál jelent meg a mesék története, továbbra is Buzzati illusztrációival. A történet színhelye Toszkána helyett Szicília lett, és a gyászos eseményektől eltekintve ironikusabb hangvételt kapott a mese. A *La famosa invasione degli orsi in Sicilia* (*Medvevilág Szicíliában*, hogy a magyar fordítás címét használjuk) azonnal nagy közönségsikert aratott. Azóta számos kiadása és fordítása jelzi a (nemcsak) gyermekeknek szóló medvekaland népszerűségét és helyét a 20. századi olasz irodalom klasszikusai között.⁴ Dino Buzzati

³ Érdemes idézni az író-festő BUZZATI ezzel kapcsolatos vallomását: „A helyzet a következő: egy kegyetlen félreértés áldozatának érzem magam. Festő vagyok, aki hobbiból, sajnos meglehetősen hosszú ideig, író és újságíró is volt. A világ azt hiszi, hogy ez fordítva van, és a festményeimet ezért nem tudják komolyan venni. A festészet számomra nem hobbi, hanem a mesterségem, számomra az írás a hobbi. De végső soron a festészet és az írás számomra ugyanaz. Akár festek, akár írok, ugyanazt a célt követem, ez pedig: történetek mesélése.” BUZZATI (2013: 143).

⁴ A további kiadásokról ld. CAVALMORETTI (2010: 27–35).

pályafutása egyébként a *Corriere della Sera* újságírójaként indult, és e tevékenységével haláláig nem hagyott fel, s cikkeiben, számos elbeszélésében is főszerepet játszanak az állatok. Lapja hasábjain gyakran állatvédőként is hangot adott a fauna iránti tiszteletének.⁵ Feltehetjük a kérdést: miért éppen a medvék lettek a főszereplői a szicíliai kalandnak, ha annyi más állatról is írt, ha annyi figyelmet szentelt az állatok viselkedésének?

Véleményem szerint Dino Buzzati számára, természet- és állatszeretete mellett, zoo-szimbolikai jártassága és etológiai érzéke lehetett a motiváció, hiszen a medve – nemcsak a gyermekek kedvenc plüssmackója – sok tekintetben a legantropomorfabb állat: képes felegyenesedve járni, ülni, akár egy ember, átölelik egymást, könnyen szelídíthető, az emberhez hasonló (akár szexuális) szokásai miatt is könnyen lehetett azonosítani a humán fajjal. A medve egyébiránt egészen más szerepet töltött be a kora középkori gondolkodásban, és teljesen más megítélés alá esett, mint manapság. Európában sokáig az állatok királya nem az oroszlán, hanem a medve volt, csodálták, tisztelték, az ember rokonának tekintették. A keresztény középkori „trónfosztásáról” most részletesen nem értekezünk,⁶ ám érdemes hangsúlyozni, hogy szimbolikus értelmezésében a hét főbűn közül a paráznasággal és főleg a haraggal azonosították, de az újszülött bocsait nyalogatva alakító, formáló medve egyebek mellett a nevelés és a kreativitás, a tudósi alkotói folyamat pozitív jelképe is.⁷ A népmesék medvéiről nem is beszélve, Buzzati számára az antropomorf tulajdonságokkal rendelkező medve jelképezhette tehát legjobban a zoomorf embert.

A tanmeseirodalom az aiszóposzi mesék óta előszeretettel épít az állatok szimbolikus szerepére. A *Medvevilág Szicíliában* ötvöz népmesei elemeket is (mágus, varázspálca, rém, mumus, szellemek), de maga a

⁵ BUZZATI két kötetből álló, *Bestiario* c. posztumusz műve a *Corriere della Sera* hasábjain 1933 és 1971 között publikált cikkeit és elbeszéléseit tartalmazza (vö. BUZZATI [2015]). Az első kötetben (alcímének megfelelően) *Kutyák, macskák és más állatok* a főszereplők hetvenegy elbeszélésben, míg a második kötet *Az állatvilág ábécéjét* tartalmazza kilencvenegy történettel. Ez utóbbiban három cikk foglalkozik a medvével, az utolsó a Trentinóban mindmáig elterjedt legendát, a 4. században élt Szt. Romedius és az általa meglovagolt medve esetét dolgozza fel.

⁶ A medve „trónfosztásáról” ld. PASTOUREAU (2007).

⁷ Szimbolikájáról részletesebben vö. VÍGH (2019: 226–229).

mesés fikció nagyon is valóságos helyzetelemzésre épül.⁸ Érdeemes emlékeztetni, hogy Orwellnek a totális diktatúrák működési mechanizmusát tökéletesen ábrázoló, először szintén 1945-ben megjelent *Állatfarmja* és Buzzati medvevilága közötti találkozási pontok az állatvilág optikája révén egy fordított perspektíva elfogadását teszik lehetővé, feltárva ezzel egy társadalom és egy korszak bűneit és ellentmondásait. Nyilvánvaló, hogy mindkét mű – az akkori idők drámai valóságával, a háborúval a háttérben – általános erkölcsi és politikai mechanizmusok láttelele.

Dino Buzzati *Medvevilág Szicíliában* című könyvének fenti rövid tartalmi ismertetése nyilvánvalóan nem enged bepillantást a cselekmény részleteibe, a meseszöveg során kiteljesedő medvetulajdonságok taglalásába, nem nyújt teret a hatalmi játszmák erkölcsi-politikai felvázolására vagy Buzzati stílusának érzékeltetésére, mindazonáltal néhány szempont hangsúlyozásával utalhatunk azokra az áthallásokra, amelyek a medvék közvetítésével az ember és a társadalom jellemző alakulását és átalakulását illusztrálják. Mint minden tanmese, a szicíliai medvék kalandja is tanulsággal, sőt több morális-politikai következtetéssel egészülhet ki örök dilemmákkal: az ember és a természet viszonya (amellyel a bellunói származású Buzzati is szembesült, amikor a Dolomitok nyugalma és Milánó pezsgő, zajos élete között ingázott); a zsarnok(ság) természete (amely napjainkig mit sem változott); a világi javak és a szellemi szabadság kérdése (tulajdonképpen ami az egész mese fő mondanivalója); a jó és a rossz összecsapása (ami a meseszöveg mozgatórugója); a medvék jellemmódosulása és az új módozatokhoz való (szükség-szerű?) igazodás kérdése, mind olyan mozzanat, amelyet a szerző meseteri módon adagol, fenntartja a (gyermek) olvasó érdeklődését, és továbbgondolásra készíti a (felnőtt) befogadót.

Az ideális, természetes medve-világból a romlott, álnok, emberi machinációkkal teli világba való átmenet történéseit Buzzati mikroelemekkel és szituációkkal érzékelteti, amelyek a bölcs, mégis az emberi gyarlóságok felimerését tekintve eleinte naiv Leander király számára

⁸ Az alexandriai szofista rétor, Aeliosz Theón *Progymnasmata* (Előgyakorlatok) című művében megfogalmazott definíció mit sem változott a Kr. u. 1–2. század óta: „a fabula olyan nem valós dolgok elbeszélése, amelyek a valóságot ábrázolják”. Vö. AELIUS THEON (1541: 228).

csak lassan válnak nyilvánvalókká. A medvék saját bátorságuk és varázslatok révén elért győzelmét ugyanis alattomos és nem könnyen beazonosítható veszély fenyegeti. Az emberek támadása sokkal fondorlatosabb lesz, amikor galád módon megpróbálják a medvéket magukhoz hasonlóvá tenni, arra veszik rá őket – persze a főbűnös medve tevékeny hozzájárulásával –, hogy kicsapongók, hiúk, becstelenek és önzők legyenek, az anyagi hívságokhoz ragaszkodjanak.

Egy olyan világ, egy olyan társadalom képe rajzolódik ki, amely – a pozitív uralkodói kvalitásokkal felruházott – jóságos és bölcs Leander király számára érthetetlen, így nem látta eleinte, hogy „az emberek, milyen gonoszak és agyafúrtak, milyen rettentő fegyvereik vannak, milyen alattomos csapdákba csalják az állatokat”.⁹ Viszont tizenhárom évvel később szomorúan konstataálta, hogy a hatalomhoz hozzászokott és a helyi szokásokat átvevő

medvék szemléletmást nem olyanok már, mint voltak. Valaha szerénység, egyszerűség, türelem, jámborság jellemezte őket, most meg góg, törtetés, irigység és mindenféle szeszély. [...] emberviseletet majmoló ruhákba, uniformisokba meg kabátokba bújnak, [...]. Némi-lyik inkább megsült, de vastag prémpalástban tetszelegve tudatta a világgal, hogy milyen gazdag.¹⁰

A medve-király szembesül a központi főbank kirablásával is, és majd Jázmin medve világosítja fel a szerencsejátékbárlang létezéséről. Leander – teljesen emberi – hiúsága is hangsúlyt kap, hiszen az őt ábrázoló emlékmű tervével sikerül a galád Salavári medvének elterelni figyelmét a gaztettekről: „Szó, ami szó, Leander király ez egyszer bután viselkedett. Az emlékmű ötlete úgyszólván elvette a józan eszét” – olvashatjuk.¹¹ És mire gyanút fogott az emlékmű kinézetét illetően („Vajon miért olyan hosszú az orra?” – tanakodott Leander. „Az enyém sokkal tömörebb. Messziről nézvést hovatovább mintha Salavárihoz kezdene hason-

⁹ BUZZATI (2004: 18). A jelzett magyar kiadásból származó valamennyi idézet a továbbiakban is BARNA Imre fordítása.

¹⁰ BUZZATI (2004: 74).

¹¹ BUZZATI (2004: 96).

lítani inkább.”),¹² már újabb, most egy hatalmas tengeri kígyó formájában jelentkező külső veszéllyel kellett szembenéznie.

Amikor a szereplők jellemét vesszük górcső alá a leírt események és a társas kapcsolatok függvényében, minden mozzanat és szereplő politikai áthallások sorát indukálja az olvasóban. Az emberek uralta világban a Nagyherceg volt a vezetője, akit feltűnésekor Buzzati mondóka-szerű versben jellemez:

A Nagyherceg volt akkor ott az úr,
hallotok róla majd ezt meg azt:
kehes volt és rút, de piszkosul
beképzelt alak.
Senki nem szerette persze
ezt a Nagy, de rusnya Herce-
get.¹³

A Nagyherceg, mint minden diktátor előtt, az alattvalók elhallgatják a valót: mindjárt a mese elején nyilvánvaló ez, hiszen a medvékkel folytatott első csata során

A Nagyherceg csak jó messze állva,
távcsövön át bámul a csatára.
Udvaronc tartja benne a lelket
azzal, amit lencsevégre festett:
Távcsövét ő bárhová szegezze,
ne látszódjék más, csak hullamedve. [...]
A diktátor elégedett,
dicséri is a tiszteket.¹⁴

És aki mégis kellemetlen hírrel szolgál (mint az asztrológus-mágus Ambróziusz, amikor megjósolta a hegyekből lezúduló, és a birodalmat meghódító medve-hadat), nyomban kikerül a pikszisből; ki is merne ellentmondani a hatalom mámorában és a maga fantazmagóriáiban élő,

¹² BUZZATI (2004: 97).

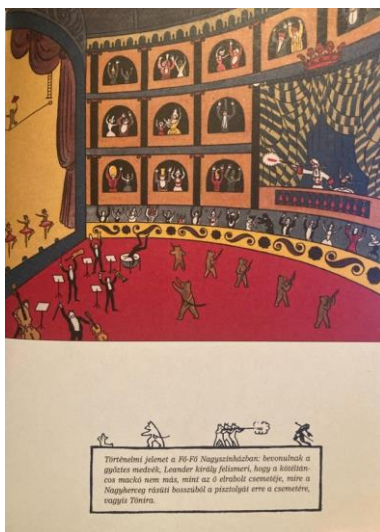
¹³ BUZZATI (2006: 18). A versike eredeti változatában BUZZATI egyenesen „kegyetlen zsarnoknak” nevezi.

¹⁴ BUZZATI (2004: 19).

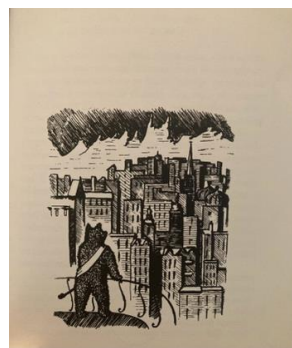
rút és felfuvalkodott zsarnoknak, aki fukar is, bár a várát megtámadó medvék ellen a győzelem reményében osztogatott: „sok hektó borral, pálinkával és likőrrel tölt bátorságot a védőkbe, ami emberemlékezet óta, még nemzeti ünnepkor sem fordult elő soha”.¹⁵ Önteltségében még az utolsó medverohamot sem vette komolyan, és inkább színházba készült: mindössze az italosztogatásról gondoskodott, nehogy katonái cserben hagyják. A színházi előadás, a Nagyherceget dicsőítő mutatványosok egy rezsim végórának élő tükörképe. Kötéltáncosként fellépett a foglyul ejtett Tóni is (2. ábra), és „elégedett mosoly fénylett a Nagyherceg orcáján, remekül szórakozott őfelsége”. Pedig rendszere a végét járta, a medvék már a főváros utcáin közeledtek. A Nagyherceg, gonoszságának és bosszúvágyának végső bizonyítékaként, lelövi ellenfele fiát (3. ábra), ám a rezsimjét kiszolgálók, látva a győztes medvéket, „rémülettől emelték fel a karjukat”,¹⁶ és megadták magukat.

2. ábra

3. ábra

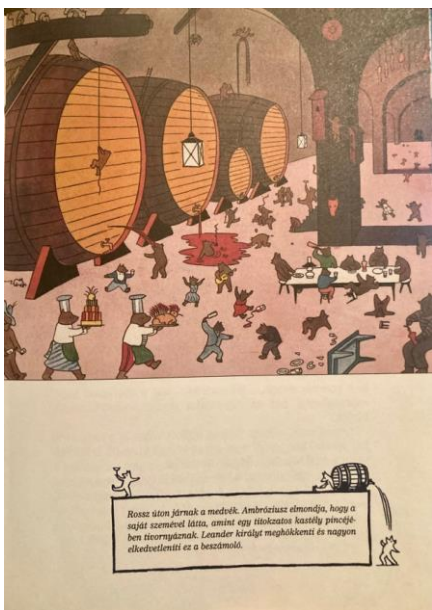
4. ábra

A medvék uralma örömmünneppel kezdődik, de a különféle medve-jellemek igazán az utolsó fejezetekben kapnak éles kontúrt. Leander király ugyan gyönyörködik a gazdagodó városban, de „szemén is látszik, hogy nem boldog” (4. ábra), nosztalgiával gondol a bérceken töltött régi szép időkre, és látja, hogy a medvék nagyon megváltoztak, „nem hiába

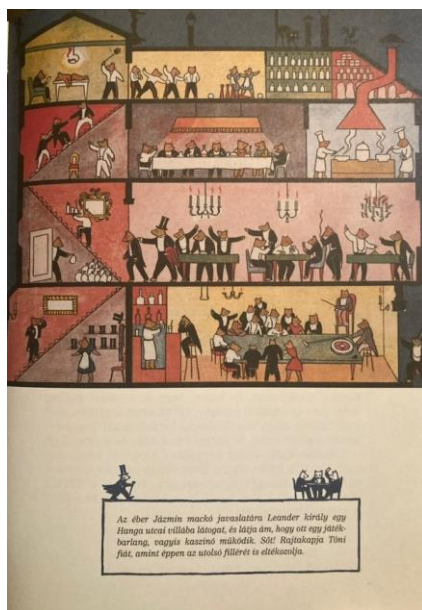
¹⁵ BUZZATI (2004: 50).

¹⁶ BUZZATI (2004: 59).

élnek már tizenhárom éve az emberek között”.¹⁷ És itt lép elénk ismét Ambróziusz professzor, aki egyébként a regény elejétől kezdve fontos szerepet játszik: hol a Nagyherceg által elzavart asztrológus-jós, hol a medvékhez csapódott, őket (és persze magát) varázspálcájával a vad-disznóseregtől megmentő hős, majd a medvéket kísértetkastélyba vezető ármánykodó, azután varázslatával Tónit életre keltő mágus. Ő az, aki Leander királyt bölcs tanácsadóként felvilágosítja a medvék eltévelyedéséről, erkölcstelen életmódjáról (5–6. ábra): „A medvéid, felség! A te tökrészezen tivornyázó, ocsmányul dajdajozó, drágalátos medvéid! A te pitykés dolmányban és estélyi öltönyben feszítő, szégyentelenül fetrengő, hordóból csákyával borsugarat fakasztó és vedelő, asztal alá guruló medvenéped!”¹⁸

5. ábra

6. ábra

A medvék között a főgonosz, Salavári kamarás ármánykodása révén Ambróziuszt, aki „agyafúrt, szerkentyűkhöz értő és tudományokban jártas ember”,¹⁹ a főbank kirablásában cinkosként börtönbe zárják. A mese végén kiderül, hogy a professzor varázspálcáját is Salavári lopta

¹⁷ BUZZATI (2004: 73–74).

¹⁸ BUZZATI (2004: 82).

¹⁹ BUZZATI (2004: 84).

el, a bankot is ő raboltatta ki, a tivornyázás és a játékkaszinó is általa működött. De Buzzati a mese végére hagyta a Salavári jellemét még jobban árnyaló részleteket. Ambróziusz viszont a tanult, varázslatait a körülményekhez szabva alkalmazó, tudása, képessége, érdekei és a helyzet kihasználása között folyton viaskodó, ugyanakkor a lelkiismeretével is állandó harcot vívó, ám a végén a medvékkel rokonszenvező humán hős tipikus megszemélyesítője. Buzzati ironikus hangvétele talán az ő jellemfejlődésének bemutatása során a legérzékletesebb. A mágusnak ugyanis már csak egyetlen varázslat lehetősége volt a pálcájában, s ezt – ha megbetegedne – magának tartogatta. Varázslat nélkül „csak egy közönséges vénember lesz, szegény és csúf öreg”. Ám az emberi természet kettősségét (lelkifurdalás – hősszerep) Buzzati egyetlen mondatban pontosan összefoglalta, amikor

a haldokló medvebocs láttán az asztrológus egyszeriben megbánta Leander király és az ő medvenépe ellen elkövetett disznóságait (a kísérteteket, Mumus macskát), belényilallott a lelkifurdalás, és ezért, meg egy kissé talán azért is, mert megtetszett neki a hősszerep, előrántotta köpönyege alól a híres varázspálcáját...²⁰

Említsük még meg Jázmin medvét, az eszes, tisztességes, medvekirályát szerető, a meseszövegben végül – szinte a háttérben – főszerepet játszó macit. Buzzati a szereplők bemutatásakor így szól róla: „Páratlanul éles szemű medve, arra is figyel, amit sokszor a nála tanultabbak sem vesznek észre. [...] Nagyon megbízható, derék állat”.²¹ Ő az egyetlen, aki megőrizte erkölcsi tisztaságát és a szükséges józanságát ahhoz, hogy felismerje a gonosz és ravasz mesterkedéseket. Buzzati (és Barna Imre fordítói) nyelvi kifejezésárát is kamatoztatta, amikor – „merthogy Jázmin mackó elég nagy számár volt az iskolában” – mondjuk úgy, nyelvtanilag nem hibátlan levélben hívja fel Leander király figyelmét a medvék eltévelyedésére:

Jó kiráj, van it egy kaszinó,
csak kár van belőle, semmi jó.

²⁰ BUZZATI (2004: 66).

²¹ BUZZATI (2004: 9).

az ártatlan tömlöcbe ül,
 a rablo meg persze örül.
 Te: „Ha tudod, mér nem mondod?
 Én: „Mert nem akarok gondot!”
 Ámde valamejik este
 Hanga ucca 5be menny be,
 ne felejtcsd, hogy ott a frakk
 kötelező. Vagy a zak-
 ó. Hajnalra tudhatod,
 mire int hü

Jázminod²²

Bár eddig is több elnevezéssel illettük Buzzati medve-történetének műfaját, érdemes, ha nem is pontosítani, de legalább közelebbről szemügyre venni a *Medvevilág Szicíliából* elsődlegesen jellemző műfajkeveredést. Népmesei elemekkel tarkított tanmeséről van szó, amely nemcsak a mese végén, de akár fejezetenként különféle tanulság(ok) levonására indítja az olvasót. Próza és költészet is elegyedik a műben, s tekintve a számos verses betétet, ezek könnyen memorizálható konzekvenciák levonását teszik lehetővé. Buzzati újságírói vénája is nyilvánvaló, amikor a történetek elbeszélését, azok egyenletes, világos és mesterkéletlen, krónika-szerű jellegét követhetjük nyomon kitérők, leírások, elmélkedések nélkül. Ugyanakkor ne feledjük: Buzzati újságcikkeibe is irodalmat vitt, és híradásai megformálása, stílusa, nyelvezete a manapság az újságokban már nehezen fellelhető irodalmi értéket képviselt. A színházi bevezető elem sem hiányzik a medvevilág elbeszéléséből, tekintve, hogy a könyv elején valamennyi szereplőt röviden bemutatja a szerző, sőt az egyes jelenetek összefoglalóját is adja, felvázolva ezzel a meseszöveget. Nyilvánvaló, hogy a különféle műfajok keverése együtt jár a különféle elbeszélő stílusok ötvözésével: Buzzati versbetéteket, gyermekdalokat és balladákat vegyít az elbeszélésbe, képeket és képaláírásokat fűz be, ráadásul a képaláírások sem rövid jelzések, hanem (olykor parodisztikus stílusú) narratív bővítmények. Itt hangsúlyozandó, hogy a tisztán verbális narráció a képi elrendezéssel párosulva milyen erőteljes hatást ér el. A képek és a képaláírások ugyanis nem a meseszöveg hagyományos

²² BUZZATI (2004: 91).

kísérő elemei, nem csupán illusztrációk: kibővítik a szöveget, hozzátesznek a verbális komponenshez, gazdagítják a történetet, gyakran a szereplők érzelmi reakciójának rövid jelzésével együtt. Az egyes kulcsjelenetek vizualizálása az olvasó fantáziáját még inkább megmozgatja, továbbgondolásra ösztönzi.

Mindez egy rendkívül hatásos, mondhatni modern hipertextet hoz létre, ami lehetővé teszi, hogy ki-ki saját maga igénye szerint haladjon (vagy térjen vissza) a történetekre, és ne csak a hagyományos, szekvenciális olvasatra kényszerüljön. Dino Buzzati kísérletező hajlama, a műfajok keverésének igénye, írói és művészi énjének ötvözése, a mesés és fantasztikus elbeszélő ívhez társuló reális politikai sík a valóság soha nem látott (és ezért gazdagabb) perspektíváját adja vissza egy sajátos medve-optikán keresztül. Rajzai és meseszövése egyértelműen felfedik a természet iránti szeretetét és a medvevilág szicíliai működésén keresztül bemutatott meggyőződését, miszerint a történelemben igazolt tény: az ember és a környezet nem tud békésen együtt élni, az ember, vagy az emberi tulajdonságot öltő állat mindig megpróbál felülkerekedni és uralkodni, és megrontja mindazt a tisztaságot és szépséget, amely a természet sajátja. A pacifista és természetszerető Buzzati Leander királynak a medvéihez intézett búcsújával szól végszó gyanánt az olvasó-
ihoz:

Hagyjátok itt ezt a várost, ahol lelki békét nem találtok, csak gazdagságot. [...] Lökjétek félre az ágyút, a puskákat meg a többi ördögös masinát, aminek a használatát eltanultátok az emberektől. Legyetek azok, akik régen voltatok. Mennyivel boldogabban élünk a kies, széljárta barlangokban, mint ezekben a svábbogarakkal és pormacskákkal teli komor palotákban! [...] Ambróziusz! Talán nem ártana, ha suhintanál egyet a varázspálcáddal, hogy észhez térítsd az én derék állataimat.²³

A medvék, talán a varázslatnak is köszönhetően, visszatértek a hegyekbe, Dino Buzzati pedig tolla és ecsetje varázslatos erejével mesélte el nekünk a medvék híres szicíliai invázióját...

²³ BUZZATI (2004: 107–108).

Források

- AELIUS THEON 1541 AELIUS THEON, *Theonis Sophistae Primae apud rhetorem exercitationes, De fabula*, Basel, 1541.
- BUZZATI 1945 D. BUZZATI, *La famosa invasione degli orsi*, Corriere dei Piccoli, 37 (1945/7).
- BUZZATI 2000 D. BUZZATI, *La famosa invasione degli orsi in Sicilia*, Milano, 2000.
- BUZZATI 2004 BARNA I. (ford.), *Dino Buzzati: Medvevilág Szicíliában*, Budapest, 2004.
- BUZZATI 2006 M. T. FERRARI (a cura di), *Dino Buzzati: Buzzati racconta. Storie disegnate e dipinte*, Milano, 2006.
- BUZZATI 2013 L. VIGANÒ (a cura di), *Dino Buzzati: Un equivoco*, in: *Le storie dipinte*, Milano, 2013, 143.
- BUZZATI 2015 L. VIGANÒ (a cura di), *Dino Buzzati: Il «Bestiario» I–II*, Milano, 2015.

Felhasznált irodalom

- CAVALMORETTI 2010 L. CAVALMORETTI, *Le edizioni scolastiche dei titoli buzzatiani: primi studi*, *Studi buzzatiani*, 15 (2010), 27–35.
- PASTOUREAU 2007 M. PASTOUREAU, *L'ours: Histoire d'un roi déchu*, Paris, 2007.
- VÍGH 2019 VÍGH É. (szerk.), *Állatszimbólumtár*, Budapest, 2019.

A Bear World and Its Implications in Dino Buzzati's Tale

La famosa invasione degli orsi in Sicilia (The Bears' Famous Invasion of Sicily) by Dino Buzzati, one of the most important figures of 20th-century Italian literature, presents a vision of general moral and political mechanisms. The realistic political plane, combined with a fabulous and fantastic narrative arc, provides a completely human perspective on zoomorphic reality through the optics of a particular bear. This paper focuses on the implications that explore the moral attitudes of the zoomorphic man.

Keywords: Dino Buzzati, *The Bears' Famous Invasion of Sicily*, animal tales

FORRÁSKÖZLÉSEK ÉS FORDÍTÁSOK

FRAZER-IMREGH MONIKA

Francesco Petrarca: *A vallásos élet nyugalma* fordítása (részlet)

Szörényi László Petrarcával kapcsolatos munkássága előtt tiszteleg az alábbi fordítás-részlet, amely elsőként adja vissza magyarul az erkölcsfilozófus Petrarca egyik legmélyenszántóbb művének kezdő oldalait. A *De otio religioso* a szerzetesek életének egyik legfontosabb mozzanatát járja körül, a vallásos szemlélődést. Mivel azonban fejtegetéseit nemcsak a szerzetesek, hanem a ma világi emberei is haszonnal forgathatják, sőt a lelakiségtől kiüresedett, rohanó világunkban éppen a világi embernek van a legnagyobb szüksége a Petrarca által körüljárt elcsendesedésre, ezért döntöttem úgy, hogy Antonietta Bufano példáját követve a fenti módon fordítom a címet.

Kulcsszavak: Petrarca, vallásos szemlélődés, szerzetesi élet, erkölcsfilozófia

A *De otio religioso* című művét, amelynek fő témája a szerzetesi szemlélődés, Petrarca 1347 nagybőjti időszakában kezdte el írni, miután öccsét, Gherardót a karthauziak montrieux-i kolostorában meglátogatta.¹ A látogatás igen rövid volt, mindössze egyetlen nappal és egy éjszaka, mindazonáltal óriási hatást tett a költő-filozófusra, aki pontosan egy évvel azelőtt egy másik jelentős latin nyelvű morálfilozófiai mű írásába fogott bele a visszavonult életmód erkölcsi és szellemi előnyeiről és lehetőségeiről; ez a munkája a *De vita solitaria* (A magányos életről) volt.² Mindkét írásművén sokáig dolgozott, és az sem bizonyos, hogy befejezettnek tekintette őket, hiszen még a barátok kérésére készített újabb másolatok alkalmával is tovább dolgozott rajtuk.³ Míg a *De vita solitaria* a tudós humanista néhány baráttal megosztott, termékeny magányát

¹ BARSELLA (2018).

² MAGGI (2018).

³ ROTONDI (1958: xii), PETOLETTI (2020).

dicsőíti, amelyben az erkölcsi és szellemi felemelkedés mellett költői, szépírói és filozófiai munkák születhetnek, a *De otio religioso* azt a vallásos elcsendesedést magasztalja, amelyben az egyetlen tevékenység „az igazi nyugalom és a tökéletes látás”, azaz Isten szemlélésének elérése, ez pedig a szerzetesi élet célja. Petrarca művét sok novícius olvasta azután évszázadokon keresztül, többek között Erasmus is. Mint Unn Falkaid is hangsúlyozza, az emberi lény mindkét műben vendégként jelenik meg ebben a világban, hiszen igazi hazája Teremtője oldalán, a mennyekben van.⁴

Az alábbi fordításrészlet a könyv általam tervezett teljes fordításának első gyümölcse, amelyet a közelmúltban a Szegedi Tudományegyetemen megrendezett „*La sfida alla parola*” – *in occasione del 650° anniversario della morte di Francesco Petrarca* című konferenciát követően készítettem el. Reménykedem abban, hogy az ünnepelt, aki sokat tett Petrarca magyarországi jelenléteért a tudományos életben, örömét leli majd e részletben, ahogyan a megjelenő könyvben is. Az ünnepi kötet terjedelmi korlátai indokolják, hogy a részlet nem egy lekerekített gondolatmenettel zárul.

Források

DAL LAGO–BUFANO 2004

L. DAL LAGO (a cura di) – A. BUFANO (trad.), *Francesco Petrarca: La vita religiosa (De otio religioso)*, Padova, 2004.

GOLETTI 2006

G. GOLETTI (trad.), *Francesco Petrarca: De otio religioso*, testo latino a fronte, Firenze, 2006.

RIZZO–BERTÉ 2006

S. RIZZO – M. BERTÉ (a cura di), *Francesco Petrarca: Res Seniles. Libri I–IV*, Firenze, 2006.

Felhasznált irodalom

BARSELLA 2018

S. BARSELLA, *A szerzetesi magány humanista megközelítése (De otio religioso)*, in V. Kircham – A. Maggi (szerk.), *Petrarca. Kalauz az életműhöz*, ford. Lengyel R. et al., Budapest, 2018, 215–228.

FALKAID 2015

U. FALKAID, „*De vita solitaria*” and „*De otio religioso*”, *the perspective of the guest*, in: A. R. Ascoli – U. Falkaid (eds.), *The Cambridge Companion to Petrarch*, Cambridge, 2015, 111–119.

⁴ FALKAID (2015).

- MAGGI 2018 A. MAGGI, „*Te leszel a magányom*”: *a magány mint prófécia* (*De vita solitaria*), in: V. Kircham – A. Maggi (szerk.), Petrarca. Kalauz az életműhöz, ford. Lengyel R. et al., Budapest, 2018, 199–214.
- PETOLETTI 2020 M. PETOLETTI, *Il manoscritto di dedica del ‘De vita solitaria’ rivisto e corretto da Petrarca* (tavv. ii-iv), *Italia Medioevale e Umanistica*, 61 (2020), 129–150.
- ROTONDI 1958 G. ROTONDI, *Introduzione*, in: G. Rotondi (a c. di), *Il „De otio religioso” di Petrarca*, Città del Vaticano, 1958.

Első könyv

I.

1. Úgy illett volna, ó Krisztus boldog családja, hogy személyesen, magam szóljak néhány szót előttetek még akkor, amikor köztetek voltam, hogy kifejezzem csodálatomat, amit a hitetek ébresztett bennem, és hogy beszéljek az Úr szeretetéről, amelyen közösen osztozunk. 2. Ám amint láttátok, nem volt idő arra, hogy elbeszéljem, mi nyomja a lelkem, és miként ebben az életben minden kedves dolog a szélnél sebesebben el szokott illanni, alighogy megérkeztem, már el is távoztam – hogy egy távoli összefüggésben idézzem Caesar mondását: „jöttem, láttam, győztem”.⁵ 3. Merthogy győzni nem más, mint a kívánságunkat keresztülvinni: a győztes az, akinek teljesül a kívánsága. 4. Győztem tehát, mert elértem, amire vágytam: 5. megérkeztem a Paradicsomba, láttam Isten angyalait a földön, földi testben lakozni, akik, amikor eljön az ideje, az égben fognak lakozni, és el fognak jutni Krisztushoz, akiért harcolnak, miután elvégezték mostani száműzetésük munkáját, aki, ha nem *ismert volna* titeket *mielőtt megformált az anyaméhben*,⁶ és nem szentelt és szánt volna a választottak közé, semmiképpen nem mutatta volna meg számotokra ezt a nyílegyenes utat, amely a lehető legtávolabb áll a világ útvesztőitől. 6. Ám nehogy itt⁷ bármiféle teljességet reméljek, a szent örömnök, amelyet társalgásunk nyomán éreztem, csupán annak rövidsége szabott határt. 7. Alig pillanthattam meg a tiszteletre méltó arcokat: soha nem volt rövidebb a nappalom, soha sebesebb az éjjelem. 8. Míg azt a legmélyebb hitű szerzetest és a templomi közösséget szemlélem, míg az ájtatos csenden és az angyali éneken ámulok, míg titeket hol mind, hol egyenként csodállak, és ahogy az ember szokta, a nálatok hagyott kedves zálogomat⁸ ölelem, és egyetlen és kiváló öcsémmel a várva várt beszélgetésekben megnyugszom, úgy elrepül az a röpke idő, hogy

⁵ Suet. *Iul.* 37, 2. Ezekkel a szavakkal hirdette egy feliraton pontosi diadalmenetében Caesar a VI. Mithridatész fia, Pharnakész, Bosporus és Pontos királya felett Zélában, Kr. e. 47-ben aratott győzelmét.

⁶ Jer 1, 5. Vö. Ef 1, 4–5 és Róm 8, 29–30.

⁷ A Földön.

⁸ Öccsét, Gherardót, aki ott, Montrieux-ben volt szerzetes.

észre sem veszem. 9. Nem volt rá alkalom, hogy gondolataimat összeszedjem, és szavakba öntsem, mit érzek. Szünni nem akaró odaadásotok és megbecsülésetek – nem az a szokványos, amelyet Krisztusban minden vendégeiteknek kimutattok, hanem kivételes és kitüntetett – nyugtalanságot keltett bennem, hogy hosszabb időzésemmel el ne vonjalak esetleg titeket Isten dicséretétől és életek rendjétől; arra intettek, hogy sietve távozzam. 10. Azonkívül a rövid és vidám párbeszéd, amelyekbe hol itt, hol ott feledkeztem bele szent és józan örömmel, ámbár mindig ugyanarról⁹ szóltak, nem adtak lehetőséget a folyamatos társalgásra, ami azzal járt, hogy minden mondandómat elfeledtem. Amit viszont ennek vagy annak a szájából egymás után hallottam, mintha megannyi mennyei orákulumból tört volna elő. 11. Minek folytassam? Az történt velem, hogy miközben feszülten és ámuldozva figyeltem meg mindenkit és vizsgáltam meg mindent, sok dolgot elszórva hallottam, de semmit nem fejtettem ki folyamatosan, és szinte szótlannul távoztam kíséretetekben, ameddig azt számotokra a szigorú regula kötelékei engedték. Végül, ahogy távolodtam, szemetekkel, lelketekkel és sok, az éghez intézett fohással kísértetek, amit szereteteteknek tulajdonítok, úgyhogy én, aki egyetlen öcsémet kerestem ott, számosat találtam.

12. Most, hogy végre visszatértem magányomba, és felidézem mindazt a szent édességet, amelyet nálatok kóstoltam, az Úr szorgos méhei, ti szerencsés csillagzatú népség, még most is ízlelgetem, és midőn saját magam társaságában elrejtőzve ezen merengek, sok olyan dolgot találok, amit az a rövid nap hasznos útravalóként adott számomra. 13. Ezért, amire emlékszem, hogy azt akkor és ott a nagy sietségben elszalasztottam, most szándékozom pótolni, és írásban adom elő mindazt, amit előszóban nem tudtam elmondani, ha ugyan élő az én szavam, bűnös, megfáradt, tudatlan, elfoglalt¹⁰ emberé. 14. Bárhogy is legyen, nyelvem adósságát kezem rója le, hogy tetszésre méltóbban-e, nem tudom, de bizonyára maradandóbban. Hiszen a mégoly súlyos szó *is elszáll*, míg

⁹ *Id ipsum*, Augustinusnál a változhatatlan Istenre vonatkozóan ld. *Conf.* 9, 4, 11. Vö. Petrarca, *Rerum senilium libri* 4, 3, 7.

¹⁰ Az *occupatus* (elfoglalt) voltaképpen negatív kategória Petrarcánál, a pozitív *solitarius* (magányos) ellentéte, ld. a *De vita solitaria* első fejezeteit. Köszönöm Lázár Istvánnak a megjegyzését.

az akár könnyedebb *írás megmarad*.¹¹ Írni fogok tehát; és ha nem is érdekes számotokra, hogy újdonság gyanánt hallgassátok tőlem azt, amiből már korábban belétek gyökerezett szokást alakítottatok ki, számomra mindig érdekes, ha lehet ilyenekről beszélni, csak épp halljam és értem is magam, amikor beszélek, és ne halljam távolról, ami a prédikálók szokásos betegsége, hogy egyszerre vagyok fecsegő és süket. 16. Úgy fogom alakítani stílusomat, mintha ez a jelenlevőkhöz szóló beszédem egy, a távollevőkhöz intézett levél lenne, ámbár megvallom, nagyobbik és jobbik részem közöttetek van.

II.

1. Honnan kezdeném tehát, azaz félig távollevőként mit mondanék először, ha nem azt, amit egészen jelenlevőként mondani akartam, tudniillik Dávidnak ezt a versét: „Csendesedjete el, és lássátok meg!”¹² – amit, mint tudjátok, a negyvennegyedik zsoltárban helyezett el az a királyi próféta és prófétai király. 2. Ebben az Isten szellemétől származó, bár ember által kimondott, mindössze két igében, amelyek mindazonáltal felszólítanak, ha nem tévedek, életeteknek egész sora, minden reménye, és végül minden szándéka és végső célja benne foglaltatik; hogy mit kell tennetek, mire kell vágynotok, és mit kell remélnetek nemcsak az átmeneti, hanem az örök életben. 3. *Csendesedjete el tehát, és lássátok meg!*¹³ Ó, boldog lelkek, ó, fáradhatatlan és figyelmes őrzők, ó Krisztus szorgos és alázatos szolgálói, akik rövid szolgásgotok fejében nemcsak az örök szabadságot, de a nemeslelkűséget¹⁴ és az Atyától való származást¹⁵ is kiérdemeltétek! 4. Micsoda kíváncsú vétel, micsoda kedvező csere: egy keveset szolgálni, nem azért, hogy sokáig uralkodj, hanem hogy örökké! 5.

¹¹ A híres közmondásra utal: *Verba volant, scripta manent*. – A szó elszáll, az írás megmarad.

¹² Zsolt 46, 11: *Vacate et videte quoniam ego sum Deus: exaltabor in gentibus et exaltabor in terra*. – „Csendesedjete el, és tudjátok meg, hogy én vagyok az Isten! Magasztalnak a népek, magasztal a föld.”

¹³ Zsolt 46, 11.

¹⁴ *Ingenuitas*. Jogilag a szabad szülőktől való származást, átvitt értelemben pedig nemeslelkűséget, egyenességet jelent.

¹⁵ *Filiatio*. Római jogi terminus, a fiúnak az apától való származását jelöli.

Hiszen hány évig szolgált Jákób, hogy halandó felesége legyen!¹⁶ 6. És „ez csak néhány napnak tűnt neki, annyira szerette őt”¹⁷ – így szól ugyanis az írás – és csak úgy nyerhette el, amit kívánt, hogy megkértszerelte szolgálatának idejét. 7. Számotokra, akik Istent szolgálják, a halhatatlan menyegző örök boldogsága kínálkozik. 8. Serényen szolgálják: ő másnak a nagy nyáját legeltette az emberek tüskés bozótjai között; ti egyenként a saját juhotokat legeltetitek, azaz ki-ki a saját lelkét, Jézus Krisztus boldogító és derűs legelőin. 9. Nyugodt szívvel szolgálják: nem ármányos a gazdátok, aki irigyelné jó sorotokat és növekedéseteket, mint amilyet Lábánban kellett neki elviselnie, hanem olyan, aki örömét leli a ti gyarapodásotokban és fejlődésetekben, szükségetekben megsegít, gyengeségetekben támaszul szolgál. 10. Róla valóban elmondhatná közületek mindenki, még ha önmagában szűkölködő és szegény is: „Gondol rám az Úr,¹⁸ az Úr az én pásztorem, nem szűkölködöm, füves legelőkön terelget,¹⁹ az Úrra vetettem terhemet, és ő gondot visel rám,²⁰ feltártam az Úrnak utamat, bízom benne, és ő cselekedni fog.”²¹ 11. *Csendesedjetek el*²² tehát és örvendjetek, akik pusztán az ő irgalmából kiérdemeltétek, hogy ilyen gazdátok legyen.

12. „A szabad időről is azért mondunk le, hogy szabad időnk legyen”, mondja Arisztotelész,²³ ti viszont magáért a szabad időért érjetelek rá:²⁴ érjetelek rá az időben, hogy ráérhesetek az örökkévalóságban, és

¹⁶ Ter 29–31. Ézsau haragja elől elmenekülve Jákóbnak hét évig kellett szolgálnia a gazdag pásztort, Lábánt, hogy elnyerje feleségül annak idősebb lányát, Leát, majd újabb hét éven át, hogy megkaphassa Ráheldt, akibe kezdettől fogva szerelmes volt. A két asszony, valamint a tőlük és szolgálólányaiktól született tizenhárom gyermek (egy leány és tizenkét fiú) a cselekvő és a szemlélődő élet allegóriájaként nyertek értelmezést.

¹⁷ Ter 29, 20.

¹⁸ Zsolt 40, 18.

¹⁹ Zsolt 23, 1–2.

²⁰ Zsolt 55, 23.

²¹ Zsolt 37, 5.

²² Zsolt 46, 11.

²³ Arist. *Eth. Nic.* 10, 7, 1177b4; vö. *Liber ethicorum*, 1177b1–5. Petrarca Arisztotelészt Grosseteste latin fordításában olvasta.

²⁴ A latinban mindkét mondatban a *vaco* ige szerepel; ahogyan a korábbi bibliai idézetben is (2, 1 és 11; Zsolt 46, 11) a különböző igékkel és kifejezésekkel való fordítását

sorsotokat ujjongva ismerjétek fel, amely még ragyogóbb lesz, ha mások sorsával összevetitek. 13. A hajósok bejárják a tengereket, a világ minden sarkán megfordulnak, vég nélkül bolyonganak idegen partokon, szelek, hullámok és sziklák között, a zúgó ár és az ég veszedelmei közt, miközben jeges eső áztatja hajuk, tagjaik elgémberednek, szinte pokoli éjszakákat élnek át, amikor körös-körül minden rémülettel tölti el a szerencsétleneket,

„s mindenhonnan a sűrű halál sandít a hajósra,”

ahogyan Vergilius mondja.²⁵ 14. Micsoda gyötrelmeket és veszélyeket fel nem vállalnak a harcos férfiak, akik számára a záporosót, szelet, jégesőt elviselni gyerekjáték? 15. Fegyverben töltik az éjszakát, a földön alsznak, önként néznek szembe a karddal, összerogyva véres sisakjukkal sértik fel a földet, nehogy gyávának vagy alávalónak tartsák őket, ha ezek közül bármit vonakodnának megtenni. 16. Végül már sebeiket nem is érezve fogadják a halált, és ami hányattatásaik közül a legkisebb, de az utolsó, mezítelenül és temetetlenül vetik őket a vadak prédájául és a madarak kénye-kedvére. E sok veszedelem díja a dicsőség és a halandó ellenség feletti győzelem, az pedig gyakran alacsony fizetségnek bizonyul azokért. 17. Egyetlen zsoldos sem elvetemültebb vagy hitványabb náluk. 18. A földművesek vesződése milyen? És a kereskedők viszonzásai? Hát a tudósok virrasztásai? A kézművesek és művészek izazadsága? A gazdagok aggodalmai? Milyenek fáradozásaik? Milyen a nagyratörők tolakodása és lótás-futása? Mindennek, kérdem én, mi más az eredménye, mint földi javak, mulandó dicsőség, röpke és múló gyönyör, a bármely szélnél ingatagabb és illékonyabb, igencsak gyarló és haszontalan népszerűség és elismerés? 20. Buktatókkal teli, tekervényes úton törekednek erre, amit ha elértek, talán megpihennek. 21. Addig az arisztotelészi tanítás szerint nem érnek rá, hogy ráérjenek, vagyis azért dolgoznak, hogy pihenjenek, és sokat dolgoznak, hogy keveset, vagy épp semmit se pihenjenek, sőt inkább, hogy még többet dolgozzanak.

(‘elcsendesedni’, ‘szabad idővel bírni’ és ‘ráérni’) a teológiai, illetve filozófiai kontextus indokolja.

²⁵ Verg. *Aen.* 1, 91. Ford. LAKATOS István.

Messze tévednek tehát, és ahogyan mondják, *teljesen elvétik az utat*.²⁶ 22. Megtéveszti őket vezetőjük, legyen az akár egy filozófus vagy egy tanácsadó, vagy kinek-kinek a saját veleszületett vélekedése; 23. ugyanis valójában miután sokáig és sokat dolgoztak, akár eljutottak kitűzött céljukhoz, akár nem, a munka csak gyarapodik, a gondok megkettőződnek, amelyeket nem kevésbé szokott halmozni az óhajtott siker feletti öröm, mint a kudarc okozta fájdalom. 24. Ezért helyesebb róluk azt mondani, hogy nem érnek rá egy kis időre sem azért, hogy soha ne érjenek rá.

25. Mennyivel jobb és megbízhatóbb tanácsot adok nektek, nem is én, hanem Isten prófétája, sőt maga Isten! Ugyanis így mondja: „Csenedesedjete el, és lássátok meg, hogy én vagyok az Isten!” 27. Ki szegülne ellen ennek az emberi parancsnak, és ki lenne olyan hitetlen, hogy még Isten szavát se hallgatná meg remegve, és ne vetné alá magát annak a parancsának, aki így kiált: *én vagyok az Isten?* 28. Csenedesedjete el, ez ugyanis az a tanács vagy inkább parancs, amelyet itt kapunk. 29. Csenedesedjete el, mondom, az parancsolja ezt, akinek nem lehet ellenszegülni, aki elől senki nem menekülhet, és nem is térhet ki, hacsak nem szökésével a békéset haragossá nem változtatja. Érjete rá tehát most, hogy mindig ráérjete! 30. Pihenjete a jelenben, hogy végül megpihenhessete. És micsoda reménnyel kecsegtet benneteket egy másik zsoltár: „Békésen feküdjete le, és aludjatok is el!”²⁷ 31. Mi más lenne ugyanis az, hogy *csenedesedjete el és lássátok?* Csenedesedjete el: ez a jelen nyugalom; lássátok: ez az örök nyugalom. 32. Csenedesedjete el a Földön, a mennyben meglátjátok; és már a Földön is, amennyiben tiszta és megtörténtek, képes a szem látni, bár még testben van. 33. Csodálatos dolog és meglehetősen szokatlan, ám sokkal szerencsésebb, mint a többi emberi ügylet: a többiek a fáradozással fáradozást nyernek, ti a pihenéssel a pihenést el is éritek. 34. Soha nem vásároltak még ilyen értékes árut ilyen alacsony áron. Készítséte lelketeke, nyújtsátok jobbotokat, vigyázzatok nagyon, nehogy elszalasszátok egy ilyen remek alkalmat! 35. A lélek nyugalmaát keresite? Semmi mást nem kérnek tőletek, csak

²⁶ Ter. Eun. 245: *Tu his rebus credis fieri? Tota erras via.* – „Te elhiszed, hogy így lehet? Hát félresiklasz teljesen.” Saját fordítás.

²⁷ Zsolt 4, 9: *In pace in idipsum dormiam et requiescam.*

hogy lelketekben megnyugodjatok; a nyugalom nyugalmat szül, ennek eléréséhez egész életünkön át ernyedetlen és elszánt lélekkel kellett fáradoznunk, és nem tűnhetett súlyosnak semmiféle fáradság, amelynek ilyen kedves célja van, a nyugalom. 36. Most bizonyosan semmi más parancsot nem kaptok, mint hogy ne fáradozzatok, és hogy az örök pihenésre készülve tanuljatok meg pihenni már most. 37. És ha azt a nyugalmat kedvelitek, akkor nem illik megvetni emezt sem, amely önmagában is kellemes, és a másik, még kellemesebbhez nyílt, egyenes, biztonságos és örömteli utat tár fel.

38. Csenedesedjete el, testvéreim; rövid tanítás ez, és nem is nehéz. Nem azt kéri tőletek, hogy harcoljatok, hogy hajózzatok, hogy szántsatok, hogy buzgólkodjatok, hogy aranyat, hírnevet, hiú műveltséget, a gyönyörökhöz szükséges eszközöket halmozzatok fel. 39. Mindezek haszontalanok, károsak, ártalmasak; sokba kerülnek, fárasztó az utánukjárás, ha megszereztük őket, nem elegendőek, ha elveszítjük őket, fájdalmat okoznak, ha meg akarjuk őrizni őket, aggodalmat keltenek, ezekben nem lelhetünk semmiféle nyugalmat, fáradság és félelem származik mindegyikből. 40. Egyetlen igen biztonságos, igen hasznos, igen könnyű tanítást kaptok, hogy csenedesedjete el. Ugyanis azt mondta, *csenedesedjete el*, amit pedig hozzátett, hogy *lássatok*, az nem egy másik parancs, hanem úgy tűnhet, hogy az előbbinek a díja. 41. Ki lehetne olyan mihaszna, hogy ne tudná teljesíteni azt, hogy pihenjék? Bizonyára, ha valami olyasmiről szólna a parancsolat, ami gyötrelmet okoz a halandóknak, ki-ki felhozhatná saját védelmében teste vagy lelke gyengeségét, elfoglaltságait, akadályoztatását, tapasztalatlanságát, tudatlanságát. 42. Nos hát miféle kifogás marad, ha ez az egy az előírás: *pihenjete*? Talán van valaki, aki ezt nem képes megtenni?²⁸ 43. Hiszen közismert az a mondás, hogy *az elszánt embernek semmi sem nehéz*, amit Horatius így mond:

„nincsen gát ami visszatart
bennünket,”²⁹

²⁸ A latin szövegből az *aut illud* kirekesztendő.

²⁹ Hor. *Carm.* 1, 3, 37. Ford. SZEPESY Gyula.

mindazonáltal sok minden nemcsak nehéz vagy fáradságos, hanem lehetetlen és teljesen elérhetetlen az ember számára. 44. Azonban ki ne tudna ráérni? Van, aki fél a tengertől, más kerüli a forróságot, ez a kardtól és a portól retteg, amaz kerüli az erőfeszítést vagy a munkát, de kérdem én, ki félne a pihenéstől, ha nem az, aki gyűlöli önmagát? 45. Érjete rá tehát, mert ha ráérték, pihenni fogtok, és ha pihentek, látni fogtok, ha pedig láttok, örvendezni fogtok, és az igazságnak örvendve boldogok lesztek.³⁰ nem létezik ennél sem bizonyosabb, sem magasztosabb boldogság. 46. A nyugalomban a lélek bölccsé válik, amely erény elsősorban a látásban áll; ezt azok is megerősítik, akik számára ismeretlen az igazi nyugalom és a tökéletes látás, valamint mindkettő igaz forrása.³¹ 47. És mégis – ó, nyomorult és vak halandók –, van, aki a fáradozást szereti, és retteg a nyugalomtól s gyűlöli azt. 48. Olvastam egy bizonyos öregről, akinek, mivel sem a szükség nem sürgette, és hosszú élete is valószínűleg kifárasztotta, így rászorult a nyugalomra, korára tekintettel az uralkodó megparancsolta, hogy vonuljon nyugalomba, megtiltotta, hogy dolgozzon, távol tartotta a közügyektől és eltiltotta a kúriától, amely a gondok forrása. 49. Ő azonban, akinek ezért hálásnak kellett volna lennie, ezt rossz néven vette, panaszkodott és úgy siratta magát, mintha meghalt volna, mígnem az, aki nyugalomba vonulását megparancsolta, a meggondolatlan öreget visszahelyezte fáradozalmi és gondjai közé.³² 50. S bár csak erről az egy öregről olvastam, mégis milyen sok ehhez hasonló öreget láttunk, akiket sem a józan ész, sem a vénség nem képes elszakítani kötelmeiktől és fáradságos ügyleteiktől, hacsak nem akarátuk ellenére; és amikor a természet legnagyobb jótéteményét kapják, azt igazságtalansággal vádolják. 51. Hát nem fején találta a szöveget Ágoston Az igaz vallásról írt könyvében: „Ennek a világnak a barátai annyira félnek kibontakozni annak öleléséből, hogy semmi sem gyötrelmesebb számukra, mint nem gyötrődni?”³³ Így írta.

³⁰ Vö. Zsolt 46, 11 és 5, 12, valamint 1Kor 13, 6; August. *Conf.* 10, 23, 33: *beata quippe vita est gaudium de veritate.*

³¹ Arist. *Eth. Nic.* 6, 5, 1140b9.

³² Sen. *De brev. vitae* (*Dial.* 10) 20, 3.

³³ August. *De vera religione* 35, 65.

LÁZÁR ISTVÁN DÁVID

Hétköznapi Valchiúsában (Francesco Petrarca: *Rerum familiarium libri* 13, 8)

Francesco Petrarca a magányos, visszavonult életről két értekezést is írt: a *De vita solitariát* a „tudós magányról”, és a *De otio religiosót* a „szerzetesi magányról”. Ezen túl életműve más darabjaiban is több alkalommal beszél arról, hogy számára a vidéki visszavonultság lenne az ideális életforma, szemben a város (elsősorban Avignon) nyüzsgő, zajos környezetével. Az ideális lakhely a valóságban is létezik: Valchiusa. A Valchiúsában megvalósult életmódjának előnyeiről a *Rerum familiarium libri* több levelében is ír barátainak. Az alábbiakban közölt levél részletesen szól valchiusai mindennapjairól, és (Petrarcától megszokott módon) számos egyéb kérdést is felvet.

Kulcsszavak: magányos életmód, baráti levelek, Valchiusa, Avignon, vidéki mindennapok

Francesco Petrarca írásaiban számos alkalommal említi, hogy legszívesebben a városi nyüzsgéstől távol, vidéki, magányos visszavonultságban tartózkodik, itt érzi a legjobban magát, ez az életmód a legmegfelelőbb számára. A magányos életről két értekezést is írt: a *De vita solitariát* a „tudós magányról”, és a *De otio religiosót*¹ a „szerzetesi magányról”. Részletesen tárgyalja továbbá ezt a témát az *Invective contra medicum*² című műve negyedik könyvében, ahol a megtámadott orvos jellembeli fogyatékoságának bizonyóságaként értelmezi Petrarca, hogy előnyben részesíti a városi életmódot, egyszersmind lenézi mindazokat, akik kedvelik a vidéki magányt. A *Rerum familiarium libri* XXIV³ című „levele-

¹ A két értekezés megtalálható BUFANO (1987) kiadásában.

² Legutóbbi kiadása BAUSI (2004), magyar fordítása LÁZÁR (2021).

³ PETRARCA, *Familiarium rerum libri* XXIV. (A továbbiakban: *Familiares*) – BOSCO et al. (1992).

zéseposz”⁴ számos darabjának témája a vidéki élet dicsérete.⁵ Ezek közül az egyik legérdekesebb a 13. könyv 8. levele, amelyben Petrarca beszámol barátjának, Francesco Nelinek arról, hogyan telnek napjai Valchiu-sában, emellett részletesen leírja lakhelyét, a környéket, étkezési, ruházkodási szokásait, bemutatja a birtokon dolgozó „személyzetet” stb. Ritka alkalom, hogy bepillantást enged mindennapjaiba, közvetlen környezetébe.

Bízom abban, hogy az alább közölt levél és fordítása tetszésére lesz az ünnepeltnek. Egyrészt azért, mert az elmúlt több mint három évtized során többször beszéltünk arról, hogy nagyon fontos lenne magyar fordításban megjelentetni a teljes *Familiars* levélgyűjteményt. Ehhez a célhoz minden egyes levél fordításának közreadása közelebb visz egy lépéssel,⁶ valamint alakulóban van egy lelkes csoport, amely tagjainak feltett szándéka, hogy belátható időn belül elkészüljön a munka. Másrészt ez a levél is – mint Petrarca minden egyes írása – természetesen számos kérdést felvet a szerző szándékát, célját illetően.⁷ Csak néhány ezek közül: Vajon miért hangsúlyozza Petrarca, hogy vidéki magányában „hadat üzen az érzékszerveinek”, vagyis igyekszik a testi érzékelést minél inkább korlátozni, visszaszorítani? Miért szükséges a levél terjedelméhez képest aránytalanul hosszú jellemzése, aprólékos bemutatása az előnytelen külsejű, ám gondos, szorgalmas és fáradhatatlan gazdasszonynak?⁸ Hogyan értelmezhető a két kert leírása; szimbólum-e a költő és morálfilozófus Petrarcának?

Kedves Laci! Remélem nemcsak ezekre a kérdésekre, hanem – ahogyan Tőled megszoktuk – számos egyéb, a szövegben megbúvó rejtélyre is választ találsz. A magam részéről izgatottan várom a megjegyzéseidet. *Isten éltesen!*

⁴ A kifejezést G. F. MAZZOTTA tanulmányának címéből kölcsönöztem. MAZZOTTA (2018).

⁵ A teljesség igénye nélkül: *Familiars* 4, 7; 4, 8; 9, 11; 9, 12; 11, 15; 13, 4; 17, 5; 18, 8.

⁶ Az utóbbi években ERTL Péter és jómagam is közreadtuk egy-egy levél fordítását. Ld. ERTL (2020), LÁZÁR (2024).

⁷ A *Familiars* értelmezésének számtalan kísérletét megtalálhatjuk a szakirodalomban. Az egyik legutóbbi, gondolatébresztő elképzelést ld. ANTOGNINI (2008).

⁸ Petrarca női nemről alkotott véleményéhez ld. *Familiars* 21, 8.

Források

- BAUSI 2005 F. BAUSI (a cura di), *Francesco Petrarca: Invective contra medicum. Invectiva contra quendam magni status hominem sed nullius scientiae aut virtutis*, Firenze, 2005.
- BOSCO et al. 1992 U. BOSCO et al., *Francesco Petrarca: Opere. Canzoniere – Trionfi – Familiarium rerum libri*, Firenze, 1992.
- BUFANO 1987 A. BUFANO (a cura di), *Francesco Petrarca, De vita solitaria; De otio religioso*, in: *Opere latine di Francesco Petrarca*, Firenze, 1987.
- LÁZÁR 2021 LÁZÁR I. (ford.), *Francesco Petrarca: Invective contra medicum – Invektívák egy orvos ellen*, Szeged, 2021.

Felhasznált irodalom

- ANTOGNINI 2008 R. ANTOGNINI, *Il progetto autobiografico delle Familiars di Petrarca*, Milano, 2008.
- ERTL 2020 ERTL P., *Petrarca sétája a római történelemben: a Familiars 6, 2 fordítása*, *Antikvitás & Reneszánsz*, 6 (2020/2), 203–222.
- LÁZÁR 2024 LÁZÁR I., *Kutyahűség – macskahűség*, *Antikvitás & Reneszánsz*, 13 (2024/1), 185–192.
- MAZZOTTA 2018 G. F. MAZZOTTA, *Petrarca „levelezéseposza”*, in: V. Kirkham – A. Maggi (szerk.) – Lengyel R. et al. (ford.), *Petrarca. Kalauz az életműhöz*, Budapest, 2018, 323–332.

Familiares 13, 8. Valchiusa, 1352. június–augusztus.

Ad Franciscum Sanctorum Apostolorum, sue agrestis et solitarie vite modus.

Ad fontem Sorgie estatem ago; iam quod sequitur, tacito me licet, intelligis; sed si loqui iubes, brevibus expediam. Corpori meo bellum indixi. Ita me Ille adiuvet sine cuius ope succumberem, ut gula ut venter ut lingua ut aures oculique mei sepe michi non artus proprii sed hostes impii videntur. Multa quidem hinc michi mala provenisse memini, presertim ab oculis, qui ad omne precipitium mei fuerunt duces. Hos ita conclusi ut preter celum preter montes ac fontes fere nichil videant, non aurum non gemmas non ebur non purpuram non equos, nisi duos eosque ipsos exiguos, qui cum unico puero his me vallibus circumvectant; postremo nullius usquam mulieris nisi villice mee faciem, quam si videas, solitudinem lybicum aut ethiopicam putes te videre, aridam penitus et vere solis ab ardoribus adustam faciem, cui nichil viroris nichil suci inest; faciem qualem si Tyndaris habuisset, Troia nunc etiam staret; si Lucretia et Virginia, nec regno Tarquinius pulsus esset nec Appius vitam in carcere finivisset. Verum ne sibi post oris descriptionem dignas morum laudes subtraham, quam fusca facies tam candidus est animus; magnum et ipsa nichil animo nocentis femine deformitatis exemplum, de quo forte aliquid dicerem, nisi quia circa Claranum suum abunde hunc articulum in epystolis prosecutus est Seneca. Hoc singularius habet villica mea quod cum forma corporis femineum potiusquam virile bonum sit, hec adeo forme iacturam non sentit ut decere illam putes esse deformem. Nichil fidelius nichil humiliter nichil operosius.

Francesco Nelinek vidéki magányos életéről

A Sorgia forrásánál töltöm a nyarat. Még akkor is tudnád, hogy mit jelent ez, ha nem szólnék, de ha akarod, hogy beszéljek, röviden elmondom. Hadat üzentem a testemnek. Istenemre mondom (akinek segítségével nélkül összerogynék), gyakran úgy érzem, mintha a torkom, a gyomrom, a nyelvem, a fülem és a szemem nem is a testrészeim, hanem inkább ádáz ellenségeim lennének. Emlékszem, meglehetősen sok bajt okoztak nekem, különösen a szemeim; az összes botlásom miattuk történt. Ezért annyira becsuktam őket, hogy szinte semmit se lássanak az égen, a hegyeken és a forrásokon kívül, ne lássák az aranyat, a drágaköveket, az elefántcsontot, a bíbort, a paripákat, kivéve azt a két lovacskát, akik egy lovászfíúval együtt körbevisznek engem itt a völgyekben. Végül pedig ne lássák egyetlen nő arcát sem, egyedül csak a gazdasszonyomét, akit ha megpillantanál, azt gondolnád, hogy az afrikai vagy etióp pusztaságot látod; annyira aszott és napégette az arca, hogy nem tűnik fel rajta semmiféle élénkség vagy üdeség. Ha ilyen lett volna Tündareosz leányának⁹ az ábrázata, Trója még most is állna; ha Lucretiáé¹⁰ és Virginiáé,¹¹ akkor nem űzték volna el a királyságából Tarquiniust, és Appius nem börtönben végezte volna. De hogy el ne mulasszam arcának leírása után erényeinek méltó dicséretét: amennyire napbarnított az ábrázata, annyira tündöklő a lelke. Élő és jeles példája ő annak, hogy a rút külső semmit sem árt a léleknek. Talán mondanék is erről valamit, ha Seneca barátja, Claranus kapcsán egyik levelében¹² nem tárgyalta volna részletesen ezt a kérdést. Az a különlegessége ennek a gazdasszonynak, hogy – habár a szép külső fontosabb a nők, mint a férfiak számára – ő egyáltalán nem érzékeli csúnyaságát, ezért azt gondolhatnád, hogy illik hozzá az ormótlanlanság. Nincs nála hűségesebb, nincs alázatosabb, nincs szorgosabb.

⁹ Heléné.

¹⁰ Ld. Liv. 1, 57–58.

¹¹ Ld. Liv. 3, 44–48.

¹² Ld. Sen. *Ep. mor.* 66, 1–4.

Sub ardentissimo sole, vix cicadis estum tolerantibus, totos dies agit in campis et Cancrum et Leonem durata cute contemnit; sero domum rediens anicula sic indefessum rebus domesticis adhibet invictumque corpusculum, ut e thalamo venientem iuvenem dicas; nullum interea murmur, nulle querimonie, nullum turbate mentis indicium, sed viri et natorum et familie mee venientiumque ad me hospitum incredibilis cura incredibilisque contemptus sui duntaxat ipsius. Huic saxee muliercule instrata sarmentis terra cubiculum; huic prope terreus panis cibus, vinumque aceto similis limphisque perdomitum potus est; siquid mollius apponas, iam desuetudine longissima durum putat omne quod mulcet. Sed satis multa de villica, que nisi in agresti scriptura locum repertura non fuerat. Hoc modo igitur oculos castigo; quid de auribus dicam? cantus et tibie et fidium dulcedo, quibus extra me ipsum rapi soleo, ubi sunt? michi totam suavitatem illam aura dispersit; nunc nichil omnino preter raros boum mugitus aut balatus pecudum, preter volucrum cantus continuumque murmur aquarum audio. Quid lingua, qua sepe me ipsum et interdum forte alios erexi? nunc iacet ipsa et a mane sepe ad vesperam silet; cui enim loquatur preter me non habet. Iam vero gulam ventremque sic institui ut sepe bubulci mei panis et michi sufficiat, sepe etiam delectet, et niveum aliunde michi allatum famuli qui tulere, manducent; iam consuetudo michi pro voluptate est. Itaque villicus meus indulgentissimus familiaris et ipse quoque vir saxeus de nulla re mecum litigat, nisi quod durior michi sit victus quam qui, ut dicit, diutius ferri queat. Ego contra sentio diutius talem victum tolerari posse quam mollem, quem magni tedii esse et quinque diebus continuari non posse, Satyricus ait.

A legforróbb nyári napokon, amikor még a tücskök is alig viselik el a hőséget, egész nap a mezőn dolgozik, cserzett bőre ügyet sem vet a Rák-ra és az Oroszlánra.¹³ Amikor ez az öregasszony késő este hazatér, fáradhatatlan és legyőzhetetlen tagjaival nekikezd a házimunkának, mégpedig úgy, hogy azt mondanád: fiatal nő, aki most kelt fel az ágyból. Eközben nem morgolódik, nem panaszkodik, nem zaklatott, hanem figyelmesen gondoskodik a férjéről, a gyerekeiről, a szolgálómról, a hozzám érkező vendégekről, önmagával pedig egyáltalán nem törődik. Ennek a kőkemény asszonynak az ágya földre szórt gally, az étele fekete földhöz hasonló kenyér, az itala ecetízű, vízzel hígított bor. Ha valami kellemesebbet adnál neki, durvának érezné azt, ami valójában lágy, hiszen oly régen elszokott már tőle. No de elég sok szó esett már a gazdasszonyról, akit csak azért említettem meg, mert a vidéki életről írok.

Tehát így győtröm a szememet, de mit mondjak a fülemről? Hol van az ének, a fuvola és a lant gyönyörű hangja, ami teljesen magával szokott ragadni? Ez a gyönyörűség szertefoszlott a szélben. Most szinte semmit sem hallok, esetleg időnként ökörbölgést, birkabégetést, madárdalt és a folytonos vízcsobogást. Mit mondjak a nyelvemről, amellyel magamat gyakran, időnként pedig másokat is felvidítotam? Most mozdulatlan, és gyakran reggeltől estig hallgat, hiszen önmagamon kívül nincs, akihez szóljon.

A torkomat és a gyomromat ahhoz szoktattam, hogy elégedjenek meg, sőt essen jól nekik az a kenyér, amelyet a gulyásom eszik, ha pedig valahonnan fehér kenyeret hoznak nekem, azt azok a szolgálók eszik meg, akik hozták. Ez a szokásom már örömet okoz nekem. Ezért a majorosgazdám, aki a leghűségesebb szolgálóm, és ő maga is kőkemény férfi, semmi másért nem perel velem, csak azért, mert az effajta étkezés – amint mondja – ártalmasabb annál, semmint hogy sokáig elviselhető legyen. Én azonban épp ellenkezőleg úgy vélem, hogy hosszabb ideig lehet elviselni az ilyen ételt, mint az ingyencségeket, amelyekről öt nap után megcsömörlik az ember – ahogyan a Szatíráíró¹⁴ mondja.

¹³ Vagyis a júliusi és az augusztusi forróságra. E két hónap csillagjegye a Rák és az Oroszlán.

¹⁴ Vö. Juv. 11, 206–208.

Uva ficus nuces amygdale delitie mee sunt; quibus hic fluvius abundat, pisciculis delector, nunquam magis quam dum capiuntur, quod studiose etiam inspicio, iuvatque iam hamos ac retia tractare. Quid de vestibus, quid de calceis loquar? mutata sunt omnia; non ille meus habitus, meus inquam propter eximiam raritatem, qua, salva ni fallor honestate et decore servato, inter pares olim conspici dulce fuit. Agricola me seu pastorem dixeris, cum tamen adhuc et vestis exquisitior non desit, et mutati habitus nulla sit causa nisi quia quod primum placuit primum sordet. Soluta sunt quibus ligabar vincula, clausique quibus placere cupiebam oculi; et, puto, si aperti essent, hodie solitum in me imperium non haberent; meis autem oculis nullo modo magis placeo quam solutus ac liber. Quid de habitaculo dixerim? Catonis aut Fabritii domum putes, ubi cum cane unico et duobus tantum servis habito. Ceteros in Italia dimisi; omnes utinam in India dimissem ad me nunquam redituros, mee quietis unicam procellam! Villicus autem contiguam domum habet, semper presto dum usui est, et ne unquam obsequium vergat in tedium, parvo mox ostio secludendus.

Hic michi duos ortulos quesivi tam ingenio propositoque meo consentaneos ut nichil magis; quos si describere aggrediar, longus fiam. In summa vix situ simile aliquid reor habeat orbis terrarum, et si femineam levitatem fateri oportet, tale quicquam esse extra Italiam indignor. Hunc Elicona nostrum transalpinum vocitare soleo. Est enim alter umbrosus solique studio aptus et nostro sacer Apollini; hic nascenti Sorgie impendet, ultra quem nichil est nisi rupes et avia prorsum nisi feris aut volucris inaccessa.

A szőlő, a füge, a dió és a mandula az én csemegéim, örülök az apró halacszkáknak – amelyekben az itteni folyó bővelkedik –, leginkább akkor, amikor kifogják őket. Ebben én is serénykedem, és jólesik a hálóval és a horgokkal foglalatostkodni.

Mit mondjak a ruházatomról és a cipőmről? Minden megváltozott. Az öltözékem már nem egyedi. Egyedinek nevezem a különleges ritkásága miatt, amellyel egykor jólesett kitűnni a környezetemből, habár – ha nem tévedek – nem volt ízléstelen és kirívó. Földművesnek vagy pásztornak gondolnál, nem mintha nem lenne előkelőbb ruhám; öltözködésem megváltozásának csak az az oka, hogy ami korábban tetszett, azt ma már ócskának tartom.

Lehullottak a bilincseim, amelyek fogva tartottak, bezárultak szemeim, amelyeknek korábban tetszeni vágytam; ám ha nyitva lennének – azt hiszem –, ma már nem lenne hatalmuk felettem; szemeimnek akkor tetszem a leginkább, ha önfeledt és szabad vagyok.

Mit mondjak a lakóhelyemről? Cato vagy Fabritius házának gondolnád, ahol mindössze egy kutyával és két szolgálóval lakom együtt. A többi Itáliába küldtem; bárcsak az összeset elküldtem volna Indiába, hogy soha ne térjenek vissza hozzám; egyedül ez zavarja meg a nyugalmaimat. Majorosgazdám a szomszéd házban lakik, mindig ugrik, ha szükség van rá. Azonban nemsokára egy ajtóval kell kizárnom, nehogy szolgálatkészsége miatt meggyűlöljem.

Két kis kertem van itt, amelyeknél jobban semmi sem felel meg az ízlésemnek és elképzelésemnek, ám ha ezeket részletesen be akarnám mutatni, az túl hosszadalmas lenne. Röviden: úgy vélem, ehhez fogható hely aligha van még egy a földkerekségen, és kénytelen vagyok nőies érzélgősségemet megvallani: rosszul esik, hogy Itálián kívül található ez a hely, amelyet Alpokon túli Helikonomnak szoktam nevezni. Az egyik kert árnyas, a magányos elmélkedésre alkalmas és Apollónak szentelt.¹⁵ A Sorgia forrása fölött fekszik, rajta túl már csak sziklák vannak, és csak vadállatok meg madarak járnak arrafelé.

¹⁵ Vagyis a legmegfelelőbb a tudománnyal való foglalkozásra és a költői alkotásra.

Alter domui proximus et aspectu cultior et dilectus est Bromio; hic, mirum dictu, rapidissimi ac pulcerrimi amnis in medio est, iuxta quem brevi tantum ponte disiuncta, ultima domus in parte, testudo vivis ex lapidibus curvata suspenditur, que nunc celo ardente sentiri vetat estatem. Locus est qui ad studium accendat augurorque non absimilis "atriolo" illi ubi "declamare" solitus erat Cicero, nisi quod illud preterlabentem Sorgiam non habebat. Sub hac ergo meridies exigitur, mane in collibus, vesper in pratis vel ad fontem asperiore in ortulo, ubi naturam michi vincente artificio, locus est alta sub rupe ac mediis in undis, angustus quidem sed plenus stimulis ardentibus, quibus piger licet animus in altissimas curas possit assurgere. Quid vis? possem forsan hic vivere nisi vel tam procul Italia vel tam prope esset Avinio. Quid enim dissimulem geminam animi mollitiem? illius me amor mulcet ac vellicat, huius me odium pungit et asperat odorque gravissimus toti mundo pestifer; quid mirum si vicinitate nimia unius parvi ruris innocuam polluit puritatem? ille me hinc pellet, sentio enim. Statum interim meum vides: nichil est quod cupiam nisi te cum amicis qui rari superant, nichil est quod metuam nisi reditum ad urbes. Vale.

A másik kert gondosan megművelt, a házam közelében van, és a Lár-más¹⁶ kedveli; ez – még kimondani is csodálatos – az erős sodrású gyönyörű patak közepén fekszik, mellette – csupán egy hidacskával elválasztva –, a ház mögött egy terméskőből készült fedett terasz áll. Itt még a legmelegebb nyári időszakban sem lehet érezni a hőséget. Ez a hely, amely elmélyült tanulmányokra ösztönöz, nagyon hasonlíthat ahhoz a lugashoz, ahol Cicerónak volt szokása szónoklatait gyakorolni¹⁷ – eltekintve attól, hogy ott nem csobogott a Sorgia.

Napközben itt tartózkodom, reggel a dombokon, este pedig a réten vagy a forrás melletti sziklás kertben. Itt, a magas sziklaszirt alatt, a hullámok közelében mesterségesen kialakítottak egy helyet, ami ugyan szűkös, de hevesen ösztökél arra, hogy tunya lelkem képes legyen magasztos gondolatokkal foglalkozni.

Vajon mit gondolsz? Tudnék itt élni tartósan, ha nem lenne olyan távol Itália, és nem lenne annyira közel Avignon. Miért is tagadnám lelkem kettős gyengeségét? Itália szeretete nyugtat és felzaklat, Avignon gyűlölete bosszant és feldühít. Átható bűze dögvészt hoz a világra; nem csoda, hogy túlzott közelsége még ennek a kis birtoknak az ártatlan tisztaságát is beszennyezi. Megismerted a helyzetemet: semmi sincs, amire vágnék, csak rád és a barátaimra, akik ritkán tűnnek fel; semmi sincs, amitől félnék, csak attól, hogy visszatérjek a városba.

Ég veled.

¹⁶ A 'Bromius' Bacchus egyik mellékneve, tehát feltehetőleg szőlőskertről van szó.

¹⁷ Ld. Sen. *Conorov.* 1, 11.

LENGYEL RÉKA

Dino Buzzati: *Betiltották* c. novellájának fordítása

Dino Buzzati (1906–1972) 1958-ban adta ki Sessanta racconti (Hatvan elbeszélés) c. kötetét. Az Era proibito (Betiltották) c. novella a Corriere della Sera 1955. december 4-i számában jelent meg először. Cselekménye egy olyan elképzelt társadalomban játszódik, ahol a kormányzat betiltotta a költészet művelését és olvasását abból a megfontolásból, amely szerint veszélyt jelent az emberek közérzetére. Egy nap azonban az így kialakított rend misztikus módon, természetfeletti erők közreműködésével megbomlik; ennek következményeit a szerző éppen csak sejteti, a tanulságot az olvasó maga vonhatja le.¹

Kulcsszavak: 20. századi olasz irodalom, fantasztikus novella, Dino Buzzati, *Sessanta racconti*, *Era proibito*, a költészet betiltása

Forrás

BUZZATI 1968 D. BUZZATI, *Sessanta racconti*, Milano, 1968, 455–461.

¹ Itt szeretném megköszönni VÍGH Éva és ERTL Péter segítségét.

Dino Buzzati: Betiltották

Amióta betiltották a költészetet, jóval egyszerűbb nálunk az élet. Már a múlté az érzés, ahogy a lélek kisimult, vagy kóros izgalom fogta el, már nem őrizgetjük a közösség érzületére oly ártalmas emlékeket. A teljesítmény, így van, az egyetlen dolog, ami igazán számít, és felfoghatatlan, hogyan hagyhatta az emberiség több ezer évig figyelmen kívül ezt az alapvető igazságot.

Az engedélyezett művek körében, mint tudjuk, megmaradt néhány, a nemzet érdekét szolgáló nagy vállalkozásokra lelkesítő himnusz, azok a himnuszok, amelyeket jól működő cenzúránk arra érdemesnek talált. De nevezhetjük-e őket költészetnek? Szerencsére nem. Ezek arra szolgálnak, hogy megerősítsék a dolgozó emberek lelkét anélkül, hogy megindítanák a képzelet bűnös kicsapongását. Hát lehet-e nálunk, csak hogy egy tipikus példát hozzunk, az úgynevezett szerelmi bánattól meggyötört szíveket találni? Elfogadható lenne-e, hogy a kézzelfogható tevékenységnek szentelt világunkban bárki is olyan szellemi elragadtatásba révedjen, amely – ahogyan azt mindenki elismerheti – nélkülöz bármilyen gyakorlati hasznot?

Egy ilyen nagy horderejű, áldásos változtatást természetesen nem lehetett volna törvénybe iktatni erős kormány nélkül. Az a kormány pedig, amelynek élén Nizzardi szenátor áll, éppen ilyen. Erős és demokratikus, ez nyilvánvaló. A demokrácia nem fél vasököllet lesújtani, ha szükséges, és ennek így kell lennie. Egészen pontosan, annak a törvénynek a leghevesebb támogatója, amely kiiktatta a költészetet, Walter Montichiari képviselő úr volt, a fejlesztésügyi miniszter. Ő valójában nem tett mást, mint hangot adott az ország kívánalmainak, egy igencsak kifinomult – ha szabad itt ezzel a kifejezéssel élni – demokratikus irányvonal szerint cselekedett. Az elmúlt években igen látványosan mutatkozott meg, mennyire szenved a népesség e kóros pszichés tünettől. Mindenképpen törvénybe kellett iktatni a határozottan korlátozó intézkedéseket, egyedül a társadalom jólétét szem előtt tartva.

Végére is kevés olyan törvény volt, amely ily észrevétlenül befolyásolta volna az egyszerű állampolgárok életét. Ki olvasott egyáltalán verseket? Vagy ki írt? A kifogásolt kötetek leselejtezése a köz- és a magán-

könyvtárakban bármiféle nehézség nélkül zajlott le, sőt: a műveletet egyfajta boldog izgalom légkörében bonyolították le, mintha csak végre kidobták volna a felesleges ballasztot. Termelni, építeni, egyre feljebb kanyarítani a statisztikák ívgörbéit, erősíteni az ipart, a kereskedelmet, tudományos kutatásokat végezni az ország hatékonyságának növelése érdekében, mind nagyobb energiát fektetni be (milyen szép kifejezés) a kereskedelem progresszív expanziójába, ez, ó, polgártársak, ez lehet az igazi költészet. Éljen a technika, a számítások, az áruforgalom konkrét adatai, tonnák, méterek, árfolyamok, a piaci értékek, józan realizmusa (az elengedhetetlenül szükséges) művészi megnyilatkozásoknak.

Walter Montichiari miniszter úr negyvenhat éves, viszonylag magas, összességében jó kiállású férfi. Hallják, hogy nevet a szomszéd szobában? (Éppen azt mesélik neki, hogyan gúnyolták ki a parasztok Osvaldo Cahnt, az öreg költőt. „De én már nem is írok semmit”, kiabálta a szerencsétlen, „esküszöm, tizenöt éve nem írtam semmit. Gabonával kereskedem csak, ennyi.” „De annak idején sokat írtál, te disznó”, válaszolták neki, és beledobták, úgy, ahogy volt, felöltözve, a kalapjával és a botjával, a trágyagödörbe.) Hallják, hogy nevet a miniszter úr? Ó, ő magabiztos ember, két lábbal áll a földön, ezt biztosra vehetik. Egy olyasvalaki, mint ő, egyedül többet ér, mint száz olyan régifajta, puhány alak, akik az erkélykorlátnak dőlve csodálták a naplementét, és közben verseket szavaltak.

A miniszter úr körül egyébként is minden konkrét és pozitív tartalmú. S ő maga a legkevésbé sem műveletlen. Dolgozószobája falán ünnepeelt festők képei lógnak: meglehetősen elvont kompozíciók, amelyeken megpihen a szem anélkül, hogy felkavarnák az ember lelkét. Válogatott lemezgyűjteménye csalhatatlan, az igazi értékekre kihegyezett ízlésről árulkodik. No, ne várják, hogy megtalálják benne a Chopin-féle ömlengéseket, de ha van Hindemith, mi kellene még? Ami a könyvtárát illeti, elvont olvasmányok ott vannak a tudományos és az ismeretterjesztő művek, de nem hiányoznak a szórakoztató olvasmányok sem a pihenés óráira: természetesen csupa olyan szerzőtől, akik olyannak ábrázolják az életet, amilyen, bármiféle hozzátoldás vagy kitaláció nélkül. Ha az ember elolvassa őket, hál' istennek nem fenyegeti a veszély, hogy azt érezze, megérintették a lelke legbelső zugait, vagyis azt a szégyenle-

tes dolgot, ami egykor elfogadott, sőt egyenesen áhított volt, bármilyen nehéz is ezt manapság elhinni.

A nevetése is igen szépen cseng a miniszter úrnak, jólesik hallani. Azt érezteti, hogy ő maga tökéletesen uralja a helyzetet, mindig optimista, és hisz a konstruktív ötletekben. De vajon valóban olyan nyugodt, amilyennek mutatja magát? Valóban biztos abban, hogy a nem kívánt jelenséget elpusztították?

Egy este, az otthoni vacsora után a miniszter épp egy emlékiratot tanulmányoz, amikor belép a felesége.

– Walter, tudod, hol lehet Giorgina?

– Nem, miért?

– Azt mondta, hogy megy és elkészíti a házi feladatát. De nincs a szobájában. Már szolongattam, de nem válaszol. Mindenütt kerestem, de nincs sehol.

– Biztos a kertben lesz.

– A kertben sincs.

– Talán elment valamelyik barátnőjével.

– Ilyenkor? Nem! A kabátja ott lóg az előszobában.

A nyugtalan szülők körülnéznek a házban. De a lányuk nincs sehol. Montichiari felmegy a padlásra, hogy utoljára azt is ellenőrizze.

Ott, a ferdén húzódó gerendák alatt nyugodt és rejtélyes árnyék vetül a használaton kívüli vagy elromlott, régi dolgok összevisszaságára. Az árnyék egy félhold alakú kis ablakból jön, ami a tetőre néz. Az ablak nyitva van. A hideg ellenére, a párkányt markolva, ott áll a kislány, lenyűgözve.

Mit csinál ott fent, egyedül? A minisztert kósza, rossz sejtetem szállja meg, amit hasztalan próbál elhessegetni. Figyeli a kislányt, aki nem veszi észre az apját, csak áll, egy milliméternyit sem mozdul: elmerülten, tágra nyílt szemekkel bámul kifelé, mintha valami csoda részese lenne.

– Giorgina!

A kislány megrezzen, és falfehér arccal hirtelen odafordul.

– Mit csinálsz itt?

A kislány hallgat.

- Mit csinálsz itt? Szólalj meg!
- Semmit, hallgatóztam.
- Hallgatóztál? Mit hallgattál?

Giorgina nem felel, leszalad a lépcsőn, a hüppögése egyre távolabbról hallatszik.

A miniszter becsukja az ablakot, de mielőtt lefelé indulna, az a sejtelen arra készteti, hogy kipillantson. Mit figyelt annyira Giorgina? Vajon mit hallgatott?

Nos, az üres tetők, a csupasz fák és az úton lejjebb lévő gyárépületek hétköznapi látványán kívül nem látni mást, mint hogy ott virít, jelentéktelenül, a második negyed végén járó hold, ahogyan bevilágítja a várost, és a hatására megjelennek az ismerős fények, az éles árnyékok, áttetszővé válnak a felhők és a többi. És nem hallani semmit, csak a padlás elöregedett fájának recsegését meg az alig észlelhető, lélegzetvételhez hasonló hangot, amely ott lebeg a lassanként álomba merülő város felett, ahogyan az a napközbeni sürgés-forgás után ilyenkor elcsendesedik. A lehető legszokványosabb dolgok, bármilyen elképzelhető érdekesség nélkül. Vagy mégsem? (Hideg van, fagyos légáramlatok hatolnak át a padlón, a rések között.) Vagy talán éppen ott lent, a holdfénytől valami képpen megváltozott tetőkön (ha őszinte önmagához, nem tagadhatja le), éppen ott áll lesben a költészet, ez az ősi, romlott valami? És ha még nem is tudatosul bennük, talán megkísérti a gyerekeket is, anélkül, hogy korábban bárki beszélt volna róla nekik? És ugyanez ott lehet mindenütt a városban, mint valami terjedőfélben lévő összeesküvés? Hát sem a jogszabályok, sem a büntetések, sem az általános lejárata nem elég ahhoz, hogy legyőzzék az átkozottat? Akkor hát minden, amit elért, hazugság lenne, az érzéketlenség álságos fitogtatása, megjátszott behódolás? És ő maga, Montichiari? Lehet, hogy rejtve még benne is ott parázslik ez az érzés?

Kis idővel később, a szalonban, Montichiari asszony így szól:

- Walter, nem érzed jól magad ma este? Elég sápadt vagy.
- Épp ellenkezőleg. Nagyon jól érzem magam. Most viszont egy rövid időre be kell mennem a minisztériumba.
- Ilyenkor? Még alig fejeztük be a vacsorát!

A miniszter nyugtalan. Egyedül lép ki a házból, de mielőtt beülne az autóba, egy pillanatra észreveszi, hogy szokatlanul erősen fénylik a hold, és alkalmi zavarodottságát teljességgel ennek tudja be. Negyed tizenegy van, a város a sok munka után végre elcsendesült. Úgy tűnik neki, hogy azon az estén mégis van valami furcsa a levegőben, mintha finoman dobognának az éjfélete árnyékok sarkaiban megülő, rejtőző lények; az őrszemek kikacsintának a házak kéményei, a fák törzse, a benzinkutak lezárt töltőautomatái mögül; mintha váratlanul, az éj leple alatt, kiszabadulnának a lázadó vágyak.

Ő maga, Montichiari, nem próbál nem tudomást venni az őt elfogó kellemetlen érzésről. Őt is megfürdeti a csillagos égboltról csendben lecsorgó fény, amely oly ellentétes a kormány irányelveivel. Kezével önkéntelenül a kabátját tisztítgatja, hogy eltávolítsa azt a megfoghatatlan ezüst pókhálót, amely mintha rétegesen tapadt volna rá.

Ekkor magához tért, beült az autóba, és a belvárosban, ahol az utcalámpák erős fénye látszólag elhalványította a holdfényt, már megkönynyebbülten hajtott. Bement a minisztériumba, felment a lépcsőn, átvágott a csendbe merült, hosszú folyosókon, és elindult az irodája felé. A lámpákat nem kapcsolta fel, de az ablakokon beáradtak azok a baljós fénysugarak. Csak egy ajtónál szűrődött ki lámpafény. A miniszter megállt. A talpig becsületes Carones professzor, a számok embere, az iroda osztályvezetője szobája volt az. Furcsa. A miniszter nagyon lassan kinyitotta az ajtót.

Carones neki háttal, az íróasztalánál ült, amire egy kis lámpa rajzolt fénykört, és töprengve, hosszú szüneteket tartva írt valamit. Olykor mé-lázva a szájához nyomta a töltőtoll végét, és mintegy ihletre várva oda-fordult az ablakhoz, ami egy nagy teraszra nyílt. A teraszt, elkerülhetetlenül, beragyogta a holdfény.

Montichiari azon az estén már másodszor lepett meg úgy valakit, hogy az éppen szokatlan, talán tiltott dolgokba volt elmerülve. És Carones soha nem maradt benn ilyen későig dolgozni.

A miniszter a szőnyegen zajtalanul Carones háta mögé lépett, és a vállai fölött átkukucskálva próbálta elolvasni, mi az a jelentés vagy feljegyzés, amit éppen ír. Ezt olvasta:

Ó, néma fény, te gyönyörűség,
sötét függönyéből
a fémműhelyeknek felemelkedsz,
tündérek lámpása, kőből való, mozdulatlan
tükör. Hogy rád találjunk, mily hosszú az út:
az élet! S itt most fáradtan
nézem, ahogy nyomorúságaink benned
visszatükröződnek, titkos és tiszta békéje
a teliholdnak, palotája
felséges szellemeknek...

Ekkor, mintegy a sors eszközeként, a miniszter rátette kezét Carones vállára:

- Ön ilyesmivel foglalatoskodik, professzor?
- A másik, megbénulva a hirtelen ijedségtől, felnyögött.
- Ön ilyesmivel foglalatoskodik?

De ebben a pillanatban megszólalt a telefon a szomszédos irodában, majd egy másik, távolabb, a folyosó végén, és egy harmadik, negyedik. Így az álomba merült épületben rejtélyes módon felébredt az élet, mint ha száz meg száz ember rejtőzött volna el a szekrényekben vagy a poros függönyök mögött egy jelre várva, lopakodó lépések hangja, innen is, onnan is zsibongás terjedt szét. Ezt különböző kiáltások, száraz utasítások, ajtócsapódások, járás-kelés, gyors léptek zaja és távoli puffanások követték.

Montichiari kinyitotta a terasz ajtaját és kilépett. A minisztérium épületét körülvevő kertben a lámpák, ki tudja, miért, nem égtek. Annál mozdulatlanabbnak és felkavaróbbnak látszott a hold fénye. A fehér utakon két-három férfi szaladt, kezükben lámpásokkal. Utána egy ifjú jelent meg lovon, nagy vörös köpenyben. Majd látszott, hogy az épület középső nagy balkonjának két oldalára egy-egy katona állt, a kezükben fénylő kardokat tartottak. A kardokat az ég felé emelték. Nem is kardok voltak, hanem trombiták. Hosszú, ezüstös, csodálatos harsanás áradt szét, amely egészen magas boltívet vont az embertömegek fölé.

Montichiarinak nem volt szüksége arra, hogy külön közöljék vele a hírt, így is megértette: kitört a forradalom, a minisztérium megbukott.

A KÖTET SZERZŐI

Balázs Mihály irodalomtörténész, a Szegedi Tudományegyetem professor emeritusa; kutatási területe a reformáció és a kelet-közép európai reformáció extrém irányzatai, elsősorban a socinianizmus és antitrinitarizmus. A Bibliotheca Dissidentium c. könyvsorozat magyar vonatkozású köteteinek szerkesztője.

E-mail-címe: rotonde@freemail.hu

Bartók István irodalomtörténész, c. egyetemi tanár. A HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz Osztályának ny. tudományos tanácsadója, az MTA-BTK Lendület Humanista Kánonok és Identitások Kutatócsoport tagja. Fő kutatási területe a kritikatörténet, a régiség irodalmi gondolkozása. Ebből a témakörből három monográfiája jelent meg. Tarnai Andor-díjas (2008), Klaniczay-díjas (2024).

E-mail-címe: Bartok.Istvan@abtk.hu

ORCID azonosító: 0000-0001-6206-8068

Czerovszki Mariann (PhD 2008) az SZTE Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszékének adjunktusa, fő kutatási területe az Augustus-kor irodalma, elsősorban Ovidius és a római elégia, de Pray György solymászi tankölteményével foglalkozva időnként kisebb kirándulásokat tesz a neolatin irodalom területére is.

E-mail-címe: czerovszkim@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0003-0637-1702

Csörsz Rumen István (PhD 2004) tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi osztály. Főbb kutatási területe a 17–19. századi magyar közköltészet (textológia, műfaj- és formátörténet), Csokonai Vitéz Mihály, Petőfi Sándor és Arany János életművének közköltészeti vonatkozásai, a kora újkori közép-európai zenei és metrikai kapcsolatrendszer. A Régi magyar költők tára 18. századi sorozatának társszerkesztője, az Arany János-kritikai kiadás munkatársa, 2013 és 2022 között az Irodalomtörténeti Közlemények felelős szer-

kesztője. 2018 óta a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Népzene tanszékén óraadó tanár, 2023–2024-ben a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem vendégtanára. 1988 óta a Musica Historica együttes vezetője, régizenesész, kiadó.

E-mail-címe: csorsz.rumen.istvan@abtk.hu

ORCID azonosító: 0000-0003-1648-0371

Dávid Kinga az SZTE BTK Olasz Nyelvi és Irodalmi Tanszékének adjunktusa, főbb kutatási területei a modern olasz irodalom, különös tekintettel Pirandello életművére, valamint néhány 20. századi kiemelkedő szerzői életpályára (Svevo, Pavese, Carlo Levi). Az utóbbi évek kutatásainak fókuszába az olasz női irodalom és az irodalom határterületeihez tartozó témák kerültek.

E-mail-címe: david.kinga@szte.hu

ORCID azonosító: 0000-0002-7367-0318

Draskóczy Eszter (1985) kutatási területe a középkori itáliai irodalomtörténet és filológia, elsősorban Dante Alighieri forrásaival és magyarországi hatásával foglalkozik. 2020-tól a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos munkatársa. Monográfiája: *Alvilágjárások és pokolbeli büntetések. Dante Komédiájának antik és középkori forrásai*. Szeged, MTA–SZTE Antikvitás és Reneszánsz Könyvek, Lazi, 2022.

E-mail-címe: draskoczy.eszter@abtk.hu

ORCID azonosító: 0000-0002-0120-4713

Ertl Péter (PhD 2017) kutatási területe a késő középkori itáliai irodalomtörténet és filológia, különös tekintettel Francesco Petrarca életművére és annak utóéletére. Jelenleg az ELTE BTK Olasz Nyelvi és Irodalmi Tanszékének tudományos munkatársa.

E-mail-címe: ertl.peter@btk.elte.hu

ORCID azonosító: 0009-0005-7161-5357

Frazer-Imregyh Monika (habil. 2024) klasszika-filológus, italianista. A Károli Gáspár Református Egyetem Történeti Intézetének docense. Görög és római vallástörténetet, reneszánsz művelődéstörténetet, latin és

görög szövegolvasást oktat, angol nyelven is. Fő kutatási területe az új-platonikus filozófia. Elsősorban Ficino, Pico, Poliziano, Plótinus, Plutarchos, az ál-Areopagita és a reformátorok (Luther, Bod, Pápai Páriz) műveit fordítja és kutatja. Az *Orpheus Noster* főszerkesztője.

E-mail-címe: imreghmonika@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0001-8583-1521

Gellérfi Gergő az SZTE BTK Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszék adjunktusa. A iuvenalisi életmű intertextuális jelenségeiről írott doktori disszertációját 2015-ben védte meg, első monográfiáját 2018-ban publikálta ugyanebben a témában, 2020-ban elkészítette Bartolomeo della Fonte Iuvenalishoz írott megjegyzéseinek *editio princeps*-ét. Fő kutatási területe a római verses szatíra.

E-mail-címe: gellerfigergo@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0001-9903-7134

Imre Mihály a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének professor emeritusa. Kutatási területe a 16–18. századi irodalom és művelődéstörténet: toposzkutatás, Szenci Molnár Albert életműve, hesseni, pfalzi kapcsolatrendszer; a magyar zsoltárköltészet nyugat-európai kontextusa, a reformáció retorikai kultúrája, protestáns mártírológia, a fiziko-teologizmus irodalmának hazai forrásai, külföldi párhuzamok.

E-mail címe: imre.mihaly@arts.unideb.hu

Jankovits László a PTE BTK Magyar Intézetének oktatója. Kutatási területe a pogány-antik kultúra továbbélése a magyarországi és az európai irodalomban, különös tekintettel az irodalom, a retorika és a mitológia kapcsolatára. Legtöbb tanulmányát Janus Pannonius, Jacobus Piso és Rimay János költészetéről írta.

E-mail-címe: jankovits.laszlo@pte.hu

ORCID azonosító: 0000-0002-2107-8195

Kasza Péter az SZTE Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára, az OSZK-SZTE által közösen működtetett

Kulcsár Péter Historiográfiai Kutatócsoport vezetője. Szakterülete a 16–17. századi történetírás. Számos tanulmánya, kötete, szövegkiadása jelent meg a témában.

E-mail címe: petrusfalx@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0001-8909-9876

Kiss Farkas Gábor az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszékének vezetője, egyetemi docens, a IFiS PAN külső munkatársa. Szörényi László három éven át volt mentora 1995 és 1998 között a Láthatatlan Kollégiumban.

ORCID: 0000-0002-8632-5855

E-mail-címe: kissfg@gmail.com

Kovács Zsuzsa (PhD) 1988 óta Olaszországban él, szabadúszó filológus. Itáliai gyűjteményekben fellelhető, 14–17. századi magyar vonatkozású források kutatásával és kiadásával foglalkozik.

E-mail-címe: k.bregano@gmail.com

Kőszeghy Péter (1951–) irodalomtörténész, az egykori MTA Irodalomtudományi Intézet nyugalmazott tudományos főmunkatársa. Fő kutatási területe a 16. századi magyar irodalom, elsősorban Balassi Bálint és Czobor Mihály munkássága. A *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* főszerkesztője, a *Bibliotheca Hungarica Antiqua* sorozatszerkesztője, a kétkötetes Balassi-monográfia szerzője.

E-mail-címe: petpapa@gmail.com

Lázár István Dávid az SZTE BTK Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszék docense, az SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatóközpont tagja. Fő kutatási területei: a korai humanizmus irodalma (különösen Petrarca életműve); Mátyás-kori humanizmus; a 16. sz. második felének hitvitázó irodalma Magyarországon és Erdélyben.

E-mail-címe: lazar.istvan.david@gmail.com

ORCID azonosító: 0000-0002-9556-5498

Lengyel Réka a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet tudományos főmunkatársa. Fő kutatási területei: Francesco Petrarca latin nyelvű prózája, a magyarországi neolatin irodalom és a 18. századi magyarországi fordításirodalom.

E-mail-címe: lengyel.reka@abtk.hu

ORCID azonosító: 0009-0000-6012-3625

Máté Ágnes (PhD, 2011) az MTA Könyvtár és Információs Központ Gyűjteményszervezési Osztályának régi könyves munkacsoportjában dolgozik 2022 óta. Kutatási területe a neolatin textológia és fordítástörténet, valamint a magyar-olasz-lengyel kapcsolatok, különös tekintettel a nőtörténetre.

E-mail-címe: mate.agnes.klara@gmail.com

Monok István Széchenyi-díjas művelődéstörténész, az MTA doktora, az Országos Széchényi Könyvtár volt, az MTA KIK jelenlegi főigazgatója, a Tokaj-Hegyalja Egyetem egyetemi tanára.

E-mail-címe: monok.istvan@konyvtar.mta.hu

Honlapja: <http://www.monokistvan.hu>

ORCID azonosító: orcid.org/0000-0001-7165-0252

Nagy Gábor a ME BTK Történettudományi Intézetének docense, az OSZK-SZTE Kulcsár Péter Historiográfiai Kutatócsoportjának tagja, történész, filológus. Kora újkori skandináviai és magyarországi történelmet oktat. Fő kutatási területe a 16. századi latin nyelvű történetírás, valamint Skandinávia 16. századi története.

E-mail-címe: ngaboris@gmail.com

ORCID-azonosító: 0009-0009-7733-6104

Nagyillés János az SZTE Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszékének docense. Kutatási területe az ezüstkori római epika, az SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatóközpont tagjaként pedig kora újkori költőnőkkel foglalkozik.

E-mail-címe: nagyillesjanos@gmail.com

Petneházi Gábor történész-filológus, tudományos munkatárs (Universität Innsbruck, Institut für Klassische Philologie und Neulateinische Studien). Kutatási területei: a Res Publica Litteraria a 16. században; politikai gondolkodás és történetírás a kora újkorban.

E-mail-címe: gabor.petnehazi@uibk.ac.at

ORCID azonosító: 0000-0003-4325-2569

Szász Keve a Szegedi Tudományetem másodéves doktorandusz hallgatója, kutatási területe a tizenhatodik századi neolatin irodalom, különös tekintettel Elias Corvinus munkásságára.

E-mail-címe: keveke6@gmail.com

Szentmártoni Szabó Géza irodalomtörténész (PhD 2011), az ELTE BTK nyugalmazott oktatója. 1996 óta a Régi Magyar Költők Tára 16. századi sorozatának szerkesztője. Kutatási területe: Balassi Bálint életműve és a 16. századi magyar irodalom, Janus Pannonius és a humanista költészet. 2009-ben felfedezte Janus Pannonius addig felerészben ismert Renatus-panegyricusának teljes szövegét.

E-mail-címe: szentmartoni.szabo.geza@btk.elte.hu

Szilágyi Emőke Rita az ELTE BTK magyar–latin szakán végezte egyetemi stúdiumait, majd ugyanitt szerezte meg PhD-fokozatát 2013-ban. 2013 óta a BTK ITI munkatársa: egy fiatal kutatói, majd két sikeres posztdoktori ciklus után 2023 óta az MTA–BTK Lendület Humanista Kánonok és Identitások nevű kutatócsoport vezetője. Kutatási területe a Magyar Királyság 15–16. századi latin nyelvű irodalma, különös tekintettel Vitéz János és Oláh Miklós írói munkásságára és mecénatúrájára. Oláh Miklós levelezésének kritikai kiadását rendezi sajtó alá. A Reciti Kiadó könyvkiadásért felelős szerkesztője, valamint a *BSMRAe Series Nova* sorozatszerkesztője.

E-mail-címe: szilagyi.emoke.rita@abtk.hu

ORCID azonosító: 0000-0001-9504-5188

Takács László a PPKE BTK Klasszika Filológia Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára, a HUN-REN Moravcsik Gyula Intézet munkatár-

sa. Szűkebb szakterülete az ezüstkori római irodalom és a kora középkori latin nyelvű ír irodalom. Számos tanulmánya, kötete és fordítása jelent meg ezekben a témákban.

E-mail-címe: takacs.laszlo@btk.ppke.hu

ORCID azonosító: 0000-0001-8030-5821

Vígh Éva a SZTE Olasz Tanszékének professor emeritája, az SZTE Antikvitás és Reneszánsz: Források és Recepció Kutatóközpont és a SZTE Animalia Kutatóközpont vezetője, a Centro Internazionale di Studi Giovan Battista Della Porta elnökhelyettese. Kutatási területe a középkor- és újkori művelődéstörténet, a középkori, reneszánsz és barokk olasz irodalomtörténet, az udvari kultúra, a fiziognómia szerepe az irodalomban és a művészetekben, továbbá az állatszimbolika művelődéstörténete.

E-mail-címe: eva.vigh@libero.it

ORCID azonosító: 0000-0002-0891-0864